

अथ श्रीभक्तिकौसुमः प्रारभ्यते ॥

[अस्य पुनर्मुद्रणवधिकाराः स्वायत्ता सन्ति]

Publisher:-Satyabhamabai Pandurang, } 'Nirnaya sagar' Press,
Printer:-Ramechandra Iesu Shedge, } 26-28, Kolhat Street, Bombay

प्रथमसंस्करणस्य प्रस्तावना.

श्रीमहाकविजयदेवविरचितं मृदुलपदसरणिललितं रुचिरार्थसंहतियहुलं सर-
सरागनिबद्धसुप्रबन्धप्रधानं शृङ्गाररसभाण्डागारसदृशमिदं गीतगोविन्दकाव्यं
कैश्चिद्भूयो मुद्रयित्वा प्रकाशितमपि सहृदयाहादिन्या साहित्यसंगीतविवेकप्रचुरया
टीकया समेतं केनापि प्रकाशितं नैव दृश्यते । अतस्तद्रसध्वन्यलंकाररागतादि-
लक्षणानुगतिद्योतकेन टीकाद्वयेनालंकृत्य संप्रति रसिकजनविनोदाय प्रकाश्यते ।

अस्य गीतगोविन्दकाव्यस्य प्रणेतुर्जयदेवकवेर्देशकालादिकं जीवितवृत्तं चान्येषां
बहूनां कवीनामिव सम्यक् न ज्ञायते । तथाप्यस्माभिर्यत्किञ्चिन्मधुरवृत्त्य-
संकलितं तदत्र विद्वत्कौतुकाय संश्रूयते ।

गीतगोविन्दकाव्यादेव यदस्य कवेः पितृनामादिकं लभ्यते तदेवम्—जयदेवस्य
पितुर्नाम श्रीभोजदेव इति । मातुर्नाम राधादेवी रामादेवीति वा । पराशराभिधः
कोऽपि रसिकोऽस्य सुहृदासीत् । जयदेवकवेर्भार्याया नाम पद्मावतीति ।
उमापतिधरः शरणः, गोवर्धनाचार्यः, धोईकविराज इत्येते कवयो जयदेवसम-
कालीना आसन् । जयदेवस्य कुलवृत्तिप्रामः किन्दुर्विल्वारुय आसीदिति ।

जयदेवकविः परमः कृष्णभक्त आसीत् । अतो लोकेऽयं महासाधुत्वेन
शर्वस्मिन्नपि भरतखण्डे विख्यातो बभूव । एतद्विषयकमस्य चरितं श्रीमच्चन्द्रदत्त-
कृतभक्तमालाग्रन्थे ३९ तमसर्गमारभ्य ४१ तमसर्गपर्यन्तं त्रिभिः सर्गैर्वर्णित-
मस्ति । तदत्र बालबोधाय यथामूलमुपन्यस्यते । तद्यथा—

“पुनरग्रे प्रवक्ष्यामि भक्तिमाहात्म्यमुत्तमम् ।
यच्छ्रुत्वा जायते भक्तिर्बालुदेवे महात्मनि ॥
जगन्नाथपुरीप्रान्ते देशे वैवोत्कलाभिधे ।
विन्दुविल्व इति ख्यातो प्रामो ब्राह्मणसंकुलः ॥
तत्रोत्कले द्विजो जातो जयदेव इति श्रुतः ।
विद्याभ्यासरतः शान्तः पुरुषोत्तमपूजकः ॥

१ गीतगोविन्दस्ये ‘श्रीभोजदेव’ इत्यादिपदे (५० २००) द्रष्टव्यम् ।

२ गीतगोविन्दस्यैकोनविंशप्रबन्धस्यान्तिमपदस्य ‘जयति पद्मावतीरमणजयदेव’
इत्यादि (रसमञ्जर्यादि) पाठान्तरदर्शनात् (५० १३३) भक्तमालाग्रन्थेऽपि तथैव
कथनाच्च ।

३ गीतगोविन्दस्ये ‘वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः’ इत्यादिपदे (५० ९) द्रष्टव्यम् ।

४ गीतगोविन्दस्यसप्तमप्रबन्धस्यान्तिमपदे (५० ६८) ‘विन्दुविल्वसमुद्रसंभवरोहि-
णीरमणेन’ इति दर्शनात् । टीकाद्वयेऽपि किन्दुविल्वदलस्य जयदेवकुलवृत्तिप्रामत्वेन
व्याख्यातत्वाच्च । भक्तमालाग्रन्थे तु ‘विन्दुविल्व’ इति पाठो दृश्यते ।

५ अयं भक्तमालाग्रन्थः श्रीमद्भिः खेमराजश्रीकृष्णदासमहाशयैः स्वकीये श्रीवेङ्कट-
भरमुद्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः । तत्त उद्धृतमेतदध्यायत्रयम् ।

अथ तत्रैव विप्रोऽन्यो देवशर्मेति विश्रुतः ।

भनपत्यो बभूवासौ जगन्नाथमुपागतः ॥

नमस्कृत्य हरिं मूर्ध्ना स्वीचकार कृताञ्जलिः ।

यदि मे संततिर्नाथ ! त्वत्प्रसादान्नविष्यति ॥

अपत्यं प्रथमं तुभ्यमर्पयिष्याम्यसंशयम् ।

प्रतिश्रुत्य मनस्येवं स यातो निजमन्दिरम् ॥

तत्र कालेन कियता कन्यैका प्रथमाजनि ।

ततः पुत्रानलभत साधुवृत्तान्मनोहरान् ॥

ततः स मनसा स्मृत्वा सपत्नीको द्विजोत्तमः ।

कन्यां गृहीत्वा हर्षेण जगन्नाथमुपागतः ॥

नमस्कृत्य जगन्नाथं देवशर्माब्रवीद्वचः ।

‘देवदेव ! जगन्नाथ ! प्रसादः कलितो मम ॥

प्रथमा तनया जाता पुत्रास्तु तदनन्तरम् ।

अतः प्रतिश्रुतां कन्यां ददामि प्रतिगृह्यताम् ॥’

इत्युक्त्वा तां करेणासौ गृहीत्वा तां प्रदर्श्य च ।

पूजकेभ्योऽथ वृत्तान्तमादितो व्याजहार सः ॥

ततो बहिः समागत्य सोऽवतस्थे कचिद्विजः ।

रात्रौ तस्य च विप्रस्य पूजकस्य जगत्प्रभुः ॥

स्वप्ने तं कथयामास जगन्नाथो हृतं वचः ।

‘देवशर्मेन् ! प्रसन्नोऽस्मि स्वीकृता ते सुता मया ॥

परंतु जयदेवाय दीयतां मत्प्रियो ह्यसौ ।

अहमेव स विज्ञेयो नात्र कार्या विचारणा ॥’

पूजकोऽप्येवमेवाथ स्वप्नं दृष्ट्वा प्रबोधितः ।

देवशर्माणमागत्य स्वप्नं श्रोवाच हर्षितः ॥

श्रुत्वा देवशर्मापि स्वप्नं सलममन्यत ।

पूजकं तं नमस्कृत्य गृहीत्वा तनयां निजाम् ॥

जगाम जयदेवस्य संनिधौ दृष्टमानसः ।

तं तु पर्णकुटीमध्ये प्रामाद्वहिरवैक्षत ॥

दरिद्रं निरपेक्षं च शालं पश्यन्तमादरात् ।

मनसा तु जगन्नाथं ध्यायन्तं मुदिताननम् ॥

प्रणम्य जयदेवं तं देवशर्माब्रवीद्वचः ।

‘इयं मे तनया ब्रह्मजगन्नायाज्ञया मया ।

नाम्ना पद्मावती तुभ्यं दीयतेऽनुगृहाण ताम् ॥’

इत्युक्तो जयदेवस्तमुवाच मधुरं वचः ॥

अहं न कन्यादानस्य पात्रं दीनोऽनिकेतनः ।

ममापि न जिघृक्षास्ति किमिदं आपसे वृथा ॥

जगन्नाथाज्ञयेत्युक्त्वा यन्मां वधयति स्फुटम् ।
कुत एवं मतिभ्रंशो गच्छ गच्छ यथामुक्षम् ॥
आनाय्य पूजकं तत्तु देवशर्मातियन्नतः ।
निवेदयामास मुहुस्तां च न स्वीचकार सः ॥
ततः स्वतनयां तत्र स्थापयित्वा द्विजोऽग्रवीत् ।
‘अयं तु ते पतिः पुत्रि ! त्वया पूज्यश्च सर्वदा ।
पतिसेवापरा नारी सुखमश्नय्यमश्नुते ॥’
इत्युक्त्वा तां देवशर्मा ययौ पठया राहाश्रमम् ।
सापि कन्या स्थिता तत्र जयदेवस्य संनिधौ ॥
जयदेवस्तु तां प्राह ‘गतौ तौ पितरौ तव ।
त्वां विहाय त्वमप्येका कथं स्थास्यसि कानने ? ॥’
अथ पद्मावती प्राह ‘भगवन्किं प्रवीषि भोः । ।
स्वमगृष्टिदृष्ट्यां वै स मां मुभ्यं ददौ पिता ॥
अतस्तवाहं एवं चेन्मामतिभक्तामनागसम् ।
त्यक्ष्यसीत्यत्र किं कुर्यां नाहमेका त्वयि स्थिते ॥’
पद्मावतीवचः श्रुत्वा जयदेवोऽप्यचिन्तयत् ।
अनया सत्यमुक्तं हि त्वागे दोषो महान्मम ॥
तस्मादस्याः पितुर्गेहं गत्वाऽश्मनया सह ।
इमां प्रतिग्रहीष्यामि विधिना नात्र संशयः ॥
इति निश्चित्य मनसा जयदेव उवाच ताम् ।
एह्यागच्छ मया सार्धं गच्छामि त्वत्पितुर्गृहम् ।
विधिना तत्र ते पाणिं ग्रहीष्यामि न संशयः ॥
इत्येवं वचनं श्रुत्वा प्राह पद्मावती पुनः ।
त्वदाज्ञाकरणं धर्मे इत्येवं मां पिताग्रवीत् ॥
अतो महाप्रसादोऽयमिरयुषत्वाग्रे स्थितामवत् ।
जयदेवस्तथा सार्धं देवशर्मगृहं गतः ॥
तमुन्त्वा गद्गदं सर्वं प्रतिगृह्य यथाविधि ।
पद्मावत्या तथा सार्धमाजगाम निजं गृहम् ॥
उभौ तौ दम्पती तत्र एकप्राणौ बभूवतुः ।
नृत्यन्तौ चापि गायन्तौ श्रीकृष्णार्चनतत्परो ॥
एकदा जयदेवस्तु मनस्येवमचिन्तयत् ।
स्वयंकृतेन गीतेन तोषयिष्याम्यहं हरिम् ॥
इति निश्चित्य निर्माय गीतगोविन्दनामकम् ।
गायन्तु देवदेवाग्रे पठया सह ननर्त ह ॥
एवं नित्यमर्तं तस्य तत्रैकसिन्दिने पुनः ।
मण्ड रासचरितं कृष्णोक्तौ राधिकां प्रति ॥

शिरस्याघेहि मे पादमित्यर्थं च करं हृदि ।
 समायान्तं न तद्गतुं शशाकेश्वरतां स्मरन् ॥
 अन्यदन्वेषमाणोऽपि न लेभे तादृशं पदम् ।
 संस्थाप्य पुस्तकं स्नातुं जगामान्यद्विचिन्तयन् ॥
 तावज्जयदेवरूपेण कृष्णस्तत्र समागतः ।
 पद्मावतीमुवाचाथ पुस्तकं देहि मे प्रिये ! ॥
 पद्मावती समानीय ददौ तत्पुस्तकं द्रुतम् ।
 गृहीत्वा पुस्तकं तत्र जयदेवेन यत्कृतम् ॥
 मनसा तल्लिलेखासौ जयदेवस्वरूपभृक् ।
 पुनस्तथाय स स्नातुं जगामातिलरान्वितः ॥
 कंचित्कालमतीत्याथ जयदेवः समागतः ।
 देवानभ्यर्च्य भक्त्या च गृहीत्वा पुस्तकं पुनः ॥
 मनसा कल्पितं पद्यं लिखितुं तु समुद्यतः ।
 ददर्श तत्र तत्पद्यं नालिखद्यदयं पुरा ॥
 अन्येन लिखितं ज्ञात्वा प्राह पद्मावती प्रियाम् ।
 अये ! केनेदमालेखि तं जानासि शुचिस्मिते ! ॥
 नाहमेतत्पद्यं पूर्वमलिखं नाक्षरं मम ।
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य प्राह पद्मावती प्रिया ॥
 माय कोऽयं भ्रमस्तेऽद्य जयदेवं वचोऽब्रवीत् ।
 स्नातुं गतस्तु तत्काले पुनरागत्य सत्वरम् ।
 गृहीत्वा पुस्तकं भक्तो लिखित्वा त्वं पुनर्गतः ।
 स्नातुमेवं तु जानामि कोऽन्यस्त्वत्तोऽत्र लेखकः ॥
 इति श्रुत्वा प्रियावाक्यं जयदेवोऽतिविस्मितः ।
 अहर्निशं तमेवार्थं चिन्तयन्नालभत्सुखम् ॥
 तस्मिन्दिने रात्रिशेषे स्वप्ने श्रीपुरुषोत्तमः ।
 उवाच जयदेवं तु स स्वप्ने मुमुदे मृशम् ।
 स्वपत्नीं सुभगां मेने पुरुषोत्तमदर्शनात् ॥
 तद्दरभ्यादिभक्त्या वै पश्य सृष्ट इरिं भञ्जन् ।
 गायन्वै गीतगोविन्दं तोषयामास केशवम् ॥
 निर्माय गीतगोविन्दपुस्तकं पुरुषोत्तमे ।
 निवेद्य कृतकृत्योऽभूज्जयदेवो महामनाः ॥
 पुनर्वक्ष्यामि तस्यैव चरितं परमाद्भुतम् ।
 जयदेवस्य विप्रस्य गीतगोविन्दसंभवम् ॥
 एकदा गीतगोविन्दं श्रुत्वा राजातिद्वर्षितः ।
 निजामे स्थापयित्वा तत्कार्यं तादृशमेव च ॥

स्वयं निर्माय विद्वद्भ्यो ददायाज्ञां नृपः पुनः ।
 अद्यारभ्य भूमैतद्वै गीतगोविन्दनामकम् ॥
 पठ्यतां गीयतां सर्वैरन्यथा दण्डभारभवेत् ।
 इत्याज्ञाप्य द्वितीयं तद्गीतगोविन्दनामकम् ॥
 प्रख्यापयामास नृपः काव्यं स्वकृतमेव तु ।
 जयदेवकृतं कोऽपि न जगौ नृपशासनात् ॥
 अथैकस्मिन्दिने राजा द्रष्टुं श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 आगतस्तत्र देवाग्रे जयदेवं ददर्श ह ॥
 नृत्यन्तं स्वकृतं काव्यं गायन्तं नृप आह तम् ।
 अहो मदीयं काव्यं त्वं कुतो न स्वीकरोषि भोः ॥
 श्रुत्वैवं जयदेवस्तु राजानं प्राह भीतवत् ।
 स्वीकृतं भयदीयं तु काव्यं राजन्न संशयः ॥
 परंतु मत्कृतेनायं यथा तुष्यति केशवः ।
 न तथा त्वरकृतेनेति परीक्षा क्रियतामिह ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं जयदेवकृतं स्वकम् ।
 उभयं स्थापयामास जगन्नाथाग्रतः स्वयम् ॥
 उवाच देवं भोः स्वामिन् ! किं तवातिप्रियं द्वयोः ? ।
 तत्स्थापयोपरिष्ठात्तु यामः सर्वे बहिर्गृहात् ॥
 इत्युक्त्वा ते बहिर्याता द्वारे दत्त्वा कपाटकम् ।
 राजा च जयदेवश्च ये चान्ये तत्र वै द्विजाः ॥
 अग्रे स्थित्वा क्षणं तत्रोद्घाटितं स्वयमेव हि ।
 कपाटं मन्दिरे याताः सर्वे राजपुरःसराः ॥
 ददृशुस्तत्र ते सर्वे जयदेवेन निर्मितम् ।
 उपरिष्ठात्स्थापितं तु तदधो राजनिर्मितम् ॥
 दृष्ट्वा तत्परमाश्चर्यं राजा शोकसमन्वितः ।
 तत्त्वाजान्नं च धानीयं रात्रौ तत्रैव तस्थिवान् ॥
 नृपः स्वप्ने ददर्शाय पुरुषोत्तमरूपधृक् ।
 कश्चित्समागतो ब्रूते किमर्थं शोचसे वृथा ? ॥
 गीतगोविन्दसदृशं नान्यत्काव्यं प्रियं मम ।
 स्वकृतेनापि तुष्यामि भक्तस्त्वं नात्र संशयः ॥
 परंतु गीतगोविन्दं स्वीकरोतु भवानपि ।
 प्रख्यापयतु लोकेऽस्मिन्मम प्रीतिविवर्धनम् ॥
 एवं पश्यन् नृपः स्वप्ने जहौ निद्रां मुदान्वितः ।
 कृष्णं ननाम मनसा स्वापरायं क्षमापयन् ॥
 तदारभ्य नृपो जातो जयदेवेऽतिभक्तिमान् ।
 स्वयं तु गीतगोविन्दं प्रपठन्भक्तिपूर्वकम् ॥

प्रख्यापयामास पुनर्देशे देशे नृपोत्तमः ।
अथापरं प्रवक्ष्यामि तस्यैव चरितं शुभम् ॥ .

एकदा तूत्कले देशे पुरुषोत्तमसंनिधौ ।
कस्मिंश्चिन्नगरे काचिच्छाकविक्रयिणी मुदा ॥
शरत्काले निशीथिन्यां चन्द्रिकाशितदिग्दशे ।
गायन्ती गीतगोविन्दं वृन्ताकवनमध्यगा ॥
घृन्ताकं च विचिन्वन्ती विक्रयार्थमितस्ततः ।
गायन्ती कृष्णचरितं जयदेवविनिर्मितम् ॥
श्रुत्वा गानं तु भगवांस्तस्याः पश्चादितस्ततः ।
शृण्वन्गीतं स बभ्राम व्रजन्ती सा यतो यतः ॥
एवं भक्तिवशः कृष्णो घृन्ताकविपिने हरेः ।
घृन्ताककण्ठकैरिच्छन् परिधानीयमम्बरम् ॥
घृन्ताकानि गृहीत्वा सा मन्दिरं खं ययौ यदा ।
तदा स्वधाम संप्राप्तो निशि श्रीपुरुषोत्तमः ॥
प्रभाते तत्र पूजार्थमायातः पूजको हरेः ।
पूजासंभारमादाय द्रष्टुं राजाप्युपागतः ॥
श्रोद्वाप्य स कपाटं तु गत्वा देवस्य संनिधौ ।
स्थापयन्परिधानीयमपश्यत्खण्डशः कृतम् ॥
घृन्ताककण्ठकैर्बिद्धं किमेतदित्यचिन्तयत् ।
बाहूय स तु राजानं दर्शयामास चाम्बरम् ॥
कथमेतदभूद्राजन्परमाश्चर्यमित्यहो ।
मयैवागत्य च पुनः कपाटोद्घाटने कृतम् ॥
न बालो नापि चोन्मत्तः कश्चिद्भ्रागतो निशि ।
कथमेतद्विजानीयां केनेदं कृतमीदृशम् ॥
इत्युक्त्वा पूजयित्वा तं सह राज्ञा स पूजकः ।
विसित्तो बहिरागत्य परां चिन्तामुपागतः ॥
मुहुर्मुहुश्चिन्तयानो न लेभेऽद्भुतकारणम् ।
तदा राजापि तत्रैव पूजकमाह्वयेन वै ॥
उवाच रात्रौ श्रीकृष्णं प्रार्थयन्मनसा मुहुः ।
केनेदमासीद्वस्त्रस्य खण्डशः करणं विभोः ॥
एवं चिन्तापरौ तौ तु लक्षाशनजलाबुधौ ।
रात्रौ सुषुप्तस्तत्र लेभाते नैव तौ सुखम् ॥
तदा निशवशेषे तु स्वप्ने श्रीपुरुषोत्तमः ।
ददशतुरमौ देवं तत्तद्गुणमागतम् ॥
राजानं ब्राह्मणं चापि वदन्तं मधुराक्षरम् ।
विपीदसि किमर्थं मो ! मद्ब्रह्मच्छेदनादिना ? ॥

शृणुष्व कारणं वासो येन च्छिन्नमनेकधा ।
 इतोऽविवूरे घृन्ताकवाट्यां काचिज्जगौ मुदा ॥
 फलविक्रयिणी गीतगोविन्दं मम बल्लभम् ।
 तच्छ्रोतुमगमं चाहं वाट्यां सार्धं तया पुनः ॥
 इतस्ततो ह्यधावं तु ततो घृन्ताकरुण्टकैः ।
 सण्डशः स्फुटितं यस्त्रं सत्यमेतन्न संशयः ॥
 मा विपादं कुरुष्व्याग्र नैव दोषोऽस्ति कस्यचित् ।
 इति श्रुत्वा वचः स्वप्ने भूपतिः स च पूजकः ॥
 उत्थाय च ततो विप्रो राजसंनिधिमागतः ।
 राजानमुक्तवान्सर्वं स्वप्ने यद्यदवैक्षत ॥
 श्रुत्वा राजाथ तत्सर्वं सत्यमेतदिति श्रुवन् ।
 उवाच स्वप्ने यदृष्टं राजापि स्वयमेव हि ॥
 परस्परं प्रशंसन्तौ शाकविक्रयिणीमुभौ ।
 जयदेवकविं चैव राजा तु ब्राह्मणः स च ॥
 अथ राजा तु तां शूद्रीं शाकविक्रयिणीं तदा ।
 आनाम्य जीविकं दत्त्वा वसानैव पुरे सदा ॥
 गायन्ती गीतगोविन्दं नित्यं श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 तोषयेति नृपस्त्वाज्ञां दत्त्वा संपूज्य केशवम् ॥
 भुक्त्वा प्रसादं देवस्य जगाम भवर्न निजम् ।
 जयदेवं ततो राजा भक्तराजममन्यत ॥
 मुहुस्तद्दर्शनाकाङ्क्षी कविवेदम ययौ नृपः ।
 एवं भक्तिवशः कृष्णः किं किं न कुरुते प्रभुः ॥
 तस्मादद्यापि भक्तिर्हि नृणां सर्वार्थसाधिनी ।

अथापरं प्रवक्ष्यामि पद्मावत्या विचेष्टितम् ॥

जयदेवस्य चरितं महादाक्षर्यमुत्तमम् ।
 एकदा तत्र नृपतेर्भ्राता कश्चित्सगोत्रजः ॥
 ममार कालधर्मेण तत्पत्नी सुमता सती ।
 अनुगन्तुं मनश्चक्रे निश्चितं पतिदेवता ॥
 ततो राजा ददौ सर्वं संभारमौर्ध्वदंढिकम् ।
 स्वयं तत्र गतो राजा पुरवासिजनैर्हृतः ॥
 तस्मिन्नेव क्षणे राज्ञीं द्रष्टुं पद्मावती ययौ ।
 राज्ञीं प्रणम्य तां प्राह सतीं द्रष्टुं किमेपि भोः ? ॥
 इति श्रुत्वा वचो राण्याः प्राह पद्मावती सती ।
 अहो 'पापण्ड' इत्येष मृते पत्नौ मनस्विनी ॥
 एवं मर्तुमुपायं यत्प्रसाधयति सुमता ।
 अहं तु मन्ये भो राक्षि पत्युर्मरणसंश्रुतम् (तो ?) ॥

तत्क्षणाद्देहे वहौ भस्मीभूता न यामवत् ।
 का भक्तिः का च तत्प्रीतिर्व्रतं तस्याथ किं पुनः ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्या राज्ञी विस्मयमागता ।
 किमिदं भापसे साध्वि । कथमेवं भविष्यसि ? ॥
 परीक्षा कारयिष्यामि किञ्चित्कालं प्रतीक्ष्य च ।
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य राज्ञी विस्मयमागता ॥
 पद्मावत्यपि तां राज्ञीं समाभाष्य गृहं ययौ ।
 अथैकस्मिन्दिने राजा द्रष्टुं श्रीपुरुषोत्तमम् ॥
 जगाम जयदेवं तं पुरस्कृत्यातिभक्तितः ।
 उवास तत्र तां राज्ञीं जयदेवेन संगतः ॥
 अथ प्रभाते संजाते यावद्राजा न आगतः ।
 तावदेव तु सा राज्ञी कविपत्नीं समाह्वयत् ॥
 पद्मावती समायाता राज्ञीं प्राह करोमि किम् ?
 तां दृष्ट्वा राजपत्नी सा रुरोदाह च विह्वला ॥
 राजा सह कविस्त्रयं देवं द्रष्टुं गतः किल ।
 तत्राकस्माद्विना दुःखं पतिस्ते देहमत्यजत् ॥
 तद्दुःखवशात् राजा नायाति स्वगृहं पुनः ।
 अनी समागता भृत्याः कथयन्तीदमप्रियम् ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्या राज्ञ्याः पद्मावती सती ।
 अहो किमिदमित्युक्त्वा तूष्णीं तस्यां क्षणार्धतः ॥
 निपपात पृथिव्यां सा गतासुरभवत्तदा ।
 अथ राज्ञी समागत्य हाहाकारं मुहुर्मुहुः ॥
 कुर्वन्ती स्वयमेवार्तां तामुत्थाप्य पतिमता ।
 नोत्तस्थौ तां मृतां ज्ञात्वा राज्ञी शोकसमाकुला ॥
 भयार्ता विललापाथ गर्हयन्ती निजां कियाम् ।
 अथ तत्र गताः सर्वे राजदाराः समन्ततः ॥
 चुकुश्रुः शोकसंतप्ताः किं जातमिति चान्नुवन् ।
 अथ राजापि कविना समायातोऽतिविस्मितः ॥
 श्रुत्वा कोलाहलं शीघ्रं ययावन्तःपुरं स्वकम् ।
 जयदेवेन सार्धं च तत्र गत्वा ददर्श ह ॥
 पद्मावतीं मृतां भूमौ राजा त्वाह प्रियां प्रति ।
 किं जातमस्या येनेयं मृता कस्मात्कविप्रिया ? ॥
 श्रुत्वा राज्ञी नृपवचो भीता प्राह कृताञ्जलिः ।
 मम दुष्परितं नाथ ! क्षम्यतां कथयामि ते ॥
 तव भ्राता मृतः पूर्वं तत्पत्नी सा तमन्वणात् ।
 तां दृष्ट्वा प्राह मामेयां कोऽयं पादगण्ड इत्यहो ॥

मृते पत्नौ तरक्षणास्तु भस्मसादभवन्न या ।
 तस्या वृथा मृतं प्रीतिरित्येवं मम निश्चयः ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्याधिकीर्षन्ती परीक्षणम् ।
 अवदं ते पतिः साध्वि ! मृतोऽकस्मादिति श्रुतम् ॥
 तच्छ्रुत्वैव पपातोर्व्या मृता तत्क्षणमेव हि ।
 इदानीं त्वमिहायातः कविना सह संगतः ॥
 अतः परं यत्कर्तव्यं तत्कुरुष्व मम प्रभो ।
 इति श्रुत्वा वचस्तस्या राजा प्राहातिविस्मितः ॥
 वृधेयं घातिता देवि ! त्वया पद्मावती सती ।
 निवत्स्यति कथं गेहे जयदेवोऽनया विना ? ॥
 अतस्त्यक्ष्याम्यहमपि त्वां यथेच्छं प्रजाधुना ।
 घातने स्त्रीवधो मे स्यादवध्या हि त्रियो नृणाम् ॥
 इति राजवचः श्रुत्वा जयदेवोऽब्रवीद्वचः ।
 राजन्ननपराधेयं महिषी तव सुमता ॥
 न त्यागमर्हस्येषा वै नैवं ब्रूहि ममाग्रतः ।
 कौतुकेन मृपावाक्यं भवत्येव न संशयः ॥
 बाह्यात्रेण न तत्रास्ति पातकं कस्यचिन्नृप ।
 किं च क्षणं जगज्जायं स्मर त्वं सुमना भव ॥
 भजेऽहमपि तं देवं कल्याणं स करिष्यति ।
 इत्युक्त्वा जयदेवस्तु वाद्यमादाय सर्वशः ॥
 प्रिये ! चार्विति यस्मिन् गीतं तत्परमानसः ।
 जगौ ततः क्षणादेव पद्मावत्याः कठेवरम् ॥
 संचचाल ततः सर्वे विस्मयोत्फुल्लोचनाः ।
 साधु साध्विति च प्रोचुः कंचित्कालं व्यतीत्य सा ॥
 समुत्थाय जगौ पत्न्या सार्धं तु पश्यतां नृणाम् ।
 ततो राजा जहर्षाथ राज्ञी चापि पुनः सतीम् ॥
 प्रणनाम मुहुर्भक्त्या क्षम्यतामिति भाषिणी ।
 ततः प्रसन्नः स कविः स्नात्वा मुक्त्वा नृपाज्ञया ॥
 स्वगृहं प्रययौ हृष्टः पद्मावत्या महोत्सुकः ।
 एवं भगवतो भक्तिर्गुणसंजीविनी नृणाम् ॥
 अद्यापि वर्तते लोके निश्चयोऽपेक्षितः किल ।
 इति श्रीभगवद्भक्तिमाहात्म्ये जयदेवचरितं
 नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥
 अपरं शृणु वक्ष्यामि कवेः सुचरितं महत् ।
 जयदेवसमः साधुर्न मृतो न भविष्यति ॥
 सर्वभूतसुहृद्वलोके सममात्मसमं पुनः ।
 पश्चात्प्रारब्धमोगस्तु मनुते कर्मबन्धनम् ॥

एकदा स कचिद्भामे निमन्त्रणवशाद्गतः ।
 तत्र संमानितः क्षिप्यैर्वस्त्रालंकरणादिभिः ॥
 भोजयित्वा सुवर्णानि दत्त्वा प्रातर्विसर्जितः ।
 भागच्छद्विपिने मार्गे चिन्तयन्पुरुषोत्तमम् ॥
 ततः खड्गधरास्तत्र लुप्टाब्धः समुपगताः ।
 चत्वारो निर्दयास्तीव्राः कालान्तक्यमोपमाः ॥
 तान्दृष्ट्वा जयदेवस्तु धनलोभाज्जिघांसतः ।
 उपायमकरोत्तत्र प्राणप्राणाय केवलम् ॥
 तानुवाच कविः प्रेम्णा वत्सा ? धूयं क्व गच्छथ ? ।
 पुरुषोत्तमपुरीं याम इत्युक्तस्तैः पुनः स तु ॥
 उवाच तान्मधुरया वाचा भद्रमभूदिह ।
 मयापि तत्र गन्तव्यं भवद्भिः साकमेवं हि ॥
 परं तु वृद्ध एकाकी गृहीत्वैतदनानि भो ।
 गन्तुं न शक्नो धूयं चेद्वनमेतत्प्रगृह्य च ॥
 गच्छताद्य मया सार्धं तदा मे गमनं भवेत् ।
 इत्युक्त्वा तानि वस्त्राणि सुवर्णानि च सर्वतः ॥
 तेभ्यो दत्त्वा सुखं मेने प्राणप्राणं मुदान्वितः ।
 शनैः शनैस्ततः पश्चात्ततः सोऽप्यगमत्कविः ॥
 गृहीत्वैतानि वस्तूनि सुखं गच्छन्त्वमी पुनः ।
 यास्यामि स्वगृहं दैवान्महारिष्टादिमोचितः ॥
 अन्यथा माममी लोभाद्धातयेयुर्न संशयः ।
 इत्येवं चिन्तयन्तं तं जयदेवं शनैः शनैः ॥
 गच्छन्तं पुरतश्चौरा वीर्यनादः समाह्वयन् ।
 अहो वीर्यं समागच्छ गृहाणेदं निजं धनम् ॥
 तं तु गन्तुं न शक्नोषि दूरं गन्तव्यमस्ति नः ।
 इति श्रुत्वा वचस्तेषां जयदेवोऽतिशङ्कितः ॥
 किं करिष्यन्त्वमीलेत(गमनसाधि)चिन्तयत् पथि (?) ।
 तावत्ते मन्त्रयामासुरयं धूर्तोऽस्ति वै द्विजः ॥
 अस्माभिरेव वस्तूनि प्रापयिष्यति नः पुनः ।
 पातयिष्यति गलायं स्वप्नाने नात्र संशयः ॥
 तस्मादेनं निहत्वाथ गमिष्यामो न चान्यथा ।
 एवं केनचिदुक्ते च तन्मध्ये कोऽप्यमायत ॥
 अहो किं मारणेनास्य यद्वा संस्थाप्यतां कचित् ।
 इत्युक्त्वा जयदेवं तु गृहीत्वा तेऽतिनिर्दयाः ॥
 हस्तो पादौ तथैकत्र बद्ध्वा त्रिदिगुरग्नयः ।
 पुनश्चन्मप्यतः कोऽपि महाबुधोऽतिनिर्दयः ॥

राजेन पाणिपादं तद्वदं चिच्छेद यत्नतः ।
 ततस्ते गन्तुमनसधौरा जग्गुर्यदृच्छया ॥
 जयदेवोऽपि प्रारब्धभोगोऽयमित्यमन्यत ।
 चिन्तयानो जगन्नाथं तत्रारण्ये धुधार्दितः ॥
 अथ तत्रैव नृपतिर्मृगयां पर्यटन्वने ।
 एकाकी हयगाहदो धावन्तं मृगमन्यगात् ॥
 राजा तत्राजगामाथ जयदेवसमीपगम् ।
 मृगं दृष्ट्वा न विव्याध जयदेवेन शङ्कितः ॥
 आरोप्य शिबिकायां तमानिनाय निजं पुरम् ।
 तत्र पद्मावतीं साध्वीमानाप्य नृपतिस्त्वदा ॥
 सेवयामास सर्वैश्च जयदेवं नृपोत्तमः ।
 ततो राजा प्रतिदिनं जयदेवदिदृक्षया ॥
 जगाम तद्गृहं तस्य तदातिथ्यं चकार सः ।
 एवं गतेषु कालेषु कियत्सु च ततः कविः ॥
 समाजग्मुस्तु ते चारा मुद्रामात्रविभूषिताः ।
 साधुवेषधरास्ते तमुपकारं दिदृक्षुवः ॥
 आगच्छन्तो भगवतो गृहमायान्तर्लक्षयन् ।
 पद्मावतीं समाहूय पाद्यावेस्तानपूजयत् ॥
 ततस्ताम्भोजयित्वा तमाजुदाव नृपं कविः ।
 राजा तत्रगतस्त्वं च जयदेवोऽभ्यभाषत ॥
 पुरस्कृत्य च तान्दुष्टानदुष्टेनान्तरात्मना ।
 राजजेते शुद्धसमा महान्तः शास्त्रपारगाः ॥
 एतेभ्यो देहि वित्तानि पात्रमेते न संशयः ।
 इति श्रुत्वा ततो राजा रत्नानि विविधानि च ॥
 वस्त्राण्याभरणादीनि ददौ परमभक्तितः ।
 गृहीत्वा तद्वनं ते वै यथेष्टं गन्तुमुद्यताः ॥
 तदा प्राह नृपं भूयो जयदेवोऽतिहर्षितः ।
 अहो मार्गे कियद्दूरं वनमत्यन्तभीषणम् ॥
 तस्य संतारणार्थाय शूलं तेभ्यो नियोजय ।
 वनाद्वहिरिमान्कृत्वा पुनरायातु मेऽन्तिकम् ॥
 इति श्रुत्वा ततो राजा पदाती-पञ्च तान्प्रति ।
 नियोजयामास तदा ते जग्मुस्तैः सहाद्भुतम् ॥
 ततो सर्वनगैस्ते (?) तु तरुच्छायामुपाश्रिताः ।
 राजमृत्याः कथाशेषे तानूचुश्च विनीतवत् ॥
 अहो कवेर्भवन्तः के तद्भूतं कृपया मुदा ।
 युष्मदर्धं तु भक्त्या यदाजानं प्रार्थयत्कविः ॥

इति श्रुत्वा वचस्तस्य राजमृत्यस्य ते खलाः ।
 रुचुः प्रशस्य ते सर्वे शृणु कारणमत्र भो ॥
 कर्नाटराजनिकटे वयं भिक्षाशिनः स्थिताः ।
 तत्रायमपि चायातो धनार्थो वाय्वकृद्विजः ॥
 तथैकस्य गृहे चौर्यं चकारायं द्विजाधमः ।
 धनिकेन गृहीत्वाथ प्रापितो राजसंनिधौ ॥
 राजानं प्राह धनिको नायं विप्रकुलोद्भवः ।
 चौरोऽयं नित्यचौर्येण कदापि पतितः प्रभो ॥
 इदानीं मदगृहे मृत्यैर्धृत्वा नीतस्त्ववान्तिके ।
 इति श्रुत्वा ततो राजा चाण्डालाय समर्पयत् ॥
 गृहीत्वेनं दुरात्मानं मम राज्याद्बहिष्कुरु ।
 अन्यराज्ये तु प्रापय्य जहि खड्गेन पापिनम् ॥
 इत्याज्ञां शिरसा कृत्वा चाण्डालस्तं प्रगृह्य च ।
 गच्छंश्च प्रार्थितो भूयो द्रव्येणापि वशीकृतः ॥
 अस्माभिरुक्तो नायं भो वय्यो युष्माभिरेव च ।
 देशान्तरमवश्यं तु प्रापयित्वाहुर्लिङ्गयम् ॥
 छित्त्वा यान्तु नृपद्वारं प्रत्ययार्थं प्रदश्यताम् ।
 इत्येतदुक्तं स्वीकृत्य नीत्वा तं राज्यतो बहिः ॥
 अत्र राज्ये वने कापि चिच्छत्वा तत्पाणिपादकम् ।
 राज्ञे प्रदर्शयामासुरिति यातं पुरा स्म भो ॥
 ततोऽस्मानर्चयामास राज्ञः स्मृत्वात्मारक्षणम् ।
 इति तेषां कथयतां तुमुलः खेऽभवद्भुनिः ॥
 संप्रपाताशनिघोरं तेषां मूर्धसु तत्क्षणात् ।
 ततस्ते राजमृत्यास्तु दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ॥
 क्षणाक्षणीं स्थिताः सर्वे संज्ञां संप्राप्य ते पुनः ।
 तत्र श्रुत्वा नृपं यान्तं जयदेवस्य भन्दिरे ॥
 तत्रैव ते गताः सर्वे गृहीत्वा धनसंचयम् ।
 राजानं प्रणिपत्योचुस्ते बद्धकरसंपुटाः ॥
 राजंस्ते साधवोऽरण्ये मृता वज्रापघाततः ।
 वज्रादिकं गृहीत्वा तु वयमेव समागताः ॥
 इति श्रुत्वा ततो राजा किं जातमिति चावचीत् ।
 ततस्ते विजप्रश्नादि वज्रपातान्तमनुबन् ॥
 श्रुत्वाय जयदेवस्तु दाहा कृत्वा मुहुर्महदुः ।
 यरोद पद्मां हस्ताभ्यां लिङ्गाभ्यां ताडयन्महीम् ॥
 तत्क्षणावयदेवस्य पाणिपादं तु पूर्ववत् ।
 प्रादुर्भूय तेषां पश्यतां नात्र संशयः ॥

भसर्ता तादृशानां तु गृह्यं शुक्ला तु दुःखितः ।
 करोद च्छन्ना तस्मात्तुतोय पुष्पोत्तमः ॥
 ददौ हस्तौ च पादौ च किमाश्चर्मिदं हरेः ।
 अथ राजातिचिन्तार्तो जयदेवं प्रणम्य च ॥
 पप्रच्छ किमिदं चित्रं ब्रूहि मत्कृपया द्विज । ।
 उवाच जयदेवस्तं वृत्तान्तं पूर्वतः स्वयम् ॥
 चौराणां च यथातत्त्वं ततो राजा मुमोद ह ।
 तुष्टाव जयदेवं तं धन्योऽपि स्वतस्मो न वै ॥
 दृष्टः श्रुतो वा लोकेऽस्मिन्मित्रशत्रुसमः पुमान् ।
 धन्योऽहमतिनीचोऽपि स्वतःसर्गाङ्ग संशयः ॥
 इत्यादिवचसा राजा स्तुत्यागत्य स्वमन्दिरम् ।
 आश्चर्यं पुत्रदारेभ्यो मन्त्रिभ्यः प्रोक्तवान्स्वयम् ॥
 अथ कालेन कियता जयदेवो जरां गतः ।
 तथापि नित्यकर्मादि न तत्याज कदाचन ॥
 गङ्गास्नानव्रतं तस्य नित्यसंकल्पितं पुरा ।
 एकदा कृतशौचादिधूलितो जाह्नवीतटम् ॥
 स्नानमार्गे जराकान्तो विश्रामं कञ्चित्कचित् ।
 गत्वा कथञ्चिद्गङ्गायां स्नात्वा पीत्वा जलं पुनः ॥
 आगच्छन्पथि बभ्राम निपपात मुमुर्च्छं च ।
 ततस्ते पथिकाः सर्वे विपिचुस्तं च वाससा ॥
 छायां चक्रुस्ततो राजा स्नात्वा तत्राजगाम ह ।
 दृष्ट्वा तं जयदेवं तु तामवस्थामुपागतम् ॥
 आरोप्य शिविकायां तु प्रापयामास मन्दिरम् ।
 स्वयमागत्य च पुनः कृताञ्जलिर्वाच तम् ॥
 अहो जीर्णतरं चेदं शरीरं ते महामते । ।
 मया हि पादचारेण स्नातुमद्यागतं पुनः ॥
 ददामि शिविकां तुभ्यं कुरुष्व मम भाषितम् ।
 इति शुक्ला तु राजानं जयदेव उवाच सः ॥
 ममैव शिविका राजन् । संरक्ष भवनेऽधुना ।
 पादाभ्यामेव गत्वाहं स्नास्यामीति व्रतं मम ॥
 यथा शक्तिस्ततो यामि मा कुरुष्वामहं पुनः ।
 इति शुक्ला ततो राजा जगाम भवर्नं स्वयम् ॥
 संपूज्य देवतां मुक्त्वा राजकार्यपरोऽभवत् ।
 अथ तस्यां तु राज्यां वै राजमान्यः पुरोहितः ॥
 राजादत्ता महान्तो ये तत्र ग्रामे द्विजाः स्थिताः ।
 ते सर्वे ददशुः स्वप्ने जयदेवोऽपि चाद्भुतम् ॥

शुक्लाम्बरधरा काचिच्छुक्ला मकरवाहना ।
 पद्महस्तारविन्दाक्षी समागत्यात्रवीदिदम् ॥
 अहं भागीरथी देवी प्रातरादिनिरन्तरम् ।
 जयदेवस्य वाप्या वै निवसिष्याम्यसंशयम् ॥
 जानीहि प्रत्यहं तत्र पद्ममेतन्मया सह ।
 आविर्भविष्यति जले द्रष्टव्यं भवता पुनः ॥
 अयं तु जयदेवो मे भक्तोऽतीव प्रियः सदा ।
 नैतस्य व्रतभङ्गोऽस्ति वाप्यां स्नानं करोलयम् ॥
 त्वयापि बोधनीयः स नान्यथा मम भाषितम् ।
 किं चान्यः प्रत्ययस्तत्र प्रोच्यते तन्निशमय ॥
 जयदेवेन सार्वं तु गलत्कुष्ठोऽपि तत्र चेत् ।
 कुष्ठरोगात्प्रमुच्येत स्नातः सप्तदिनादपि ॥
 एवं स्वप्ने प्रपश्यन्तः प्रबुद्धास्ते समागताः ।
 एकस्मिन् स्वप्नमूर्चुर्वै कथां कृत्वा परस्परम् ॥
 नृपोऽमात्यैर्ग्रामवृद्धैर्जयदेवस्य मन्दिरम् ।
 समागत्यात्रवीत्सर्वं जयदेवाय भूपतिः ॥
 शुक्ला तज्जयदेवस्तु निजस्वप्नं स्मरन्हृदि ।
 नृपादीन्प्राह धन्या वै भवन्तो नात्र संशयः ॥
 धैर्येण जाह्नवी देवी स्वप्ने श्रीरिव रूपिणी ।
 किमाश्चर्यं भवद्भिर्यद्दृष्टं स्वप्नेऽतिदुर्लभम् ॥
 जगन्मान्या जगन्माता जगदुद्धारकारिणी ।
 आगमिष्यति वाप्यां सा सत्यमेतज् संशयः ॥
 इत्युक्त्वा नृपतिस्तूष्णीं सामायाः सपुरोहितः ।
 सदारस्तत्र स्नानीयं गृहीत्वा समुपगमयौ ॥
 जयदेवोऽपि पूजार्थमर्घादीन्परिकल्प्य च ।
 जगाम तत्र वाप्या तु स्नातुं पद्मावनीयुतः ॥
 तत्र वापीसमीपे तु गत्वा ने तु नृपादयः ।
 जयदेवं पुरस्कृत्य सर्वे तत्रावसन्मिथे ॥
 जयदेवोऽथ स्नानीयं मन्त्रं भक्त्या पठयले ।
 प्रविवेश तदा गङ्गा तत्र प्रादुर्बभूव ह ॥
 कर्मितं तज्जलं जातं दुग्धकुन्देन्दुनिर्मलम् ।
 तादृशी विवृता जाता यथा गङ्गासरित्स्थिता ॥
 प्रादुर्बभूव पद्मं तज्जले दृष्ट्वातिहर्षिताः ।
 राजा च जयदेवश्च तथान्ये ये समागताः ॥
 नुष्टुबुक्ता जनास्तत्र गङ्गां त्रिपथगामिनीम् ।
 जयदेवोऽपि हर्षाक्षुपरिहृष्टजगम्बुजः ॥

साक्षा पायादिगिथैव पूजयामास भक्तितः ।
 तस्मिन्सप्तदिनं तत्र दिव्यदेही षभूत सः ॥
 एवमन्येऽपि ये तत्र यं यं कृत्वा गनोरथम् ।
 स्नानपूजादिकं चक्रुरापस्तेऽतिलगीप्सितम् ॥
 इत्येतज्जयदेवस्य माहात्म्यं कथितं मया ।
 यः पठेच्छृणुयादेतत्तस्य भक्तिर्दृढा भवेत् ॥
 कामी कामानवाप्नोत जगन्नाथप्रसादतः ।
 उत्तमां गतिमाप्नोति दुर्लभामपि योगिनाम् ॥

इति श्रीभगवद्भक्तिमाहात्म्ये जयदेवचरितं नामेकचत्वारिंशः सर्गः ॥” । इति ।

श्रीयुतमहामहोपाध्यायश्रीदुर्गाप्रसादपण्डितैः काव्यमालायां प्रकाशितायाः
 श्रीगोवर्धनाचार्यप्रणीतायांसप्तशत्याष्टिपणे जयदेवकविसमयो युत्तया
 निर्णीतः । तथा हि—‘जयदेवकविश्च यद्गद्गताधिपस्य महालसेनसुनोर्लक्ष्मण-
 सेनस्य सभायामासीदिति धीस्तनूतनगोस्वामिनां मतम् । ‘गोवर्धनश्च शरणो
 जयदेव उमापतिः । कविराजश्च रक्षति समितौ लक्ष्मणस्य च ॥’ इत्ययं
 श्लोको लक्ष्मणसेनसभागृहद्वारोपरि शिलायामुत्कीर्ण आसीत् । तस्माद्गो-
 वर्धनजयदेवादयः सर्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामासन्निति केचित् । लक्ष्मण-
 सेनश्च सिद्धसंवरसरस्यैकादशशतकसमाप्तिपर्यन्तं यद्गद्गताधिपस्य पालयामासेति
 केचिविविदिहासविदः’ इति । अतो जयदेवकविजीवनसमयोऽपि सिद्धसंवरसर-
 स्यैकादशशतक आसीदिति फलितार्थः ।

जयदेवकविकृतो गीतगोविन्दकाव्यादन्यः कोऽपि ग्रन्थो लोके न कापि श्रुतो
 नापि प्रसिद्धः । प्रसन्नराघवनाटककर्ता जयदेवस्तु कौण्डिन्यगोत्रोद्भवः सुमित्राकु-
 क्षिजन्मा महादेवतनयः । शृङ्गारमाधवीयचम्पूप्रणेता जयदेवश्च अज्ञातपितृनामा-
 दिकः कृष्णदासेत्युपपदवान् । अत उभावप्येतौ गीतगोविन्दकाव्यप्रणेतुर्जयदेवाद्भि-
 भावितिसुपिशदमेतत् ।

गीतगोविन्दकाव्यस्य ‘उन्मीलनमधुगन्धलुब्ध’ (१।३।११) इत्यादिपद्यं
 सिद्धवर्षाधिकतुर्दशशतकमुसद्धवेन बङ्गदेशीयेन श्रीविश्वनाथकविराजेन स्वकृत-
 साहित्यदर्पणाख्यग्रन्थस्य दशमपरिच्छेदे घृत्वनुप्रासोदाहरणतयोपन्यस्तं दृश्यते ।
 एतेन सत्कालीना विद्वांसोऽपि गीतगोविन्दकाव्यं सत्काव्यतया स्वीचकुरिति
 ज्ञायते ।

- १ काव्यमालायां प्रकाशितस्य भार्यासप्तशतीग्रन्थस्य प्रथमशृङ्खलाष्टिपण्यां द्रष्टव्यम् ।
- २ प्रसन्नराघवनाटकप्रस्तावनायां ‘विलासो यद्गार्चा’ इत्यादि तथा, ‘लक्ष्मणसेव’
 इत्यादिश्लोकद्वयं द्रष्टव्यम् । (निर्णयसागरमुद्रितपुस्तकस्य पृ० ५) .
- ३ शृङ्गारमाधवीयचम्पादौ महालाचरणश्लोके द्रष्टव्यम् । इयं चम्पूः नाचापि कापि
 मुद्रयित्वा प्रकाशिता च । अस्या रसलिखितमपूर्णपुस्तकमेकं मया दृष्टमासीत् ।

अत्र प्रकाशितयोद्दीकयोर्मध्ये प्रथमा तावद्रसिकप्रियाख्या श्रीकुम्भनृपतिविर-
चिता । अस्या आदर्शपुस्तकद्वयमसत्सुहृत्तमैः महामहोपाध्यायश्रीमद्गुर्गाप्रसादप-
ण्डितैः कतिपयसंवत्सरेभ्यः पूर्वं मदभ्यर्थनयैव मन्त्रिकटे प्रेषितमासीन् । लेखक-
प्रमादप्रचुराभ्यां निरुक्तादर्शपुस्तकाभ्यां यथामति संशोध्य प्रकाशितेयं टीका
रसिकमनोविनोदनाय । एतद्दीकाकर्ता श्रीकुम्भनृपतिस्तु संप्रति लोके 'मेवाढ' इति
नाम्ना प्रसिद्धे मेदपाटदेशे राज्यं चकारेति टीकावतरणिकात् एव ज्ञायते । अस्य
राज्यसमयस्तु ख्रिस्तसंवत्सरस्य चतुर्दशशतकस्य प्रथमपाद आसीदिति विहासतोऽ-
वगम्यते ।

अत्र प्रकाशिता द्वितीया टीका रसमञ्जर्याख्या तु महामहोपाध्यायश्रीदिनेश्वरा-
त्मजेन महामहोपाध्यायश्रीशंकरमिश्रेण संप्रत्यज्ञातकुलादिविशेषणस्य श्रीशालिना-
याभिधानस्य पुरुषस्याज्ञया विरचितेति टीकापुष्पिकातो ज्ञायते । एतद्दीकाया
आदर्शपुस्तकमेकमसत्सुहृद्द्वरैः श्रीमद्भिः पणशीकरोपाह्वैर्वासुदेवशास्त्रिभिर्महता
अयत्नेन संपादितम् । तदनुरोधेन च संशोध्य प्रकाशितेयमपि टीकात्र बालो-
पयोगितया ।

एतत्पुस्तकस्य मुद्रितपत्रसंशोधनकर्मणि प्रथमं श्रीमद्भिर्वासुदेवशास्त्रिभिः किय-
त्साहाय्यं कृतम् । किंतु अमे मानुषस्वभावसुलभशरीरास्वास्थ्यवशास्वदेशं प्रति
यातेषु तेषु निरुक्तसंशोधनकर्म मध्येवापतत् । अतः प्रमादाद्यत्किञ्चिन्नूनमत्र
दृश्येत तत्परमदयालुभिः सुधीभिः क्षन्तव्यमिति सविनयं प्रार्थयति—

विद्वदनुचरः

तेलङ्गोपाख्यो रामकृष्णसूनुर्महेशशर्मा ।

उपोद्घातः

भासीत् ब्राह्मालवीयायनितल्यनिताभूषणे तिन्दुविल्य-
ग्रामे सर्वदिपूर्णे द्विजवरतिलको शोपरत्ताफराण्यः ।

सपुत्रः पारिजातः सकलगुणमिधिः ससक्येश्वरकृत्यर्त
तस्याद्विद्याधरोऽभूत् सुरगुरसद्वतो विष्णुभक्तो परिष्ठः ॥ १ ॥

यथार्थनामा विविधागमज्ञो वेदान्तविक्रान्तकलासु दक्षः ।
समस्तविद्यासु विदारदोऽसौ नैयायिको नाटकनीतिवेत्ता ॥ २ ॥

तस्यात्मजश्चा रुचिरप्रचित्रचमस्कृताखण्डमहीतलोऽभूत् ।
यस्याध्वरे देवगणाः स्वभागान् साक्षादगृह्णन् पुरहूतमुत्थाः ॥ ३ ॥

सपुत्रो जयदेव एष जगतानाराध्य उद्यन्मतिः
श्रौतस्मार्तविचारसारचतुरः धीमान् सुभक्तो हरेः ॥

साहित्येषु कृतधर्मः कवियरो धर्मायंकामाधिको
दाता सिद्धिसमृद्धिसाधनपटुः कौण्डिन्यगोत्रोऽभवत् ॥ ४ ॥

द्वे भार्ये विजया जयेति ललनारत्ने रमामे उमे
तस्याऽऽस्तामुरुगायकीर्तनकलाकौशल्यदक्षा जया ॥

माया साऽप्यपरेण लोकविदिता पद्मावतीत्युच्यते
पत्युः प्रेम्भरसाधिकाऽतिमुभगा लावण्यलीलायनी ॥ ५ ॥

शुद्धे सद्गुणजाते सकलगुणभृते प्रेयसी (१) माप्य पुण्ये
यः स्वारमानं कृतार्थं सकलमपि निजं जन्म मेने कवीन्द्रः ॥

स्याप्याऽस्यां गेहकृत्यं निपुणमतिरसावाप नैधिन्त्यमर्थ-
व्यापारापारभारो धुरमपि च धुरं क्षिप्य तन्मूर्ध्नि सर्वम् ॥ ६ ॥

पद्मावत्यतिमुन्दराऽतिचतुरा जात्याऽधिका पद्मिनी
गान्धर्वोदितगीतवाद्यकुशला विज्ञानपारङ्गमा ॥

शृङ्गारैकपरायणा रसकलामाचैकनिष्ठा सती
साध्व्याचारपतिव्रताऽतिविमला पत्युर्मनोहारिणी ॥ ७ ॥

भर्तुर्लोषणवत्पराऽतिचतुरा वैलोक्यसंज्ञोभिणी
दिन्यस्त्रीरिव कामकेलिकुशला मोदावहा योगिनाम् ॥

१ उपोद्घातोऽयं दीपिकादीनवकृता गोपालेन प्रणीत स्वदीकावसाने निविष्ट
जासीदित्यनेनैवोपोद्घातेन स्फुटं भवति । टीकेव १५८० विक्रमसंवत्सरे प्रणीतासीदिति
टीकाकृतप्रशस्तितोऽवगम्यते । २ अत्रैकं श्लोकं द्रुत इत्यर्थतः प्रणीयते, 'तस्यात्मजः'
इत्यस्यामे जयदेवपितुर्मौजदेवस्य नामनिर्देशविरहात् ।

सोऽपि श्रीजयदेवपण्डितवरो भोगप्रयोगप्रभु-

यौ वात्स्यायनकामशास्त्रचतुरः स्त्रीणां प्रियोऽनङ्गवत् ॥ ८ ॥

ताभ्यां रेमे बहूनि स्मरभरत्तुरो हायनान्यष्टपष्टिः

प्रासङ्गानो विवेकोदयविमलमना भुक्तभोगो विरागी ॥

सोऽभूत् कालेन शुद्धः कृतसुकृतशतोद्धृतदुर्मोहदोषो

मोक्षार्थी भूमिपीठं सकलमपि धियालोक्य सम्प्रविचार्य ॥ ९ ॥

सद्यो मुक्तिप्रदं किं मुनिजन(प?) शुनां पापपुण्यान्वितानां

प्यास्वेत्थं निश्चिकायाभवपदमनिदं प्रेक्ष्य विज्ञानदृष्ट्या ॥

भूवैकुण्ठं विदित्वा सुदृढतरमतिः क्षेत्रमानन्दवाटी-

मध्ये चाराणसीति त्रिपुरस्तनुहराधिष्ठितं श्रीभवान्या ॥ १० ॥

पञ्चकोशप्रमाणं त्रिपथगतदिनीतीर आस्ते विविक्तं

स्थानं विश्वेश्वरस्य प्रियतमममरालम्बमाकाङ्क्षयमार्यैः ॥

मूलाधारोपितं यद्विभुवनगुरुणा क्रूरकल्पान्तकाले

नाशं नामोत्परोपं कलिमलरहितं पालितं भैरवेण ॥ ११ ॥

यत्र श्रीमणिकर्णिका तनुभृतां प्राणप्रयाणोत्सवे

तत्तीरावनिशायिनो ध्रुतिपुटे मञ्जोत्तमं तारकम् ॥

विभ्रेशो जपति द्रुतं परगुरुर्मोहान्धकारापहा-

स्ते मुक्ताः स्युरतीव चित्रमधुना प्रत्यक्षमेतत्सुकुटम् ॥ १२ ॥

यत्राक्षपूर्णोऽभिमतार्धदात्री सर्वातिहन्त्री त्रिजगत्सवित्री ॥

सुखादुपूर्णोऽनपाणिपात्री क्षुच्छान्तिकर्त्री फलसाधयित्री ॥ १३ ॥

महाश्मशानं यमुदाहरन्ति भूपीठवैकुण्ठपदं विशिष्टम् ॥

भजन्तविद्याप्रभवैकक्षानिः सायुज्यमोक्षद्रुमजन्मसूमिः ॥ १४ ॥

अपुनर्भवरक्तरोदणाद्विश्वरमजन्मसुखानुभूतिसिन्धुः ॥

सचराचरविश्वपावनी या जयति सा त्रिपुरारिराजधानी ॥ १५ ॥

यत्र साधनचतुष्टयोद्भवः शीघ्रमेव भवतीति निश्चितम् ॥

स्वात्मतत्त्वमुपदिश्य तारकं ब्रह्मभावममर्यं नयत्यजः ॥ १६ ॥

गिरिसुतापतिरत्र मन्त्रराजं जपति दक्षिणकर्णस्थान्तराले ॥

गमयति द्रुतमात्मतनौ लयं परमकारुणिको हि जगद्गुरुः ॥ १७ ॥

नातः परतरं क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥

जन्तुनिर्मुक्तिसोपानं प्रपन्नानयनाशनम् ॥ १८ ॥

ये काशीं न निषेवन्ति यद्विवासे नरा भुवि ॥

चाण्डालपण्डितानां च गतिर्यत्र भवेत्समा ॥ १९ ॥

याम्याद्यपाशान्विच्छिद्य शीघ्रं चाराणसीं पुरीम् ॥

यत्र नो यमदूतेभ्यो न मनाक् कापि भीर्भवेत् ॥ २० ॥

हरथं ध्यवस्य जयदेवकयीन्द्रवर्यः

सम्यग्विधाय हृदि निश्चयमादरेण ॥

कार्शी पुरीमभिससार सभायै भारात्

कोशान्वितः सपरिवारगणैः सुहृद्भिः ॥ २१ ॥

तत्रावासीत् पतिपयसमाः सख्यमासात् सम्यक्

सैवाधियादनुजसदृशं काशिराजेन सार्धम् ॥

सायन्योन्यं नरपतिकरी एकशय्यासनस्थौ

नानाक्रीडावितरणरतौ सद्भिहारैकनिधौ ॥ २२ ॥

प्रेथयौसौ तुल्यभूषावतंसौ यासौऽलंकारान्वितौ यानसंस्थौ ॥

नित्यं सन्तौ सादृचर्यं विधायास्त्रिष्टौ नासौ तौ क्षणार्धं वनेऽपि ॥ २३ ॥

जयदेवस्य सामर्थ्यात् माहात्म्यं प्रोच्यते कियत् ।

कचेरलौकिकी शक्तिर्दृष्टा मलयक्षतो घुषैः ॥ २४ ॥

भगानृष्टिरत्यन्तघोरा पुरासीद्यदा दैवयोगात्प्रजाः क्षुत्परीजाः ॥

समन्वच्यार्थिभियोनिं हरिं शंभुमर्कं गणेशं च दुर्गां प्रणम्येदन्तुः ॥ २५ ॥

महेन्द्रं दिशध्वं महदृष्टिहेतोः स्तुवन्तो यथार्थं सुरान्सूक्तनर्यैः ॥

ययं स्वामिनोऽस्यन्तदुःखार्दिता भोरदृष्ट्या कुटुम्भार्तिमुद्धीक्ष्य भीताः ॥ २६ ॥

तच्छ्रुत्वा जयदेव आह सहसाऽभ्येत्य हुतं सत्कथिः

भो लोकाः ! शृणुतेन्द्रिरापतिरसौ क्षीराब्धिदायी विभुः ॥

योऽनङ्गस्य पिता जगद्गुह्यतरः पूर्णः पुराणः परः

पर्जन्येन किमस्य कृत्यमजनस्यानेहसौ मङ्गलः ॥ २७ ॥

किं विप्राधिपतेर्विधानुरथ किं भगंस्य कात्या जलै

रत्नैश्चाथ महत्प्रयोजनमतश्चण्डीपतेर्भूभृतः ॥

पद्मकत्राशनकुक्षराननपिनुर्दिग्वाससः क्षुभ्यतो

ममसन्ध्यालरूपालभूषिततनोर्बृहदोक्षगस्तोन्मतेः ॥ २८ ॥

भूतप्रेतपिशाचवीरनिचयैरापेक्षितस्यासितु

भिक्षायाः शवदाहभूमिवसतेर्दौस्थ्यव्रतस्योद्विग्नः ॥

रुद्रस्योरुकुटुम्बिनो धृतिरनाश्रुष्या अवेन्निश्चितम्

पर्जन्यमिदं एव एव विदितोऽस्तीशः क्षुधो दुःखवित् ॥ २९ ॥

तस्मात्तं स्तौमि शंसुं विभुवज्जनकं वृष्टिहेतोर्दिदानीं

मद्वाक्पीयूषसारश्रवणसमुदितो धूर्तमौलिर्येदा स्यात् ॥

मद्वागुत्तमवाहोच्छलितसुललितैः प्लाव्यते विश्रमेतत्

दुर्मिक्षाक्षीः कुतो वः कथयत जगत्पार्विदात्री तदैव ॥ ३० ॥

कृतेशानं सुललितगिरौत्सुक्यमनसां.....

.....

स काशिराजेन सहैकदा श्रीभागीरथीपुण्यसरित्प्रवाहे ।
 चिक्रीडितुं नावमुपारुरोह भग्यां चरित्रैः परिवाहितां च ॥ ३१ ॥
 सान्तःपुरःसेचनमाचचार गांगैर्जलैर्धूतमलैः सुशीतैः ॥
 परस्परं हासमिवेण भूपो मृत्यैः समेतो मधुमासि हृष्टः ॥ ३२ ॥
 अपश्यतां तौ मणिकर्णिकायां मृतं पतिं कांचिदनुव्रजन्तीम् ॥
 किमेतदाभाष्य सतीत्वमस्या ज्ञातं मयेत्थं जयदेव आह ॥ ३३ ॥
 पतिव्रता या भवति स्वनाथे हृष्टे प्रहृष्टाऽऽतिगते तथार्ता ।
 संप्रोषिते सा मलिनाल्पभूषा मृते प्रियेतोदुषदितोर्ध्वरन्ध्रा ॥ ३४ ॥
 अग्निप्रवेशमरणाच्च सतीत्वमेव कापत्यमेतदुदितं ललनोपहासः ।
 प्राणान्न किं यात्यधिपे मृते शुभे पतिव्रता स्त्री नहि जीवति क्षणम् ३५
 बलात्कारमरणायाः सहगामित्वमुचितं कथं तस्याः ।
 संप्रत्यात्महननं सतीत्यहो ! किमुच्यते लोके ॥ ३६ ॥
 निपरीतमिव स्त्रीणां सहगमनं विभिन्नकालमरणेन ।
 आश्चर्यं लोकेऽसिन्प्रत्यक्षविरुद्धमेवेदम् ॥ ३७ ॥
 एवं ह्रुवाणं प्रसमीक्ष्य राजा तं सत्कर्त्ति नो ममृषे किमेतत् ।
 विगूढमन्युः स्फुरिताधरोष्ठो मोहान्वितो विस्मयधीस्तदात्मा ॥ ३८ ॥
 इत्याकर्ण्य नृपः कवीन्द्रगदितं तं प्रत्युवाच द्विजे-
 त्वाभाष्य त्वमुदीरयस्वतिशयं कस्यांगना त्वीदृशी ? ॥
 नो इष्टा न च विश्रुता भुवि मया, तं प्राह विप्रः पुनः
 ना मैवं वद ममृहे गुणवती वर्धति पद्मावती ॥ ३९ ॥
 विक्षितः क्षितिपतिः परीक्षितुं दूतवर्यमुपहूय तद्ब्रूहम् ।
 आहुडौकदचिरात्सुखिक्षितं वज्रपातवदलीकवादिनम् ॥ ४० ॥
 एकाकिनीं वीक्ष्य रहः समास्थितां पद्मावतीं भूषणशोभितां गीम् ।
 संबोध्य दूतो निजगाद वाक्यं 'हा नाशमाप्तो जयदेव विप्रः ॥ ४१ ॥
 राजा सह क्रीडितुमद्य भद्रे ! नौकां समारुह्य सुपारगायाम् ।
 ममो महात्मांशुनि दैवयोगात्' उक्त्वेति दुःस्वप्न वितप्यवादी ॥ ४२ ॥
 इत्युक्त्याऽसौ दूरदेशं गतस्तु प्रायो राजा नोदितच्छन्नकारी ।
 हृच्छब्द्याभं वाक्यमुच्चार्य वेगादुष्टः पापोऽमंगलार्थप्रशंसी ॥ ४३ ॥
 तदनिष्टवचःशिलीमुखैर्हृदि हृत्ता निपपात विमूर्च्छिता ।
 यिसिनीव हिमोदयागमे दवयुः कीलवृत्ता कदली यथा ॥ ४४ ॥
 श्रुत्वा मृतं स्वामिनमात्मनोऽर्धं वैधव्यदोषोऽभयेन भीता ।
 शीघ्रं ममाराध पतिव्रता सा पत्युर्वियोगं त्वसहं समीक्ष्य ॥ ४५ ॥
 सहजमरणमित्थं दैवयोगाद्वाप्तं
 निजपतिमृतिमेवाकर्ण्य वैवर्ण्यमुत्थया ॥
 अनवगमितवृत्ता दुःखमाप्ता सपत्नी-
 करुणमतिशरोदाकुक्ष्य हारावपूर्यम् ॥ ४६ ॥

आलोक्य तां भुवि गतां प्रमृतां विरूपां
 स्रस्तांगकोमललतां शयलन्धसंज्ञाम् ॥
 हा हा दतासि किमहो मम मातृतुल्या
 कस्मात्सपत्न्यपि तदागु महीतलेऽसिन् ॥ ४७ ॥
 हा हेति कृत्वा विललाप याला खेहाद्य योर्ध्वरसकुटुदन्ती
 मातः स्वसर्हेति गतासि कुत्र हि त्वाऽनुजां मामनुशोचमानाम् ॥ ४८ ॥
 यावन्निर्हरणं शवस्य सुहृदः कुर्यन्ति दाहादिकं
 तावत्प्राग्जयदेवपण्डितवरो गेहं प्रविष्टोऽचिरात् ।
 द्वाःस्थोक्त्या विदितांगनामृतिरसौ स्थानेन्द्रियो निःश्वसन्
 मूर्च्छामाप मुहुर्मुहुर्भुवि पतन् सिन्नस्वनो दीनधीः ॥ ४९ ॥
 हा कीर्ते ! क्व गताऽसि हा प्रियतमे ! हा मामिनि ! कासि हा
 कामिन्यम्बुजलोचने शशिमुखि ! स्त्री^१.....

 निर्निमित्तं कदाचित्सा कुपितासीत्पराश्रुषी ।
 त्वं चादुवचनैः श्रेणानुनयं प्रोक्तवानिदि ॥ ५० ॥
 नाभवत् सानुकूला सा यदा त्वं दुःखितस्तदा ।
 प्रेम्णा च भक्तिवात्सल्यात् वियोगी कामपीडितः ।
 स्मृत्वा सरस्वतीं दूर्ती प्रीतिसन्धानसिद्धये ।
 विनीतः प्रेपयामास नम्रां गिरमुदीरयन् ॥ ५१ ॥
 प्लुतसिन्नन्तरे देवी शारदा शोकपारदा ।
 भागत्य वरसा साक्षात् दौत्यं चक्रे तयोर्मियः ॥ ५२ ॥
 पुनः कृष्णं पुनः राधां गत्वा चाम्बादिनी मुदा ॥
 वचांस्योन्यमामयथ प्रोवाच विनयान्विता ॥ ५३ ॥
 राधाया तुरवस्थितिः प्रकटिता दूत्या तयामे हरेः
 कृष्णस्य स्मर विद्वलत्वमुदितं तद्राधिकायाः पुरः ।
 अन्योन्यं विरहाभितप्तवपुषोः प्रीत्यर्थनाहोषिता-
 न्यापद्वाक्यचयानि सन्धिविधये व्यापारिता भारती ॥ ५४ ॥
 सा दीनाऽतिभयादिता विरहिणी त्वद्विप्रयुक्ताऽच्युत !
 श्रीमन्नाथ ! हरे ! मुहुर्जपति ते नामानि वैक्लव्यतः ॥
 राधायाः पुरतस्तु मामियमिति त्वं चावशीले ! प्रिये !
 कृष्णस्योक्तिमयो यदि ह्युभयतो दौत्ये पदे गीः स्थिता ॥ ५५ ॥
 यादृशी विरहिणां दशा भवेत् तादृशी स्थितिरुदाहृता तयोः ॥
 एव गद्य पुरतो मियस्तयोर्दन्यमापणपुरःसरं पुनः ॥ ५६ ॥
 जातिव्यक्तिगुणाभिधानसहजान्यासः स्वभावोद्यम-
 व्यापारास्तव्य लक्षणात्पदभिहितान्याचारसारक्रिया ॥
 स्त्रीपुंसोः कविभिर्यथाक्रममलंकारे बहुलं लुधै-
 स्तःसर्वं जयदेवपण्डितवरेणोक्तं समुदेशतः ॥ ५७ ॥

१ अस्यापि पञ्चपञ्चाशत्तमो ग्रन्थो ज्ञातं इति मूलादर्शपृष्ठाक्तः श्लोकत्रुत्यादितश्चाव-
 गम्यते । आदर्शान्तरानुपलब्धेः.....इति चिह्नानि तत्र विन्यस्तानि ।

शृंगारतिलकमन्ये शुद्धिबोद्धम पाकृतम् ।

प्रकाशितं हि तात्पर्यमग्रापि कविनाऽमुना ॥ ५८ ॥

कामिन्या विरहाग्निस्तप्तपुषा किं गीतमित्थं प्रिये ।

चारित्यादि दत्तोऽस्मि हेनि षडुषा दैव ! स्वयाऽपग्रपम् ॥

नो लज्जस्यथ मां प्रभो ! ललनया विछेयपत्र दुःखविग्

प्रायो निःकरुणा भयन्ति कृपणे भ्रातुं समर्था अपि ॥ ५९ ॥

दृष्टस्पर्शनुयोगपूर्वमसकृद्भङ्गीः सवेपथ्रपा-

कारैर्वाङ्मयमरेश्वरमल्लमनास्तुष्टिबोधीपतिः ॥

तद्भाषां प्रगृह्यतामजीवयदसौ पद्मावतीं सारसतीं

काशीनाथ चमरकृतोऽस्य महती पिङ्गोः कृपा स्वीदती ॥ ६० ॥

कृपां चक्रे सम्यक् तदुपरि हरिगीतमुदितो

दयालुभूतात्मा शवदायनगामासमरणम् ॥

स्वदानत्या मोस्तास्त्रार्पयदसुसमेकाममुदतीं

सुरूपां सारकान्तां कविनिरुकोटोरमणये ॥ ६१ ॥

पद्मावतीरमणजीवनमेतदुक्तं ग्रन्थप्रबन्धरचनासमयोदितं च ।

आख्यायिका हि जयदेवकवीश्वरस्य संबन्धपूर्वकमिदं प्रकटीकृतं मे ॥ ६२ ॥

कथेयं यथा संश्रुता किंयदन्त्या निबद्धा मया श्लोकपदैः सुदृष्टैः ।

श्रुथा मा हसन्निवत्थमभ्यर्थयेऽहं नमः पाण्डियुग्मं शिरस्यादधानः ॥ ६३ ॥

सङ्गीतगोविन्दमहाप्रबन्धपूर्वप्रसङ्गोऽभिहितो मधैषः ।

ग्रन्थस्य तात्पर्यमुदीर्य सम्यक् रहस्यमेवेत्युपसंहरिष्ये ॥ ६४ ॥

तस्मै प्रसन्नो जगदीश्वरोऽसौ संदर्श्य चारमानमचिन्त्यरूपम् ।

प्रदत्तार्थोक्तवधिष्यं ततोऽन्ते सायुज्यमुक्तिं स जगाम शान्तः ॥ ६५ ॥

एवं पुरासीजयदेवनामा कवीश्वरस्तेन महाप्रबन्धम् ।

सङ्गीतगोविन्दवराभिधानं अष्टाभिरिष्टाष्टपदीभिरत्र ॥ ६६ ॥

त्रिषु लोकेषु तन्नास्ति यद्वीतेन न लभ्यते ।

गानप्रियाः सुराः सर्वे भवन्ति चरदाः सदा ॥ ६७ ॥

जयदेवकवीन्द्रस्य हरिभक्तशिरोमणेः ।

मृतैव जीविता कान्ता यया पूर्वं मदालसा ॥ ६८ ॥

निरर्गलोऽयं हि हरेर्विलासः शृंगार उद्भाटित एव केवलः ।

प्रकल्पयित्वाद्य कथाप्रसंगमाख्यायिकेयं स्वकपोलकल्पिता ॥ ६९ ॥

ग्रन्थस्य बीजं कथितं हि सम्यक् यथाश्रुतं पण्डितवक्त्रकोशात् ।

आद्यप्रसङ्गः कतिचित् पुराणैर्जगत्प्रतीताः कविभिः प्रणीताः ॥ ७० ॥

गोपाः सर्वे विपिनमगमन्नेकदा घोषमध्यात्

कृष्णं भीरुं चकितनयनं प्रावृषि प्रेक्ष्य तम्याम् ॥

राधां प्राह व्रजपतिरितो यादुपादाय गेहं

द्रागेन त्वं शशिमुखि ! तथाऽचीकरत्सातिदृष्टा ॥ ७१ ॥

मेघैर्मंदुरमित्यादि ध्यान्तरण्या निशाग्रमात्र ॥

मजं नयाशु गोविन्दं नन्दः प्राहेति राधिराम् ॥ ७२ ॥

नीलाम्बुदैर्गोम समीक्ष्य सम्यक् छत्रं तमालैर्विपिनं च घोरम् ॥

निशाग्रमात्रं उवाच भीत्या राधामितस्तत्वं मजमापयैनम् ॥ ७३ ॥

धृत्वा धीशं स्वहृदि कुचयोरन्तरं चञ्चलाक्षी

कुञ्जान्यध्वन्यनुपदमुपालक्ष्य जाता स्मरार्ता ॥

चेतश्चक्रे श्रुतिरिति हरिणा रन्तुमानंदपूर्णं

सार्धं रेमे रुचिरमसकृत्तिर्भरं तेन रामा ॥ ७४ ॥

सा सौभाग्यं सकलमतुलं मन्यमाना स्वकीयं

संप्रेक्ष्याहं कृतिपदमिताऽऽत्मानमज्ञानभावात् ॥

गव्येणाच्छादय दुरतरं क्लेशदुःखाभिभूता (?)

छीदौराम्यादरिविरहिता दर्पहा श्रीनृसिंहः ॥ ७५ ॥

संवृत्तेऽभिप्रातिरभसभरादुरसये प्रेक्ष्य नृद्धा

जातेऽरुक्तात्प्रणयकलहेऽमर्पवैमुक्त्यमासीत् ॥

चरंभेन स्तनितमनसोमौनमातिष्ठतोस्ता-

यास्तां दूरेऽश्रुकलितह्रौ याप्पकण्ठावभीक्ष्णम् ॥ ७६ ॥

सत्रान्योन्यं दैन्यमास्याप याचं देवी दक्षा प्रोक्तसंदेशयज्ञी ।

आविर्भूता प्रेम सन्धातुमारात् यास्यायाति श्रीपतिं राधिकां च ॥ ७७ ॥

महापत्या विहिवो मियो हृततरं सन्धिसलयोः पूर्ववत्

प्रीतिः संघटिताऽथ सा स्वभवनं प्राप्ता प्रमोदान्विता ॥

दृष्टं वर्णितमादरेण कविना सङ्गीतगोविन्दके

ग्रन्थे श्रीजयदेवपण्डितवरेणाराध्य पद्यायाम् ॥ ७८ ॥

तालप्रस्तारवशास्वरगमकभवा नादधोपोत्थरागा

भाषाभिस्ते अभिज्ञा श्रुतिसरणगुणप्राप्तरोहावरोहाः ।

भालापस्तेनपाठश्रवणविवरणा युक्तयः सामयेदे

गीयन्ते विप्रवर्षैस्तदुलमिह मया शक्यते नापि वक्तुम् ॥ ७९ ॥

गोपालेन मह्यप्रसंगत उपोद्घातः कृतः कौतुकात्

चातुर्याथ महाकवीन्द्रविहिज्ज्याय प्रबंधस्य चः ॥

विद्वज्ज्योऽप्यवगम्य दन्तकथया श्लोकैर्निबन्धोत्तमै-

रुक्तः सोऽस्तु मुदे सर्वैव जगतामानन्दहेतूदयः ॥ ८० ॥

संवदिक्रमभूमुजः समयतः स्वाष्टेपुष्पभिर्मिते

वर्षे बाणचतुःश्रुतीन्दुगणिते चाके खरे वासरे ॥

मासे श्रावणसंश्लिष्टेऽतिघवले पक्षे नवम्यां तिथौ

शीतांशोर्दिवसे व्यचीकरमिमां गोपालनामा कथाम् ॥ ८१ ॥

सांकेतिकचिह्नानां परिचयः

	विद्वानि	ग्रन्थः	पत्रा
RM.	रस०	रसमञ्जरी गी० गो० टीका	दाङ्करमिश्रः
RP.	र. प्रि.	रसिकप्रिया	हुम्भनृपतिः
S.	संजी०	संजीविनी	यनमालीभट्टः
P.	पद०	पदद्योतिका	नारायणभट्टः
B.	बाल०	बालबोधिनी	कर्तृनामरहिता
D.	दीपि०	दीपिका	गोपालः
	का. प्र.	काव्यप्रकाशः	
	औ. वि.	औचित्यविचारचर्चा	
	शृ. ति.	शृङ्गारतिलकम्	
	पा.	पाणिनीयं सूत्रम्	
	मालती.	मालतीमाधवम्	
	का. सू.	काव्यालंकारसूत्राणि	
	का.	काव्यादर्शः	
	ग.	गणसूत्रम्	
	ना. शा.	नाट्यशास्त्रम्	

O. मुद्रितादर्शः Ed: Christianus Lassen, Proffessor
Bonnensis P. E. BONNAE AD RHENUM 1836.

श्रीजयदेवकविविरचितं गीतगोविन्दकाव्यम्

प्रथमः सर्गः

—सामोददामोदरः—

मेघेर्मेदुरमन्वरं वनभुवः श्यागास्तगालहुमै-

र्त्तकं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राघे ! गृहं प्रापय ।

रसिकप्रिया ।

प्रह्लाषां कमलापतिर्दिशतु मे यः कौस्तुभे राधया

धीक्ष्य स्वं प्रतिदिम्बितं प्रतियुवत्येपेति राकाकुलम् ।

आभेपोन्मुखयापि नानपरया मन्वानया कैतवं

तिर्यग्यकृतकन्धरं चलितया सासूयमालोकितः ॥ १ ॥

सोऽप्यान्तामरविन्दनाभ उदयसन्नाभिपद्मालया

पद्मा पद्मविनीलमीलनकिधिम्राधीण्यपश्रेत्रयोः ।

योगावर्धनिमीलिताम्बुजयक्षासंभोगभोगैतरा-

पत्न्याद्वन्द्वभवानुभूतिजितिक्रीडासुखान्यन्यभूत् ॥ २ ॥

दिदयान्मेऽर्धशिवातनुः स भगवान्निलोदितो संपदं

शम्भुर्विश्वजयधियः परवशीकारैकसत्कर्मणम् ।

यत्रैकाङ्गनवीनविभ्रमरसादेकाङ्गगुप्तेरना-

स्वादासंभवदक्षुतैकपरमा प्रागर्ति हेमाद्रिजा ॥ ३ ॥

गत्वा मत्तद्भरतप्रसूतान्सुगीतसंगीतशास्त्रनिपुणाभयदेववाद्याम् ।

श्रीकुम्भकर्णनृपतिर्विभूतिं तनोति गानं निघाप सरसं रसिकप्रियाह्वाम् ॥ ४ ॥

श्रीवैजपायननयगोप्रवर्यः श्रीवृष्णनामा द्विजपुत्रवोऽभूत् ।

हरप्रसादादपसादराज्यप्राप्त्योपभोगाय नृपोऽभ्यस्यः ॥ ५ ॥

यदन्वये निर्जिघत्सकथादिपदःपदं तत्परमा न्वभाति (?) ।

श्रीमेदपाटे गुहिलप्रधाने यत्रामवन्मृपतयः प्रभूताः ॥ ६ ॥

रसमञ्जरी ।

शंकरजगदम्बिकयोरङ्गे पङ्केन खेलन्तम् ।

लम्बोदरमवलम्ब्ये यं वेद न तत्त्वतो वेदः ॥ १ ॥

देवानतामरसदामस्तुन्दरः प्रादपङ्कजनमत्सुरन्दरः ।

वर्धमानभवदावपावः पातु कोऽपि यमुदेवशापकः ॥ २ ॥

एह सख प्रारिप्सितसमाप्त्यर्थमेतत्काव्यप्रतिपाद्यं राधामाधवकेलिसरणरूपं
महत्तमादायाचरति—मेघैरिति । राधामाधवयो रङ्गःकेल्य एकान्तकीर्ण जयन्ति

रसिकप्रिया ।

तत्र क्रमाद्भव्यपरम्पराद्ये हृस्मीरनामा नृपतिर्बभूव ।
 चन्द्रादिरत्नप्रकरक्रमेण रत्नाकरे कल्पतरुर्यथासीत् ॥ ७ ॥
 दानानि संगतवनीपकमात्रपात्रमासाद्य यो ददिरनन्तगुणानि कामम् ।
 पद्माननो विपमघाटिषु यः प्रसिद्धश्चक्रे मृधान्वखिलशत्रुभयावहानि ॥ ८ ॥
 तस्माद्भूत्सत्तनयः प्रभूतनयः परायः सद्यः शतायुः ।
 श्रीक्षेत्रासिंहः प्रतिपक्षनागासिंहः पराहंकृतिमत्तसिंहः ॥ ९ ॥
 ततोऽभवत्तुल्य उदीतलक्षविपक्षपक्षक्षयकारदक्षः ।
 गयाविमोक्षास्थितधर्मरक्षः स्वक्षः कृतन्यक्षसमस्तलक्ष्यः ॥ १० ॥
 तन्नन्दनो निर्जितपूर्वराजचारित्र्यसंपादितमेदिनीकः ।
 श्रीमोकलेन्द्रः प्रणतारिमौलिमाणिन्यभाभासितपादपद्मः ॥ ११ ॥
 श्रीकुम्भकर्णस्वदनु क्षितीन्द्रः क्षिर्तिं विमर्त्तान्द्रसमानसारः ।
 शोपादिकेभ्यो धरणे धरिण्या भरस्य विभ्राणितविश्रमः सन् ॥ १२ ॥
 स श्रीशभक्तिप्रवणः प्रवीणः संगीतशास्त्रेऽखिलशास्त्रवेत्ता ।
 श्रीगीतगोविन्दमुगीतकस्य नव्याकृतिं व्याकृतिमातनोति ॥ १३ ॥
 जित्वा तु पृथिवीं कृत्वा तत्पत्नीन्करदायिनः ।
 राधामाधवसारस्य रसिको रमतेऽधुना ॥ १४ ॥
 प्रत्यज्ञायि प्रबन्धो यो जयदेवेन भीमता ।
 न तस्य विद्यते लक्ष्म सर्वाङ्गैरपलक्षितम् ॥ १५ ॥
 अतः स्वरादिभिः पद्मभिरङ्गैः संयोज्य तद्ध्यताम् ।
 नीत्वा गीत्वा तदा हित्वा कुटीकासु (स्तु) प्रवर्त्यते ॥ १६ ॥
 शृङ्गारे सप्रपञ्चे रस इह रुचिरौचित्ययुक्तौ प्रकृष्टे-
 ऽलंकारे नायिकाया गुणगणगणने वर्णने नायकस्य ।
 गीतौ प्रीतौ च पृच्छौ लयमनु रसिकः कौतुकं चेत्तदेसा
 दोषैर्मुक्ता गुणाढ्याः शृणुत नरपतेः कुम्भकर्णस्य वाचः ॥ १७ ॥
 स किं बन्धः श्लाघ्यो व्रजति शिथिलीभावमसह-
 द्विचारेणाश्लिसो ननु भवति टीकापि किमु सा ।
 न वा ग्रन्थग्रन्थिप्रकटनपटुः किं तु तददो
 द्वयं युक्तं कर्तुं प्रभवतितरां कुम्भनृपतिः ॥ १८ ॥
 शृङ्गारोत्तरस्तत्काव्यवेदिविद्वन्मुदे मया ।
 मेधैर्मेदुरमित्यादिपद्यं व्याक्रियतेऽधुना ॥ १९ ॥
 गमकालापपेशलतया मध्यमग्रामे पाडवेन मध्यमग्रहेण मध्यमादिरामेण
 गीयते ।
 गणपतिमभिमतफलदं वरदं प्रणिपत्य सिद्धिगुणविशदम् ।
 गीतौ जयदेवकृते घातुं कुम्भो नृपछनुते ॥ २० ॥
 अथ कुम्भकर्णनृपतिः स्तुत्वा नत्वा सरस्वतीं देवीम् ।
 स्वरपादतेनकानां फरोति गुम्फं सुमानार्थम् ॥ २१ ॥
 मेधैरिति ॥ जयन्ति सर्वोत्कर्षेण यतन्ते । सर्वोत्कृष्टत्वेन नमस्करीयत्य-
 मुक्तम् । तेन नमस्त्रिया काव्यमुखं चोत्तितम् । आशीर्षा । काष्ठाः ? रहः-

इत्थं नन्दनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुञ्जदुमं

राधाप्राधवयोर्जयन्ति यमुनाकुले रहःकैलयः ॥ १ ॥

कैलयः सुरतक्रीडाः । 'रहो गुह्ये रहो रते' इति । तासां विषयं निर्दिशति—
 क ? यमुनाकुले प्रत्यध्वकुञ्जदुमम् । अध्वनि कुञ्जदुमोऽध्वकुञ्जदुमः । अध्व-
 कुञ्जदुमं प्रतीति प्रत्यध्वकुञ्जदुमम् । ननु चात्र नित्यसमासत्वाद्वाक्येन न
 भवितव्यम् । नैतदस्ति । प्रतिशब्दस्य यीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विहिता ।
 तद्योगे यथा स्यादित्येवमर्थः । तस्माच्च वाक्य एव प्रयोगो नान्यथेति वाक्य-
 मपि स्यात् । 'अर्थमर्थं प्रति' इत्यादि साप्यकारप्रयोगाच्च । कस्मिन्सति ? रह
 एकान्ते । एकान्तं कस्यो ? राधाप्राधवयोः । अत्र राधाया जगद्गुरुरपरिग्रहेण
 सकलमातृत्वेनाभ्यर्हितत्वादल्पाक्षरतरयाच्च पूर्वनिपातः । किंलक्षणयोः ? इत्थं
 वक्ष्यमाणप्रकारेण, कृष्णोच्छरन् नन्दनिदेशत इति, नन्दसमीपाचलितयोः ।
 तमेव प्रकारमाह—हे राधे ! तत्तस्मादेतोरिमं मतलक्षणं जनं स्वमेव गृहं प्रा-
 प्य । सामान्यनारीन्यायूत्तया गृहिणीनिर्यत्नं संभोगादिकर्मणि समुद्रिता भवे-
 त्मर्थः । अत्र 'गृह'शब्देन तारस्थ्याद्गृहिण्युच्यते; 'गृह'शब्दच्छलेन तामेव
 पुरस्कृत्य वनविहारदर्शनात् । अत्र प्राप्तोतिरुदयार्थं वर्तते । 'प्रलाभोदय-
 युक्तिषु' इति चूडामणिः । स्वयैवाहं गृहिणीमात्रं स्वामिति यावत् । एषकारो-
 ऽन्ययोगस्यायुत्यर्थः । तस्मादिति किम् ? यतोऽयं मतलक्षणो जनो भीरुः, भीरु-
 रिति पुंभिर्भावहेतुभिः स्मराहतीः सोढुमसमर्थः । तानेव भावानाह—अम्बर-
 माकाशं मेधैर्मेदुरं तान्द्रिग्रिभं वर्तते । अपरं च,—तमालदुमैः इयमा वनभुवो
 वर्तन्ते । अपरं च,—नक्तं रात्रिकालः । एवं देवकालपस्तुलक्षणा विभावाः
 सूचितः । किमुक्तं भवति ? अत्र कान्ये शृङ्गाररसप्राधान्यात्तस्य मेघावाद्ययो-
 ऽप्युद्दीपनभावा उक्ता भवन्ति । राधाया आलम्बनविभावाः । भीरुरित्यस्य-
 नुर्भावः । हर्षावेगशङ्कोरसुक्यवीडाचपलतादयो व्यभिचारिणः । इत्थं कार्य-
 सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । किमुक्तयोः ? इत्यनेन प्रकारेण नन्दनिदेशतो नन्दाज्ञया
 चलितयोः प्रस्थितयोः । कीदृशो नन्दनिदेश इत्यत आह—स्वमेवेत्यादि । हे
 राधे ! तत्तस्मात्स्वमेवेमं कृष्णं गृहं प्रापय । अत्रैवकारः कोपोको । बाल्येऽयं
 यत्स्वमेवावहुरमानीतस्तस्मात्स्वमेव गृहमपि प्रापयेत्यभिप्रायात् । कुतः ?
 यतोऽयं कृष्णो नक्तं रात्रौ भीरुः विश्रुताद्गृहशीलः । भयहेलन्तरमाह—
 मेघैरित्यादि । अम्बरमाकाशं मेधैर्मेदुरं त्रिगुणम् । तथा च वनभुवः कानन-
 भूमयस्तमालदुमैस्तमालगृहैः रम्याः । कुत्र जवन्तीत्यत आह—प्रत्यध्वेति ।

टिप्प०—१ ये हि स्वयोगेन पत्न्यां रत्यादिभावं विशेषेण भावयन्ति नामोद्बोधनं
 कुर्वन्ति ते विभावाः । २ बहुद्वयत्वं हि रसमण्डितवेनोदीपयन्तो देशकालादय
 उदीपनविभावाः । यथा शृङ्गाररसे भववस्तुसमयादिवर्णनम् । ३ यमालम्ब्य
 प्रवृत्तानां रत्यादीनामुद्बोधनं भवति ते हि आलम्बनविभावाः, यथात्र शृङ्गारे माधवमना
 रती राधामालम्ब्योद्बोधिता भवतीति सात्र आलम्बनम् । विशेषस्तु शृङ्गारतिलके
 द्रष्टव्यः । ४ विभावैरुद्बोधितो रत्यादिहेतुकः स्नेहस्तम्भरोमाश्चादिः बहिः स्फुटं
 प्रकाशयते सोऽनुभावः । ५ ये च कुत्रचित्प्रकाशिताः कुत्रचन तिरोहिताः
 स्वाभिना समं चरन्ति ते सद्यचारिणः, य एवं च विशेषत आभिमुख्येन चरन्त्यत
 एव व्यभिचारिण इत्याख्यायन्ते ।

कारणसहकारिभी रतिस्थायिभावः सकलरससम्प्राद सप्रपञ्चः संभोगाख्योऽ-
 भिलाषविरहेर्ष्यासूयालक्षणो विप्रलम्भः शृङ्गारः साङ्गोपाङ्गः समुन्मीलितो
 भवति । तदुक्तम् (का. प्र. उ. ४)—‘कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि
 यानि तु । स्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाव्यकाव्ययोः ॥ विभावा अनु-
 भावाश्च कथ्यन्ते व्यभिचारिणः । व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः
 स्मृतः ॥’ तथा चाभाणि भरतेन—‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगादस-
 निष्पत्तिः—’ इति । एवमेतेन पथा धीजयदेवेन कविना रसमुख्ये स्थिरीकृते
 तदाशयमनुज्ञा कैश्चिद्वाख्यातं तत्तावन्न विचक्षणपरीक्षाक्षममीक्षामहे ।
 तथा हि—इत्थं नन्दनिदेशतो नन्दादेशाच्चलितयोः केलयो जयन्ति । इत्थमिति
 किम् ? राधा काचन गोपिका तस्या नन्देन संजोधनम् । हे राधे ! इमं मम
 शिशुं रात्रौ भीरुं त्वमेव गृहं प्रापय, त्वय्येव मम विश्वास इति । तदा नाय-
 कस्य शिशुत्वेन परवशात्वं, तस्याश्च धात्रीत्वं नन्दस्य दूतीकर्म, शृङ्गारविभावा-
 नां भयानकहेतुत्वं, कविनिरूपितरसस्यान्यथात्वं चापद्यते । तत्र तेषामायुष्म-
 तां क उपालम्भः ? यतः—‘निर्देशो भाषणादेशसामीप्यार्थमज्ञानतः । आ-
 देश एव त्रिधान्तमतेर्व्याख्या भवेन्न किम् ? ॥ लोके किं कूपमण्डूकः समुद्रमपि
 तत्समम् । न पेद वेदवाद्रोऽयमिति श्रुतिभिरा किल ? ॥’ अथैवं नन्दादेशादनु-
 तथा ग्राम्यतायां शृङ्गारो विनाशितो भवति । यथाह—‘अथ शृङ्गारपरता
 सुतरां सा तिरस्कृता । यतः कुलवधूवास चमत्काराय संयुता ॥ अशुरे
 वदति प्रायः सूनो रतमनु सुपाम् । सा नाम ग्राम्यतापीष्टा सापि नेष्टा विप-
 श्रितः ॥ प्रयुक्तं कविना द्विधं तदाशयमज्ञानतः । नन्दनिर्देशाद्वारिण्यास्तस्या
 एकत्वमिष्यते ॥ नायकत्वं यदाग्रातं हरेः काव्यकृता कृतौ । तस्यां तस्मिन्वि-
 निशिसे गतिः का नाम तस्य ते ? ॥ यो गीतगोविन्द इति प्रबन्धो गोविन्द-
 नेवारमनुप्रबद्धः । राधावशे तत्र कृतेऽर्भकत्वात्स गीतराधः कथमत्र न स्यात् ? ॥
 ग्राम्याणं सुधियोऽवदन्कविगिरां धर्मोपदेशे बुधा यत्तन्नो भवितुं मुदार्हति
 सुतेराज्ञा विचार्यो न यत् । तत्रेदं तु विचारणीयमिह यो यस्याः करे दीयते
 रक्षायै स च कामयेत यदि तां तर्किचिदद्यायधि ॥ शृङ्गारोपक्रमे चात्र भया-
 नकनिमित्तता । मेघाढम्यरतादेस्तन्महद्याख्यानकौशलम् ॥ अन्यहेतुभिर-
 न्यस्योत्पत्तिश्चेद्दृश्यते तदा । विस्मयस्थायिभावत्वादद्भुतोपस्थितिर्न किम् ? ॥
 धात्रीयोगात् शृङ्गारो न हास्यो रहसीद्वितैः । न भयानकता तस्मादसः
 कोऽग्रावतिष्ठताम् ? । तस्मादत्र विभावानुभावसंचारिभिर्भवेत् । शृङ्गारो
 नन्दसामीप्यात्तयोश्चलितयोः स्वतः ॥ यथा द्रव्याणि नानात्वं भावान्तर-
 यमुनायाः कूले प्रलम्बकुञ्जद्वयम् । अघ्न्यघ्ननि कुञ्जे कुञ्जे द्वये द्वय इत्यर्थः ।
 यद्वा,—अघ्ननः कुञ्जान् द्विपालशूलैरुत्थेत्यर्थः । न च ‘नर्कं शीहरयं त्वमेव सदिसं’
 इत्यत्र ‘द्वितीयाटौस्तेनः’ (पा० २।४।३४) इति सूत्रेणैनादेशः कथं न भवतीति
 वाच्यम् ; अन्वादेशविषयत्वाभावात् । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं
 विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । किञ्चित्कार्यं विधातुमिति । अपूर्वं बोधयितु-

विभावतः । प्रजन्ति गानारसदां तथा भाषास्त एव हि ॥ एवं मेघाद-
योऽपि स्युः शृङ्गारे च गयानके । विभावाद्यवियुक्तेन भावेन विभाविताः ॥
तस्मात्काव्याभिप्रायसूचितशृङ्गारपररूपेणात्र कृतं व्याख्यानमेव न्याय्यमिति ।
अत्र 'मेघैः' इति बहुवचनेनाक्रममेव गयभिरप्यवस्थाभिराक्रमणाद्येतसोऽ-
न्यथावृत्तिः सूचिता । 'अम्बरम्' इति स्वच्छन्दविहारभङ्गशृङ्गारं भा कृत्या
इति । 'वनमुवः' इति बहुवचनेन गानावस्थरतक्षमं प्रदेशयादुल्लेखं धोतितम् ।
'नक्तम्' इति कालस्य स्वच्छन्द प्रच्छन्नकामुकयोग्यत्वमुक्तम् । 'माधव' शब्दः
सत्यामपि लक्ष्म्यां तस्यामचुरायाविशयद्योतनार्थः । 'यमुनाशूल' इति
रतिभ्रमनिराससाधनशिशिरसमीरसज्ञावाधम् । 'अयम्' इति रस्युद्वेकाकुलतया
स्वाङ्गेऽप्यप्यौदासीन्यद्योतनाय । यथा धीर्हर्षमिभ्रस्य हंसेन स्वात्मनि
निराशीभूतेन 'गतिस्तयोरेकतरस्तमदंयन्' (नैपथ्य. ३।१३५) इत्याद्य-
भाणि । यथा वा धीकालिदासस्य ईश्वरेण तयावगणिते आत्मन्यनास्थापरवेग
'अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने' (कुमार. ५।४०) इत्याद्यवादि । अत्र वर्णवृत्त्य-
मुप्रासः शब्दालंकारः । पूर्वार्धे सनुचयोऽर्थालंकारः । तल्लक्षणं तु (का. प्र.
१०।११६) 'तत्तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन् यत्रान्यत्तत्कारं भवेत् । सनुचयोऽसौ' ।
यथा—'हुवाताः स्तरमार्गणाः प्रिवतमो दूरे' (साङ्ग. ५.) इत्यादि । उत्तरार्धे
चाशीः । तद्योजनं च—सर्पोऽकृष्टास्ताः केलयो विलासकलासु कुतूहलिनः
पान्तु । अत्र शब्दार्थालंकारयोर्धर्माकारयोश्च संसृष्टिः—'सेष्टा संसृष्टिरेतेषां
भेदेन यदिह स्थितिः' (का. प्र. १०।१३९) इति । अत्र 'अयम्' इत्यात्मन्यौदा-
सीन्यद्योतकं सर्वनामपदं तिलकायमानं विभागा सूक्तिः सनुचितपरभाराति-
दायेन रुचिरतामावहन्ती शरदिन्दुसुन्दरवदनेव इयामतिउद्वेग इयामेव शुभ-
विशेषकेण विभूषिता अर्थावित्यचमत्कारकारिणी सकलकविबुलललाभभूता
कामपि विरिद्धतिमातनोति । यथा (सा. च.) 'ममनाति द्विपतां बुलानि समरे
स्वस्वङ्गभाराजले नाथास्मिन्निनि पन्दिवाचि बहुशो देव ! श्रुतायां एता । मुग्धा
गुर्जरभूमिपालमहिषी प्रत्याशया पाथसः कान्तारे चकिता विमुञ्जति मुहुः
पत्युः कुपाणे दशौ ॥' अत्र 'मुग्धा'पदं कैश्चित्काव्यलिङ्गमित्यलंकारोऽभाणि ।
तत्र; तल्लक्षणाभावात् ॥ लक्षणं तु—'तदेवोक्तं काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता'
(का. प्र. १०।११४) इति । नात्र 'चंपुःप्रादुर्भावात्' इतिवदेतोर्वाक्यार्थता ।
नापि 'प्रणयिसपीसलीलपरिहातरसाभिगतैः' (मालवी. ५।३१) इतिवदनेक-
पदार्थता । नापि 'भंसोद्बुलन मद्रमस्तु भवते' इतिवदेतोरेकपदार्थता । तस्य
गतिस्त एव प्रष्टव्याः । एवमिह सुनिपुणमपि निरूप्यमाणोऽलंकारगुणो न
विद्विष्यतचमत्कृतिमातनोति ॥ तर्हि काव्यचारुतानियन्धनशृङ्गाररसस्वीकरिण
निलर्पः । मीरुत्वस्य अनुवाक्यत्वेन विवक्षितत्वात् । 'अम्बरं व्योम्नि वाससि'
इत्यमरः । 'दोषा नक्तं च रजनौ' इति च । 'प्रस्ते मीरमीरुमीरुताः' इत्यपि ।

वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्भा

पद्मावतीचरणधारणचक्रवर्ती ।

रसवदलंकारतेत्यपि नाशङ्कनीयम् । यतोऽत्र शृङ्गारस्य प्राधान्याल्लालंकारत्वं येनालंकारता स्यात् । यदाह—‘प्रधाने यत्र वाक्यार्थे यत्रायान्ति रसादयः । काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः’ ॥ प्रकृते तु शृङ्गारस्य प्राधान्यमपि प्रतिपन्नम् । अत्र वैदर्भी रीतिः (का. सू. १।२।११) ‘अस्पृष्टा दोषमात्राभिरनल्प-गुणगुम्फिता । विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥’ शृङ्गारावस्थान-सूचिका कौशिकी वृत्तिः । संभाविता गीतिः । तस्याश्च लक्षणम् ‘संभाविता भूरि-शुर्विद्वक्लवा चार्तिके पथि’ । मध्यो लयः । प्रसादो गुणः । अनुकूलो नायकः । स्वाधीनपतिका नायिका ॥ पूर्वार्धेऽभिलाषलक्षणो विप्रलम्भः । अपरार्धे संभोगश्च शृङ्गारः । एवं ‘केलय’ इति कथावीजलक्षणं वस्त्वपि निर्दिष्टं भवति ॥ पूर्व ष त्रिवि-धमपि काव्यमुखं महाकविता समुन्मीलितं भवति ॥ यदत्र कश्चित्संभोगशृ-ङ्गारलक्षणं वस्त्ववदत्, स एव चास्य विवेचनक्षमः ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । यथा—‘सूर्याश्वैर्मसजस्रताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्’ ॥ १ ॥ कविरिदानीं सकलकलिकलुपहारिहरिचरितानुस्मरणसरसतापादनेन तन्नक्ताननुगृह्णन्समुचि-तैष्टदेवताभावनाभावितान्तःकरणस्तत्फलभूतं शृङ्गारोत्तरं प्रबन्धं कर्तुं प्रतिजा-नीते—याग्देवतेति । जयदेवकविरेतं गीतगोविन्दाभिधं प्रबन्धं करोति । अत्र जगदानन्दकन्दलीकन्दगोविन्दपदारविन्दमकरन्दामोदमधुरतरास्वादमधुकरम-धुरचेता भागवत्प्रधानः परमकारुणिको जयदेवकविर्देवदेवे भगवत्याविष्टचित्तः कलिकलुपान्तःकरणत्वेनेतस्ततः परेर्विश्विस्तान् सुखेन तदभिमुखीकरणाय कलावतीकेलिकुतूहलिनं हलिसोदरं निरूपयितुं निर्गुणं निरूपयिषुः ‘निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥’ इति दर्शयितुं धर्माधिकाः स्वनुष्ठिता मोक्षयेति मोक्षोपायतया धर्मार्थ-योरपरि वर्तमानस्य पुरुषार्थविशेषस्य निदानत्वेन पितृणामानुष्यहेतुभूता-

‘निदेशः शासनं च तः’ इति च । ‘निकुञ्जकुञ्जौ वा स्त्रीवे लतादिपिहितोदरे’ इति च । ‘रहस्योपांशु चालिजे एकान्तार्थे रहोऽव्ययम्’ ॥ १ ॥ अत्र रागिमुमुक्षुसा-धारणप्रवृत्त्यर्थं सकलजनमनोहरं शृङ्गाररसगर्भं भगवत्केलिवर्णनरूपं काव्यं क्रियत इत्यभिधेयं प्रतिजानीते—याग्देवतेति । जयदेवकविरेतं गीतगोविन्दाख्यं प्रबन्धं करोति । कीदृशम् ? श्रीः लक्ष्मी राधारूपेणावतीर्णा, वासुदेवः कृष्णस्वयो रतिकेलिक्रयया सुरतकीडानुवर्णनेन समेतं युक्तम् । ननु वासुदेवकेलिवर्णनं बहुषु ग्रन्थेषु वर्तत इति किमनेनेत्यत आह—याग्देवतेति । वाक्स्वरूपा या देवता सरस्वती तस्याश्चरितेन प्रसादमाधुर्यादिगुणसंपन्नलोकोत्तरकाव्यरचनारूपेण चित्रितं चित्रमालेख्यं तदुक्तं कृतं चित्तरूपं सन्न गृहं यस्य सः । अत्र सकलजनाह्लाद-कारित्वेन नानावर्णमयत्वेन वाग्देवताचरितस्य चित्रत्वेन निरूपणम् । चित्तं च

श्रीवासुदेवरतिकेलिकथासमेत-

‘मेतं करोति जयदेवकविः प्रबन्धम् ॥ २ ॥

परमोत्पत्तिद्वारेण नितम्बिनीमूलव्यमुपदर्शयितुं तद्विशिष्टं वासुदेवं विवर्ण-
यिपुरिमं प्रबन्धमुपनिवृत्ताति । तथा चोक्तमभियुक्तैः—‘संसारे यदुदेति
किंचन फलं तत्कृच्छ्रासाध्यं नृणां किं श्वेतसुगन्धसाध्यमस्ति युगलं सम्भरयद्दि-
ज्ञायते । तल्लक्ष्मीसमुपाजनं पुलकिनां रत्नसारं गायतां तत्त्वान्तारति-
निसारद्वसनसामुत्पद्यते नन्दनः ॥’ इति । कामशम्भेऽपि—‘किं स्यात्परत्रे-
त्याशङ्का यस्मिन्कार्ये न जायते । न चार्थं सुखं चेति शिक्षाम्नास्मिन्व्य-
वस्थिता ॥’ इति । परस्त्रीगतोऽप्ययं रस उपनिवृत्त्यमानो न पातकाय ।
यत्—‘कान्तासंमिततया’ इत्युपदेशप्रामाण्यात् । यथा—एवं श्रीवासुदेव-
रतिकेलिकथासमेतम् । श्रीश्च वासुदेवश्च तौ; तयो रतिकेलिकथासमेतम् ।
अत्र ‘स्त्रीनामलगाच्छित्तं सर्वं श्री’रिति ‘श्री’शब्देन राधाभिधीयते । अथवा
श्रीः शोभा लक्ष्मीर्वा तद्वत्ते चासुदेवस्य । तदसूचि पूर्वपदे ‘माधव’शब्देन;
रतिकेलीति सुरतक्रीडाकथनेन वा । रत्या शृङ्गारस्थायिभावेनानुरागेण वा,
केलवः कथाः परस्परसंरूपनानि तत्समेतम् । अथ कविरात्मनो विशेषण-
द्वारेण सरस्वतीचरणकिंकरत्वं, अनु च प्रबन्धस्य पद्मावतीदेवतासमाराधन-
फलत्वमाह—यादेवतेति । यादेवताचरितेन विप्रितं संजातविप्रं चित्तमन्ध-
यस्य स तथा । सरस्वत्यनुसरणपरद्वय इत्यर्थः । अपरं च,—
लक्ष्मीचरणसेवकाप्रणीः । पद्मं करेऽस्ति यस्याः सा पद्मावती लक्ष्मीः ।
‘शरादीनां च’ (पा. २।१।२०) इति दीर्घः । अथ पद्मावती
अष्टाक्षरमन्त्राधिदैवत्वं तस्याश्रयचरणेन परिचयाविशेषेण चक्रवर्ती ।
कविराज इत्यर्थः । ‘पद्मावती तस्य कलयमेके वदन्ति यत्तत्त विचारचार ।
विचित्रकवितारूपमहाधननिधानत्वेन कृष्णकेलिवर्णनादिना संसारतापसंतप्तक-
विजनविश्रामस्थानत्वेन सम्रतया निरूपितम् । अपरमपि शुद्धं विविधपुत्रिकाभि-
राळेष्टैर्मण्डितं भवतीति च्चनिः । तथा च यद्यपि कृष्णकेलिवर्णनमन्यत्रापि
ग्रन्थे वर्तते तथापि पूर्ववर्णितमपि लोकोत्तरापूर्वसरस्वत्यरचनानिवृद्धमति-
चमत्कारकारि भविष्यति । यथा पुरुषैरभिधीयमान एवार्थोऽन्येषां वाक्यनोवचन-
मङ्गिमाखण्डोऽन्यमेव श्रोत्रचमत्कारं करोतीति नानर्थको मे प्रयास इति भावः ।
पुनः क्रीडाः कविः ? पद्मावती नाम जयदेवपत्नी तस्याश्रयणशौर्यस्वारणं
संचारणम्; नवीनमिति यावत् । तेन चक्रवर्ती नटसार्वभौग इत्यर्थः । एतेन
कवेः कृष्णभक्त्याधिक्यं शृङ्गारित्वं च व्यक्तम् । तेन सरसकाव्यकरणेऽधिकारः
सूचितः । तदुक्तम्—‘शृङ्गारि चेतकविः काव्यं जातं रसमयं जगत् । रा एव
यत्राशृङ्गारी सर्वं विरचतां वजेत् ॥’ इति । केचित्तु पद्मा इति संज्ञा निधत्ते ।

पाठा०—१ “मेतं” A.

टिप्प०—१ शृङ्गारेकप्रधानो यो नीततात्पर्यविधुनः । अभिसाराधेनिपुणः प्रबन्धः
स प्रतीतिः’ इति भोजः—इति संजीविनी ।

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो यदि विलासकलांसु कुतूहलम् ।

मधुरकोमलकान्तपदायलीं शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥ ३ ॥

यतः सदाचारपरम्परया गृह्यन्ति सन्नाम न नाम सन्तः ॥ कर्मादिसदैवत-
संप्रयोगे तत्कीर्तनं किं न विदोषगर्हम् ? । रक्षो विहाय क्व च नापि दृष्टं सत्तां
स्वकान्ताप्रणयादिकं तु ॥' अतस्तस्यास्योपेक्षा । एवं यद्यप्यस्ति तत्त्वं
तथापि महतामिहालाविकचमरकारि धरितं किंचिदीक्ष्यते—'तथा हि सत्यभा-
माग्रे ननतं नरकान्तकृत् । देहाधे च बभारोमामीशो योगिवरोऽपि सन् ॥
अथवा भक्तियोगस्य स्वभावः कोऽप्यनीदृशः । यतस्तद्योगयुक्ता हि गणयन्ति
न लौकिकम् ॥ अथात्मा जायते यस्यां सा जायेति धुनोरणात् । तत्स्वरूपपर-
स्वत्वात्सा भक्तियां तया सह ॥ तथा हि धर्मकार्याणि न सन्त्यग्र तया विना ।
सर्वेषु धर्मकार्येषु परयुक्ता दक्षिणाग्रया ॥ किंतु सा भक्तिरश्रोक्ता योषचारेण
वर्जिता । सा विनाऽतोऽनुरज्यन्ति सन्तः स्नेनेष्टदैवते ॥ दृष्ट्वा रित्वादयः स्वीयां
जायां नतैवतीह सः । परार्थनिष्ठदुद्धीनां न हि लोकम्यतिक्रमः ॥ लोको वेद-
स्तथाभ्यासं प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् । तत्र लोकस्य मुख्यत्वात्तदुक्तिर्नान्यथा
भवेत् ॥ अतः पद्मावती तस्य फलप्रमितिं नान्यथा । परभागवतस्यास्य जय-
देवस्य पुज्यते ॥ लोकानीतचरित्रस्य लोकेतस्य पुनः सदा । स्वजायानर्तनं
युक्तमिति युक्ततरं यद्यः ॥' अत्र चित्तसन्नोरभेदारोपाद्रूपकालंकारः,
अनुप्रासश्च । 'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' ॥ ओजो गुणः ।
गौडीया रीतिः । भारती वृत्तिः । भूरिगुल्यात्संभाविता भीतिः ॥ अत्र
घसुभिर्दीयत इति तदपस्याभिधानेन प्रक्षपितृधनस्य केलिकरणमुचितमिति
अम्लानप्रतिभाप्रकर्षोत्प्रेक्षितेन 'वासुदेव'पदेन सकलप्रबन्धस्यापि पीयूषधर्पणेनैव
समुचितार्थविशेषेण प्रबन्धः स्फुरदिव चमत्कारकारित्वामापद्यते । तथा चोक्तम्
—'उचितार्थविशेषेण प्रबन्धार्थः प्रकाशते । गुणप्रभावभवेन विभवेनेव
सज्जनः ॥' यथा—'जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानाम्—'(मेघ. पृ. ६)
इत्यत्राचेतनस्य चेतनाध्यारोपेण मेघस्य दूत्ययोग्यताभिधानाय प्रथितपुष्करा-
वर्तकवंशत्वाद्युपन्यस्तम् ॥ २ ॥ कबिरिदानीं स्वप्रबन्धस्य प्रयोजनमा-
विष्करोति—यदीति । हे श्रोतरित्यप्याहार्यम् । तदा तर्हि जयदेवसरस्वतीं
पद्मावतीं लक्ष्मीस्तस्याधरणयोर्विषयभूतयोश्चरणचक्रवर्तीं नटसार्वभौमः । नृत्ता-
दिना सदा लक्ष्म्याराधनपर इत्यर्थः । एतेन दारिद्र्यराहित्यं सूचितम् । दरिद्रेण हि
शृङ्गारादिरसो न ज्ञायत इति भावः । 'आलेख्याश्चर्ययोधिभ्रम्' इत्यमरः । 'गृहं
गेहोदवसितं वेश्म सद्य निकेतनम्' इति च । 'चारणास्तु कुशीलवाः' इत्यपि
॥ २ ॥ संप्रति प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थमितरकाव्यापेक्षया स्वकाव्यस्योत्कर्षं कथयन्नेव
प्रकृतकाव्यस्याधिकारिप्रयोजनमाह—यदीति । हे सज्जनगण ! यदि हरिस्मरणे
कृष्णानुचिन्तने मनः सरसं सानुरागम् । यदि विलासकलासु विलासः स्त्रीणां

वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः संदर्भशुद्धिं गिरां

जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुर्लभदुतेः ।

प्रबन्धरूपो वाणीं शृणु । किलक्षणाम् ? मधुरकोमलकान्तपदावलीम् । मधुरा कोमला कान्ता पदानामावलिर्येसां सा । एतेन माधुर्योऽनःप्रसादाद्या दशापि गुणा उक्ता भवन्ति । तदेति किम् ? यदि हरिस्सरणे मनः सरतं एकाग्रं सरागं पतते । अपरं च, -यदि विलासकलासु कुतूहलम् । विलासिनां शृङ्गारिणां कलाकलासु । 'विलासो गमनादिः स्याद्वेष्टा छिष्टाङ्गया कृता' इति । एतेनास्य प्रबन्धस्य प्रयोजनाभिधेयसंबन्धाधिकारिण उक्ता भवन्ति । विलासकला-शिक्षा भवान्तरप्रयोजनम् । हरिस्सरणं परमं प्रयोजनम् । स्मार्यस्मारकलक्षणः संबन्धः । वैष्णवा अधिकारिणः । दीपकमलंकारः । वृत्तविलम्बितं वृत्तम् । 'वृत्तविलम्बितमाह तभौ मरौ' । पाञ्चाली रीतिः । कौशिकी वृत्तिः ॥ अत्र मधुरकोमलकान्तपदावलीत्यादिपदैर्विलासकलासु कुतूहलस्योचित्योद्भावनेन शृङ्गाररसस्वरूपानुरूपो वाक्यार्थ उक्तिद्वो भवति । तथा चोक्तम् (श्लो. १२) 'औचित्यरचितं वाक्यं सन्ततं संमतं सताम् । त्यागोद्ग्रमिवैश्वर्यं शीलोलम्बक-मिव द्युतम्' ॥ ३ ॥ इदानीं कविः कविगणनायां परैरपि कविभिरहं परिगणित इति स्वप्रदांसार्थं क्षेपकमपि तत्कृतं श्लोकं स्वप्रबन्धस्य शुभ्यभाह—वाच्य इति ।

हायविशेषत्वसंबन्धिनीपु कलासु कुतूहलं कौतुकं तदा जयदेवस्य कवेः सरस्वती शृणु । कीदृशीम् ? मधुरकोमलकान्तपदावलीम् । मधुरत्वं द्विविधं—शब्दाश्रित-मर्थाश्रितं च । तत्र शब्दमधुरत्वं पृथक्पदत्वं; अर्थमधुरत्वं चोक्तिवैचित्र्यं तद्युक्ता मधुरा । तथा कोमलत्वमपि द्विविधम् । तत्र शब्दकोमलत्वं बन्धस्यापदत्वम् । अर्थकोमलत्वं परस्परैऽप्यर्थैऽप्यपदत्वं तदुभययुक्ता कोमला । कान्तत्वमपि द्विविधम् । तत्र शब्दगतमुज्ज्वलबन्धविशेषादिना मनःश्रोत्रप्रीतिप्रदत्वं, अर्थगतं च दीप्तरसवत्त्वं तदुभययुक्ता कान्ता रमणीया एतादृशी पदावली पदपरम्परा यत्र तादृशीम् । 'शृङ्गारादौ रते नीर्ये गुणे रागे द्वे रसः' इत्यमरः । विलासलक्षणं दशरूपके (२।३८)—'तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियासिति' । 'कला चन्द्रालया स्यात्कीटनात्' इति कोषः । शब्दमाधुर्यादिलक्षणाणि तु धामनेन लिखितानि 'बन्धे पृथक्पदत्वं च माधुर्यमुदितं बुधेः । अनेनैव पदव्यासः कामं धारामधुच्युतः ॥ बन्धस्याजलत्वं च सौकुमार्यमुदाहृतम् । एतेन वर्जिता वाचो रुक्षलास्य श्रुतिक्षमाः ॥ औजस्यं कान्तिरित्याहुर्गुणं शुण्विपश्चितः । पुराण-चित्रस्थानीये तेन बन्धं कवेर्यचः' ॥ (का. सू. २।१।२५) इति । अर्थमधुर-त्वादिलक्षणं तु धामने । तथा च तत्सूत्राणि (२।२।११, १२, १५) 'उक्तिवैचित्र्यं माधुर्यं' 'अपाहृष्यं सौकुमार्यं' 'परस्परैऽप्यर्थैऽप्यपाहृष्यम् । यथा नृते यज्ञःशेष इत्यर्थः' । 'दीप्तरसत्वं कान्तत्वम्' इति ॥ ३ ॥ तद्वगविशिष्टापि सरस्वती लक्ष्मणसेनमहाराजसमासु महाकवीनामुमापतिधरादीनामस्ति सा किं श्रोत्राणां न मुपावहेत्यत आह—वाच्य इति । उमापतिधरनामा लक्ष्मण-

शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनेराचार्यगोवर्धन-

स्पर्धां कोऽपि न विधुतः धुतिधरोधोयी कविश्चापतिः ॥४॥

अष्टपदी १

मालवगौडरागेण रूपकतालेन गीयते ।

प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम्

विहितयद्वित्रचरित्रमखेदम् ।

तानेन परिगणितान्कवीन्स्वस्वगुणेनोपशोकिनानाह—उमापतिधरनामा कविः
 वाचो वाचाः पल्लवयति विस्तारयति । साहूतर्विशेषणैर्गद्यादिग्रन्थे चतुरः ।
 अपरं च,—निरां वाचां संदभंशुद्धिं गुम्फवैद्यं जयदेव एव जानीते । शरण-
 संज्ञः कविः दुरूहदुतेः श्लाघ्यो दुर्विचारपदपदार्थज्ञानाप्रशस्तः । शृङ्गारप्रधान-
 निर्दोषार्थनिर्माणैराचार्यगोवर्धनस्पर्धां कोऽपि न । एतेन तस्य सर्वाधिर्य-
 मुक्तं भवति ॥ अपरं च,—धुतिधरनामा कविर्विधुतो विख्यातः, स तु तस्य
 गुणैर्य प्रसिद्धः । अपरं च,—धोयीनामा कविः कविश्चापतिः । कविराज
 इत्यर्थः । धोयीति तस्य नाम देशरूपा व्युत्पत्तं प्रातिपदिकम् । इति
 पदपण्डितास्तस्य राज्ञो लक्ष्मणसेनस्य प्रसिद्धा इति रुद्धिः । शार्दूल-
 विक्रीडितं छन्दः । रामुच्योऽलंकारः ॥ ४ ॥ इदानीं कैलं विवर्णयितु-
 नायकस्य वर्णनेन तद्वृणाकर्णनप्रवीणान्भ्रोतृभ्यधातुं तद्वान्तरकेलीरपि
 वर्णयितुं श्रीकृष्णं नायकं दशभिरयतारैस्तास्ताः केलीः कुर्वाणमुपशोभयति ॥
 आदितालेन गीयते । लब्धादितालः । मालवरागेण—प्रलयेति । हे हरे ! धृत-
 सेनामालो वाचः पल्लवयति विस्तारयति । तथा चोमापतिधरस्य पाञ्चाधुर्यशून्यं
 शब्दार्थगुणशून्यं सच्चित्राद्यममममममं न सहृदयहृदयाह्लादजनकमिति
 भावः । शरणनामा कविर्दुरूहस्य काव्यस्य शीघ्ररचने श्लाघ्यः स्तुत्यः । तथा
 च शरणकवेरपि काव्यं गूढार्थलादिदोषयुक्तं प्रसादादिगुणरहितं चेति तदपि न
 विदग्धमनोविनोदास्पदमिति भावः । तथा शृङ्गारोत्तरेति शृङ्गाररस एवोत्तरः श्रेष्ठो
 यत्र, शृङ्गारेणोत्तरं प्रधानं वा यत्सत्प्रमेयमुत्तमं वस्तु तस्य रचनैः कवितायां
 ग्रन्थैरुच्चार्यगोवर्धनस्पर्धां गोवर्धनाचार्येण सह स्पर्धवान्कोऽपि न विधुतो न
 ख्यातः । अत्र शृङ्गारेत्यादिना शृङ्गाररसप्रधानकाव्यरचनायामेव तस्य सामर्थ्यम् ।
 रसान्तरवर्णने तु सोऽप्यप्रौढ एवेति तत्काव्ये वर्णनीयार्थस्य शुद्धत्वेऽपि माधुर्य-
 गुणसंपन्नपदरचनायां सोऽप्यशक्येति ध्वनितम् । इतरविद्याध्ययनादिनाचार्यत्वं
 सत्काव्यरचनायामप्रयोजकमिति सोपहासमुक्तमाचार्येति । तथा च स न
 सत्कविर्नापि सत्कविहृदयं तस्येति भावः । धोयी कविश्चापतिः धोयीनामा

पाठा०—१ “सत्प्रमेयवचनै” C. २ “धोई” P. ३ ‘कविः’ S.

टिप्प०—१ तल्लक्षणं यथा—‘नितंविनीचुंनितवक्त्रपद्मः शुक्लधुतिः कुण्डलवार्य
 प्रमत्तः । संगीतशालां प्रविशन्प्रदोने मालाधरो मालवरागराजः ॥’—इति दीपिका ।

केशव धृतमीनशरीर

जय जगदीश हरे ॥ ध्रुवपदम् ॥ १ ॥

मीनशरीर ! केशव ! जगदीश ! असीनि । एवं अरोदं विहितवह्निचरित्रं यया
स्वात्तया प्रलयपयोधिजले कल्पान्तसागरचारिणि पेदं धृतवान् । अतो जय ॥
अत्र 'जय'शब्देन सर्वोत्कृष्ट्यम् । तेन सर्वदाऽसाधारण्येन जगत्पाद्वीति
योजना । एवं सर्वप्राप्तीति तिङन्तप्रतिरूपकं पदं सुष्मदर्भेऽभ्ययम् । अरोदं ।
अनु च । विहितवह्निचरेग्रमित्युभयमपि साधारणक्रियाविशेषणम् । तेन
पोतचेष्टितमद्वीकृत्यापि मनागप्यायासं नास्त्यामित्यर्थः । इति प्रथमं पदम् ।
केशव हरे जगदीश इति संयोजनत्रयमादरातिशयस्रोतनार्थम् । अत्र 'केशव
धृतमीनशरीर जय जगदीश हरे' इति पाठः ॥ इति ध्रुवपदम् ॥ गानवेलायां
केशव केशव इति द्विरुक्तिः ॥ अत्रार्थमागम्य रीतिः ॥ अत्र केशवस्य केवल-
शब्दवाच्यत्वं हरिशब्दमहितकेशवशब्दवाच्यत्वं इति व्याख्यानम् । तत्पादमा-
त्रमप्यजानतां प्रमादेन क्रियाविशेषणानां कर्ममज्ञा नपुंसकता च । 'धृतमीन-
शरीर' इति मत्स्यावतारः । अत्रोपमातिशयोक्ती अलंकारी । उरसाहस्यादिभात्रो
धीरो रसः । दशस्यपि पदेषु धीरललितो नायकः ॥ १ ॥ अथ कर्मः । केशवे-

कविराजः । श्रुतिधरः श्रुतिः श्रवणं तन्मात्रदेव प्रश्वमाही । तस्योच्चारितमात्र-
माहिलमेव न सत्कवितायां कौशल्यमिति भावः । महाहंकारकवनाय राजोपमा ।
तथाऽहंकारदेव स्वस्य कविराजपदवीमानीतवान् । सत्कविमध्ये तु तस्य गणनापि
नेति भावः । गिरां वचसां संदर्भशुद्धिं शुणालंकारसंपन्नप्रत्ययरचनाविशेषं जयदेव
एव जानीते, नान्यः । अतोऽन्यकव्यश्रवणे तथा न संतोषो यथा जयदेवकविता-
श्रवणेनेत्येतदेव ध्रुतव्यमिति भावः । 'पहवः किरालये पित्रे विष्टये विस्तरे बले'
इति विश्वः । 'लघु क्षिप्रमरं हृतम्' । 'उत्तरं प्रतिवान्ये स्वाहूँ दिव्ये
भ्रमेऽन्यवत्' इति च ॥ ४ ॥ भक्तजनमनोरथपूरणाय भगवतः सदावतारपरिमह
इतीहामि मम मनोऽमिलयिते मगवत्कैलिवर्णनरूपे कर्मणि, संभावितबहुप्रत्यूह-
निराकरणं स एव करिष्यतीत्याशयेन भगवतोऽवताराणामसंख्यत्वेऽपि प्रधान-
तया दशावतारपुरस्कारेणैव कृष्णस्तुतिं करिष्यतीत्यादौ मीनरूपं स्तौति—
प्रलयेति । गीतस्यास्य मालवरागः । रूपकतालः । 'ताललघुर्णं रूपके स्यात्'
इति संगीतरत्नाकरः । गीतार्थस्तु—हे केशव । जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । ननु मे
सर्वोत्कर्षेण वर्तते कुतः सामर्थ्यमिलत आह—जगदीशेति । जगतां चतुर्दश-
भुवनानामीशः प्रभुः । तथा च चतुर्दशभुवननाथस्य कथं न सामर्थ्यमिति भावः ।
तत्र हेतुन्तरमाह—हे हरे इति । हरति मत्कानां क्लेशमिति हरिस्तादश ।
पुनः क्रीदश ! धृतं परिगृहीतं स्वेच्छया मीनशरीरं येन तादश । एतदुपपदं
प्रतिपदमनुवर्तमानम् । तदुक्तम् 'ध्रुवत्वाच्च ध्रुवो ज्ञेयः' इति । अत्र यद्यपि

क्षितिरतिविपुलवरे तव तिष्ठति पृष्ठे

धरणिधरणकिणचक्रगरिष्ठे ।

केशव धृतकच्छपरूप

जय जगदीश हरे ॥ २ ॥

यसति दशनशिखरे धरणी तव लग्ना

शशिनि फलङ्ककलेव निमग्ना ।

केशव धृतशूकररूप

जय जगदीश हरे ॥ ३ ॥

स्यादि ध्रुवपदं पूर्ववत् । 'धृतकच्छपरूप' इति कूर्मावतारकथनं विशेषः ॥ तच्चेति । तवानिविपुलवरे विशाले अनिग्रान्तं विपुलतरं तस्मिंश्च धरणीधरणेन हेतुना जावं यत्किणचक्रं तेन गरिष्ठे गौरवयुक्ते पृष्ठे क्षितिस्तिष्ठति इति भव-
 १ प्रवाहस्मानादिवादानेकवारं धरणीधरणे चिह्नबहुषम् । इति द्वितीयपदम् ॥ २ ॥
 अथ वराहः । यसतीति । धृतशूकररूपेति ध्रुवे विशेषः । धरणी पृथ्वी तव दशनशिखरे दंष्ट्राप्रभागे लग्ना संसृता यसनि । केव ? शशिनि चन्द्रमसि मग्ना

कचित्तनुसंधारणमात्रमेवानिलं ततोऽपि तिर्यग्योनिभीनादिशरीरमयं किमिति ग्राह्य-
 मित्यत आह—प्रलयेति । तं प्रलयपयोधिजले प्रलयकालीनाः परस्परमलिता
 ये पयोधयः समुद्रास्तेषां जले निमज्जन्तं वेदं भीमशरीरमुपादाय धृतवानसि ।
 कथम् ? अखेदं यथा स्यात्तथा विहितं कृतं बहित्रस्य पोतस्य चरितं यत्र तत्तथा ।
 अत्र 'पयोधि'पदेनैव जलत्वे प्राप्ते पुनर्जलपरोपादानमन्तर्धमादिरहितात्वेन
 विश्रामस्थलाभावं सूचयितुम् । तथा च निरालम्बे पयोधौ वेदं धृतवानसीति
 वेदधारणार्थमेव तच्छरीरपरिग्रह इति भावः । 'पृथुरोमा क्षयो मत्स्यो भीनो
 वैसारिणोऽण्डजः' ॥ १ ॥ कच्छपरूपं स्तौति—धृतकच्छपेति । हे केशव !
 धृतकच्छपरूप धृतं कच्छपस्य रूपं येन तादृशं जय । ननु कच्छपरूपं मया
 कस्य हेतोर्धृतमित्यत आह—क्षितिरिति । तव पृष्ठे क्षितिः पृथ्वी तिष्ठति ।
 तिष्ठतीति वर्तमानकालनिर्देशेनाधुनापि तव पृष्ठे क्षितिस्तिष्ठतीति कच्छपावतार-
 प्रयोजनं सर्वलोकप्रसिद्धमेवेति भावः । ननु पञ्चपञ्चाशत्कोटियोजनविस्तृता पृथ्वी
 मम पृष्ठे कथं स्थितेत्यत आह—अतिविपुलतर इति । अतिशयेन पृथ्व्य-
 पेक्षयाऽधिकविस्तीर्णं । पुनः कीदृशे ? धरणीति । धरण्याः पृथ्व्या धारणेन
 यत्किणचक्रं रक्ताकृति मृतरुधिरमण्डलं तेन गरिष्ठे गौरवयुक्ते । 'कूर्मे कमठ-
 कच्छपी' इत्यमरः । 'वणचिह्ने ध्रुवे किणः' इति हारावलिः ॥ २ ॥ वराहरूपं
 स्तौति—धृतशूकररूपेति । हे केशव ! धृतशूकररूप धृतं शूकरस्य रूपं येन
 तादृशं जय । क्रोडावतारपरिमहप्रयोजनमाह—यसतीति । तव दशनशिखरे

तव करकमलपरे नखमद्भुतशृङ्गम्

दलितहिरण्यकशिपुवनुमृद्गम् ।

केशव धृतनरहरिरूप

जय जगदीश हरे ॥ ४ ॥

छलयसि विक्रमणे यल्लिमर्द्धवामन

पदनखनीरजनितजनपायन ।

भन्तगंगा कलङ्कलेय । अनेन दंष्ट्राया महत्त्वं तदपेक्षया धरण्या अतिसूक्ष्मत्वं
 घोतितम् । अत्रोपमालंकारः । इति तृतीयम् ॥ ३ ॥ अथ मृसिहः । 'धृतनरहरि-
 रूप' इति ध्रुवे विशेषः ॥ तव करेति । तव करकमलपरे नखमद्भुतशिखररूपं
 भाति । किंलक्षणम् ? हेतुगर्भविशेषणमाह—'दलितहिरण्यकशिपुवनुमृद्गम्'
 'दलितो विदारितो हिरण्यकशिपोस्तनुभृद्भक्तुरेव मृद्गो येन तत्तथा । तनुमृद्ग
 इत्यत्र रूपकमलंकारः । 'करकमलपर' इत्यत्रापि करस्य कमलत्वेन कमला-
 श्मत्वारोपः । मृद्गः किल कमलामे विदारयति; अत्र कमलाग्रेण मृद्गविदा-
 रणमित्यद्भुतोत्पत्तिः । इति चतुर्थम् ॥ ४ ॥ अथ वामनः । 'धृतवामनरूप'
 इति ध्रुवे विशेषः ॥ छलयमीति । हे अद्भुतवामन ! त्वं बालं दानव
 छलयसि पञ्चयसे । अत्र भूतेऽप्यद्यापि यल्लिमरीपे वर्तमानत्वात्, छलं

दन्ताग्रे लम्बा संलिष्टा धरणिः दृश्यी यति । कुत्र केश ! शशिनि चन्द्रे निमग्ना
 कलङ्कलेय लान्छनलेश इव । अत्र 'निमग्ना'पददानेन बालचन्द्रस्य सादृश्यं
 प्राप्तम् । अतस्तत्रैव कलङ्कलेशस्य निमग्नत्वाद्बालचन्द्रस्य दीर्घतया सादृश्यमपि
 संगच्छते । अत्र एव 'निमग्ना'पदवैयर्थ्यमपि । 'रदना दशना दन्ताः' इत्यमरः ।
 'अर्धं शिखरमिलालाहुरदिशुक्ते च तन्मतम्' इति धरणिः । 'कला स्यान्मूलके वृद्धौ
 शिल्पादाववशमात्रके । षोडशांशेऽपि चन्द्रस्य कल्पाकालयोः कला' इति विश्वः
 ॥ ३ ॥ वृषिहर्षं स्तौति—धृतनरहरिरूपेति । धृतं नरहरेर्हृसिहस्य रूपं
 येन तादृशं । जय ! मृसिहावतारस्य प्रयोजनमाह—तवेति । तव परकमलपरे
 करो हस्तः स एव कमलपरं कमलधेष्टं तत्र नखं तिष्ठति । कीदृशम् ?
 अद्भुतशृङ्गम् । अद्भुतमाश्चर्यं शृङ्गमप्रमाणे यस्य तत्तादृशम् । अद्भुतजनेवाह—
 दलितेति । दलितो विदारितो हिरण्यकशिपोर्दलस्य देहः स एव मृद्गो भ्रमरो
 येन तादृशम् । अन्यत्र, 'तन्मन्त्ररन्दपानादिना मृद्गाणां प्रतिर्भवति, अत्र तु

टिप्पण-1 छमवतश्चरणेन नखल्लिष्टमलेन रोचलोकपावनजलमित्यद्भुतमहिमबोधेना-
 त्याश्चर्यमित्यपि ध्वनितम्-दीपिका । 2 भक्तिद्वन्द्वे हिरण्यकशिपोर्विश्रान्तावात्र सिद्ध-
 वपुष आविष्करणमिति भावः-इति दीपिका । 3 सत्त्वोन्नतो भगवतो सकलपञ्चशक्तेन
 शक्त्यापि सकलार्थसाधनमिति 'अद्भुतवामन' इत्युक्तम्-दीपिका ।

केशव धृतवामनरूप

जय। जगदीश हरे ॥ ५ ॥

क्षत्रियरुधिरमये जगदपगतपापम् :

रूपयसि पयसि शमितभवत्पापम् ।

कुर्यन्नसीति वतमानसामीप्याद्वा प्रवाहानादित्वेन प्रतिवामनावतारं छलनप्रारम्भापरिसमाप्तत्वाद्वर्तमानापदेशः । वामनस्याकारेण खर्वत्वात्प्रमात्राभावेणाविभाव्यस्वरूपत्वादद्भुतत्वम् । क? विक्रमणे विक्रमत्रयकरणे । अत्र हेतुगर्भविशेषणम् । पदेति । पदनखनीरेण जनितं जनपावनं येन । इदमत्राकृतम्—यलिना वामनस्य चरणार्थं क्रियमाणे सहसा वृद्धिमाप्ते चरणार्थं यदुदकं गृहीतं तत्र खमात्र एव पर्याप्तम् । अतः पदनीरे वक्तव्ये पदनखनीर इत्युक्तिः । अथवा,—तृतीये पदविन्यासे चरणाम्र एव ब्रह्मलोकमितो झटिति ब्रह्मणा दीयमानार्थजलजनितविष्णुपादाग्रसंभवजलेन पावन इति । अत्राद्भुतो रसः । अतिसयोकिरलंकारः । इति पञ्चमम् ॥ ५ ॥ अथ परशुरामः । 'धृतभृगुपतिरूप' इति ध्रुवे विशेषः । क्षत्रियेति । एतत्पदस्य पुराणकथास्तपेक्षा व्याख्या । हे राम ! जगत्प्रप-

नृसिंहरक्मलाप्रभागेन भृङ्ग एव विदारित इत्यद्भुतत्वम् । अथवा,—अन्यत्र कमलपत्राणि भृङ्गेण विदार्यन्ते, अत्र तु कमलेनैव भृङ्गो विदारित इत्यद्भुतम् । अत्र नृसिंहरस्य कमलत्वनिरूपणेन हिरण्यरुशिपोर्देहस्य देहस्य भृङ्गत्वनिरूपणेन च बृहतोऽपि हिरण्यरुशिपोः कायस्य नृसिंहराम्बुजापेक्षयाऽतिसूक्ष्मत्वं ध्वनितम् । 'गुनर्भवः करुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । 'शङ्खं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रोडाम्बुपत्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाग्रे शङ्खः स्यात्कूर्चशीपैके' इति विश्वः । 'तनुः काये कृशे चाल्पे विरले चाप्यवाच्यवत्' । 'द्विरेफपुष्पलिङ्गमृङ्गपदपद्मभ्रमरालयः' ॥ ४ ॥ इतो वामनरूपं स्तौति—धृतेति । हे केशव ! धृतवामनरूप धृतं वामनस्य खर्वस्य रूपं येन तादृशं । जय । वामनावतारप्रयोजनमाह—छलयसीति । हे अद्भुतवामन आश्चर्यवामन ! विक्रमेण पराक्रमेण बलिं दैत्यं छलयसि वञ्चयसि । भगवानुपेन्द्रो वामनरूपं कृत्वा बले, स्रक्शात्पदत्रयपरिमितां भूमिं प्रार्थ्य पश्चाद्बृहद्रूपं प्रकटीकृत्य चतुर्दशभुवनं पदत्रयेणापूर्य तदपराधेन तं बन्धुं चाधः क्षिप्तवानिति पुराणप्रसिद्धिः । अद्भुतत्वमेवाह—पदनखेति । पदनखसंबन्धि यक्षीरं गङ्गाजलं तेन जनिनमुत्पादितं जनानां पावनं पावित्र्यं येन तादृशं । अत्रापि प्रवर्धमानस्य भगवत्त्रिविक्रमस्य चरणाद्भुष्टनखाग्रेण विदीर्णे ब्रह्माण्डस्य प्रथमे पार्थिववरणे तेनैव वर्त्मना तच्चरणारविन्दप्रक्षालनादेवागतं द्वितीयावरणजलं ब्रह्मदत्ताग्नेन जलेनैहीभूतं क्रमेण मर्त्यलोकागातं गङ्गेति प्रसिद्धं लोकान्पावयतीति पुराणप्रसिद्धिः । अत एव भूलोकस्थितेनापि वामनेन ब्रह्माण्डजलस्यानयनादा-

केशव धृतभृगुपतिरूप

जय जगदीश हरे ॥६॥

वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं

दशमुखमौलिबलिं रमणीयम् ।

यसि । क ? पयसि जले । किंभूते जले ? क्षत्रियरुधिरमये क्षत्रक्षतजविकारे । परशुरामः किलः क्षत्रक्षयं कृत्वा कुरुक्षेत्रे रामद्वर्तार्थं क्षत्रशोणितजलेन पितृगतताप्सादिति पौराणिकाः । तत्राद्यापि जगत्प्राप्ति, अपगतपापं च भवति । तदेव कविराह । अद्यापि ज्ञानं प्रति रामशब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्प्रपयसीति पदान्तराभ्याहारेण भूतार्थालंकारस्थाने लये गतिश्चिन्तनीया ॥ यस्त्वं प्रपयसि स जयेति वा । किंभूतं जगत् ? अपगतपापमिति हेतुगर्भं विशेषणम् । अत एव शमितभयतर्पणं शमितो भवतापोऽपगतभयतापत्वादाध्यात्मिकादिदुःखप्रयं येनेति तत्तथा । अत्र भाविनि भूतबहुपचारम्यायेन ज्ञानेन पापहानिः । तथा च दुःखत्रयाभिघातः । उभयमपि क्रियाविशेषणं वा । प्रपयसीति 'ग्लान्ता' (ग० १९०) इति मित्यात्रस्त्वम् । रुधिरमये इति विकारे भयद । स्वभावोक्तिरलंकारः । अत्र श्रीभक्तो रसः । प्रलयेत्यादिपदपङ्के धीरोद्धतो नायकः । तल्लक्षणं सन्नोत्तराजे रसरत्नकोशे—'मात्सर्यदर्पं मूयिष्ठश्चन्द्र्यहंकारवान्छली । चण्डो विकल्पनश्चैव धीरोद्धत उदाहृतः' ॥ सद्गुणः—दास्यं, तेजस्विता, दक्षता, धार्मिकत्वं चेति । तल्लक्षणं रसरत्नकोशे यथा—'व्यवसायादुचलनं दास्यं विग्रहातैरपि । अधिलोपायसहनं तेजः प्राणात्ययेऽप्यपि । दक्षता क्षिप्रकारित्वं धार्मिकत्वं तु तत्कृतः' ॥ ६ ॥ अथ रामः । 'उत्तरामशरीर' इति ध्रुवे विशेषः । वितरसीति । हे राम ! त्वं वितरसि ददासि । दशमुखमौलिबलिं रावणस्य

धर्म्यम् । 'अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरसीरास्तु शम्बरम्' इत्यमरः ॥ ५ ॥ परशुरामावतारं स्मृतिः—धृतभृगुपतिरूपेति । हे केशव । धृतं भृगुपतेः परशुरामस्य रूपं येन तादृशं । जय । परशुरामानतारप्रयोजनमाह—क्षत्रियेति । क्षत्रियाणां रुधिराणि प्रचुराणि यत्र तादृशे, पयसि कुरुक्षेत्राख्यतीर्थजले जगत्प्राप्तिजातमपगतपापं यथा स्यादेवं प्रपयसि । यदवधि परशुरामेणैकविंशतिवारं क्षत्रियान्दत्त्वा तद्वधिरैः कुरुक्षेत्रे पञ्च हृदान्निधाय पितृणां तर्पणमकारि, तदवधि तम्महातीर्थं जातमिति पुराणप्रसिद्धिः । कीदृशं जगत् ? शमितभयतर्पणं शमितो भवस्य संतापस्य तापः संतापो येन तादृशम् । प्राणिनां पापसंबन्धादेव संतापः, तत्तीर्थस्नानेन तु सर्वं पापं विलयं गतमिति ततः संतापनाशोऽप्यभूदिति । अस्य दर्शनमात्रेण तापो गच्छति, जले मन्त्रतः संतप्तस्य तापनाश उचित एवेति ध्वनिः ।

टिप्प०—I दिक्षु दशदिशास्तु, 'दिक्षु'पदेनैव दशसंख्योपसिद्धिर्भोतिषि । प्रलेकं आक्रयनाय दशमहोपादानम्—दीपिका ।

केशव धृतरामशरीर

जय जगदीश हरे ॥ ७ ॥

वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभम्

हलहतिमीतिमिलितयमुनाभम् ।

मौलय एव बलिः । 'मौलि'शब्दः शिरोवाची । अथवा, - 'मौलि'शब्दः किरीटे वर्तते । 'चूडाकिरीटकेशाश्च संयता मौलयस्त्रयः' इत्यभिधानात्, तथापि बले-
मांससाप्यस्यान्मौलिशब्देन तत्स्थ्याच्छिरांसि लक्ष्यन्ते । शिरांसि छेदं छेदं
दिक्पतिभ्यो बलिदानं कृतवानित्यर्थः । जगतां रक्षोपलक्षणोपद्रवोपशान्त्यै
रक्षःशिरांस्तेष्व बलिस्त्वेनोपहृतवानिति । कुत्र ? दिक्षु । किंभूतं बलिम् ? दिक्प-
तिकमनीयमभिलषणीयम् । पुनः किंभूतम् ? रावणवधद्वारा लोकाभिराम-
त्वाद्रमणीयम् । अत्र यावन्तो दिक्पतयस्तावन्त्येव शिरांसीति कमनीयत्वे
हेतुः । अत्रापि विनीर्णवानिति वक्तव्ये तत्कालापेक्षया यत्तमानापदेशो वा । यो
विनीर्णवान् स एवं जय इत्यादि कल्पनीयम् । अत्र जातिरलंकारः । वितरसीत्यत्र
धीरोदात्तो नायकः । तलक्षणं रसरत्नकोशे—'रूपावानतिगम्भीरो विनीतश्चा-
विकत्यनः । धीरोदात्तः स विज्ञेयो रामो दाशरथिर्यथा' ॥ ७ ॥ अथ बल-
देवः । 'धृतहलधररूप' इति ध्रुवे विशेषः । वहसीति । अत्र यद्यपि 'रामो
रामश्च कृष्णश्च' इति कृष्णचरित्रं वर्णनीयं तथापि कृष्णस्यैवैते दशापीति
कृष्णस्य नायकत्वेन वर्णनीये बलदेवोऽपि दशसु गणितः । तथा चोक्तम्—
'वनजौ धनजौ खर्वच्चिरामी सतपोऽतपः' इति । हे राम ! त्वं नीलं वसनं
वहसि धरसे । किंलक्षणम् ? जलदाभं मेचकम् । क ? विशदे शुभ्रे वपुषि ।
तच्च यमुनयोपमीयते । हलहतिभयेन स्वामेव सेवितुमागता यमुनेव । तदिवा-
'रुबिरोऽङ्गारके प्रोक्षो रुधिरं कुङ्कुमाद्युजोः' इति चित्रः । 'भवः संसार-
संतापप्रेयःशंकरजन्मसु' इति च ॥ ६ ॥ अथ रामावतारं स्तौति—धृतरघु-
पतिरूपेति । हे केशव ! धृतं रघुपतेः रामचन्द्रस्य रूपं येन तादृशं । त्वं जय ।
श्रीरामावतारपुरुषार्थमाह—वितरसीति । रणे संप्रामे दिक्षु हरेत्सु
दशमुखमौलिबलिं रावणस्य ये मौलयो भक्तकानि समुकुटानि तान्येव बलिमुत्तारं
वितरसि ददासि । कीदृशम् ? दिक्पतिकमनीयं दिशा ये पतय इन्द्रादयस्तेषां
कमनीयमभीष्टम् । तत्र हेतुः—रमणीयम् । 'किरीटमूर्धचूडासु मौलिः केशे च
संयते' । 'करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यज्ञे क्षियाम्' इत्यमरः ॥ ७ ॥
अथ बलभद्रावतारं स्तौति—धृतहलधरेति । हे केशव ! धृतं हलधरस्य
बलभद्रस्य रूपं येन तादृशं । जय । बलभद्रावतारस्य प्रयोजनमाह—वहसीति ।
त्वं विशदे शुभ्रे वपुषि देहे बलदाभं सजलमेघस्य वीतिमिव नीलं वसनं वस्त्रं
वहसि धारयसि । कीदृशम् ? हलहतीति । हलेन हतिर्हननं तद्गोत्या तद्गयेन

केशव धृतहृदयरूप

जय जगदीश दरे ॥ ८ ॥

निन्दसि यज्ञविघेरहृद् शुतिजातम्

संदयद्दय दर्शितपशुघातम् ।

केशव धृतबुद्धशरीर

जय जगदीश दरे ॥ ९ ॥

म्लेच्छनियहनिधने कलयसि करपालं

धूमकेतुमिव किमपि करालम् ।

भातीति तदामम् । धयलमेघकसंगत्या प्रयागाये तन्मूर्तेः पापहारित्वं काम-
दायं च व्यञ्जितम् । पहसोत्पन्न पीरललितो नायकः । तलक्षणम्—‘शान्तो-
परशरो पीरललितो निश्चितो मृदुः’ । अयया, शृङ्गारी नायकः । तलक्षणं
सहीयरान्ते रसरसकोशे—‘शृङ्गारी नायकस्यन्यः पश्यतः कम्पते यथा ।
विलासवाकायशीलः सुभगः स्थिरवागयुया । गतिः सधैर्या दृष्टिश्च सप्रिलास-
स्मितं यथा’ ॥ ८ ॥ अय बुद्धायतारः । ‘केशव धृतबुद्धशरीर’ इति ध्रुवे
विशेषः । निन्दसीति । हे संदयद्दय ! त्वं यज्ञविघेः श्रुतिजातं क्रतुविधान-
संयन्त्रि चैदवान्यसमूहं निन्दसि । किंभूतम् ? दर्शितपशुघातमुपदिष्टगवाश्वा-
दिमारणम् । अहहेत्यद्भुते । परमेधरास्येवोपदेष्टृत्वादित्यत्यासत्फलदातृत्वाच्च
किमपि प्रयोजनमभिसंधाय तदिन्दा नाशयम् । निन्दसीत्यत्र पीरशान्तो
नायकः । तलक्षणम्—‘शान्तो विनीतो पीरश्च पीरशान्तो द्विजो यणिकः’
॥ ९ ॥ अय कलङ्कयवतारः । ‘धृतकलङ्कशरीर’ इति ध्रुवे विशेषः । म्लेच्छेति ।

मिलिता या यमुना तस्या इवामा दीप्तिर्यस्य तादृशम् । इयं च मलयानिल-
वशात्कम्पमानस्य वल्लस्य भययुक्तयमुनाया उत्प्रेक्षा । मीरणां हि कम्प उचित
एवेति भावः । कदाचिद्धारणी पीत्वा बुन्दावने गोपीभिः सह विहरता यलमद्रेण
जलक्रीडापर्यमाहूतां मत्तप्रलापोऽयमिति मत्वा यवैणान्तिरुमनागच्छन्तीं कालिन्दीं
रोपतो हलाग्रेण कृष्टवानिति पुराणप्रतिदिः । ‘हृदयर’पदेन दुष्टनिग्रहार्थमेव हलं
धृतवानित्यवतारप्रयोजनं ध्वनितम् । ‘गार्ध्रं वपुः संहननं शरीरं वध्यं विग्रहः’
इत्यमरः । ‘शृङ्गशुभ्रशुचिधेतविशदश्येतपाण्डराः’ इति च । ‘वल्लमाच्छादनं
वासथ्यं वसनमंशुकम्’ इति । ‘मीतिः साज्वतकम्पयोः’ इति विश्वः ॥ ८ ॥
अय बुद्धायतारं स्तोति—धृतबुद्धेति । धृतं बुद्धस्य शरीरं येन तारश । जय ।
ननु बुद्धायतारस्य वैदनिन्दकस्य मे कथं स्तुतिः कियत् इत्यत आह—
निन्दसीति । यज्ञविघेः श्रुतिजातं यज्ञस्य विधानव्योपक्रमं चैदसमूहं निन्दसि, न
नु सर्वमित्यर्थः । सोऽपि किमिति निन्दत इत्यत आह—दर्शितेति । अहह

केशव धृतकल्किशरीर

जय जगदीश हरे ॥ १० ॥

हे हरे ! म्लेच्छनिवहनिधने म्लेच्छसमूहवधनिमित्तम् । अपिः निश्चये । त्वं
करवालं खड्गं कलयसि इति वितर्कयामि । 'किं' वितर्कं । अन्यथा
चक्रादिषु सरसु कथं खड्गस्यैव धारणम् । किंभूतं करवालम् ? भीष-
णम् । किमिव ? धूमकेतुमिव । म्लेच्छानामुत्पातशक्तिं धूमकेतुं तारा-
विशेषमिव । अथवा,—धूमः केतुश्चिह्नं यस्य स तम् । म्लेच्छकुल-
विनाशपिशुनमिव । उत्पाते हि बद्धिर्धूमशिलो भवति, स तु प्रायेण रत्नमयो
भवति । एतदेतजो हि नीलभास्वरं भवति, अत उभयसाम्येनोपमा ।
म्लेच्छेत्सत्र धीरोद्धतो नायकः । तल्लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ १० ॥ इदानीं दशभि-
कष्टम् । दर्शितो बोधितः पशुघातो येन तादृशम् । वेदोऽपि पशूनां घातं
बोधयतीत्यहह कष्टमिलेवं निन्दसीति भावः । एतादृशनिन्दायामपि हेतुमाह—
सदयहृदयेति । दया कृपा तदसहितं हृदयं यस्य तादृशम् । अयं भावः—
रागवशाच्चिरतर्हि साञ्जनान्दष्टा 'अमीषोमीयं पशुमालमेत' इत्यादिविधिवान्यैः
स्वर्गादिकलदर्शनपुरस्कारेण गुडजिह्विकया वैदिकमार्गे प्रवर्त्य पञ्चानध्वरस्वर्गादि-
फलकं निरपराधिबहुप्राणिबधसाध्ययागादिकं मुक्तिविरोधित्याच तेषामत्यन्त-
महितमिति विचार्य परमपुरुषार्थमोक्षसाधने निरुत्तिमार्गे तान्प्रवर्तयितुं 'न
हिंसात्सर्वा भूतानि' इत्यादिना यज्ञादिबोधकवेदस्य निन्दां करोति, न तु सर्वथा
वेदनिन्दायामेव तवावतारतात्पर्यम् । अत एव गूढं तवेमं व्यवहारमज्ञात्वा
हुरात्मना वैदिकमार्गे विश्वास इति संमोहनायैव तवैतदवतारपरिग्रह इत्यवतार-
प्रयोजनमुक्तमिति । 'अहहेत्यद्भुते खेदे' इति विश्वः । 'म्लेच्छः पापराते जातिमेवे
स्यादल्पभाषिणि' इति विश्वः ॥ ९ ॥ अयं कल्किनोऽवतारं स्तौति—धृतकल्कि-
शरीरेति । हे केशव ! धृतकल्किशरीर धृतं कल्किनः शरीरं येन तादृशम् ! त्वं
जय । ननु पूर्वं मम सदशत्वमुक्तं, कल्क्यवतारे तु प्राणिबधनिरतस्य मे विरुद्ध-
मित्यत आह—म्लेच्छनिवहेत्यादि । त्वं म्लेच्छविबहनिधने म्लेच्छसमूहमारणे
करवालं खड्गं कलयसि धारयसि । कीदृशम् ? किमपि करालमतिशयेन भयंकरम् ।
कमिव ? धूमकेतुमिव औत्पातिकप्रहविशेषमिव । रणे उदितं तत्करवालं पश्यतां
म्लेच्छानां नाशो भवतीति करवालस्य धूमकेतुसाम्यम् । अन्यस्मिन्नप्युदिते
धूमकेतौ औत्पातिकप्रहविशेषे तं पश्यतां प्राणिनां विषदो भवन्तीति भावः । यद्वा,—
धूमः केतुश्चिह्नं यस्य स धूमकेतुर्वहिसमिव । अत्रास्य खड्गस्य नीलत्वादूमसाम्यम् ।
सुष्टेश्च सुवर्णमपत्वादमिसाम्यम् । म्लेच्छनिधनेत्यत्र 'अमेणि ह्योपिनं हन्ति'
इतिवजिमितात्मसंयोगे सप्तमी । 'समूहे निवहन्व्यूहसंदोहविसरत्रयाः' इत्यमरः ।
'निधनः स्यात्कलेर्नाशि' इति विश्वः । 'खड्गे तु निखिंशचन्द्रहासासिरिष्ठयः ।
कौशेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत्' इत्यमरः । 'धूमकेतुः स्मृतो
बहावुत्पातप्रहभेदयोः' इति विश्वः । 'करालो भीषणोऽन्यवत्' इति च ॥ १० ॥

श्रीजयदेवकवेरिदग्दितमुदारम्

शृणु सुखदं शुभदं गयसारम् ।

केशव धृतदशविधरूप

जय जगदीश हरे ॥ ११ ॥

वेदानुद्धरते जगन्निबहते भूगोलमुद्विधते

दैत्यं दारयते भालं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते ।

रवतारैः कृतविस्मारभेदेन श्रीकृष्णपरत्वेनोपसंहरन्नाह । तथा च वदयति 'वेदानुद्धरते' इत्यादि । 'केशव एतदशविधरूप, जय जयदीश हरे' इति ध्रुवे विशेषः । श्रीजयदेवकवेरिति । हे एतदशविधरूप ! जयदेवकवेरम इदं स्तोत्ररूपं उदितं भाषितं शृणु मामकीनोऽयं मां सौतीनि सुध्यावधारय । किंभूतम् ? उदारम् । शतिति पदार्थार्पणम् । पुनश्च भवसारम् । भवे संसारे सारं साररूपम् । अथवा,—भवोच्छेदकहेतुमप्ये सारम् ; मध्यमपदलोपित्वात् । अत एव सुखदम् ; सच परनिवृत्तिहेतुत्वात् । अत एव शुभदम् ; शिवेतरक्षतिहेतुत्वात् । अत्र शान्तो रसः । पर्यायोक्तिरलंकारः ॥ ११ ॥ इदानीं इशानामप्यवताराणामभेदं निरूप्य तत्तद्वर्णं श्रीकृष्णं प्रणमति— वेदानुद्धरत इति । हे हरे ! तुभ्यं कृष्णाय नमः । वेदानुद्धरत इत्यादि मीनावतारादिपदव्याख्यानेनैव निगदन्त्याप्यातम् । पृथग्भिदं शार्ङ्गलविक्रीडितम् । दीपकोऽलंकारः । 'वेदानुद्धरते' इत्यत्र पदेपूर्वा नायकाः । अत्र प्रलयपयोधीत्याद्येकादशस्यापि पदेषु कीर्तिधवलं नाम छन्दः । तल्लक्षणं यथा—'अयुजि पदे द्वादशैव युजि तु यस्य हि दश बाह साश्रवेत् । परमपि पदयुगमेवं तं कीर्तिधवलमिह धीराः प्राहुः ॥' ध्रुवपदे तु 'पतापचौ भ्रमरः' इति भ्रमरो नाम छन्दः । 'भालभुजमललितम्' इति छन्दश्चामणिरपि ।

प्रत्येकावतारपुरस्कारेण भगवतः स्तुतिं कृत्वा संप्रति समुदितदशावतारपुरस्कारेण श्रीकृष्णं स्तौति—धृतदशविधेति । धृतानि दशविधानि रूपाणि येन तादृश ! त्वं जय । संप्रति जयदेवकविः संप्रदायागतत्वेन गीते खनाम निबध्नु कृतां भगवतः स्तुतिं कृष्यान्वानपि श्रानयितुमाह—श्रीजयदेवेति । इदं जयदेवकवेरुदितं भाषितं शृणु । किंभूतम् ? सुखदं श्रौतमनःसुखप्रदम् । पुनः कीदृशम् ? शुभदं मङ्गलप्रदम् ; कृष्णकीर्तनत्वात् । अत एव भवसारं श्रेष्ठमहा-धनरूपं वा । अत एवोदारं महत् । 'विधा विधौ प्रकारे च' इत्यमरः । 'उक्तं भाषितमुदितम्' इति च । 'उदारो दातृमहतोः' इत्यपि । 'कल्याणं मङ्गलं शुभम्' इति च ॥ ११ ॥ अंशावतारान्स्तुत्वा संप्रति दशावतारिणं कृष्णं स्तौति—वेदानिति । कृष्णाय परिपूर्णस्वरूपिणे श्रीकृष्णरूपधारिणे तुभ्यं नमः । ननु

पाठा०—१ 'दैत्यान्' Δ.

टिप्प०—१ अत्र 'गीतगोविन्दस्य प्रथम. अवन्धः' इति पदद्योत० ।

पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते

श्लेच्छान्मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥१२॥

गुर्जरीरार्गनिःसारतालाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः २ ॥

श्रितकमलाकुचमण्डल,

धृतकुण्डल है ।

कलितललितयनमाल,

जय जय देव हरे ॥ ध्रुवपदम् ॥ १ ॥

‘छन्दसा कीर्तिपूर्वेण धवलेन विनिर्भितः । पदान्तभोगरुचिरस्ततः पाटस्वराच्चि-
तः ॥ दशावतारकीर्त्याद्यो धवलोऽयं प्रयन्धराद् । रागोऽग्न मध्यमादिः
स्यादादितालो विलम्बितः ॥ लयः स्यान्मागधी रीतिः शृङ्गारोऽग्न रसः स्मृतः ।
कीर्तनेन घासुदेवस्य विनियोगो नृपोत्सवे ॥’ ॥ १२ ॥

इति दशावतारकीर्तिधवलो नाम प्रथमः प्रबन्धः ॥

इदानीं धर्षयमानं श्रीकृष्णं स्वरूपनिरूपणद्वारा नम्रलगीतेन स्तौति ।

मीनाद्यवतारवानीश्वरत्वस्य स्तुतिः कृता चेदिदानीं गोपालं मां किं स्तौषीत्यत आह—
दशाकृतिकृते इति । मीनादिदशरूपधारिणे तुभ्यं नमः । तथा च तत्तदव-
तारवानीश्वरत्वमेव, न त्वदन्य इत्यर्थः । ननु ईश्वरधेदहं तदाऽनित्यमीनाया-
कृतयः किमिति मया धृता इत्याशङ्क्य अवताराणां प्रयोजनमाह—चेदानुद्धरते
इति । वेदानुद्धरते मीनरूपेण वेदोद्धारं कुर्वते । पुनः कीदृशाय ? जगद्गुणं
निबहते कच्छपरूपेण धारयते । पुनः भूगोलं भूमण्डलमुद्विध्रते धारयते
वराहरूपेणोर्ध्वं प्रापयते । पुनः कीदृशाय ? दैत्यं हिरण्यकशिपुं नरासिहरूपेण
दारयते विदारयते । पुनः किमूताय ? बलिं दैत्यं छलयते वामनरूपेण वधयते ।
पुनः कीदृशाय ? क्षत्रक्षयं कुर्वते परशुरामरूपेण दुर्भितक्षत्रियाणां नाशं कुर्वते ।
पुनः कीदृशाय ? पौलस्त्यं रावणं श्रीरामचन्द्ररूपेण जयते । पुनः कीदृशाय ? हलं
कलयते दुष्टनिग्रहायायुधत्वेन बलभद्ररूपेण कलयते । कारुण्यं कृपामातन्वते
बुद्धरूपेण विस्तारयते । श्लेच्छान्कल्मषरूपेण मूर्च्छयते नाशयते । ‘आकृतिः
कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपि’ इति विश्वः ॥ १२ ॥

पूर्वं केलयो जयन्तीत्युक्तं, केलिश्च नायकोत्कर्षं विना न संभवति ।

पाठा०-१ ‘रामे प्रतिमंठताले’ RM. २ ‘प्रतिमंठतालं’ P.; ‘परि-
मंठ’ S., ‘मंठताले’ D. ३ ‘हे’ D.

टिप्प०-१ ‘श्यामास्तु केशी मलयदुर्गाणां मृदुलपल्लवतल्पवन्ती । क्षुते स्वराणां
दधती विभागं तप्रीमुखा दक्षिणैर्जरीया’ इति रागलक्षणम्-इति पदघोषः ।
२ ‘द्वतद्वन्द्वलक्षुद्वन्द्वं निःसारः’ इति निःसारलक्षणं बालबोधिण्याम् । ३ एतदुव-
पदम्, प्रतिपदमनुवर्तमानत्वात् । तदुक्तम्-‘उद्व्याहः प्रथमो भागस्ततो मेलपङ्कः
स्मृतः । ध्रुवत्वाच्च ध्रुवः पश्चादाभोगश्चांतिमः स्मृतः ॥’ इति चतुर्भिरवयवैः प्रबन्धो
भवतीति दीपिका ।

दिनेमणिमण्डलमण्डन,
भवसण्डन ए ।
मुनिजनमानसहंस,
जय जय देव हरे ॥ २ ॥
कालियविषघराञ्जन,
जनरञ्जन ए ।
यदुकुलनलिनविनेश,
जय जय देव हरे ॥ ३ ॥

तत्रेदमाद्य पदं ललितरागेण लब्धादिताल इति आदिताले गीयते ॥ 'गीत-
मुद्गाह्यते येन स उद्गाहः प्रकीर्तितः । आभोगस्त्वन्तिम इति ध्रुवत्वाच्च ध्रुवः
स्मृतः ॥' उद्गाहादिधातूनां विश्रामभूमित्वात् । अग्यानि च उद्गाहादि-
प्रतिरूपकाणि पदानीति प्रतियोद्धव्यम् । एवमन्यास्त्रष्टपदीषु श्रियम् ॥
श्रितकमलेति । अत्र 'ए'काराद्यालापो शेषः । 'जय जय देव हरे' इत्यत्र
ध्रुवः । श्रितं कमलायाः कुचमण्डलं येन स तथा तस्य संबोधनम् । एते
कुण्डले येन स तथा तस्य संवृद्धिः । 'ए' इति एतदन्ते रागपूर्त्यै गानपेलायां
प्रतिपदं पृतावपदम् । 'जय जय देव हरे' इति सर्वत्र ध्रुवपदम् । कलिता पृता
कलिता मनोहरा आद्रो क्लिप्ता यनमाला पुष्पदाम येन । 'वनमम्भासे कानने'
इति तज्जम्बवत्पास्तुष्पाणि कमलानि वा तेषां माला ॥ १ ॥ दिनमणीति
अत्रालापो योद्धव्यः । मुनिजनेति । हे दिनमणिमण्डलमण्डन नानुमण्डला-
लंकरण ! सत्रितुमण्डलमप्यवर्तित्वात् । तस्य संवृद्धिः । हे भवसण्डन संसार-
च्छेदक । 'नन्दिग्रहि-' (पा. ३।१।१३४) इत्यादिना ल्युः । 'ए' इति गानपदम् ।
मुनिजनेत्यादि ध्रुवः । मुनिजनानां मानसानीव मानसानि तेषु हंस इव हंसः । अथ
मुनीनां मानसे ज्येष्ठत्वाद्धंसः परं ब्रह्म । मुनिमानस इति चक्ष्ये 'जन'ग्रहणं
लोकपर्यायः । जनो लोक इति पर्यायित्यभिधाने यावन्तो मुनय इति ॥ २ ॥
कालियेति । अत्रालापः—यदुकुलेति । हे कालियाभिघसर्पदमन ! तद्राति-
तस्मात्समस्तनायकचूडामगोर्भवतः श्रीकृष्णदेवस्य लोकोत्तरगुणान्वर्णयज्ञेव
मङ्गलान्तरमयाचरति—श्रितेति । गीतस्यास्य गुर्जरी रागत्वालम्ब्य प्रतिमंठः ।
गीतार्थस्तु—दे हरे ! जय । जय जयेत्यादरे दिव्यचनम् । इदं तु ध्रुवपदम् ।
नायकगुणानाह—श्रितेति । श्रितमाश्रितं कमलायाः कुचमण्डलं येन ।
लक्ष्मीप्रियात्वेन धनाब्जन्वमपि सूचितम् । 'श्रुतमात्रे प्रशुतिः स्याद्यन ताळे
निरन्तरम् । प्रतिमंठः स निज्ञेयो बह्वृत्ते गीयते तु सः' ॥ कीदृशः धृतेति ।
धृते कुण्डले कर्णामरणे येन तादृशः । पुनः कीदृशः कलिता पृता लम्बिता
वनमाला मनोहरा चरणपर्यन्तावलम्बिनी पुष्पमाला येन तादृशः । एतद्विशेषण-

टिप्पणी—१ इदं च परपरितरूपकमलंकारः—दीपिका । २ 'ए' इति पदं 'हे'
इत्यर्थम्—संजीविनी । ३ 'गुरुल्लुपुद्धं यत्र शृङ्गाळः स कथ्यते । मंगलो मंठको
हेमो रसे चाद्भुतसंज्ञके ॥' इति दीपिका ।

मधुमुरनरकविनाशन,

गरुडासन ए ।

सुरकुलकेलिनिदान,

जय जय देव हरे ॥ ४ ॥

अमलकमलदललोचन,

भवमोचन ए ।

त्वाञ्जनरञ्जन ! बालेन महाबलेन महाविषधरदमनाञ्जनानामाह्लादोऽभूत् ।
हे यदुकुलनलिनदिनेश ! यदुकुलं नलिनमिव तत्प्रकाशकत्वात्सूर्य इव । अत्र
पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति हेतुभाव इति ध्रुवः ॥ ३ ॥ मधुमुरेति । अत्रालापः—
सुरेति । मधुमुरनरकान्विनाशयति यस्तस्य संबोधन—हे सुरकुलकेलिनिदान !
असुरवधात्कारणत्वम् । इति ध्रुवः ॥ ४ ॥ अमलेति । आलापः—

द्वयेन सेव्यत्वमुक्तम् । 'कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमरः । 'कुचौ स्तनौ' इति च ।
'आनादलम्बिनी माला वनमालेति ता विदुः' इति विश्वः । 'पत्रपुष्पमयी माला
वनमाला प्रकीर्तिता' ॥ १ ॥ पुनः कीदृश ? दिनमणीति । दिनमणेः सूर्यस्य
यन्मण्डलं तस्य मण्डनं हारभूतम् । तथा च 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः' इति पुराणोक्तवचनात् । एतेन स्थिरसखित्व-
मुक्तम् । पुनः कीदृश ? भवं संसारं चण्डयतीति भवखण्डनः प्रलयकर्ता तादृशः ।
अनेन सामर्थ्यरूपो नायकगुण उक्तः । पुनः किभूत ? मुनिजनानां मानसं चित्तं
तदेव मानसं सरोवरविशेषस्तत्र हंसमालः । अत्र मुनिजनमानसं स्वच्छत्वाद-
साश्रयत्वेन च साधारणधर्मेण मानससरोवरत्वेन निरूपितम् । भगवतश्च
मुनिजनमानसेषु समुचितस्थितिं गत्वा साधारणधर्मेण हंसत्वेन निरूपणम् ।
'मानसं सरसि स्थान्ते' इति विश्वः ॥ २ ॥ पुनः कीदृश ? कालियेति ।
कालियनाम्नो विषधरस्य गञ्जनं तिरस्वारकः । अनेनातिसामर्थ्यमुक्तम् । पुनः
कीदृश ? जनरञ्जनेति । जनान्मधुरवचनादिना रञ्जयतीति जनरञ्जनः । अनेन
शुभवचनत्वं नायकगुण उक्तः । पुनः कीदृश ? यदुकुलेति । यदुकुलमेव नलिनं
कमलं तस्य दिनेशः सूर्यः, प्रकाशकत्वात् । एतेन कुलीनत्वं नायकेऽप्युक्तम् ।
'आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः' इत्यमरः । 'वा पुंसि पशुं नलिनम्'
इति च ॥ ३ ॥ पुनः कीदृश ? मधुमुरेति । मधुनाम्नो मुरनाम्नो नरकनाम्नो
दैत्यस्य विनाशनं विनाशकानिन् । अनेनापि सामर्थ्यमुक्तम् । पुनः कीदृश ?
सुरकुलकेलीनां देवसमूहकीडना निदानं आदिकारणम् । अनेनापि सामर्थ्य-
मुक्तम् । 'सुरो देवः' इति विश्वः । 'सञ्जातीये गणे गोत्रे देहेऽपि भणितं कुलम्'
इति च । 'निदानं त्यादिकारणम्' इत्यमरः ॥ ४ ॥ पुनः कीदृश ? अमलेति ।
भवमोचनं भवो जन्म तस्मात्प्रपञ्चान्मोचयतीति तादृशः । मोक्षप्रदेत्यर्थः ।
अत एव भवखण्डनेत्यनेनापौनहस्यम् । यतस्तत्र भवपदस्य जगत्परतया

त्रिभुवर्नभुवननिधान,

जय जय देव हरे ॥ ५ ॥

जनकसुताकृतभूषण,

जितदूषण ए ।

समरशमितदशकण्ठ,

जय जय देव हरे ॥ ६ ॥

अभिनवजलधरसुन्दर,

धृतमन्दर ए ।

श्रीमुखचन्द्रचकोर,

जय जय देव हरे ॥ ७ ॥

त्रिभुवनेति । अमलकमलदले इव लोचने यस्य स तथा तस्य संबुद्धिः । अपरं च, - हे भवमोचन हे संसारमोचन ! अथवा, - भवं जन्म तस्मान्मोचनरूप जीवप्रातः । हे त्रिभुवनभवननिधान हे त्रिलोकीसमुत्पत्त्यादिकारण । इति ध्रुवः ॥ ५ ॥ जनकेति । अत्रालापः-समरेति । हे जनकसुताकृतभूषण जनकसुतायाः कृतं भूषणं येन । जितो दूषणो राक्षसो येन इति पदम् । हे समरशमितदशकण्ठ संहारितो रावणो येन इति ध्रुवः ॥ ६ ॥ अभिनवेति । अत्रालापः-हे अभिनवजलधरसुन्दर, हे धृतमन्दर ! निगदन्पाष्यान्मम् । इति पदम् । हे श्रीमुखचन्द्रचकोर ! श्रीमुखं चन्द्र इव तत्र चकोर इव; तन्मु-प्रलयकारित्वमुक्तम् । अत्र तु भवपदस्य जन्मपरतया मोक्षप्रदत्वमुक्तमेव । अनेन मोक्षप्रदत्वेन परमानन्दरूपो नायकगुण उक्तः । पुनः कीदृशः ? त्रिभुवनेति । त्रिभुवनमेव भवनं गृहं तदेव निधानं वासस्थानं यस्य तादृशः । । यद्वा, - त्रिभुवने निधानमिव महाभवनम् । 'दलं पूर्णं छन्दः पुमान्' इत्यमरः । 'भवनं भाववेदमनो.' इत्यमरः । 'निधानं त्वालये निधौ' इति विश्वः ॥ ५ ॥ पुनः कीदृशः ? जनकसुतेति । जनकसुताकृतभूषण जनकसुतायाः सीतायाः कृतानि भूषणानि गकरिकापनादीनि येन तादृशः । । अनेन सकलकलाकौशलरूपस्मारण्यरूपश्च नायकगुण उक्तः । पुनः कीदृशः ? जितो दूषणनाभा राक्षसो येन स तादृशः । । यद्वा, - जितानि स्वस्मिन् तिरस्कृतानि दूषणानि दोषा येन तादृशेत्यर्थः । पुनः कीदृशः ? समरे सङ्ग्रामे शमितो नाशितो दशकण्ठो रावणो येन स । अनेन परमाभिमानिनो रावणस्य बधेनाभिमानरूपो नायकगुण उक्तः । रामावतारपीडयवर्जनेन रामगतलभारूपोऽपि नायकगुणः सूचितः । 'अभिया समरानीकृणाः' इत्यमरः ॥ ६ ॥ पुनः कीदृशः ? अभिनवेति । अभिनवो नूतनो यो जलधरः सज्जमेपस्त्वद्वत्सुन्दरः । अनेनापि भव्यत्वमुक्तम् । पुनः

पाठा०-१ 'भवननिधान' RP., S., G., D.

१ टिप्प०-अत्र स्तुतिरलङ्कारः-इति संजीविनी ।

तेव चरणं प्रणता,

जयमिति भावय ए ।

कुरु कुशलं प्रणतेषु,

जय जय देव हरे ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदं,

कुरुते मुदम् ए ।

मङ्गलमुज्ज्वलं गीतं,

जय जय देव हरे ॥ ९ ॥

खाधरसुधापानकरत्वात् । इति ध्रुवः ॥७॥ तव चरणे इति । उपसंहरति—
हे उक्तस्वरूप श्रीकृष्ण ! वयं तव चरणे प्रणताः तव चरणे कृतनमस्कारा इति
भावय चिन्तय । इति पदम् । प्रणतेष्वक्षासु कुशलं कुरु । जयेत्यादि ध्रुवः ।
'भू शुद्धिचिन्तामिधनेषु' चुरादिः परस्मैपदी । तस्य प्रयोगो भावयेति ॥ ८ ॥
श्रीजयेति । अत्रालापः—मङ्गलेति । हे हरे ! इदं मङ्गलं नाम गीतं
गीतविशेषो मुदं प्रीतिं कुरुते । कस्य ? ते तव । इति अनुप्रयुज्यमानस्यान्या-
पेक्षया । अथवा,—इदं गीतं मे तव मुदं कुरु । कुरु ते इत्यर्थः । अथवा,—
इदं मङ्गलं मङ्गलगीतं जयदेवस्य मुदं कुरुते । अमुदं मुदं ददातीति मुदं
वा । ते इति काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र संबध्यते । अथवा,—इदं गीतं
गायतां शृण्वतां मुदं कुरुते । अथ ते गीतं स्वसंबन्धिगीतं गायतां शृण्वतां
च मुदं कुर्वित्याशोः । तस्य श्रीजयदेवस्य कवेः । किंभूतम् ? उज्ज्वलम् ।
रम्यगानावजिलैर्गीतगुणैर्युक्तं भीतव्यद्विज्ञादिदोषरहितम् । श्रितकमलाकुचे-
कीदृश ? धृतः क्षीराब्धिमन्थनावसरे मन्दरो गिरिविशेषो मन्थानदण्डभूतो येन
तादृशः । । अनेन सामर्थ्यमुक्तम् । पुनः कीदृश ? धियो लक्ष्म्याः मुखमेव चन्द्र
आहादकारित्वात्तस्य चक्षोरः । । अत्र लक्ष्मीमुखचन्द्राधरसुधापरमोत्कण्ठत्वेन
भगवतश्चक्षोरलनिरूपणम् । अनेनापि रतिकौशलमेवोक्तम् । 'प्रत्यग्रोऽभिनवो
नव्यो नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः । अनया सप्तपद्यापि नायकगुण उक्तः ।
नायकगुणस्तु (शृ० ति० १।२३)—'त्यागी कुलीनः कुशलो रतेषु विशः
कलावित्तरूपो गुणी यदाव्यः । भव्यः क्षमावान्मुभयोऽभिमानी स्त्रीणाम-
नीष्टस्त्विह नायकः स्यात् ॥' इति ॥ ७ ॥ कविः सर्वनायकोत्कृष्टं श्रीकृष्णं स्तुत्वा
सर्वमक्तानां स्वस्यापि चासीष्टं प्रार्थयते—तवेति । वयं तव चरणे पतिता इति
भावय जानीहि । ननु मया तज्ज्ञातमेव, तादृशां भवतां किमिष्टं कर्तव्यमित्यत
आह—कुरु इति । प्रणतेषु कुशलं विघ्नरहितं कुरु ॥ ८ ॥ श्रीजयदेवेति ।

पाठा०-१ 'जयदेवकवे...हरे' ०. २ 'चरणे पतिताः' RP. ३ 'कुरुता-
मुदयं'. ४ 'गीति' S.

प्रबन्धः २] रसिकप्रिया—रसमञ्जरीख्यटीकाद्वयोपेतम् । २५

पद्मापयोधरतटीपरिरम्भलमकाश्मीरमुद्रितमुरो मधुसूदनस्य ।

व्यक्तानुरागमिव खेलदनङ्गखेदस्वेदाम्बुपूरमनुपूरयतु प्रियं वः १०

त्यादि । मङ्गलं नाम छन्दः । तल्लक्षणम्—‘मङ्गलं मङ्गलाख्येन छन्दसा तालसंयुतम् । विलम्बितलयोपेतमुत्सवे गीयते जनैः’, ‘एकाग्रगणैः प्रतिपद-
गतैश्चैव । मङ्गलमाहुरिदं सुधियः पल्लु युक्तम्’ । तथा च संगीतराजे—
‘छन्दसा मङ्गलाख्येन स्तननं गद्यपद्ययोः । आलापश्च प्रतिपदं नानागमक-
पेशालः ॥ ध्रुवः प्रतिपदं रागो ललितकाल उच्यते । आदितालः स्वरास्वेताः
प्रबन्धे ते प्रतिष्ठिताः ॥ स हरिविजयाख्यश्च मङ्गलाचार उच्यते’ । इति
‘हरिविजयमङ्गलाचारनामाष्टमः प्रबन्धः ॥ श्रितेत्यष्टपद्यां धीरललितो नायकः
शङ्करी वा । लक्षणमुक्तं प्राक् । जयदेवस्य रतेर्भावः ॥ ९ ॥

इदानीं श्रीकृष्णं क्रीडानिदानं वसन्तं दर्शयन्भक्तानभिनन्दति राजादिकेन
पूर्णं वसन्तरागेण—पद्मापयोधरतटीति—अनुपूरयतु पूर्तिं नयतु ।
किम् ? प्रियं चान्छितम् । केषां ? यो युष्माकम् । किं कर्तुंभूतम् ? उरो
वक्षः । कस्य ? मधुसूदनस्य । किंभूतम् ? पद्मायाः पयोधरौ तयोस्तटी स्तनू-
तयोः परिरम्भेण लतं सक्तं काश्मीरं कुङ्कुमं तेन मुद्रितं कृतमुद्रम् । एतेन
स्तनयोः दौलदावात्तच्छिरालिङ्गनेन तयोरतिशयालिङ्गनन्याजेन जाता मुद्रा
यस्मिन्नात् । अत एव व्यक्तानुरागमिव प्रतीयमानानुरागमिव । अस्यानुरागो
माऽन्यत्सां स्वादिति लक्ष्म्या मुद्रा दत्ता । भयया,—नेदं कुङ्कुमं ; किंतु हृदित्यो-
ऽनुरागो यद्विभूत इव । किंभूतम् ? खेलन् अनङ्गखेदजातः सुरतश्रमजातः

श्रीजयदेवकवे इदं उदितम् । पदमिति शेष । कुशल विम्वराहिसं उन्मूलं
गीतं गानं यस्य तादृशम् । ‘शङ्कित भीतमुत्सृष्टमव्यक्तमनुनादिकम् । काकस्वरं
विरसितं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ विस्तर विरस्यैव विस्पष्टं विपमादृतम् ।
व्याकुलं तालहीनं च गीतदोषान्विदुर्बुधाः ॥’ ॥ ९ ॥ श्रीकृष्णनायकसामान्य-
गुणानुत्तवा सप्रति नायकगुणान्कषयवाशीत्वं मङ्गलमाचरति—पद्मेति । मधुसू-
दनस्य उरो हृदयं वो युष्माकं चान्छितमनुपूरयतु संपूर्णं करोतु । क्रीडशमुरः ?
पद्माया लक्ष्म्याः पयोधरतटी स्तनप्रान्तस्तस्य परिरम्भे आलिङ्गने ला यत्काश्मीरं
कुङ्कुमं तेन मुद्रितमिव मुद्रा चिह्नविशेषस्तद्युक्तमिव । इदं मधुसूदनहृदयं ममैव,
न त्वन्यस्येति व्यापनाय लक्ष्म्या निजस्तनतटे लिप्तकाश्मीरमुद्रेव दत्तेति भावः ।
पुन क्रीडशमुरः ? खेलति क्रीडा कुर्वति अनङ्गे कामदेवे सति य खेद आयासलोभ-
यत्स्वेदाम्बु प्रसेदजलं तस्य पूर प्रवाहो यत्र तादृशम् । एतेन चिरलिप्तस्य
काश्मीरस्य शुष्कत्वेऽपि खेदसम्बन्धेन तस्य मुद्रायोग्यत्वमिति ध्वनितम् ।
क्रीडशमिव ? व्यक्तानुरागमिव । व्यक्तः प्रकटीभूतोऽनुरागः लेशो यत्र तादृशमिव ।
अत्र लक्ष्मीविषयानुरागाधिक्यादभ्यन्तरे समवेशाभावात्कुङ्कुमरागव्याजेन
गीत० ३

वसन्ते वासन्तीकुसुममुकुमारैरयवै-

भ्रमन्तीं कान्तारे बहुविहितकृष्णानुसरणाम् ।

स्वेदाम्बुपुरो यत्र तत्तथा ॥ अत्रेदमाकृतम्-अयमालिङ्गति मां परं त्वनुरागो
राधायामेवेति मुद्रार्थः । तदसूचि कविना—‘राधामाधययोः’ इति पूर्वपक्षे ।
अत्र मुग्धा नायिका । कुशलो नायकः । वसन्ततिलका वृत्तम् । आशीर्वर्णा-
नुप्रासालंकारौ उपप्रेक्षा च । शृङ्गारो रसः । अत्र मधुसूदनस्य परमप्रेमा-
स्पदकान्तोरस्थलोपगूहनेन व्यक्तानुरागरूपकादमीरसंवलितस्य परमप्रीति-
भाजनरसाद्यन्नक्तानां धियानुपूरणमाशीर्वचनमुक्तं ततः भुवराभीचित्रमा-
वहति । यदुक्तम्—‘पूर्णार्थदातुः काम्यस्य संतोषितमनीषिणः । उचिता-
शीर्षपक्षेयं भवत्यभ्युदयावहा ॥’ इति ॥ १० ॥

इदानीं भणितेषु परिचायचूर्णना सा (नूनं) कटुरपि स्पृहावहेति योगमा-
श्रित्य विप्रलम्भपूर्वको हि संभोगो रसिकजनरसनीयतामापद्यत इति कविना
आद्यपक्षे कथावीजत्वेन संभोगस्य द्विप्रलम्भपूर्वकत्वं सूचितं तदेव प्रकटी-
कुर्यन्कृष्णोत्कण्ठितां राधां काप्युत्तमिभतमुत्वेन हरिकथया प्रोक्ताहयमस्याह—
‘वसन्ते वासन्तीति । काचन सहचरी इदं वक्ष्यमाणं सरसं रसवत्
राधामूचे उक्तवती । किंभूताम् ? वसन्ते ऋतौ अमन्दं यथा स्यात्तथा कन्द-
र्पहेतुज्वरजनितचिन्ताकुलतया चलद्वाधाम् । कन्दर्पहेतुज्वरजनितचिन्ताकु-
लत्वेन चलन्ती यातायातं कुर्वाणा याधा यस्याः । चिन्ताकुले हि चेतसि बाधा

चहिनिःसृत इति भावः । मुद्रा संजाता अत्येति तारकादिवादित्यु । ‘लक्ष्मीः
पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरीप्रिया’ इत्यमरः । ‘स्त्रीस्तनान्दो पयोधरौ’ इति च ।
‘परिरम्मः परिध्वजः संश्लेष उपगूहनम्’ इति च । ‘वाश्मीरं कुङ्कुमं प्रोक्तं दृढ-
पुष्करमूलयोः’ इति विश्वः । अनेन सर्वदा लक्ष्म्या दृढानुरागकथनेन दाक्षिण्यरूपो
नायकगुण उक्तः । तदुक्तं शृङ्गारतिलके (१।२६)—‘यो गौरवं भयं प्रेम सद्भावं
‘पूर्वयोपिति । न मुखलन्यचित्तोऽपि हेयोऽयौ दक्षिणो यथा ॥’ इति ॥ १० ॥
एतावद्ब्रन्धेनाभिधेयप्रयोजनकेलिवर्णनोपयुक्तनायकगुणप्रतिपादनपुरःसराणि मद्ग-
लानि विधाय कविः शृङ्गाररसप्रधानमगवत्केलिवर्णनं चिकीर्षुस्तत्संभोगापेक्षया
विप्रलम्भस्योत्कृष्टत्वादाय विप्रलम्भशृङ्गारवर्णनाय विरहोत्कण्ठितराधायाश्चरितानि
वर्णयितुं प्रस्तावयति—वसन्त इति । संभोगापेक्षयात्र विप्रलम्भस्योत्कर्षं प्रति
त्वालंकारिकाः—‘संभोगो विप्रलम्भेन न विना पुष्टिमश्नुवे । कपायिते हि
वस्त्रादौ भूयान्तरागोऽभिजायते’ । इति । श्लोकार्थस्तु,—काचित्सहचरी सखी
वसन्ते सरसं यथा स्यादेवं राधामिदं वक्ष्यमाणमूचे उवाच । कीदृशीम् ?
अयवैरुपलक्षिताम् । कीदृशैरयवैः ? वागन्तीकुसुममुकुमारैर्मोघवीरलतापुष्प-
वत्कोमलैः । पुनः कीदृशीम् ? कान्तारे महारण्ये भ्रमन्तीम् । तत्र हेतुगर्भविशेष-
णमाह—बहुविहितेति । बहु वारंवारं विहितं कृतं कृष्णानुसरणमन्वेष्टेण यथा

अमन्दं कन्दर्पज्वरजनितचिन्ताकुलतया

चलद्वाधां राधां सरसमिदमूचे सहचरी ॥ १ ॥

वसन्तरागयतितालाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ ३ ॥

ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे
मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे ।

यात्यायाति चेति प्रसिद्धम् । किंभूताम् ? बहु अनेकधा दूत्यादिनां विहितकृष्णा-
नुसरणां तदर्थमेव कान्तारे भ्रमन्तीम् । किंभूताम् ? वासन्तीकुसुमवन्मा-
धवीलताकुसुमवासुकुमारैरययैरुपलक्षिताम् । वसन्ते हि माधवीकुसुममु-
द्रितं भवति । अतः कामोद्रेकसौकुमार्यं च साम्यम् । अत्र लुप्तोपमालंकारः ।
दक्षिणो नायकः । तलक्षणम्—‘चेहलौत्यमवैपम्यवशस्तुल्यतामिषम् । नायि-
कास्त्वयनेकासु दक्षिणः स स्मृतो यथा’ । विरहोत्कण्ठया नायिका । ‘उरका
भवति सा यस्याः संकेतं नागतः प्रियः । यस्याऽनागमने हेतुं चिन्तयत्ताकुला
यथा ॥’ (शृं. ति. १।७५) तस्या अभिलाषो नाम दशाविशेषो यथा—‘व्यव-
सायो भवेद्यत्र बाढं तरसंगमाशया । संकल्पाकुलचित्तयात्सोभिलाषः स्मृतो
यथा ॥’ वासन्तीकुसुमसुकुमारैरित्यत्र लुप्तोपमालंकारः—‘वादेर्लोपे समासे
वा कर्माधारव्यवि पयडि । कर्मकर्त्रोर्णमुली’ इति । पृथ्वमुपमासः—‘एकस्या-
प्यसकृत्परः’ इति । शिखरिणीछन्दः—‘रत्नै रुदैश्चिन्ता यमनसभला गः शिख-
रिणी’ । वैदर्भी रीतिः । तस्या भूषोपनागरिकेति संज्ञान्तरम् । यथा—‘माधुर्य-
स्यजकैर्यैर्णैरुपनागरिकेप्यते’ इति । ‘वलद्वाधाम्’ इति पाठे ‘वलङ्ग सृति-
संवरणयोः’ इत्यात्मनेपदी । वलङ्गः परस्मैपदत्वं चिन्त्यम् ॥ १ ॥ अन्यत्रापि
प्रयोगोऽप्यस्ति तथा । सायवोत्तरप्रोदा दूष्णवान् पुनर्वलः (?) । केवला-
दिति । अमुमेवार्थं विशदयति श्रुम्पातालेन द्रुतद्वयेन विरामान्तेन—ललि-
तेति । विशेषणसौकर्याय पूर्वं ध्रुवपदं ध्यास्यायते—विहरतीति । इह
राधासखी सबाधां राधां विनोदार्थं श्रीकृष्णे प्रति प्रेरयति—हे सखि राधे !
तादृशीम् । अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह—कंदर्पेति । कंदर्पज्वरेण जनिता या
चिन्ता तत्कृता या आकुलता तथा अमन्दमधिकं यथा स्यादेवं चलद्वाधां
प्रवर्धमानपीडाम् । ‘अनयनेः’ इत्यत्र जटाभिस्त्रापस इतिवत् इत्थंभूतलक्षणे
तृतीया । ‘वासन्ती माधवीलता’ इत्यमरः । ‘कान्तारं वर्मं दुर्गमम्’ इति च ।
‘पीडा बाधा व्याधा दुःखम्’ इत्यपि ॥ १ ॥ किमुचे इत्यत आह—ललितेति ।
गीतस्यास्य वसन्तरागः । रूपकतालः । गीतार्थस्तु—हे सखि ! इह सरसवसन्ते

पाठा०—१ ‘वलद्वाधां’ O., A. २ ‘रागे रूपकताले’ RM., P.

टिप्प०—१ ‘वलेरामनेपदमनिलं ज्ञापकात्’ (का. सू. ५।२।३) इत्यत्र
वामनेन सुटीकृतमस्य निरवधारम् । २ तललक्षणम्—‘लुप्तुद्रुतो यत्र तालो यति-
तालः स कथ्यते’ इति संजीविनी । ३ रूपकताललक्षणम्—‘रूपके स्यादद्भुतम्’ इति
संगीतरत्नाकरः—इति संजीविनी ।

विहरति हरिरिह सरसवसन्ते

नृत्यति युवतिजनेन समं सति विरहिजनस्य दुरन्ते ॥ ध्रुवपदम् ॥ २ ॥

उन्मदमदनमनोरथपथिकयधूजनजनितविलापे ।

सर चल । यं हरिं त्वं विलोकयसे स हरिरिह वृन्दावने वसन्ते वसन्तसमये विहरति । क सति ? समं सशोभं साकं युवतिजने नृत्यति सति । किंभूते वसन्ते ? चलनार्थहेतुशोभं विशेषणम् । विरहिजनस्य दुरन्ते न इति न अपि तु दुरन्ते एवेति काकोभयदर्शनम् । अथवा,—जतो जीवनं तेन समं दुरन्ते । जीवने वसन्तश्चोभयं विरहिणां दुःखप्राप्यं तस्मिन् । अथवा,—सरसवसन्त इति पदम् । सरसः सार्भिलापः स चासौ वसन्तश्च तस्मिन् । विहरति युवतिजनेन समं नृत्यति च । चकारोऽप्याहार्यः । इति ध्रुवपदम् ॥ ललितेति । ललितलवङ्गलतापरिशीलनेन कोमलो मलयमालवो यत्र वसन्त इति । एतेन श्रुतो मन्दः सुरभिश्चेति वायोद्यैविध्यमुक्तम् । अत्र लवङ्गलतासमीरयोर्नायिकास्वनायकत्वेनोद्गीपनविभावस्वमुक्तम् । पुनः किंभूते वसन्ते ? मधुकरनिकरेण करम्बितैर्मिथितैः कोकिलैः कूजितः शब्दितः कुञ्ज एव कुटीरोऽल्पकुटी यत्र

शृङ्गाररसप्रधाने हरिः कृष्णो विहरति कीडति । कीडाप्रकर्षमाह—नृत्यतीति । युवतिजनेन सह नृत्यति । कीदृशे वसन्ते ? विरहिजनस्य विवोगिनो जनस्य दुरन्ते दुःखेनान्तः समाप्तिर्यत्र स तस्मिन् । अयं वसन्तो विरहिणीदारुणो न तु युवतिभिः सह कीडतः कृष्णस्य । त्वं विरहिणी यदि, कृष्णं नानुसरिष्यसि तदा स तवापि दुरन्तो भविष्यतीति भावः । इदं च ध्रुवपदम् । 'समं सह' इत्यमरः । वसन्तस्य सरसतामाह—ललितेति । ललिता मनोहरा या लवङ्गलता तस्याः परिशीलनेन संपर्केण कोमलो मृदुलो मलयसमीरो मलयाचलसंबन्धी वासुर्यत्र तादृशे । पुनः कीदृशे ? मधुकरनिकरेण श्रमरसमूहेन करम्बिता मिथिता ये कोकिलास्तैः कूजितः शब्दयुक्तः कृतः कुञ्ज एव कुटीरोऽल्पकुटी यत्र तादृशे । 'समीरमारुतमहङ्गलप्राणसमीरणाः' इत्यमरः । 'मधुव्रतो मधुकरो मधुलिप्तमधुपालिनः' इति च । 'स्वोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः' इत्यपि । 'मिथितेऽपि करम्बितम्' इति विश्वः । 'अल्पा कुटी कुटीरः स्यात्' इति च ॥ २ ॥

टिप्प०—१ पास वसन्तरागः, यतितालः । तल्लक्षणम्—'श्रिसण्डवर्होचवक्लचुडः पुष्णन् पिक चूलगां कुरेण । अमन्मुदा वासमनद्वगूर्तिर्नो मनद्वस्य वसन्तरागः ॥'—इति पद० । २ अथ चानेनामिल्यपचिन्त्यरूपे दशे कथिते । तल्लक्षणम्—'अभिलापः दृष्टा तत्र कभे सर्वाङ्गसुन्दरे । दृष्टे हृते वा तत्राभि विसयानन्देऽप्यवसाः ॥' इति यथा (४।५३) दशरूपके । 'कथं स वदतः प्राप्यः किं कुवांचस तिर्यये । कथं भवेदसौ वदय इति चिन्ता मया यथा ॥' (१।८) शृङ्गारसिलके—बाल० ।

अलिकुलसंकुलकुसुमसमूहनिराकुलवकुलकलापे ॥ विहरति० ॥ ३ ॥

मृगमदसौरभरभसवशंवदनवदलमालवमाले ।

युवजनहृदयविदारणमनसिजनखरुचिर्किंशुकजाले ॥ विहरति० ॥ ४ ॥

मदनमहीपतिकनकदण्डरुचिकेशरकुसुमविकासे ।

वसन्ते ॥ ३ ॥ उन्मदमदनेति । किंभूते वसन्ते ? उद्भूतो मदमदनो हर्ष-
कामौ यत्र । पूर्वं भूतो मनोरथो यस्य पथिकवधूजनस्य स तथा तेन जनितो
विलापो यत्र वसन्ते । उद्विक्तसरजनितमनोरथपथिकवधूजनस्य जनितो
विलापो येन । अथवा उत्सुकमदनमनोरथेन पथिकवधूनां जनितो विलापो

यत्र वसन्ते । अलिकुलव्याप्तकुसुमसमूहेन निराकुलो वकुलानां कलापः संह-
तियत्र । वकुला एव कलापस्तूणीरो वा स्मरशरधिः । 'कलापो धर्तृवृणयोः'
इत्यमरः ॥ ३ ॥ मृगमदसौरमेति । मृगमदसौरभस्य रभसेन सहसा
वशंवदा अनुकारिणी तद्गन्धा नवदलानां माला येषां तादृशमाला यत्र
वसन्ते । वा तदामोदानि नवदलानि मालन्ते धारयन्तीति । युवजनेति ।
युवजनस्य हृदयविदारणाय मनसिजनस्य नखस्य रुचिरिव रुचिर्धेयां ते तादृशाः
किंशुकानां जालानि कोरका यत्र वसन्ते । अत्र कामस्य नखरायुधार्थं कवि-
समयेऽभसिद्धम् ॥ ४ ॥ मदनमहीपतीति । अमृगालापः । कामराजस्य हेम-

वसन्तस्य दुरन्ततामाह—उन्मदमेति । उन्मद उद्भूतो यो मदनः स एव मनोरथ-
दष्टः पथिकवधूजनानां तैर्जनितः कृतो विलापो यस्मिन्तादृशे । पुनः कीदृशे ?
अलिकुलैर्भ्रमरसमूहैः संकुलो व्याप्तो यः कुसुमसमूहत्वेन निराकुलो निःशेषेणा-
कुलो वकुलकलापः केसरसमूहो यत्र तादृशे । यद्वा,—तादृशो वकुल एव कलापो
भूषणं यत्र तादृशे । 'कलापो भूषणे वहे तूणीरे संज्ञावपि' इत्यमरः ॥ ३ ॥
पुनः कीदृशे ? मृगमदेति । मृगमदस्य कस्तूरीगयाः यः सौरभरभसः
सौरभवेगस्य वशंवद आत्मन्यावत्तत्तावदी ननदलमालवमालो नूननपत्रपङ्क्तिर्यस्य
एतादृशस्त्वमालो यत्र तस्मिन् । पुनः कीदृशे ? युवजनानां तरुणपुरुषाणां हृदयं
विदारयन्तीति युवजनहृदयविदारणास्तादृशाः ये मनसिजनस्य कामस्य नखालेपा-
मिव रुचिर्दक्षिणैर्धेयां तादृशा ये किंशुकाः पलाशकुसुमानि तेषां जालं समूहो यत्र
तादृशे । यद्वा,—तादृशानि किंशुकजालानि पलाशशलिका यत्र तादृशे । अत्र
पलाशपुष्पस्य वक्रत्वेनारक्तत्वेन हृदयविदारणाद्विहरितमिव मनसिजनस्य
सादृश्यं बोध्यम् । 'मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च' इत्यमरः । 'रभसो वेगहर्षयोः'
इति च । 'कामः पञ्चशरः स्मरः । शंखरारिर्मनसिजनः' इति च । 'रुचिर्मयूखे
शोभायामभिष्वङ्गविकासयोः' इति विश्वः । 'पलाशे किंशुकः स्मृतः' इति
च । 'जालं गवाक्ष आनाये कोरके दम्भद्वयोः' इति विश्वः ॥ ४ ॥ पुनः कीदृशे ?

टिप्प०—१ केचित्तु—हरिह सरसनप्ते युवजिनेन सयं विरदति नृत्ति च-
इति व्याकुर्वन्ति, तत्पु राधाभिषाटाय सख्याऽप्यस्या हेतुकथनाच्च संगच्छे । ननु
प्रथमानुरागः स्यात्,—सोऽपि न पठते; पूर्वमीडानुवर्गनत्वात् । वक्ष्यति च—'रासे
हरिमिह निहितविलासम् । सरति सनो भम कृत्परिहासम्' इति । अतोऽयं कृतं
प्यात्मानमेव सिद्धम्—इति दीपिका ।

मिलितशिलीमुखपाटलपटलकृतस्मरतूणविलासे ॥ विहरति० ॥ ५ ॥

विगलितलज्जितजगदवलोकनतरुणकरुणकृतहासे ।

विरहिनिवृन्तनकुन्तमुखाकृतिकेतैकदन्तुरिताशे ॥ विह० ॥ ६ ॥

माधविकापरिमलललिते नवमालिकयातिसुगन्धौ ।

सुनिमनसागपि मोहनकारिणि तरुणाकारणवन्धौ ॥ विह० ॥ ७ ॥

दण्डच्छत्रसंनिभं यकुलकेसरपुष्पं तस्य विकासो यत्र । अत्र केवलकनकदण्डस्य छत्रेऽवाचरुष्यान्महीपतिराब्दसाहचर्योदविरोधः । अथवा हेमदण्डरुचीनि केसराणीति योज्यम् । महीपतेरग्रे कनकवेत्रधारिणो भवन्ति । मिलितेति । संगतशिलीमुखैः पाटलपटलैः पाटलाकुसुमसमूहैः । अथवा पाटलिपटलेति पाठः । कृतः स्मरदारधिविलासोऽनुकारो यत्र । शिलीमुखा भ्रमरा वाणाश्च । 'अलियाणौ शिलीमुखौ' इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥ विगलितेति । लज्जैव लज्जितम् । भावे कः । गवलज्जगदवलोकनेन तरुणैः करुणैः कृतः कुसुमविकासव्याजेन हासो यत्र । विरहिनिवृन्तनकुन्तमुखाकारैः केतकैर्दन्तुरिता विषमीकृता आशा दिशो यत्र । निवृन्तनमिति चिन्त्यम् ॥ ६ ॥ माधविकापरिमलेति ।

मदनेति । मदन एव महीपती राजा तस्य यः कनकदण्डः सुवर्णघटितदण्डयुक्त-
च्छत्रे तस्यैव रुचिर्यस्यैतादृशस्य नागकेसरपुष्पस्य विकासः प्रकाशो यत्र तादृशे ।
पुनः किंविशिष्टे ? मिलिताः शिलीमुखा एव वाणा यस्मिन्तादृशं यत्पाटलिपटलं
पाटलापुष्पसमूहस्तेन कृतः स्मरतूणस्य कंदर्पतूणीरस्य विलासधेष्टितं यत्र तादृशे ।
अत्र परममव्ययाजनकत्वेन भ्रमराणां वाणसाम्यम् । 'चाम्पेयः केसरो नाग-
केसरः काशनाढ्यः' इत्यमरः । 'अलियाणौ शिलीमुखौ' इति च । 'समूहं पटलं
स्मृतम्' इति च । 'तूणोपासद्गतूणीरनिपज्ञा इषुधिर्दयोः' इति च ॥ ५ ॥
पुनः कीदृशे ? विगलितेति । विगलितं लज्जितं लज्जा यस्य जगतः प्राणिगण-
स्यावलोकितेन दर्शनेन तरुणकरुणैर्नवकरुणैः पुष्पविकासव्याजेन कृतो हासो
यत्र तादृशे वसन्ते । अत्र हासरसस्य धेतत्वात्पुष्पविकासेन साम्यम् । यदाह
भरतः—'द्वितो हासः प्रकीर्तितः' इति । यद्वा,—विगलितलज्जितानां विप्रयोगिज-
नानामवलोकितैस्तर्ह्यैरर्थादवियोगिभिः करुणं करुणरससहितं यथा स्यादेवं कृतो
हासो यत्र एतादृशे हासे । विरहिणो वराकः कष्टं प्राप्नुवन्तीति करुणां लज्जां
हित्वा विलपन्तीति च हासस्तेषामिति भावः । वाता रसानभिज्ञा एव वृद्धाः पर-
प्रच्यवेऽपि कृतसंवरणाः अतस्तरुणेत्युक्तम् । पुनः कीदृशे वसन्ते ? विरहिणां
वियोगिनां निवृन्तनाय विहरणाय कुन्तमुखाकृतिः कुन्त आयुधविशेषस्तस्य मुख-
भग्नभागस्तस्यैवाकृतिर्यस्य तादृशं यत्केतकं तेन दन्तुरिता व्याप्ता आशा दिशो
यस्मिन्तादृशे वसन्ते । लज्जितेत्यत्रावलोकितेत्यत्रापि च नपुंसके भावे कः ।
'करुणस्तु रसे वृद्धे कृपायां करुणा मता' इति विश्वः । 'प्रासस्तु कुन्तः'

पाठा०-१ 'पाटलिपटल' P., D., G. २ 'द्वलोकिततरुण' RM.

३ 'केतकि' RM., B., G. ४ 'नवमल्लिकया'; 'नवमालतिजाति' RM., D.

'मालतिजातिसुगन्धौ' B.

प्रबन्धः ३] रसिकप्रिया—रसगङ्गाव्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । ३१

स्फुरदतिमुक्तलतापरिरम्भणमुकुलितपुलकितचूते ।

वृन्दावनविपिने परिसरपरिगतयमुनाजलपूते ॥ वि० ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवभणितमिदमुदयति हरिचरणस्मृतिसारम् ।

सरसवसन्तसमयवनवर्णनमनुगतमदनविकारम् ॥ वि० ॥ ९ ॥

किंभूते वसन्ते ? वासन्त्याः परिमलेन गन्धविशेषेण ललिते मनोहरे ।

पुनः किंभूते ? नवमालिकया जात्यातिमुगन्धौ । पुनः किंभूते ? मुनिमनसामपि

मोहनकारिणे व्यामोहकारके तरुणानां का कथेति । सुरतार्थं प्रेरेके वा । पुनः

किंभूते ? तरुणानामकारणवन्धौ निसर्गमित्रे । वसन्ते हि कामिन्यः स्वयमेव

मानं त्यजन्ति ॥ ७ ॥ स्फुरदतिमुक्तलतेति । किंभूते वसन्ते ? स्फुरन्त्या-

श्चलन्त्या अतिमुक्तलताया वासन्त्याः परिरम्भणेन मुकुलितः पुष्पितः पुलकितः

जातरोमाश्च चूतः । अत्र पुष्पाणि रोमाद्येनोपमीयन्ते । अनेन सारिकमात्रो

दर्शितः । वृन्दावनेति । अत्र पूर्वं ध्रुवपदे इह वने हरिर्विहरतीत्यप्यथा

पुरुषाक्यत्वात् विहाराधेयत्वे वृन्दावनशब्दो व्याख्यातः । संप्रति वसन्तविशे-

षगणेन व्याक्रियते । किंभूते वसन्ते ? वृन्दावनविपिने । वृन्दावनतीति

वृन्दावनं तद्विपिनं यस्मिन्स तथा तस्मिन् परिसरे पर्यन्तमुपि परिगतं

यद्यमुनाजलं तेन पूते ॥ ८ ॥ श्रीजयदेवभणितमिति । तेनेति महल-

इत्यनरः । 'निज्ञोक्ततया व्याप्ते दन्तुरं कथ्यते बुधैः' इति धरणिः । 'आशा

तुष्पादिशोः' इति विश्वः । 'कृति छेदने' इति ह्रस्वान्तसंज्ञकोऽप्यस्तीति केचित् ।

तस्य मुट्प्रत्ययान्तस्य निकृन्तनमिति प्रयोगः साधुः । क्वचित्तु 'केतकिदन्तुरिताम्नै'

इति पाठः । 'सपाकार्दा स्त्रीकृतो ह्रस्वः क्वापि' इत्यत्र कविवचनस्य

लज्जानुरोधार्थत्वात्कृतह्रस्वेतक्रीशब्देन समर्थनीयम् ॥ ६ ॥ माधविकेति ।

स्वप्नम् । सा मुनिमनोमोहनकारिणी । किमन्येषां वक्तव्यमिति भावः । पुनः

कीदृशे ? तरुणानां विलासियुवजनानामकारणवन्धौ स्याभाविकमित्रे । 'विप्रदोक्षे

परिमलो गन्धे जनमनोहरे' इति ॥ ७ ॥ कीदृशे ? स्फुरदिति । स्फुरन्ती

कम्पमाना शोभमाना वा याऽतिमुक्तलता तस्याः परिरम्भणेन मुकुलितं मञ्जरीयुक्तं

तदेव पुलको रोमाश्चः । रोमाश्चकृन्नेनाचेतनगौरपि कामचेष्टा कविता । तेन च

वसन्तस्यातिदुरन्तत्वं कथितम् । अतिशयेन मुक्तानामपि परिरम्भणोन्मुक्ततेति

'अतिमुक्त'पदेन कथितम् । एतावता वसन्तस्य सरसता दुरन्तता चोच । संप्रति

श्रीजयाः स्थानविशेषमाह—वृन्दावनेति । वृन्दावनं नाम विपिने वने हरिर्वि-

हरतीत्यन्वयः । कीदृशे विपिने ? परिसरे समीपप्रदेशे परिगतेन सर्वतो गतेन

यमुनाजलेन पूते पवित्रे । 'अतिमुक्तः पुण्ड्रः स्याद्वाचन्ती माधवी लता' इत्यमरः ।

मुकुलं करोति तदापेष्टे । निजन्ताद्वये के सति मुकुलितमिति बोध्यम् । पश्चा-

न्मुकुलितमेव पुलकः सजातोऽस्येति तारकादित्यादितच् । 'आम्रधूनः' इत्यमरः ।

'पर्यन्तभूः परिसरः' इत्यपि ॥ ८ ॥ संप्रति गीतार्थमुपसंहरति । प्रेक्षाप्रवृत्त्यर्थ

दरविदलितमल्लीवद्विचञ्चत्पराग-

प्रकटितपटवासैर्वासयन्काननानि ।

इह हि दहति चेतः केतकीगन्धयन्धुः

प्रसरदसमवाणप्राणवद्गन्धवाहः ॥ १० ॥

वाचकम् । ततः पाटावायक्षरोत्तरः । ततः स्वरः पदजादिः । इदं श्रीजयदेवभणितं सरसयसन्तसमयवर्णनमुदयति उदयं प्राप्नोति सर्वोत्कृष्टत्वेन वर्तते । सरसं शृङ्गाररसयुक्तं वसन्तकालीनवनवर्णनं यत्र । सर्वोत्कृष्टत्वे हेतुमाह । हरिचरणस्मृतिरेव सारं यत्र । वा हरिचरणस्मृत्या हेतुभूतया सारम् । अथवा हरिचरणयोः स्मृतिश्चिन्तनं सारमुत्कृष्टं यत्र । सरस-वसन्तत्वे हेतुमाह । अनुगतो मदनविकारो यत्र येन वा अनुगतोऽनुस्यूतः ॥ अस्यामष्टपद्यां जातिरलंकारः । मध्या नायिका । गुर्जरीरागेण रूपभादिना । दक्षिणो नायकः । तद्वक्ष्यं प्रागुक्तम् । विप्रलम्भाख्यः शृङ्गारो रसः । लघो नाम छन्दः । तद्वक्ष्यम्—‘मुनियगलैर्यमामनन्ति तज्ज्ञाः’ इति । तदुक्तं छन्दश्चूडामणौ चलय इति । विप्रलम्भविभावप्रसङ्गाद्वायुं वर्णयति—‘रचितो गद्यपद्यैर्वसन्ते पार्थिवोत्सवे । वसन्तरागे क्षम्पाप्यताले मध्यलयाघिते ॥’ गमकालतिभूयिष्ठः पूर्णरूपः प्रकीर्तितः । पूतौ पुनस्त्रेण पाटस्वराद्यित-विराजितः ॥ माघचोत्सवः कमलाकरनामा प्रबन्धराट् ॥ ९ ॥

इति माघचोत्सवकमलाकरनामा तृतीयः प्रबन्धः ॥

दरेति । इह वने वसन्ते या गन्धवाहो वायुश्चेतो दहति । अर्थाद् विरहिणाम् । किंभूतं चेतः ? प्रसरत्, अर्थान्मनोरथं प्रति । पुनः किंभूतम् ? असमवाणप्राणवत्कामस्य जीवितमिव । अथवा प्रसरदसमवाणप्राणव-

स्वभणिते उत्कर्षमाह—श्रीजयदेवेति । जयदेवकवेरिदं भणितं गीतमुदयति तत्र हेतुः—हरिचरणयोः स्मृतौ स्मरणे सारं श्रेष्ठं, हरिचरणस्मृतिरेव सारो यत्र तत् रसमयसंबन्धिनो वनस्य वर्णनं यत्र । अत एव अनुगतमदनविकारं अनुगतः सप्राप्तो मदनस्य विकारो यत्र तत् तादृशम् ॥ ९ ॥ संप्रति वसन्तकालीनवायोरपि विरहिजनसंतापकारिलमाह—दरेति । इह हि अस्मिन्नेव वसन्ते गन्धवाहो वायुश्चेतो दहति । अर्थाद्विरहिणाम् । किं कुर्वन् ? कवनानि वनानि वासयन्सुर-भीकुर्वन् । कैः ? दर इषद्विगलिता विकासिना मल्लीवद्विमेद्विकालता तस्याः सकाशाच्चञ्चन्तः प्रसरन्तो ये परागाः पुष्परेणवस्त एव प्रकटिताः पटवासाः पिष्टातकास्तैः । कीदृगन्धवाहः ? केतकीगन्धयन्धुः केतकीपुष्पसौरभयन्धुः । पुनः कीदृशः ? प्रसरतः प्रतिदिशं संचरतोऽसमवाणस्य कामस्य प्राणवत्प्राणसदृशः । यद्वा,—प्रसरता असमवाणेन प्राणवान् शक्तिसंपन्नो यो गन्धवाह इत्येकं पदम् ।

पाठा०-३ ‘विगलित’ R.M.,

टिप्प०-१ ‘अद्वयसङ्ग’...‘विकाना गिरः ॥’ S., D. २ ‘वायुः’ S.

उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-

क्रीडन्कोकिलकाकलीकैलरवैरुद्रीर्णकर्णज्वराः ।

नीयन्ते पथिकैः कथंकथमपि ध्यानावधानक्षणे-

प्राप्तप्राणसमासमागमरसोद्भासैरमी वासराः ॥ ११ ॥

द्रव्यवाह इति पदम् । प्रसरता असमवायेन प्राणवाश्वासौ गन्धवाह ।
 वा प्रसरन्त्योऽसावसमवायं तस्य प्राणवज्जोदितमिव । प्राणवतो वा ।
 किंभूतो वायुः ? केतकीगन्धसहचरः । किं कुर्वन् ? काननानि वासयन् ।
 कैः ? ईषद्विकसिनमहोना जातौललाना चञ्चन्तो गच्छन्तो ये परागास्तै
 प्रकृतिता ये पटवासा वासचूर्णानि तैः । 'ननमथययुतेय मालिनी भोगि-
 लोके' इति मालिनीछन्दः । अत्र समासोक्तिवर्णानुप्रासोपमालङ्काराः ।
 त्रिप्रलम्भादयः शृङ्गारो रसः । पाञ्चाली रीतिः । अत्र विरहिहृदयविदारण
 पटीयस्य पवनस्य त्रैविध्येन चेतोदाहकत्वोपन्यासेन युवतिजनस्य आत्म-
 साकर्तृत्वेन वत्सरप्राणवत्पमुदितं तदौचित्यतरणिलग्नवनतरणित्वमात्मनो
 तितराम् । वदभाणि क्षेमेन्द्रेण (औ वि ११) 'तिलकं विभ्रतो सूक्तिर्भास्वेक
 मुचितं पदम् । चन्द्राननेन कस्तूरीकृतं श्यामेन चान्दनम् ॥' इति ॥ १० ॥
 उन्मीलदिति । पथिकैरमी वसन्तसमयवासराः कथंकथमपि महता कष्टेन
 नीयन्ते । कैः कृत्वा ? ध्यानावधानक्षणे प्रियानुचिन्तनैकाग्रताप्रप्तावे प्राप्ते
 च प्राणसमासमागमरसोऽनुरागस्तस्य प्रकटीभायै । अथवा रसस्योद्भासो
 येष्विति पथिकविशेषणम् । किंभूता वासराः ? उन्मीलन्त्योऽसौ मधुगन्ध
 पुष्परसगन्धस्तत्र लुब्धा ये मधुपा भ्रमरान्तैर्व्याधूता आन्दोलिता ये चूता
 ङ्कुरास्तेषु क्रीडन्तो ये कोकिलास्तेषां काकल्युपलक्षितकैलरवैरुद्रीर्णं उत्पादितं
 कर्णज्वरो यैस्ते तथा । कोकिलो वसन्तमासे पञ्चमं वदतीति स्थितिः । अत्र
 च चूतधूननेन मधुपे रोपायेतादृशपादकाकलीमुत्पन्नानित्याशयः । अथवा
 कथंकथमपीति ध्यानेनेत्यादिना योज्यम् । ततो विरहिणो ह्यनवस्थितचित्त
 त्वाच्चातुमपि न शक्नुवन्ति । शार्दूलविक्रीडित छन्दः । अत्र काव्यलिङ्गमल
 'ईषदर्थे दरोऽव्ययम्' इति विश्वः । 'परागं पुष्परजसि' इति च, 'पिष्टात् पटवा-
 सः' इत्यमरः । 'काननं वनम्' इति च । 'असवः प्राणा' इत्यपि । 'शक्ति-
 पराक्रमः प्राणः' इति च । 'गन्धवाहानिलाशुणा' इति च ॥ १० ॥ सप्रति
 वसन्तदिवसानां हुरन्तत्वमाह—उन्मीलदिति । अमी वसन्तसमयानि वासरा
 दिवसा पथिकैः कथंकथमपि महता कष्टेन नीयन्ते समाप्यन्ते । क्रीडशा
 वासराः ? उद्रीर्णां प्रकृतिता वणज्वरा श्रोत्रसत्तापा येषु तादृशाः । कैः ?
 उन्मीलन्ति प्रकटीभवन्ति यानि मधूनि गन्धाश्च तेषु लुब्धा लोलुपा ये मधुपा
 भ्रमरास्तैर्व्याधूता काव्यता ये चूताङ्कुरा आसमुकुलानि तेषु क्रीडता कोकिलानां

अनेकनारीपरिरम्भसंभ्रमस्फुरन्मनोहारिविलासलालसम् ।

मुरारिमारादुपदर्शयन्त्यसौ सखी समक्षं पुनराह राधिकाम् ॥ १ ॥

कारः । गौडीया रीतिः । विप्रलम्भाख्यशृङ्गारो रसः । अत्र कामोदीपनवि-
भावैः कोकिलकाकलीकलरवाद्यैः संजनितकर्णज्वरत्वेन प्राणसमसमागमाका-
ङ्क्षित्वेन विरहासहिष्णुत्वापेक्षया यद्वासराणां कर्मगतं बहुत्वमापादितं तत्सु-
तरामौचित्यक्रोदिमाटीकते ॥ ११ ॥

अनेकेति । असौ सखी राधां पुनर्वक्ष्यमाणमाह । किं कुर्वती ? आरात्स-
मीपे समक्षं प्रत्यक्षं यथा स्यात्तथा मुरारिं दर्शयन्ती दृष्टिपथमवतारयन्ती ।
अनेकनारीणां परिरम्भसंभ्रमेण त्वरया स्फुरन्तो मनोहारिणो ये विलासास्तेषु
लालसा यस्य, तेषु लालस उत्सुको वा । 'यदन्ति वंशस्थमिदं जतौ जरौ'
इति घर्णसान्ध्यामनुप्रासः । दक्षिणो नायकः ॥ १ ॥ तदेव गीतेन दर्शयति
क्षम्पातालेन—चन्दनचर्चितेति । पदानां बाहुल्यात्पूर्वं ध्रुवपदं व्याक्रि-
यते—हरिरिति । हे राधे हे विलासिनि ! इह मुग्धवधूनिकरे हरिर्विलसति ।
कीदृशे निकरे । केलिपरे । पुनः कीदृशे ? विलासिनि विलासो विद्यते यस्य ।
एकस्यैवोभयविशेषणत्वम् । इति ध्रुवः । अथ पदानि । चन्दनेत्यादि ।
चन्दनेन चर्चितमनुलिप्तम् । चर्चितु यद्यप्यध्ययने वर्तते तथापि धातूनाम-
नन्तार्थत्वादनुलेपे वर्तत इति । तथा चोक्तम्—'क्रियावाचि समाख्यातुं
प्रसिद्धार्थप्रदर्शिनः । प्रयोगतोऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥' इति ।
नीलं कलेवरं शरीरं यस्य, पीतं वसनं यस्य, यनमाला विद्यते यस्य, ततः
काकल्योऽव्यक्तमधुरध्वनयस्ताभिः कृता ये बलकलाः कोलाहलास्तैः । केन प्रकारेण
नीयन्त इत्याह—ध्यानेति । ध्याने स्वप्रियचिन्तने यदवधानं तत्परता तेन क्षणं
प्राप्तो यः प्राणममाया जीवतुल्यायाः कान्तायाः समागमरूपो रसस्तस्मादुत्पन्ना ये
सहासा उत्साहास्तैः । 'काकली तु कले सुक्ष्मे' इति, 'कोलाहलः बलकल'
इति च ॥ ११ ॥

अनेकेति । असौ सखी राधिकां पुनराह पुनरुवाच । किं कुर्वती ? आराद्भूतः
समक्षं प्रत्यक्षं मुरारिमुपदर्शयन्तीति । कीदृशम् ? अनेकासां नारीणां परिरम्भ-
संभ्रमेणालिङ्गनादरेण स्फुरन् यो मनोहारिविलासस्तस्य लालसौत्सुक्यं यस्य
तादृशम् । 'संभ्रमाद्ययमिच्छन्ति भयमुद्देगमादरम्' । 'सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः'
इत्यमरः । 'आराद्भूतसमीपयोः' इति च ॥ १ ॥ तदेव गीतेन कथयति—
चन्दनेति । गीतस्यास्य रामकरी रागः । तालश्च रूपकः । ताललक्षणं प्रागेवो-
क्तम् । गीतार्थस्तु हे विलासिनि विलासशीले ! वृन्दावने मुग्धवधूनिकरे सुन्दर-
वधूनिचये हरिर्विलसति कीदृशे । कीदृशे वधूनिकरे ? केलिपरे क्रीडापरायणे ।
अत्र मुग्धवधूनिकरे हावभावाद्यनभिज्ञे स्त्रीचये केलिपरे सामान्यक्रीडापरायणे
विलसतीति ध्वनेरर्थः । तथा च हावव्यभिज्ञां त्वां विना सकलकलाभिरस-

रामकरीरोगयतितालाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ ४ ॥

चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनगाढी ।

केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डितगण्डयुगसितशाली ॥ २ ॥

हरिरिदं मुग्धवधूनिकरे विलासिनि विलसति केलिपरे ॥ ध्रुव० ॥

पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरम्य सरागम् ।

गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम् ॥ हरि० ॥ ३ ॥

कर्मधारयः । अथवा चन्दनेन चर्चिते नीलकलेवरे पीतवसने वनमालाश्च विद्यन्ते यस्यासौ तथा । चन्दनेन चर्चिते ये नीलकलेवरपीतवसने तयोर्वेन संसक्तिरचनाविशेषस्तं मलते धारयतीति स तथा । केल्या चलन्ती ये मणिकुण्डले ताभ्यां मण्डितं गण्डयुगं यस्य स तथा । तथा सितशाली स्मितादयः ईषद्वयितयुक्त इति द्वे पदे । अथवा द्वे पदे कृत्वा कर्म-धारयः । अथवा ईदृशं गण्डयुगं च स्मितं च ताभ्यामादयः । अथवा गण्डयुगे स्मितादय इति तन्मात्रेणैवानुमेयं स्मितं नास्य प्रसारणेन ॥ २ ॥ अथ परस्परं गोपिकानां केलिचेष्टितमाह—पीनपयोधरेति । काचिन्नोपवधूः हरिं गायन्तं हरिमनुगायति वंशकृत्त्रयेण गायति । किं कृत्वा ? सरागं सामिलापं तमेव हरिं परिरम्य । किंभूता ? पीनपयोधर-भारभरेणोपलक्षिता । अथवा चिपुलम्बनभारातिशयेन परिरम्य । किंभूतं हरिम् ? सरागं तदालिङ्गनसामिलापम् । पुनः किंभूतम् ? उदञ्चित आ तारावधूध्वं हरेर्विलासो न शोभत इति भावः । 'मुग्धः सुन्दरमूर्खयोः' इति विध्यः । विलासो ह्यवविशेषस्तद्व्यञ्जनं तु भरते—'स्थाने वानासने वापि नेत्रवक्त्रादिकर्मणा । उत्पाद्यते विशेषो यः स विलासः प्रकीर्तितः ॥' इति । एतच्च ध्रुवपदम् । कीदृशो हरिः ? चन्दनेन चर्चिते नीलकलेवरे इयामशरीरे पीतं वसनं वस्त्रं वनमाला च यस्य तादृशः । पुनः कीदृशः ? केलिषु चलती कम्पमाने मणियुक्ते कुण्डले ताभ्यां मण्डितमलंकृतं गण्डयुगं कपोलयुगं यस्य तादृशः । पुनः कीदृशो हरिः ? स्मितेन ईषदास्येन शाली शोभमानः । 'अथ कलेवरम् । गात्रं वपुः संहननम्' इत्यमरः । 'गण्डे कपोलौ' इत्यपि । स्मितलक्षणं तु भरते—'ईषद्विकृष्टिर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्टवान्वितैः । अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥' इति ॥ २ ॥ गोपीनां सौन्दर्यविलासानभिज्ञत्वं च कथयत्येव केलिमाह—पीनेति । काचिन्नोपवधूः पीनपयोधरभारभरेण पीन-स्त्रनगौरवातिशयेन सरागं सातुरागं यथा स्यादेवं हरिं परिरम्यालिङ्ग्य उदञ्चित ऊर्ध्वमधितः पञ्चमाख्यो रागो यत्र एवं यथा स्वात्पादानुगायति अनु पश्चादरेर्गो-नानन्तरं गायति अत्र गोप्याः सौन्दर्यं पीनपयोधरेत्यादिना प्रतिपादितम् । अवैदग्यं

कापि विलासविलोलविलोचनखेलनजनितमनोजम् ।

ध्यायति मुग्धवधूरधिकं मधुसूदनवदनसरोजम् ॥ हरि० ॥ ४ ॥

कापि कपोलतले मिलिता लपितुं किमपि श्रुतिमूले ।

चारु चुचुम्ब नितम्बवती दयितं पुलकैरनुकूले ॥ हरि० ॥ ५ ॥

नीतः पञ्चमरागो येन वा, उदञ्चितः पञ्चमस्वरोपलक्षितो रागो येन वा, उद-
ञ्चितः पञ्चमरागोऽनुरागो येन; अथवा उदञ्चितपञ्चमरागं यथा स्यात्तथेति
गानक्रियाविशेषणम् । शृङ्गारे हि पञ्चमभूषिष्ठस्य गानस्य प्राधान्यात्, अथवा
उदञ्चितहृदयरागं यथा स्यात्तथा ॥ ३ ॥ कापि विलासेति । कापि मुग्ध-
वधूरधिकं सातिशयं यथा स्यात्तथा मधुसूदनवदनसरोजं ध्यायति । अधिकं
मुखमधिकृत्य वा । किंभूतम् ? विलासेन चेष्टाविशेषेण विलोले चञ्चले ये
विलोचने तयोः खेलनेनावर्तनेन जनित उत्पादितो मनोजो येन । अत्र सरोजे
योजितो मधुसूदनचन्दौचित्यमावहति । 'सूद श्रुतिहृत्योः' इति मुखसरोजा-
न्मधु खवतीत्यतिशयाधानम् ॥ ४ ॥ कापि कपोलतले इति । कापि नित-
म्बवती दयितं श्रीकृष्णं कपोलतले गण्डप्रदेशे चारु मनोहरं यथा स्यात्तथा
चुचुम्ब । किंभूता ? सखीषु चातुर्यादिकमपि कार्यान्तरं लपितुं श्रुतिमूले
लप्ता । किंभूते श्रुतिमूले ? अनुकूलेऽभिमुखमानीते । किंभूते कपोलतले ?
रोमाञ्चोपलक्षिते । हरेः सार्विकभावेन रोमाञ्चोद्गमः । अत्रानुगन्तुमशक्ता
कार्यान्तरकथनव्याजेन हरिं स्थापयतीति नितम्बवतीत्युचितम् । सखीषु
दयितचुम्बनं लज्जाकरमिति कार्यान्तरव्याजौचित्यं । अत्र मौढ्या नाधिका ।

तु कृष्णस्य, परिरम्भोदायं विनैव स्वयं प्रथमं परिरम्भणात् । अन्योन्यकृते हि परि-
रम्भे शृङ्गाररसः पुष्टो भवति । तदुक्तं दशरूपके (४।४८)—'रम्यदेशकलाकाल-
वेषभोगादिसेवनैः । प्रमोदात्तरतिः सैव यूनोरन्योन्यसक्तयोः । प्रकृष्यमाणः शृङ्गारो
मधुराज्ञावचेष्टितैः ॥' इति । शृङ्गारे प्रथमः स्वरो बाहुल्येन भवति स एवात्र
कथितः । यदाह भरतः—'प्रथमं मध्यभूषिष्ठं हास्यशृङ्गारयोर्भवेत्' इति ॥ ३ ॥
कापीति । कापि मुग्धवधूः मधुसूदनवदनसरोजं मुखपद्ममधिकं यथा स्यात्तथा
ध्यायति चिन्तयति । कीदृशम् । विलासेन विलोलयोश्चञ्चलयोर्विलोचन-
योर्नेत्रयोः खेलनं च तेन जनित उत्पादितो मनोजः कामो येन अर्थात्तस्यामेव
तादृशम् । अत्र प्रत्यक्षस्यापि मधुसूदनस्य ध्यानादवैदग्ध्यं तस्या अवगम्यते ॥ ४ ॥
कापीति । कापि नितम्बवती गोपी दयितं कृष्णं कपोलतले चारु मनोहरं
यथा तथा चुचुम्ब चुम्बनं कृतवती । कीदृशी ? किमपि कार्यं लपितुं
मन्त्रयितुं श्रुतिमूले मिलिता संलप्ता । कीदृशे । पुलकै रोमाञ्चैरनुकूले
प्रियविलाससूचके । धीमुषयेन, सहसा कान्तमुखचुम्बनं सखीजनहास्यकरं

केलिकलाकुतुकेन च काचिवसुं यमुनाजलकूले ।

मञ्जुलवञ्जुलकुञ्जगतं विचर्क्य करेण दुकूले ॥ हरि० ॥ ६ ॥

करतलतालतरलयलयावलिकलितकलखनवंशे ।

रासरसे सहनृत्यपरा हरिणा युवतिः प्रशंसते ॥ हरि० ॥ ७ ॥

अनुकूलो नायकः ॥ ५ ॥ केलिकलेति । काचिद्रोपी केलिकलाकुतुकेन क्रीडाविज्ञानकौतुकेनासुं कृष्णं करेण दुकूले विचर्क्य । किंभूतम् ? यमुना-
घनकूले मञ्जुलमनोहरयञ्जुलवकुलकुञ्जगतम्, वेतसकुञ्जगतं वा यमुनाया
त्रिपिनोपलक्षिततीर इत्यर्थः । अत्र चकारोऽनुचतसमुचयार्थः । तेन परिहा-
साद्युचीयते । 'यमुनाजलतीरे' इति पाठः । अत्र यमुनातीर इति घञ्चव्ये
'जल'प्रहर्षं शैत्यपायनत्वसंनिकर्षादिद्योवनार्थम् ॥ ६ ॥ करतलेति । हरिणा
कृष्णेन कापि युवतिः प्रशंसते स्तुता । किंभूता ? रासरसे गोपीनां क्रीडानुरागे
सहनृत्यपरा कृष्णेन सह सुख्यकालं नृत्यन्ती । किंभूते रासरसे ? करतलयोस्ताल-
तालिका तथा तरला या बलयावलिर्हस्तकटकश्रेणिस्तथा कलितोऽनुगतः कल-
स्वनो वंशो यत्र यस्मिन्तथा । अथवा,—'अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवा' इममर्थं
प्रकटयति ॥ ७ ॥ एकसैव हरेः प्राकाम्यस्तिव्या सर्वामिः सहैककालं क्रीडनमाह—

भवतीति व्याजेन तथा तदारब्धमिति भावः । अत्र प्रथमतश्च मुखस्पर्शनेन
कृष्णकपोले रोमाश्चमुत्पाद्य जुम्बने तस्या अन्नाधीरत्वं ध्वनितम् ॥ ५ ॥
केलिकलेति । काचिद्रोपी असुं कृष्णं केलिकलाकुतुकेन दुकूले पट्टवस्त्रविषये
विचर्क्याकृष्टवती । दुकूलं गृहीत्वाऽसुं कृष्णं विचर्क्येति केनियोजयन्ति । कीदृशम् ?
मञ्जुलो मनोहरो वञ्जुलो वेतसो यत्र तादृशो यः कुञ्जस्तत्र गतं प्राप्तम् । कुञ्ज
विचर्क्य ? यमुनाजलकूले यमुनाया जलयुगे रोषयि । वञ्जुलकुञ्जस्थं कृष्णं
यमुनाकूलं प्रति क्रीडार्थमाकृष्टवतीत्यर्थः । अत्र अन्यातुरक्तस्य कृष्णस्य
नायिकया वस्त्राकर्षणादधीरत्वं तस्या न्यज्ञम् । 'कुतुकं तु कुदहलम्' इत्यमरः ।
'मनोशं मञ्जु मञ्जुलम्' इति च 'वञ्जुलो वेतसे' इति विश्वः । 'दुकूलं क्षौमे सूक्ष्मां-
शुकेऽपि च' इति ॥ ६ ॥ करतलेति । काचिद्युवतिर्हरिणा प्रशंसते
स्तुता । कीदृशी ? रासरसो गोपीनां क्रीडाविशेषस्तत्र सहनृत्यपरा कृष्णेन समं
नृत्यन्ती । कीदृशे रासरसे ? करतलयोस्तालेन परस्परं चादनेन तरला चञ्चला या
बलयावलिः कङ्कणपङ्क्तिस्तथा कलितो मिथितोऽन्यक्तमधुशब्दसहितो वंशो वेणुर्थश्च
तादृशे । अत्र 'रासरसे' इत्यादिना गोदुहां क्रीडालेखं सा स्तुत्या, न तु सकल-
संगीतकलास्त्विति ध्वनितम् ; 'इममेवे करारण्ये तालं तु हरितालके' इति विश्वः ।
तरलश्चञ्चले खिन्ने हारमध्यमणौ' इति च । 'बल्यं कङ्कणेऽपि च' इति । 'आवलिः
पङ्क्तिः' इत्यमरः । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे काष्ठस्यावयवेऽपि च' इति विश्वः ।
'रासस्तु वनरासे स्यात्' इति च । 'रासस्तु गोदुहां क्रीडा' इति हारावलिः ॥ ७ ॥

श्लिष्यति कामपि चुम्बति कामपि कामपि रमयति रामाम् ।
 पश्यति स स्मितचारुतरामपरामनुगच्छति वामाम् ॥ हरि० ॥ ८ ॥^१
 श्रीजयदेवभणितमिदमद्भुतकेशवकेलिरहस्यम् ।

श्लिष्यतीति । स हरिः रासरसे कचित्कामपि अन्ययाऽन्यया सह उक्करीत्या
 क्रीडति । रामेति रमणशीला तां रमयति । स्मितचारुतरेति रसदृष्टेरुप-
 लक्षणम् । स्मिते हि रतिभाव उल्लङ्घनो भवतीति । 'वामाम्' इत्यनुनयेऽपि
 पराशुखीत्वम् । तामनुगमनेन साधयतीति चानुर्यम् । अथवा,—नानारूपाणि
 विधाय तया तया सह तया तयावस्थया क्रीडितवान् । अथवा,—सममे-
 वैकामाश्लिष्य तामाश्लिष्यन्नेव परां चुम्बति । तत्कुर्वन्नेवान्यां रमयति ।
 चेष्टाविशेषेण तदैवान्यां पश्यति । अन्यामनुगच्छतीत्यनुकरोतीति योज्यम् ।
 श्लिष्यतीत्यादिषु क्रमेण शृणुष्वदक्षिणानुकूलधूर्ता नायकाः । नायिकास्तु
 अभिसारिका एव ॥ ८ ॥ उपसंहरति—श्रीजयदेवेति । अत्र स्वरा

श्लिष्यतीति । कामपि रामां क्रीडाशीलां गोपीं श्लिष्यत्यादित्रति, कामपि
 चुम्बति, कामपि रमयति, निवृत्तः संभोगेन क्रीडयति, स कृष्णः स्मितेन चारुत-
 रामतिशयेन मनोहरानपरां गोपीं पश्यति । काचिद्दामां वातसभायां कोपवतीम-
 नुगच्छति अनुनयार्थमनुगतिं करोति । अत्र कृष्णेनाष्टेपादौ कियमाणेऽपि ताभिर्न
 कृतमित्यप्यवैदग्ध्यं सूचितम् । 'सुन्दरी रमणी रामा' इत्यनरः । 'विद्या वामा
 अपि द्वियाम्' इति च ॥ ८ ॥ संप्रति गीतसमाप्तौ कविः स्वनाम निबध्नन्नेवाशिष्यं
 ग्राथयते—श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवकथेरिदं ललितं गीतं शुभानि वितनोतु
 विस्तारयतु । कीदृशम् ? वृन्दावनेऽद्भुतं केशवस्य केलिरहस्यं गुप्तक्रीडा यत्र

पाठा०-१ रमयति कामपि रामाम् । P. २ 'चारुपरां' S. B. ३ 'देव-
 कथेरिदमद्भुतं' BM., P.

४ 'केलिकलाकुतुकेन च काचिदमुं यमुनाजलकुले ।

मञ्जुलवज्जुलकुजगतं विचकर्ष करेण दुकूले ॥' S.

टिप्प०-१ सखीरासे उक्तीत्या प्राधान्यं ताभिः केलिस्त्वगौरवान्नेषणायास्ति, न
 तु तासां गौरवम् । उक्तं चात्र—'राधामाधाय हृदये तलाज मजसुन्दरी' इति ।
 तद्गौरवमेवाह—श्लिष्यतीत्यादिना—संजीविनी । २ अत्राभिसारिकायाः शृष्टदक्षिणा-
 नुकूलशृष्टश्च नायकाः; तत्र 'कामपि रमयति रामां सरागम्' इत्यनेन शृष्टः ।
 तथया—'अभिष्यत्तन्यतरुणीभोगलक्ष्माणि निर्मवः । निभ्यावचनदशश्च शृष्टोऽयं खलु
 कथ्यते ॥ शृष्टस्तु यथा—'प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते शृशम् । निगूढमपराद्धं
 च शृष्टोऽयं कथितो दुषैः ॥' (सं. वि. ११२७-२८) इति द्वीपिका । ३ तासां
 परस्परकृप्राक्षिणादौ शृंगाररसः शृष्टो भवतीति आन्यमुखे प्रतिदिः—संजीविनी ।

प्रबन्धः ४] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । ३९

वृन्दावनविपिने ललितं वितनोतु शुभानि यशस्यम् ॥ हरि० ॥९॥^६

विश्वेषामनुरञ्जनेन जनयन्नानन्दमिन्दीवर-

श्रेणीश्यामलकोमलैरुपनयन्नङ्गैरनङ्गोत्सवम् ।

अपभाषाः पादाः । धीजयदेवकपेरिदमद्भुतकेशवकेलिरहस्यं अद्भुतं च तत्केशवकेलिरहस्यं च तच्चरितं शुभानि वितनोतु । अर्थाद्वायतां शृण्वतां च । किंभूतम् ? यशस्यं यशस्करम् । क ? वृन्दावनविपिने । अत्रैकेनानेकासामुपरजनादद्भुतत्वम् । लयो नाम छन्दः । तल्लक्षणम्—‘मुनिपगणैर्लयमामनन्ति तज्ज्ञाः’ । तदुक्तं छन्दश्चूडामणौ ‘विलय’ इति ॥ ९ ॥ इदानीं काचित्सखी राधां प्रति कृष्णस्यातिशयशृङ्गारशालिता-दर्शनव्याजेन तदुन्मुषीकर्तुमाह—विश्वेषामिति । हे सखि राधे ! मधौ वसन्ते मुग्धः मुन्दरो हरिः क्रीडति । क इव ? मूर्तिमान् शृङ्गाररस इव । ‘पुरुषः प्रमदायुक्तः शृङ्गार इति संज्ञितः’ । किं कुर्वन् ? अनुरञ्जनेनानुरागेण विश्वेषां सर्वेषां आनन्दं जनयन् हरिः शृङ्गारश्च । पुनश्च किं कुर्वन् ? अङ्गैरनङ्गोत्सवमुपनयन्नपस्थापयन् । किंभूतैः ? इन्दीवरपङ्क्तिश्यामलकोमलैर्नालोत्पलराजिवच्छ्यामलमुकुमारैः । पुनः किंभूतः ? प्रजमुन्दरीभिरभितः प्रत्यङ्गमालिङ्गितः प्रतिप्रतीकमाश्लिष्टः । अभितः सर्वतः । कथम् ? स्वच्छन्दं यथा स्वात्तया । अथवा यद्यदङ्गं यथा यथा समासादितं तत्तत्तया तया समालिङ्गितमिति प्रतिप्रतीकशब्दार्थः । अत्र दीपकमलंकारः । वैदर्भी रीतिः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । शृङ्गारो रसः । यावद्यौचित्यं च ‘चन्दनचर्चिते’त्यत्र उत्कण्ठिता नायिका । तल्लक्षणम्—‘प्रिये कृतव्यल्कीरेऽपि विरहोत्कण्ठितोन्मनाः’

तादृश्यम् । अद्भुतत्वं चैकेनैव कृष्णेनानेककामिनीनां कामपूरणात् । पुनः कीदृशम् ? यशस्यं यशःसहितम् ॥ ९ ॥ ननु सकलशृङ्गारकलाभिज्ञः श्रीकृष्णः कथं हावाय-नमिशभिर्गोपीभिः सह केलिं कृतवानित्यत आह—विश्वेषामिति । हे सखि हे राधे ! मधौ वसन्ते मुग्धो मनोहरो हरिः क्रीडति । किं कुर्वन् ? विश्वेषा गोपी-जनानामनुरञ्जनेनानुरागं जनयन्नपस्थापयन् । कीदृशो हरिः ? अभित उभयतो वातैरवयवैरन्तश्चेतसा प्रत्यङ्गं अङ्गमङ्गं प्रति स्वच्छन्दं यथा स्वादेवं व्रजमुन्दरी-भिरालिङ्गितो मूर्तिमान् शरीरी शृङ्गार इव । शृङ्गारस्याशरीरलात्कीडारसो न संभ-वतीति मूर्तिमानित्युक्तम् । अत्र शृङ्गाररसस्य श्यामत्वात्कृष्णतादृश्यम् । तदु-क्तम् (ना. शा. ६।४२)—‘श्यामो भवति शृङ्गारः सितो हासः प्रक्रीर्तितः’ इति । यथा मुग्धो मनोहरः शृङ्गाररसो मधौ वसन्ते क्रीडति सर्वत्र विलसति । किं कुर्वन् ? यूनोऽनुरञ्जनेन परस्परानुरागजननेन विश्वेषां प्राणिजनानामानन्दं

स्वच्छन्दं ब्रजसुन्दरीभिरभितः प्रत्यङ्गमालिङ्गितः

शृङ्गारः सखि ! मूर्तिमानिव मघौ मुग्धो हरिः क्रीडति १०

नित्योत्सङ्गवसद्भुजङ्गकवलकेशादिवेशाचलं

प्रालेयप्लवनेच्छयानुसरति श्रीसण्डशैलानिलः ।

॥ १० ॥ श्रीसण्डशैलानिलो मलयाचलपवनः ईशाचलं हिमाद्रिमनुसरति याति । ईशाश्चासावचलश्चति । अथवा,—ईशायाः पार्वत्याः गुरुरचलः, मध्यमप-दलोपाद् टाद्विधिनाद् वा ईशोपलक्षितचल इति । अथवा,—ईशाचलं कैलासमनु लक्ष्मीकृत्य सरति । कया ? प्रालेयप्लवनेच्छया हिमावगाहनेच्छया । अत्रोत्प्रेक्षितं हेतुमाह—नित्येति । नित्यमुत्सङ्गे वसन्तो ये भुजङ्गा एव भुजङ्गकोस्तेषां यद्वलनं तस्मात्, तत्र वा येः केशः तस्मादिव । अथ भुजङ्गका-

जनयन् । पुनः किं कुर्वन् ? अद्वैः शृङ्गाररसस्याङ्गभूतैः कटाक्षादिभिरनुभावै रोमावादिभिश्च सात्त्विकभावैः शङ्कासूयादिभिः संचारिभावैश्चानङ्गोत्सवमुपनयन् । केवलमेतैः पूर्वभावैरपीत्याह—इन्दीवरेति । इन्दीवरप्रेणिभिः कमलपङ्क्तिभिः श्यामैर्गङ्गान्धकारनीलनिचोलवनमालावनादिभिः वेमलैर्भृदुशय्यादिभिः । अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह—स्वच्छन्दमिति । स्वच्छन्दं यथा स्यादेवं ब्रजन् गच्छ-न्सुन्दरीभिरङ्गमग्नं प्रति आलिङ्गितः आभितः । शृङ्गाररसस्याङ्गिनो विभावादीनां मध्ये कयाचित्ताम्बूलसकृचन्दनाद्युपनयनविभावहणं कयाचित्सुस्मितकटाक्षाद्यनु-भावरूपं कयाचिच्छङ्खामूयादिसहचारिरूपं कयाचिच्च रोमादितत्वादिसात्त्विक-भावरूपं शृङ्गाररसस्याङ्गमाश्रितमेति भावः । विभावादीनामङ्गत्वं प्रति भरतः— (ना. शा. ६।६) 'विभावेरनुभावैश्च भावः संचारिसात्त्विकैः । जनितो बोधितः स्फूर्तितो वृद्धः शृङ्गार इत्येते ॥' इति विभावसामान्यलक्षणात् । रसरत्न-प्रदीपिकायाम्—'भावयन्ति विशेषेण ये रसान्वै मनोहरान् । ते विभावास्तु कथ्यन्ते नाट्यशास्त्रविशारदैः ॥' इति । तत्र शृङ्गारविभावा भरतेनोक्ताः— (ना. शा. ६।४७) 'श्रुतुमात्यालंकारैः प्रियजनगान्धर्वकाव्यसेवाभिः । उपवन-गमनविहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवति ॥' अनुभावसामान्यलक्षणं यथा—'व्याक्रियन्ते यथा सम्यग्लोकानुभवगोचराः । तेऽनुभावास्तु कथ्यन्ते नाट्यशास्त्र-विशारदैः' ॥ तत्र शृङ्गारानुभावः—'नयनवदनप्रसादैः स्मितमधुरवचोवृत्तिप्रमो-देक्ष । मधुरैः स्वाङ्गविकारैस्सस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥' व्यभिचारिसामान्य-लक्षणं दशरूपके—(४।७) 'विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः' । शृङ्गारतिलके—(३।२८) 'शङ्काऽसूया तथा ग्लानिर्व्याधिधिन्ता स्पृतिर्घृतिः । औत्सुक्यं विस्मयो हर्षो मीढोन्मादो भयं तथा ॥ विपादो

किं च स्निग्धरसालमौलिमुकुलान्यालोक्य हर्षोदया-

दुन्मीलन्ति कुहूः कुहूरिति कलोत्तालाः पिकानां गिरः ११

चद्वलनं तेन यो जायमानः क्लेशः तस्मादिव । अथवा,—कवलनं कवलो दशनं तस्मात् । सर्पदंष्ट्रो हि तत्तापोपशान्तये शीतलेच्छुर्भवति । किं चेति विभावान्तरमाह । पिकानां कोकिलानां कुहूः इति गिर उन्मीलन्ति प्रादुर्भवन्ति । किंभूताः ? कलोत्तालाः कलाश्च वा उत्ताला उदीर्णाः । कुतः ? हर्षोदयात् । किं कृत्वा ? स्निग्धानि यानि रसालमौलिषु मुकुलानि घृतशिरःसु कुक्षलास्तानालोक्य । अथवा,—स्निग्धानि रसालानां मौलिमुकुलानि घृतशिरांसि अशोकानां च मुकुलानीत्यालोक्य । हर्षोदयादिति कियथोरेककर्तृकत्वात्पूर्वकालता । शार्दूलविश्री-
डितं घृतम् । अत्र घर्णानुशासोपमाहेतयोऽलंकाराः । वैदर्भी रीतिः । अत्र विप्रलम्भाख्यशृङ्गारसूचको रत्याख्यः स्थायीभावः । अत्र विरहिमनःशरीरकत-
नकुशलानां स्निग्धरसालमौलिमुकुलानामालोकनेन जातहर्षाणां पिकानां गिरां तद्वीर्यन्दुविलुण्ठाकुकुरूपेण यदुन्मीलनलक्षणं यथा क्रियास्वरूपनिरूप-
णमकारि तत्रितरामौचित्यकोटिमालम्ब्यते । उक्तं च—‘सगुणत्वं सुवृत्तत्वं साधुता च विराजते । काव्यस्य सुजनस्येव यद्यौचित्यवती क्रिया ॥’ इति ॥

जडता निद्राऽवदित्या चापलं मतिः । इति भावाः प्रयोक्तव्याः मृशारे-
व्यभिचारिणः ॥’ इति । सारिवरुभावाः शृङ्गारतिलके (११५) ‘लम्भः
स्नेहोऽथ रोमायः स्तरमज्ञोऽथ वैपथुः । वैवर्धमथु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका
मताः ॥’ इति । एतेषामवन्तरलक्षणानि ग्रन्थगौरवमयात्र लिख्यन्ते । अत्र
सकलभित्तस्यापि प्रजमुन्दरीभिः सह सुगन्धतामधिल तदनुसारेण कीदृतोऽपि
हरेर्न दक्षलक्षानिः; तासां तथैवानुरजनात् । अत एव ‘विधेषामनुरजनेने-
त्यनेन विद्यानुरञ्जकत्वं कृष्णस्योक्तमिति भावः ॥ १० ॥ इदानीं राधां शीघ्रं
गमयितुं मलयानिलादिदुःसहतामाह—अश्रुरसङ्गेति । शीतलशैलानिलो मलय-
पर्वतसर्ववन्धी वायुरीशाचलं रुद्रस्याचलं हिमालयमनुररति । कस्मादिव ?
अद्रेर्मलयस्य उदसङ्गे कोटे वसन्तो ये भुवङ्गाः सर्पास्तेषां कवलेनाश्लेषेण जनितो
यः क्लेशः संतापस्तस्मादिव । तर्हि हिमार्द्रि किमिति प्रजटीयत आह—प्राले-
येति । प्रालेयस्तुपारस्वस्य ध्वनमवगाहनं तस्येच्छया । अत्र सर्पैः कवलितोद्ग्री-
णस्य पवनस्य तद्विषसंपर्कदधिकं विरहिणां संतापकत्वं ध्वनितम् । न केवलमिद-
मेव दुःसहं वसन्तेऽपरमपीत्याह—किं चेति । पिकानां कोकिलानां कुहूः कुहू-
रित्येवंरूपाः गिरः शब्दा उन्मीलन्ति प्रकटीभवन्ति । कीदृशः ? कलोत्तालाः
कला अव्यक्तगिरो मधुराः, उत्ताला उद्गताः । कस्मात् ? स्निग्धा ये रसाला

रासोल्लासभरेण विभ्रममृतामामीरयामभ्रया-

मभ्यर्णं परिरभ्य निर्भरमुरः प्रेमान्धया राघया ।

साधु त्वद्वदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुति-

व्याजादुद्धटचुम्बितः स्मितमनोहारी हरिः पातु वः १२^१

इति श्रीजयदेवकृतौ गीतगोविन्दे सामोददामोदरो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

॥ ११ ॥ इदानीं सर्गान्ते कविराक्षिपमाश्ले—रासोल्लासेति । हरिवो
युष्मान्पातु । किंभूतो हरिः ? राघया गीतस्तुतिव्याजात् अमृतमयमुखनिर्ग-
तत्वात् इदं गीतममृतमेवेति मिषेण व्याहृत्य उत्कटं यथा स्यात्तथा चुम्बितः ।
इतीति किम् ? साधु युक्तमेतत् यद्वीतममृतकल्पम् । यतस्त्वद्वदनं सुधामयम् ।
अत्र विकारे भयद । अत्रान्यनारीसंनिधौ चुम्बनमयुक्तमिति गीतस्तुतिव्या-
जोक्तिः । किं कृत्वा ? निर्भरं गाढं यथा स्यात्तथोरः परिरभ्य । क ? आभीर-
यामभ्रवां गोपाङ्गनानामभ्यर्णं समीपे । किंभूतानां धामभ्रुवाम् ? रासो
गोपक्रीडा तस्योल्लासः संहर्षप्रादुर्भावस्तस्य भरेण विलासवतीनाम् । किंभूतो
हरिः ? स्मितेनान्यनारीणां मनो हर्तुं शीलं यस्य स तथा । अथवा,—अन्यनारी-
समीपे आलङ्घनं लज्जावहमिति तत्परिजिहीर्षया राधाया हेतुगर्भं विक्षेपण-
माह—प्रेमान्धयेति । ‘कामान्धः किञ्चिन्न पश्यति’ इति वचनादतिप्रेम्णा
व्याकुलयेत्यर्थः । अत्र विप्रलम्भः शृङ्गारः । आशीरमस्तुतप्रशंसाव्याजोक्त्या-
क्षेपहेतवोऽलंकाराः । प्रगल्भा नायिकाः । मुग्धो नायकः । अत्र ‘तरुमिव
कमितारं चुम्बनात्तांधिरोढं यदभिलपति नारी तच्च वृक्षाधिस्तम्भम् ॥’ इति
कृत्वा वृक्षाधिस्तम्भमाक्षेपः । ‘आभीरजाशुम्बनद्वार्यचिन्ताः’ इति, ‘नमितकस्मि-
दमाहुर्गोपितो यद्वलेन प्रियमुखमभिवक्त्रं न्यस्य तिष्ठन्पुदास्याः’ इति शतिरह-
स्यात् नमितकं नाम चुम्बनविशेषः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । अत्र राधाया
वीरयितेनोत्साहात्मकस्य वीररसस्याविभावात्तदुपयोगिनी आरभटी वृत्तिः ।
द्वित्रिपदे तु पाञ्चाली रीतिः । अर्धमागयी गीतिश्चेति । स्थितलयं गानम् ॥१२॥

यत्सर्गं संविधानुं नृपतिगुणनिधिं सर्गकर्तुंनिसर्गा-

च्छिक्षाभूत्सर्गवर्गः सकलकलितृणां स्वर्णिगामप्रिणां च ।

आध्रवृक्षास्तेषां ये मौलयोऽग्रमागास्तत्र यानि मुकुलानि तान्यालोक्य वीक्ष्य यो
हृषोदय आनन्दाविर्भावस्तस्मात् । अत्र क्वचित् ‘अशोत्सह’ इति पाठः । तत्राद्य

पाठा०-१ ‘मभ्यर्णं’ B. २ ‘गीतस्तुति’ P.

टिप्प०-१ इदं पद्यं रसमशरीरव्याख्याकृता न दीकितं वा तटीकां लेखकादिप्रमादा-
दुत्ता वेति नावगम्यते । २ उद्धटचुम्बनं कामसर्वस्वे उत्कम् । तलक्षणम्—‘कान्ता
मुजाम्ब्यामालिङ्ग प्रेयसी प्रणयादिवत् । सशब्दं चुम्बति मुखं यत्तदुद्धटमुच्यते ॥’ इति
संजी० ।

अवन्धः ४] रसिकप्रिया-रसमञ्जयाख्यटीकाद्वयोपेतम् । ४३

राज्ञा कुम्भेन तेन ग्यरचि विवरणं नन्यसर्गे विसर्गे-
 डरीणां दक्षेण सर्गे प्रथमपरिमिते गीतगोविन्दसर्गे ॥
 यत्र स्वाहूर्जरी रागसालो हम्पेति भागशः । -
 यथाशोभं प्रयोगोऽपि गद्यपद्याश्रितान्तरः ॥
 आभोगान्ते स्वराः गाढाः पुनः पद्यानि कानिचित् ।
 सामोददामोदराद्यः प्रथमो भ्रमरः पदम् ॥
 इति सामोददामोदरभ्रमरपदनामा चतुर्थः प्रबन्धः ॥
 पातिव्रत्यपरामपि प्रियतमां वीक्ष्यानुरागादहं
 चैतस्यामपि सूक्तिभिः समग्रं मानादिरक्षापरः ॥
 नो जाने कतमैः पुनर्नैजगुणैस्तस्याः सपत्नीय मे
 कान्ताया रसमञ्जरीयमधुना चेतः समाकर्षति ॥

इति श्रीमेदपादसमुद्रसंभयेन रोहिणीरमणेन कुम्भकर्णेन विरचिते
 गीतगोविन्दविवरणे सामोददामोदरनामा प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

घसन्वे इत्यर्थः । 'तुषाररतुहिनं हिमम् । मालेयं निहिता चाय' इत्यमरः ।
 उतालः स्याद्धेमकुम्भे गभे शोताल उत्कटे । श्रेष्ठेऽपि विकृतालेऽपि स्वादुताले
 श्रवणमे' इति विधुः ॥ ११ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीनांकरमिश्रविरचितायां श्रीशालिनाथकारितायां
 गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जयाख्यायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः

-अष्टे दशके दशः-

विहरति वने राधा साधारणप्रणये हरौ

विगलितनिजोत्कर्षादीर्घ्यावशेन गताऽन्यतः ।

क्वचिदपि लताकुञ्जे गुञ्जन्मधुव्रतमण्डली-

मुखरशिखरे लीना दीनाप्युवाच रहः सखीम् ॥ १ ॥

धन्वासीराणेन गीयते ॥

भुयनेनापादकमलं प्रणम्य कुम्भो नृपनिरतिविमलम् ।

जयदेवरचितमातुं युनक्ति युक्तेन धातुना गातुम् ॥

इदानीं हरेरभिलाषेष्प्यारूपदोलास्तुतिरा राधा सखीमाह । पूर्वसर्गेऽभिलाषचिन्तारूपं दशाद्वयं निरूप्य स्मरणलक्षणदशाप्रदर्शनार्थं द्वितीयसर्गाभ्युदयः ॥ विहरतीति । राधा सखीं रहोऽपि गोप्यमप्युवाच । यद्यपि लताकुञ्जे स्वरहस्यं धत्तुं नोचितं तथापि स्मरणपरवश्यविद्वलतया गोप्यागोप्यं नाशासीत् । क्व सति ? साधारणप्रणये सकलगोपिकामु समानश्रेढे हरौ वने वृन्दावने विहरति सति । किंभूता राधा ? विगलितनिजोत्कर्षादन्यस्त्रीभ्यो निजातिरेकापगमादीर्घ्यावशेनासहिष्णुतयान्यतो गता । यत्र स्थिता अन्याभिः क्रीडन्तं न पश्यतीति । अत्रार्थं पुनर्विशेषमाह-गत्वापि क्वचिदपि कुञ्जे लीना । किंभूते कुञ्जे ? शङ्करपरभ्रमरश्रेण्या वाचालाप्रभागे । अत एव दीना; अत्रापि तैरधिककामोदीपनात् । अत्र 'रसयुगहयैन्सौ' श्रौ स्तौ गो यदा हरिणी तदा' इति हरिणी छन्दः । विरहासहिष्णुतालक्षणो विप्रलम्भो रसः । रतेरेवास्युद्रेकाद्रसवदलंकारता । वर्णसाम्येनानुप्रासश्च । प्रौढा नायिका । अत्र गलितनिजोत्कर्षवशादीनस्य वचनाशक्त्यैत्सखीं प्रति रहस्यकथनं 'अपि'-

एतद्वचनैः सख्या प्रतिबोधितायाः समक्षमन्याभिः सह निर्भरं क्रीडन्तं हरिं दृष्ट्वाऽसहमानाया अत एव क्वचित्पुञ्जान्तरगताया राधाया अवस्थान्तरं वर्णयितुमाह-विहरतीति । राधा सखीम् इति बक्ष्यमाणमुवाचोक्तवती । कीदृशी ? ईर्ष्यावशेनान्यतोऽन्यत्र, गता । ईर्ष्यायां हेतुमाह-विगलितेति । विगलितो गलितो निजः स्वीय उत्कर्षोऽहमेव हरेः प्रणयिनीत्वेवंरूपस्तस्मात् । क्व सति ? हरौ कृष्णे वने विहरति सति । कीदृशे हरौ ? साधारणो राधायामन्यगोपाज्ञनायां च समानः प्रणयः प्रेम यस्य तादृशे । अत एव दीना दुःखिता । पुनः कीदृशी ? क्वचिदपि लताकुञ्जे लताभिर्वल्लीभिरतिनिविडे कुञ्जे लीना निभृतं निलीय स्थिता । कीदृशे कुञ्जे ? गुञ्जन्तः शब्दायमाना मधुपा भ्रमरस्त्रेयां या मण्डली पङ्क्तिस्तया

पाठा०-१ 'मण्डलि' P.

टिप्प०-१ विप्रलम्भोऽयं विभावनालङ्कारः-इति संजीविनी ।

प्रबन्धः ५] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । ४५

गुर्जरीरामेण धृतितालेन गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ ५ ॥

संचरदधरसुधामधुरध्वनिमुखरितमोहनवंशम् ।

चलितदृगञ्जलचञ्चलमौलिकपोलविलोलवतंसम् ।

रासे हरिमिह विहितविलासम्

स्मरति मनो मम कृतपरिहासम् ॥ ध्रुवपदम् ॥ २ ॥

शब्देन चोच्यते तद्विवरामौचित्यचमत्काराय । यदाह—‘उचितस्यानविन्य-
स्तेर्निपातैर्यसंगतिः । उपादेयैर्भवत्येव सचिवैरिव निश्चला ॥’ इति श्लोकोक्त-
मेवार्थं विशिनष्टि यणंपति । तालेन—‘लघुध्वनौ द्रुतद्वयम्’ इति ॥ १ ॥
संचरदिति । तत्र पूर्वं ध्रुवपदं व्याकियते—रासेति । हे सखि ! मे मनो
हरिं स्मरति । स्मरतीति स्मृतेः पूर्वोत्तुभूतार्थविषयत्वाद्दृष्टचरस्य हरेश्चरितं
साक्षात्करोति । इह क्रीडावने रासे गोपक्रीडायां विहितो विलासो विभ्रमो
येन स तं तथा । कथं ? यथा भवति कृतपरिहासं कृतनर्तकेन यथा स्यात्तथेति
ध्रुवः । अथ पदानि । तत्रार्थं पदम्—संचरदिति । संचरन्त्या संक्रममाण-
याधरसुधया मधुरो ध्वनिर्यत्र तत्रया स्यात्तया मुखरितो मोहनो मोहकारी
तन्नामा वंशो येन । अत एव चलितदृगञ्जलं नेत्रप्रान्तं यथा स्यात्तथा चञ्चलो यो

मुखरं धानालं झिलरमप्रभागो यस्य तादृशे । अत्र ‘कृष्ण’पदेनैव लताच्छादित-
शृङ्गप्रसौ ‘लता’पदमतिनिविडलमूचनाय । ‘प्रणयः प्रेम्णि विधम्मे’ इति विध्वः ।
‘ईर्ष्यामाहुः समानेषु मानदानायमर्पणम्’ इति ॥ १ ॥ राधा किमुवाचेत्याह—
संचरदिति । गीतस्यास्य गुर्जरीरामः । तालस्तु प्रतिमण्डः । गीतार्थस्तु—मम
मनोऽन्तःकरणं हरिं स्मरति । कीदृशं हरिम् ? रासे गोपक्रीडाविशेषे विहितः
कृतो विलासो येन तादृशम् । तथा कृतः परिहासो येन तादृशम् । एतच्च
ध्रुवपदम् । कीदृशं हरिम् ? संचरत्या प्रतानक्रमेण स्फुरताधरेणौष्ठेन मुधेव मधुरो
ध्वनिर्यस्य तादृशो मुखरितो वादितो मोहनवंशो मोहनकारी धेनुयेन तादृशम् ।
तद्देगुरवेण मोहितं मे मनः कर्तापराधमपि तं स्मरतीति भावः । पुनः कीदृशम् ?
चलितः कथंविन्मूर्च्छां प्रति रोषे प्रकटीकृते तत्पमानाय घूर्णितो दृगञ्जलोऽपाङ्गो
यत्र एतादृशश्चञ्चलः स्वयमेव नैशुद्धारा प्रकटीकृतस्य स्वरविशेषस्यान्यथाज्ञाना-
त्स्वयमेव परितो दोषादोलायमानो मौलिर्मस्तकं यस्य, अत एव फरोले विलोल-

पाठा०-१ ‘रूपकछाले’ P. ‘शरायः प्रतिमण्डतालः’ S., RM.

टिप्प०-१ ‘द्वनयेण गायत्र्यं कुन्दश्च प्रतिमण्डकः’ इति ताललक्षणम्—इति
संजीविनी । २ तपसा—किंनरीकुण्डले शृङ्गः स्रग्द्वयानोऽपि सेवते । दोषः किं
नाम कुर्वन्ति गुणाय इवचेतसे’ इति ॥ संजीविनी ।

चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयितकेशम् ।

प्रचुरपुरन्दरधनुरनुरञ्जितमेदुरमुदिरसुवेशम् ॥ रासे० ३

गोपकदम्बनितम्बवतीमुखचुम्बनलम्भितलोभम् ।

बन्धुजीवमधुराधरपल्लवमुल्लसितस्मितशोभम् ॥ रासे० ॥ ४ ॥

मौलिः शेखरः शिरो वा तेन कपोलयोर्विलोली वर्तसौ यस्य स तथा । किमुक्तं भवति ? । शिरःकम्पदोषं विना शेखरकुण्डलचालने वादकवैचित्र्यी । अथवा,— वंशश्रवणाच्चलितद्वग्जाला या गोप्यस्तासु चञ्चलो यो मौलिस्तेन कपोलविलोल-
वर्तसम् । अत्राधरमुधापानेन तदाननस्य चन्द्रादप्यानन्दकत्वं धोतितम् ॥ २ ॥
चन्द्रकेति । चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकानां मण्डले संघाते वलयाकारेण
चेष्टिताः केशा यस्य । तथा प्रचुरं घनं पुरन्दरधनुपानुरञ्जितो मेदुरः सान्द्र-
स्त्रिगधो मुदिरो मेघस्तद्वत्सुवेशो दर्शनीयस्तम् ॥ ३ ॥ गोपेति । गोपसमूहस्य
नितम्बवतीनां पृथुनितम्बानां मुखचुम्बनेन लम्भितः प्रापितो लोभो येन ।
अर्थान्मुपस्य । अथवा,—गोपाङ्गनानां मुखचुम्बनेन लम्भितो लोभो येन,
अथवा,—गोपपृथुचुम्बने लम्भितो लम्बीकृतो लोभो येनेति पाठान्तरं युक्तम् ।
अपि च,—बन्धुजीववत् मधुरो मनोहरोऽधरपल्लवो यस्य । अपि च,—उल्लसिता
स्मितेन शोभा यस्य तम् ॥ ४ ॥ विपुलेति । विपुलपुलकौ पृथुरोमाश्चौ यौ शुनौ
सौ पल्लवाविव ताम्यां घलयितं घलयीकृतं बल्लवयुवतीनां गोपाङ्गनानां सहस्रं

श्वचलो वर्तसः कर्णाभरणं यस्य तादृशम् । 'पीयूषममृतं सुधा' इत्यमरः । 'चूडा
किरीटं केशाश्च संयता मौलयल्लवः' इति च । 'पुंस्युतंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च
शेखरे' इति च ॥ २ ॥ ननु व्यासज्ञादिना विस्मर्यतामित्यत आह—चन्द्र-
केति । चन्द्रकेण विचित्रचिह्नेन चारुणा मनोहराणां शिखण्डकानां मयूरपिच्छानां
मण्डलेन समूहेन वलयिता चेष्टिताः केशा येन तादृशम् । तथा चात्र मयूरादि-
दर्शनेऽपि तस्यैव दर्शनं भवतीति ध्वनितम् । पुनः कीदृशम् ? प्रचुरैर्बहुलैः
पुरन्दरधनुर्भिरनुरञ्जितः संवलितो यो मेदुरः सान्द्रस्त्रिगधो मुदिरो मेघस्तद्वच्चो-
भनो वेश आकृतिर्वस्य तादृशम् । अत्र नानामणिसूचितद्वारकेयूरादीनामिन्द्र-
धनुःसाम्यम् । श्रीकृष्णस्य मेघसाम्यम् । इयं चाभूतोपमा ज्ञेया । कुतः ?
प्रचुरपुरन्दरधनुर्भिरनुरञ्जितमेघस्याप्रसिद्धेः । 'समौ चन्द्रकमेचकौ' इत्यमरः ।
'वर्हिकण्ठसने वर्णे मेचकं श्रुवते वुधाः' इति कात्यायः । 'शिखण्डस्तु पिच्छबर्हे
नपुंसके' इत्यमरः । 'वेष्टितं स्याद्वलयितम्' इति च । 'मुदिरः कामुकोऽम्बुदः'
इति विश्वः । 'वेशो वेश्यागृहे श्रोत्रो नेपथ्ये गृहमात्रके' इति च ॥ ३ ॥ ननु
एवं चैस्मिन्ननुरागिणि चेतस्तदा तं किमिति नानुसरसीत्यत आह—गोपक-
दम्बेति । गोपकदम्बस्यामीरसमूहस्य या नितम्बवल्यः प्रशस्तनितम्बशालिन्य-

विपुलपुलकभुजपल्लवचलयितवल्लवयुवतिसदृशम् ।

करचरणोरसि मणिगणभूषणकिरणविभिन्नतेमिष्ठम् ॥ रासे० ॥ ५

जलदपटलचैलदिन्दुविनिन्दकचन्दनतिलफललाटम् ।

पीनपयोधरपरिसरमर्दननिर्दयहृदयकपाटम् ॥ रासे० ॥ ६ ॥

येन । पुनश्च करो च चरणौ च उरश्च तेषां समाहारः करचरणोरः । प्राण्यङ्ग-
व्यासमाहारः । 'अमूर्धमस्तकारस्याद्वादकाने' (पा. ६।३।१२) इति तत्त्वम्या
अलुक्समासः । तत्र स्थितानां मणिगणभूषणां किरणैर्विभिन्नं तमिस्रं येन स
तथा ॥ ५ ॥ जलदेति । जलदपटलं घनसमूहः तं चलतः संभजमानस्येन्दो-
श्चन्द्रस्य विनिन्दकश्चन्दनतिलको ललाटे यस्य, घर्तुल इति यावत् । केचिच्च-
लदिति पठन्ति, तत्र जलदपटलं गच्छत इति व्याख्येयम् । तत्पक्षे वंशे पाच-
माने मूर्धः कम्पेन ललाटे तिलकं चलदिव दृश्यते । अत्र ललाटस्य इयामत्वा-
त्तिलकस्य गौरव्यान्मेघचन्द्राभ्यामुपमानोपमेयभावः ॥ अपि च, पीनौ घनी
यौ स्तनौ तन्मण्डलमर्दने निर्दयं हृदयकपाटं यस्य । चलदित्यत्रापि तथैव ॥ ६ ॥

स्त्रियत्वात्तां मुत्तपुम्बने लम्बितः प्रापितो लोभो येन तम् । तथा च मदमेऽप्य-
न्यास्यनुरक्तः स इत्येतावदहमसहमाना तं नानुसरामीति भावः । यद्वा, -नन्ययं
स्त्रियनुरागरहितोऽन्याभिर्गोपीभिः सह श्रीडतीति त्वं तद्वृणकीर्तनमपि किमिति
फलोपीत्यत आह—गोपकदम्बनितम्बवतीभिर्मुखपुम्बने लम्बितः प्रापितो लोभो
यस्य तादृशम् । तथा च तासु सहजज्ज्ञेहो नास्ति, परंतु बलात्कारेण ताभिश्चम्बने
लोभः कारितः । सहजस्तु प्रणयो मध्येव तस्येति भावः । पुनः कीदृशम् ?
चन्द्रजीवपुष्पवन्मधुरो मनोहरोऽधर एव पल्लवो यस्य तम् । उल्लसितान्तरीपद्माद्येन
शोभा यस्य तम् । तथा च बन्धूककुन्ददर्शनेनापि तदीयाधरहास्यस्मारकेण स एव
स्मर्येत इति भावः । 'रक्तकस्तु बन्धूक्ये बन्धुजीवकः' इत्यमरः । 'सुरसो मधुरः
प्रोक्तो मधुलेशे मनोहरे' इत्यनेकार्थः ॥ ४ ॥ पुनः कीदृशम् ? विपुलेति ।
विपुलः पुलको रोमाश्च यत्र ताभ्यां भुजपल्लवाभ्यां पल्लववत्कोमलाभ्यां बाहुभ्यां
चलयितं चेष्टितं बल्लवयुवतीनामागीरपत्नीनां सहस्रं येन तम् । अत्र बलयितमित्यने-
नावज्ञया तासां चेष्टनमात्रं न तु गाढास्तिङ्गनं सरहस्यं पुम्बनाल्लिङ्गनादिकं तस्य
मयेव सहेति तस्य स्मरणमुचितमेवेति ध्वनितम् । पुनः कीदृशम् ? करयोधरण-
योरुरसि च यानि मणिमयानि भूषणान्यलंकरणानि तेषां किरणैर्विभिन्नं नाशितं

पाठा०-१ 'मणिमयभू' B. २ 'तमिष्ठम्' B. ३ 'चलदिन्दु' RP.
४ 'परिसंमर्दन' B.

टिप्प०-१ यदि बन्धुकपुष्परागेण मधुरपल्लवाधरारागजितो भवति । स च सित-
कुन्दकलिकया युतो भवति, तदाधरकोमलपुण्डरेव इत्यभूतोपमेयम् । उपमारूपवा-
लंकारः-इति संजीविनी ।

मणिमयमकरमनोहरकुण्डलमण्डितगण्डमुदारम् ।

पीतवसनमनुगतमुनिमनुजसुरासुरवरपरिवारम् ॥ रासे० ॥ ७ ॥

विशदकदम्बतले मिलितं कलिकलुपभयं शमयन्तम् ।

मामपि किमपि तरलतरङ्गदनङ्गदृशा मनसा रमयन्तम् ॥ रासे० ॥ ८ ॥

मणिमयेति । मणिमये मकराकारे मनोहरे ये कुण्डले ताभ्यां मण्डितोऽलंकृतो गण्डो यस्य । अपि च,—उदारं दक्षिणम् । किंच पीते वसने यस्य । किंच अनुगत आश्रितो मुनिमनुजसुरासुरलक्षणो वरपरिवारो यस्य तम् ॥ ७ ॥ विशदेति । विशदकदम्बतले मिलितम् । अर्थांमुन्यादिभिरुपस्थितम् । अत एव कलिकलुपभयं शमयन्तं पापं नाशयन्तम् । पुनः किं कुर्वन्तम् ? मनसा करणभूतेन तमित्रं येन तम् । एतेन प्रयमानिसारे स्वकीयालंकारकिरणैरुद्योते सति लज्जया परावर्तमानां मां समानीय तां चेष्टां कृतवान् येन तं क्षणमपि मनो न विस्मरतीति ध्वनितम् । 'अन्धकारोऽधियां ध्वान्तं तमित्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः ॥ ५ ॥ पुनः कीदृशम् ? जलदपटलेति । जलदपटले मेषसमुद्दे चलन्संचरन्त्य इन्दु-ध्वन्द्वास्तस्य विनिन्दकस्तच्छोभातिशायी चन्दनबिन्दुर्मण्डलाकृति तिलकं यत्र तादृशं ललाटं यस्य तम् । पुनः कीदृशम् ? पीतौ मांसलौ पयोपरौ स्वनौ तयोः परिसरस्य पर्यन्तभागस्य मर्दने निर्दयहृदयकपाटं कपाटवद्विस्तीर्णं हृदयं यस्य तादृशम् ॥ ६ ॥ पुनः कीदृशम् ? मणिमयेति । मणिमये मणिखचिते मकर-धन्मनोहरे ये कुण्डले ताभ्यां मण्डितौ कपोलौ यस्य तम् । पुनः कीदृशम् ? सुदारमौदार्यगुणयुक्तम् । अत्र रहसि भया यथोचितं तत्सर्वं तत्क्षणमिव पूरितवानिति स कथं च न स्मर्यत इति ध्वनितम् । पुनः कीदृशम् ? पीतं वसनं वस्त्रं यस्य तम् । औदार्योपपादकं विशेषणमाह—अनुगता आश्रिता ये मुनयो नारदादयः, मनुजा मनुष्या भीष्मादयः, सुरा इन्द्रादयः, असुराः प्रह्लादादयस्त एव वराः श्रेष्ठाः परिवाराः परिजना यस्य तम् । तथा च तैरप्यधिगतः सुमनःफलैः सततं सेव्यत इति तस्यौदार्यं ख्यातमेवेति भावः । 'परिवारः परिजने खड्गकोशे परिच्छदे' इति विश्वः । 'दानमभ्युपपत्तिश्च तथा च प्रियभाषणम् । स्वजनेऽपि परे वापि तदौदार्यमिति स्मृतम् ॥' इति नायकौदार्य-गुणलक्षणम् ॥ ७ ॥ पुनः कीदृशम् ? विशदेति । विशदस्य कदम्बस्य तले मूले मिलितं लग्नं, मत्संकेतीकृतकदम्बतले मदपेक्षयाऽप्रत एव गत्वा केचन न मां

पाठा०-१ 'किमपि तरङ्गदनङ्ग' B.

टिप्प०-१ एतेन त्वय्येवानुराग उक्तः । वक्तुं च—'अन्तर्गता मदनवद्विस्तिखावली या सा बाधते किमिह चन्दनचर्चित्तापि । यत्कुम्भकारदहनोपरि पंकलेपलापाय तत्पुनरसौ ननु तापशान्त्यै ॥' इत्यादि—इति संजीविनी ।

श्रीजयदेवभणितमसुन्दरमोहनमधुरिपुरुषम् ।

हरिचरणस्मरणं प्रति संप्रति पुण्यवतामनुरूपम् ॥ रासे ०^१ ॥ ९ ॥

तरलतरङ्गदनद्वन्द्वना तरला चासौ तरङ्गदनद्वन्द्व च, तरङ्गसंमूर्च्छनद्वन्द्वो यत्र
तथाविधया दृष्टा मामपि रमयन्तम् । अपीति गोपीश्वर । अत एव कलिकलुप-
भयं कलहकालुष्यभयं क्षमयन्तम् । अत्र तरङ्गदनद्वन्द्वेति सरसदृष्टिः ॥ ८ ॥
श्रीजयदेवेति । अत्रालापस्तेन पाठः । हरिचरणस्मरणं प्रति हरेः कृष्णस्य
चरणं रासक्रीडायाचरणं तस्य स्मरणं प्रति इदं श्रीजयदेवभणितम् । राधया
अष्टपद्यादौ स्मरति मनो ममेत्यादि भणितम् । संप्रति इदानीमपि
पुण्यवतामनुरूपं योग्यम् । सदा हरिचरणस्मरणे हेतुर्भवतीति यावत् ।
किंभूतम् ? अतीव सुन्दरम् । तथा मोहनमधुरिपो रूपं यत्र तत्तथा । अत्र
'मुनियगणैर्लयमामनन्ति' इति लब्धो नाम छन्दः । अत्र सर्वा अपि जातयो
रासा भवन्तीति केचित् । यदाह--'सयलाड जाईड एस्यावसेण एध
पत्तंति । रासा बंधो रसायणं विट्गोटीसु' ॥ ९ ॥ इदानीं राधा तदेव
रहस्यं भक्ष्यन्तरेणाह--'रागो धन्यासिको यत्र तालो वर्णयतिः स्मृतः ।
चम्पूवन्धप्रयोगान्ते गमकानेकविस्तरः ॥ तदन्ते स्युः स्वरास्तेनाः पाठः
शुचिरसाश्रिताः । प्रबन्धोऽयं मुरारिपोः पुरस्ताद्वक्त्रकण्डिका ॥^२ इति । स
धायं मधुरिपुरजकण्डिका नाम पञ्चमः प्रबन्धो भरपरारणेन गीयते

पर्यग्लिति मत्प्रतारणाय वा निजीग स्थितं कृष्णं मे मनः स्मरतीत्यर्थः । पुनः
कीदृशम् ? कलिः प्रणयकलहस्तस्यायत्कलुषं चित्तकश्मलं 'अहं संकेते समागता,
असौ नागतः, प्रायशोऽन्यवन्नभासको भविष्यति, अतः परं यदायासति तदा
मया न संभाषणीयः' इत्येवंरूपम्, 'एकाकी कथं कथमत्र तिष्ठानी'ति च तद्वयं
कदम्बगूलादुपेक्ष्य चाद्वक्त्रिभिः क्षमयन्तमित्यर्थः । यदा,--कलेः कलियुगस्य
यत्कलुषं पारं तद्वयं क्षमयन्तमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् ? किमप्यनिर्वचनीयमेव
यथा सात्तया वद्वच्छन्नद्वन्द्वः नामो यत्र एतादृश्या दृशा दृष्ट्वा मनसा च
मामपि रमयन्तमित्यर्थः । मामपीलापिशब्देन सोत्कण्ठोक्त्याऽहमपि हरेः कस्य-
चिद्भोकोत्तरप्रणयपात्रमाशुं, न स्नेतादयोऽन्या वप्य इति ध्वनितम् । 'कलिः
स्यात्कलहे शूले कलिरन्ययुगे युधि' इति विधः । 'कलुषं स्वाविलेनसोः' इत्यपि
॥८॥ श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवकवेरिदं भणितं पुण्यवतां कृष्णसारणानुकूलाद-
ष्टवतां हरिचरणस्मरणं प्रति संप्रति कलौ अनुसूतं योग्यम् । कीदृशम् ? अति-
सुन्दरमोहनं गोपवधूमोहनकारि मधुरिपोः कृष्णस्य रूपं वृत्तम् । अनायासतो हरि-
स्मरणं भवतीति भावः ॥ ९ ॥ ननु कृष्णस्त्रीं विहायान्यगोपीभिः सह विहरति,

गणयति गुणग्रामं भ्रामं भ्रमादपि नेहते

बहति च परितोषं दोषं विमुञ्चति दूरतः ।

युवतिषु बलतृष्णे कृष्णे विहारिणि मां विना

पुनरपि मनो वामं कामं करोति करोमि किम् ॥ १ ॥

गणयतीति । हे सखि ! मम चिन्तमद्यापि पुनरपि कृष्णे कामं करोति । तर्हि
चद किं करोमि । किंविशिष्टे ? युवतिषु गोपीषु बलतृष्णे । बलन्ती संभज-
माना तृष्णा स्पृहा यस्य तस्मिन् । अपि च मां विना विहारिण्यपि क्रीडाशी-
लेऽपि । अत्र 'अपि'शब्दः पुनर्योग्यते । किंविशिष्टं चेतः ? वामं मयि विपरीत-
चरितम् । विपरीतत्वे हेतुमाह—यतः कृष्णस्य सापराधस्यापि गुणसमूहं
गणयति, कृतानप्यपराधास्त्यक्त्वा; अपि च,—भ्रमादपि भ्रान्तिं प्राप्यापि कोपं
नेहते न चेष्टते । पुनरसंतोषकाले परितोषं बहति । अपि च,—सन्तमपि दोषं
दूरतो विमुञ्चति । नीरागजने सानुरागम् । अत एव वामम् । इयमुत्कण्ठिता
नायिका । तल्लक्षणम्—'उत्तममन्मथमहाजवरवेपमानां रोमाञ्चकण्डकितमङ्ग-
कमावहन्तीम् । संवेदयेपधुवनोत्कलिकाकुलाङ्गीमुत्कण्ठितां घदति तां
भरतः कवीन्द्रः' ॥ 'उत्का भवति सा यस्या वासके नागतः प्रियः ।
तस्यानागमने हेतुं चिन्तयन्त्याकुला यथा' ॥ अत्र हरिणीवृत्तम् । यमकं

श्वं किमिति तं स्मरसीत्यत आह— गणयतीति । मे मनः कृष्णे पुनरपि
काममभिलाषं करोति तर्हि करोमि । कीदृशे कृष्णे ? युवतिषु बह्वीषु चलन्ती
वर्धमाना तृष्णा यस्य तादृशे । अत एव मां विना विहारिणि वारंवारं विहरणशीले
न तु विहरति । कीदृशं मनः ? अत एव वामं प्रतिकूलम् । वामे हेतुन्तर-
माह—गणयतीति । तस्य गुणानां सौन्दर्यादीनां भ्रामं समूहं गणयति परि-
संख्याति । भ्रामं क्रोधं भ्रमादपि नेहते न धाञ्छति । दोषं वैरमवधीरणादिकं
दूरतो विमुञ्चति । तत्र हेतुमाह—बहतीति । परितोषं संतोषं बहति । अत्र
विभावनाविशेषोक्ती अलंकारौ । निजानुसरणरूपानुरागहेतुं विनाप्यनुरागप्र-
काशनात् । अन्यज्ञानासक्तिरूपवैराग्यहेतुसत्त्वेऽपि वैराग्याकथनाच्च । तथा च
काव्यप्रकाशे—(१०।१०७) 'क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना । विशेष-
पोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ॥' इति । एषा च काव्यप्रकाशकृता व्याख्याता—
हेतुरूपक्रियायाः प्रतिषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना । मिलितेष्वपि कारणेषु
कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिरिति । 'ग्रामः स्वरे संवस्ये वृन्दे शब्दादिपूर्वके' इति
विश्वप्रकाशः । 'ग्रामः क्रोधे रवौ वीर्यौ' इति । 'कामः स्मरेऽभिलाषे च' इति च

मालवगौडरागेण एकतालीतालैः च गीयते ॥ प्र० ६

निभृतनिकुञ्जगृहं गतया निशि रहसि निलीय वसन्तम् ।

चकितविलोकितसकलदिशा रतिरैभसभरेण हसन्तम् ।

सखि ! हे केशिमथनमुदारम्

रमय मया सह मदनमनोरथभावितया सविकारम् ॥ ध्रुवपदम् ॥ २

शब्दालंकारः । संज्ञायदीपकापर्यालंकारौ क्रियौचित्यं च ॥ १ ॥ इदानीं काम-
ज्वरसंतसहृदया राधा सख्यां दूतीत्वमारोप्य कृष्णेन सहानुसन्धानम-
भिलपन्ती आह घर्णयतितालेन—निभृतेति । एवं ध्रुवपदं व्याक्रियते—
सखि हे इति । हे सखि ! मया सह केशिमथनं कृष्णं रमयं कामकेली-
कारय । किंभूतम् ? उदारं महान्तम् । किंभूतया मया ? सविकारं नानावि-
कारसहितम्, विकारः कामजो भावः कुचोदरादिप्रकटनम्; तदुक्तं रसिक-
सर्पेस्वे—‘नामीमूलकुचोदरप्रकटनव्याजेन यद्योपितां साकाङ्क्षं मुहुरीक्षणं
स्खलितता नीवीनिबन्धस्य च । केशभ्रंशनसंयमौ च कमितुर्मित्रादिसंदर्शनैः
सौभाग्यादिगुणप्रशस्तिकथनैस्तत्सानुरागेज्जितम् ॥’ इति । रतिचेष्टासहितं यथा
स्यात्तथा मदनमनोरथभावितया कामकेलीच्छाभावितान्तःकरणया । अथवा,—
कथोपलक्षितं रमयेति कृष्णविशेषणत्वेनाह—मदनमनोरथानां भावो विघ्नते
यस्मिन् स भावी तस्य भावो भाविता यथा । किमुक्तं भवति ? यथाऽहं तस्मि-
न्मिलापवती तथा सोऽपि मयि स्यादिति भावः । एवं शृङ्गाररसः संपन्नो
भवति । तथा चोक्तम्—‘चेष्टा भवति पुंनार्यो रस्युत्थानातिसक्तयोः । संभोगो
विप्रलम्भश्च स शृङ्गारो द्विधा मतः ॥’ अथवा,—किंभूतं हरिम् ?
सविकारम् । मानसभावसहितमिति कृष्णविशेषणम् । इति ध्रुवः । अथ

॥ १ ॥ अथोत्कण्ठिता राधा सखीं स्वमनोरथमाह—निभृतनिकुञ्जेति ।
गीतस्यास्य गौडमालवरागः, एकताली तालश्च । गीतार्थस्तु—हे सखि । मया सह
केशिमथनं कृष्णं रमय । कीदृश्या मया ? मदनस्य यो मनोरथ इच्छा तदुक्तो यो
भावो रसाख्यः स जातो यस्यास्तादृश्या । यद्वा,—मदनमनोरथेन भावितया प्राप्तया ।
ननु कीं वेद मया प्रार्थने कृते कदापिजायात इत्यत आह—उदारमौदार्यगुण-
संयुक्तम् । तथा च लक्ष्मणार्चितमप्ययं स दास्यत्वेवेति भावः । कीदृशं कृष्णम् ?
सविकारं, विकारो मानसो भावस्तत्सहितम् । एवमन्योन्यानुरागपूर्वकत्वेन शृङ्गार-
रसोपार्णमुक्तम् । अन्यथा रसाभासो भवतीति भावः । यद्वा,—सविकारमिति
क्रियाविशेषणम् । विकारः स्वनप्रान्तादिप्रकटनं तत्सहितं यथा स्यादेवं मदनमनो-
रथभावितयेत्यर्थः । तदुक्तं रसिकसर्पेस्वे—‘नामीमूलकुचोदरप्रकटनव्याजेन
यद्योपितां साकाङ्क्षं मुहुरीक्षणं स्खलितता नीवीनिबन्धस्य च । केशभ्रंशनसंयमौ च
कमितुर्मित्रादिसंदर्शनैः सौभाग्यादिगुणप्रशस्तिकथनैस्तत्सानुरागेज्जितम् ॥’ इति ।

पाठा०—१ ‘गौडमालव’ B.M., ‘एकतालेमालवरागे’ B. २ ‘सखि
हे.....सविकारम्’ R.P., B. ३ ‘रमसरसेन’ P., B., D.

प्रथमसमागमलजितया पटुचाटुशतैरनुकूलम् ।

मृदुमधुरस्मितभापितया शिथिलीकृतजघनदुकूलम् ॥ सखि० ॥ ३॥

पदानि । निभृतेति । समेवोभयनिष्ठं भावं सूचयन्त्याह—किंभूतया मया ? निभृतनिकुञ्जगृहं गतया विविक्तकुञ्जगेहं गतया । 'वश्यः प्रणयो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः' इत्युक्तत्वात्तथाप्यवसरोचितं व्याख्या-
तव्यम् । एतेनाभिसारस्थानमुक्तम् । तदुक्तं भरतेन—'विवाहे तीर्थया-
त्रादौ बन्धनोत्सवके तथा । नदनृत्ये तथा केलौ जागरोद्यानसंगतौ । असती-
सङ्गमकुले रत्युत्पाताद्युपप्लवे । चौरिकयाभिसारः स्यात्स्वदारानिह रक्षयेत्' ॥
निशि रात्रौ । अपि च किंभूतम् ? रहसि गुप्तस्थाने निलीय तिरोभूय वसन्तम् ।
अपि च किंभूतया ? चकितेन विलोकिताः सकला दिशो यया सा । 'कुत्र
कृष्णो वसति' इति गवेपितुमभिसरन्तीं 'सख्यो मां मा द्राक्षु'रिति लज्जया
त्रासोत्कम्पेनेति । अपि किंभूतम् ? रत्युत्साहवशेन हसन्तम् ॥ २ ॥ अपि च—
प्रथमेति । उपभुक्तचरेऽपि हरौ प्रथमसमागम इय लज्जितया तत्कालीना-
श्चेष्टाः कुर्वन्त्या वा । बहुकालान्तरितमिलितेन प्रथमसमागमता अपि । किंभू-
तम् ? पटुचाटुशतैरनुकूलं सान्त्वनक्षमप्रियवचनशतैरनुनयपरम् । एतदुक्तं
भवति—'प्रथममिह हि देवं पूगपुष्पादिकं स्यान्मृदुमधुरवचोभिर्योजयेत्संति-
धाने । करतलमथ गात्रे भ्रामयन्शश्वदस्याश्चुरितमुदरपृष्ठे मन्दमाश्लिष्य
दद्यात् ॥' प्रथमसमागमे कामिन्यो लज्जन्त्यो मानमावहन्ति । तथा च—

अत्र 'केशिमथन'पदोपादानं सामर्थ्यव्यापनाय । तत्प्रयोजनं च निःशङ्ककेलि-
प्रतिपादने । 'भावितेत्यत्र प्रथमे व्याख्याने तारकादिलादितच् । द्वितीये पक्षे
'भावितं वासित्वे पक्षे' इति विधः । पुनः कीदृश्या मया ? निभृतमेकान्तं यज्जिह्व-
शरूपं गृहं तं प्रति गतया । कीदृशं कृष्णम् ? निशि रात्रौ रहस्येकान्ते निलीय
तिरोहितीभूय वसन्तं तिष्ठन्तम् । एवंभूतं मां राधा पश्यत्विति कुतोऽपि
मत्प्रतारणाय संवृचितमात्मानं कृत्वावस्थितमिति भावः । पुनः कीदृश्या ?
चकितं यथा स्यादेवं विलोकिताः सकला दिशो यया तादृश्या । कुत्र कृष्णो
निलीय तिष्ठतीति कृत्वाऽभिसरन्तीं मां मा कथन पश्यत्विति च शङ्कितां पश्य-
त्येवेति च भावः । कीदृशं कृष्णम् ? रतौ यो रभस उत्साहसद्युक्तो यो रसः
शृङ्गाराद्यस्तेन हसन्तम् । कीदृश्यां बालक्षेपात्तहिष्णुम् । तथात्मप्रकटनार्थं पुनः
स्थितमपि मामिदं न पश्यतीति कृत्वा हसन्तमिति भावः । 'निभृतं रह एकान्तम्'
इति धरमिः । 'रभसो वेग उत्साहः' इत्यमरः ॥ २ ॥ पुनः कीदृश्या मया ?
प्रथमेति । प्रथमसमागमलजितया । एवमवधार्याहमागता संप्रति कथमेतस्याप्रे-
प्रकटयाम्यात्मानमिति लज्जाकारणम् । कीदृशं कृष्णम् ? पटु नायिकाप्रसादनदशं

किसलशयननिवेशितया चिरमुरसि ममैव शयानम् ।

कृतपरिरम्भणचुम्बनया परिरम्भ्य कृताधरपानम् ॥ सखि० ॥ ४ ॥

‘क्षिष्टः कण्ठे किमिति न मया मूढया प्राणनाथश्चम्बलसिन्धुनविकृतिः किं कृता किं न दृष्टः । नोक्तः कस्तादिति नववधूचेष्टितं चिन्तयन्ती पश्चात्तार्पं वहति तरुणी प्रेम्णि जाते रसज्ञा ॥’ इति भरतः ॥ अपि किंमूतया? अत एव मूढु मधुरं यया स्वात्तया सितपूर्वं भाषणं यस्याः सा तया । अपि किंमूतम्? त्रिधिलीकृतजघनदुकूलं श्रुयीकृतं जघनस्थितं पट्टवस्त्रं वा । अन्तर्भाषितणिजयत्वात् श्रुयीकरणे सद्गमस्य हेतुत्वम् । संगमादेव श्रुधम-भवमिति । तदुक्तं भरतेन—‘कान्ते तल्पमुपागते त्रिधिलिता नीवी स्वयं बन्धनाद्वासो विक्षयमेखलागुणयुतं किञ्चिद्विषयस्थितम् । एतावत्सखि ! शेषि केवलमहं सस्याद्वसद्धे पुनः कोऽसौ कासि रतं च कीदृशमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥’ ॥ ३ ॥ अपि च,—किसलयेति । किसलपरचिते शयने निवे-दितया । ‘सङ्केततल्पेऽभिमुखोपविष्टां गाढं पातः क्षिप्यति, सापि कान्तम् । अन्योन्यगात्रे विशतीव रागाद्गुहं तदाकृष्टजलाभिधानम् ॥’ अपि च,—ममै-वोरसि चिरं शयानम् । एतच्चालिङ्गनभेदापेक्षयोक्तम् । तथा च कोकोक्तम्—
‘असकृदतनुगादाश्लेषलीलां वितम्बजनिवजघनबाहुव्यत्ययं स्पर्धते तम् । मिथुनमथ मिथोऽङ्गे लीयते निस्सारं निगदति तिलपूर्णं तण्डुलं तन्मुनीन्द्रः’ ॥ अपि च,—कृते परिरम्भणचुम्बने यया सा । एतदप्यालिङ्गनभेदापेक्षयोक्तम् ॥

यच्चाद्भुतं प्रियवचनशतं तेनातुकूलम् । पुनः कीदृश मया? मूढु कोमलं मधुरं माधुर्यगुणयुक्तं गार्हितं यस्यास्वया । तदीयचार्त्तिकभिरपहतलजया । किञ्चिस्मितभाषितयेत्यर्थः । पुनः कीदृशं कृष्णम्? त्रिधिलीकृतं सितानुरा-गातुकूला मां ज्ञात्वा श्रुयीकृतं जघनस्थितं दुकुले पट्टवस्त्रं येन तादृशम् । अश्ले-षनायकमणिर्थाङ्गणदर्शनेन दृढबन्धापि नीवी स्वयमेव स्थलिष्यति ततो मेख-लालम्बितं जघनस्थितमेव तासस्तेनापहरणीयमिति जघनेत्युपात्तम् । तदुक्तं रति-रहस्ये—‘श्लोकाय स्फुरतीक्ष्णे विचलतः कूरोदरे मत्स्यवदस्मिन्ः कुमुभाकुलो विमलति प्राप्नोति बन्धं पुनः । मञ्जुशौ मञ्जतः स्तनौ प्रकटतां श्रोणीतटं दृश्यते नीवी च स्थलति स्थितापि गुदं कामेजिते बोधिताम् ॥’ ‘चट्ट चट्ट प्रिये वाक्ये’ इति कोशः । ‘जघनं कटेरधोभाष’ इति हारावलिः ॥ ३ ॥ पुनः कीदृश मया? किसलयशयनेति । किसलयशयने नवपल्लवशय्यायां निवेशितया । कीदृशं तम्? चिरं बहुकालं व्याप्य ममेवोरसि शयानं सुप्तम् । एतेनालिङ्गन-विशेषं क्षीरनीराख्यमुक्तम् । तद्वर्णनं च पञ्चसारके—‘यात्रोपरिष्ठादय तस्य मध्ये संलीयते यन्मिथुनं शरीरम् । कामामिमानाश्रुतपूर्वमेवेष्टं तच्छरीरनीराख्य-

अलसनिमीलितलोचनया पुलकावलिललितकपोलम् ।

श्रमजलसंकलकलेवरया वरमदनमदादतिलोलम् ॥ सखि० ॥ ५ ॥

‘जघनकलितकान्तधोणिरथोपरिष्ठाद्भजति यदिह नारी सस्तकेशोत्तरीया । करजरदनकृत्यं चुम्बनं वा विधित्सुः कलयति जघनोपश्लेषणं तन्मुनीन्द्रः’ ॥ अपि च,—आश्लिष्य कृतमधरपानं येन । अत्रायं भावः—‘अधरदशनजिह्वा-पानमालिङ्ग्य कुर्यान्नयनवदनपादैश्चेति जिह्वाप्रहारम् । ग्रहणमथ विदध्या-द्वस्त्रकेशस्तनोरःकुचयुगभगदेशे मर्दनं चोरयुग्मे’ इति ॥ ४ ॥ अपि च,—अलसेति । अलसे च ते निमीलिते च तादृशे लोचने यस्याः सा । एतेनालिङ्गं (ङ्गि)ककामविकारः सूचितः । तथा च नायिकालक्षणे—‘यत्र मूर्धानमारभ्य पादपर्यन्ततः क्रियाः । अङ्गेन विहिता यस्मात्तस्मादाङ्गि-कमुच्यते’ ॥ अपि च,—पुलकावल्या रोमाञ्चपङ्क्त्या सुन्दरकपोलम् । अनेन सारिक्कविकाराविर्भावः सूचितः । यदुक्तं भरतेन—‘सरणे संगमे चैव प्रियस्यालोकेने तथा । हेतुत्रयं समासाद्य सारिक्कः संप्रवर्तते ॥ स्वेदः कम्पोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमध्रुप्रलयाविलयौ सारिक्का मताः’ ॥ अपि च श्रमजलेन गमनायासजनितेन स्वेदेन सकलं सशोभं शरीरं यस्याः सा । ‘श्रमजलसिक्कम्’ इति वा पाठः । श्रमजलशकलानि स्वेदत्रिन्दवः कलेवरे यस्या इति वा । ‘सकल’शब्दः संपूर्णपर्यायो वा ।

मिदं प्रदिष्टम् ॥’ इति । कीदृश्या मया ? कृते परिरम्भणचुम्बने यथा तादृश्या । एतच्च जघनोपश्लेषरूपालिङ्गनाभिप्रायेण । तदुक्तम्—‘जघनकलितकान्तधोणिर-ज्ञोपरिष्ठाद्भजति यदिह नारी सस्तकेशोत्तरीया । करजरदनकृत्यं चुम्बनं वा विधित्सुः कलयति जघनोपश्लेषणेन मुनीन्द्रः ॥’ इति । चुम्बनमपि प्रकृते समौ-ष्ठाख्यं बोध्यम् । तदुक्तं पञ्चसारयके—‘ओष्ठेन कान्तस्य मुखांष्ठयुग्मं निपीड्य जिह्वाक्षिततालभागम् । चुम्बोत्सवं गृह्यति यत्र नारी प्रोक्तं समौष्ठं कविभिः पुराणैः ॥’ इति । कीदृशं कृष्णम् ? परिरम्भ्यालिङ्ग्य कृतं मदीयाधरपानं येन तादृशम् । अनेन लालाटिकमुक्तम् । उक्तं च—‘अन्योन्यसंसक्तमुखं कपोलं नेत्रं ललाटे हृदयं च बाहुम् । सानन्दमावं श्रममीलिताक्षं लालाटिकं तरुविदो वदन्ति ॥’ इति । ‘पटवोऽस्त्री किसलयं’ इत्यमरः ॥ ४ ॥ पुनः कीदृश्या ? । अलसेति । अलसे आलस्ययुक्ते अत एव निमीलिते लोचने यथा । अत्र निमी-

१ ‘विलोचनया’ P. २ ‘शकल’ B. ‘सिक्ककलेवरया’ BM., S., P., O., S., D.

टिप्प०—१ सुरतानन्दस्वेदजलेन सिक्क युक्तं संपूर्णं वा कलेवर शरीरं यस्याः । एतेन सुरतानन्दपूर्वित्वा—संजी० । २ एतेनाङ्गिकः वरमोत्सव उक्तः ; यथा—‘यत्र मूर्धानमारभ्य पादपर्यन्तिकाः क्रियाः । अङ्गेन विहिता यस्मात्तस्मादाङ्गिकमुच्यते ॥’ इति संजी० ।

कोकिलकलरवकूजितया जितमनसिजतत्रविचारम् ।

श्लथकुसुमाकुलकुन्तलया नखलिखितघनस्तनभारम् ॥ सखि० ॥६॥

अपि च,—उत्तमकाममदादतिलोलम् अतिसतृष्णम् ॥ ५ ॥ अपि च । कोकिलेति । कोकिलकलरवयोः कूजितमिव कूजितं यस्याः । 'कलरव'शब्दः पारावतपर्यायः । एतदपि सुरताधिकारायोक्तम् । तदुक्तं रसिकसर्वेस्वे—'दास्यह्लावकमयूरकपोतहंसपारायतादिरतवक्त्रुनिर्वं रतान्ते । तन्मिश्रनिःश्व-सितसीकृतहानिनादैः संयोजयेन्मदनचुम्बनमैधुनादौ' ॥ इति । अपि च,—जितो न्यवृत्तः कामशास्त्रविचारो येन । दास्यायनादिभ्योऽपि कुशल इत्यर्थः । अपि च,—श्लथकुसुमा आकुला प्यस्ताः कुन्तला यस्याः सा । अपि च,—नखैर्वि-लिखितोऽङ्कितो निविडः स्तनभारो येन । एतेन बाह्यरतमुक्तम् । तदुक्तं

लितमित्युपाशनादवष्टाण्यचुम्बनमुक्तम् । उक्तं च—'हस्तेन नेत्रे च निमील्य भर्तुः सगीलिताक्षी वदने स्तजिह्वाम् । निक्षिप्य च क्रीडति यत्र लोला ख्यातं रसतरवघुसंशम् ॥' इति । कीदृशम् ? पुलकवल्या रोमावपङ्कपा ललितौ मनोहरौ फोलौ यस्य तम् । पुनः कीदृश्या मया ? मदनविस्तया जनितं जलं प्रस्वेदस्तेन सिक्कमाद्रं कडेवर यस्यास्तया । क्वचित् 'श्रमजलसक्तकडे-वरया' इति सुगमः पाठः । कीदृशं तम् ? वर उत्कृष्टो यो मदो हर्षस्तेर्नातिशयेन लोलं चञ्चलम् । 'कामे च कडेवरम्' इति विश्वः ॥ ५ ॥ पुनः कीदृश्या मया ? कोकिलेति । कोकिलस्य कलोऽव्यक्तमधुरो यो रवः शब्दस्तद्वत्कूजितं शब्दितं यस्यास्तया । अनेन कूजिताख्यं बाह्यरतमुक्तम् । तदुक्तं पञ्चसायके—'पिकशि-खिकलहसप्रायपक्षिजनानां स्वरितमनुकरोतीत्यङ्गना मग्मयाती । सुयदशन-विवर्ता तदकवीन्द्रा वदन्ति स्तनितमिति समासाच्चिरसंभोगकाले ॥' इति । ननु दास्यायनादिशब्देऽन्य एव प्रथम उक्ताः । तदुक्तम्—'आश्लेषं प्रथमं दुर्याद्वितीयं चुम्बनं तथा । तृतीयं नखदानं च दंष्ट्राघातं चतुर्थकम् । पञ्चमं क्षेपणं प्रोक्तं षष्ठं प्रहरणं तथा । सप्तमं कण्ठशब्दश्च बन्धाख्यं आष्टमं रतम् ॥' इति । तथा चान्न कण्ठशब्दस्य सप्तमरतस्यापि नश्यमाणनखदानादिरतात्पाकरणे श्रीकृष्णस्य रविन्तमङ्गः स्यादित्यत आह—जितेति । जितोऽवरातो मनसिजत-त्रस्य कामशास्त्रस्य विचारो येन तम् । अयं भाव—चतुःपट्टिकलाकुशलस्यापि परमस्त्रीनायकस्य जगदीश्वरस्य स्यात्कुलोत्तमनायिकासंविधौ रसमञ्जतया क्रमस्तर-णाभावाच्च दोषः । तदुक्तम्—'यतिचक्रप्रवृत्तस्य नैव शास्त्रं न च क्रमः' इति । पुनः कीदृश्या ? श्लयाः केशप्रहणपूर्वकचुम्बनादिपानेन शिथिलाः कुसुमै-राकुला व्याताश्च कुन्तला यस्यास्तया । नखेन लिखितः स्तनयुक्तः कृतो घनस्तनभारो येन तम् । एतन् लिखितपदोपादानात्पञ्चप्राख्यं नखदानमुक्तम् ।

चरणरणितमणिनूपुरया परिपूरितसुरतवितानम् ।

मुखरविशृङ्खलमेखलया सकचग्रहचुम्बनदानम् ॥ सखि० ॥ ७ ॥

रतिसुखसमयरसालसया दरमुकुलितनयनसरोजम् ।

निःसहनिपतिवतनुलतया मधुसूदनमुदितमनोजम् ॥ सखि० ॥ ८ ॥

भरतेन—‘आश्लेषचुम्बननखक्षतवाङ्मनानि संमर्दनं प्रसरणं खलु शिक्षितानि । जिह्वाप्रवेशरसनग्रहणं तु नाभीक्षोभं रवं वदति बाह्यरतानि तज्ज्ञः’ इति ॥ ६ ॥ अपि च,—चरणेति । चरणयोः रणितौ शब्दितौ मणिनूपुरौ यस्याः । ग्राम्याख्य-
बन्धसूचनायोक्तमिदम् । तदुक्तं रसिकसर्वस्वे—‘उत्तानितायाः सुरते यदोरु-
खौशीर्यकान्तोरुगतौ भवेताम् । ग्राम्यं तदा स्यात्कटितो यदास्या बहिर्भवेतः
किल नागरायम् ॥’ परिपूरितः संपूर्णतां नीतः सुरतवितानः सुखावसरां
प्रस्तावो वा येन । अपि च,—मुखरा वाचाला विशृङ्खला काञ्ची यस्याः । अथवा
‘मुखरविशृङ्खलमेखलया’ इति पाठः । अपि च,—सकचग्रहं केशग्रहणेन सहितं
चुम्बनदानं यस्य ॥ ७ ॥ अपि च,—रतिसुखेति । रतिसुखसमये द्वयोरेक-
कालं रेतःक्षणक्षणसमये यो रसः तदेकाग्रीभावस्तेन अलसा मन्थरा ।
पतेन प्युतिमुखसाविध्यं सूचितम् । उक्तं च रसिकसर्वस्वे—‘मुहुश्च स्रज-
नाश्लेषां सीत्कारो वीतलज्जता । अङ्गावधूतनं नार्याश्च्युतिसाक्षिष्यसूचकम्’ ॥

तदप्युक्तं पञ्चसायके—‘अत्यूर्ध्वमेकं स्फुरितोर्ध्वरेखं प्राहुः क्षतं पङ्कजपत्रसंज्ञम् ।
दोर्मूलनाभिस्त्वनवक्षसधावित्यूर्ध्वयोगं मनुते महेशः ॥’ इति । ‘तत्र प्रधान-
शास्त्रयोः’ इति विश्वः । ‘चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुद्धः’ इत्यमरः
॥ ६ ॥ एतावन्पर्यन्तं चुम्बनालिङ्गनादिना सप्तविधं बाह्यरतमुक्तम् । संप्रति
बन्धनाख्यमष्टमरतमाह—चरणेति । चरणयो रणितौ शब्दावमानौ मणिख-
चितौ नूपुरौ यस्यास्तया । एतच्च ग्रामरिकं नाम विपरीतरताभिप्रायेणोक्तम् ।
तदुक्तं रतिरहस्ये—‘चक्रवर्त्मनि कुशिताक्षिण्य भ्रामरं वृजपते समुच्छिन्ते’
इति । कीदृशम् ? परिपूरितं सुरतवितानं रतियित्तारो येन तम् । अनेन नायक-
कर्तृका बन्धाः कथिताः । भ्रामरबन्धथान्तां विदित्वा किसलयशयनस्थितां
मां स्वयमपि रमयिष्यतीति भावः । कीदृश्या ? पूर्वं मुखरा शब्दावमाना
पथादिशृङ्खला श्रुतितगुणा मेखला काञ्ची यस्यास्तया । अनेन प्रेङ्खोलितनामकं
विपरीतरतमुक्तम् । तदप्युक्तं पुरुषायितप्रकरणे—‘स्रजपनमेव दोलायमानं
सर्वत्र भ्रामयेदिति प्रेङ्खोलितम्’ इति । तत्र ‘सर्वत्र’शब्दो मनोरमाकारेण
व्याख्यातः मध्यात्पूर्वप्रथिमभागे दक्षिणोत्तरभागे चेति । रहस्ये—‘सर्वतः

टिप्प०—१ मधुसूदने ममाभरणान्कर्तृति देवसूदने वा मुदित आनन्दं प्राप्तिर्यो
मनोः कंदर्पो येन । उक्तं रतिरहस्ये—‘अनसन्निधिं च प्रीतिरूपचारेण्यहता ।
सविश्रमकथायोगे रतिं जनयते पराम् ॥’ इति संजी० ।

श्रीजयदेवभणितमिदमतिशयमधुरिपुनिधुवनशीलम् ।

सुखमुत्कण्ठितगोपबधूकथितं वितनोतु सलीलम् ॥ सखि० ॥ ९ ॥

अपि च,—दरमुकुलिते ईपश्चिमीलिते नयनसरोजे यस्य येन वा । पृतघ्न-
च्युतिकालसूचकम् । उक्तं च भरतेन 'मूर्च्छना मीलनं चाक्षणोश्च्युति-
कालस्य सूचकम् । सर्वमेतत्परिज्ञाय साधयेद्य स्वयं ततः ॥' अपि च—
निःसहा असमर्था निपतिता शयन एव तनुलता यस्याः । एतेन विपरीत-
सुरतं सूचितम् । तदुक्तं कोकेत—'खेच्छया मिलितबलमोऽथवा योपि-
वाचरति पूरुषायितम् । आदितो घटितयत्नमेव वा तं निषाद्य नरवद्विचेष्टते ॥
चक्रवर्द्धमति कुञ्जितविका भ्रामयेद्य जघनेऽथ तद्गते । सर्वतः कटितटभ्रमो
यदि प्रेक्षपूर्वमिदमुत्कमुन्नतम् ॥' एतेन च्युतिकालोत्तराख्या सूचिता । तदुक्तं
भरतेन—'अत्रे स्वेदः श्लथत्वं च केशवस्त्रादिसंश्रुतिः । जाते च्युतिमुखे नार्या
विरामेच्छा च गम्यते ॥' अपि च,—मधुसूदनं मधुविनाशिनम् । उदितमनोजस-
भ्युदितकामम् ॥ ८ ॥ अपि च,—श्रीजयदेवेति । इदं गीतप्रतिपादितप्रमेयक-
कटितटभ्रमो यदि प्रेक्षपूर्वमिदमुत्कमुन्नतम्' इति । अत्रापि 'सर्व'शब्दार्थः स
एव । कीदृशं तम् ? सकचग्रहं केशग्रहणसहितं चुम्बनदानं यस्य तम् । केश-
ग्रहणपूर्वकचुम्बनं विपरीतमेवोक्तम् । तदुक्तम्—'गृहारे चुम्बनं कार्यं पुंमालिङ्ग-
नपूर्वकम् । विपरीतरते नार्या सकचग्रहचुम्बनम् ॥' इति । 'मिथला खड्गबन्धः
स्यात्काशीशैलनिराम्ययोः' इति विश्वः ॥ ७ ॥ पुनः कीदृश्या मया ? रति-
शुद्धेति । रतिमुद्यमसमये सुरतमुखप्रतिरुद्धे लोकोत्तरां काष्ठां प्राप्तो यः संभोग-
गृहाराख्यो रसस्तेनालया मन्धरा । कीदृशं कृष्णम् ? दर ईपश्चिमीलिते
मुदिने नयनसरोजे नेत्रकण्ठे यस्य तम् । एतेन युगपदेव द्वयोरानन्दावाप्तिः
सूचिता । तदुक्तं रतिरहस्ये—'मूर्च्छना मीलनं चाक्षणोश्च्युतिकालस्य लक्षणम्'
इति । पुनः कीदृश्या मया ? निःसहाऽसमर्था अत एव किसलयशयने निपतिता
तनुलता यस्यास्तथा । अनेन सुरतागतसमय उक्तः । तदुक्तम्—'अत्रे स्वेदः श्लथत्वं
च केशवस्त्रादिसंश्रुतिः । जाते च्युतिमुखे नार्या विरामेच्छा च जायते ॥' इति ।
नन्वभिसारे विप्रवाहुल्यात्कथमेतावन्विक्रियाकलापः संमविष्यतीत्यत आह—
मधुसूदनमिति । मधुनामानं देवं सूदितयान् यत्तस्याभिसारविप्रनिवारणे

पाठा०-१ 'सुखमुत्कण्ठितराधिकया कथितं'. P.

टिप्प०-१ एवं मानादिप्रकरणेऽस्मिन्नेति मुनिप्राह हरिवंशो—नयदेवेन चात्रैव
श्रीकृष्णस्य रसास्वादलीलासमयप्रवृत्तौ चेष्टितं निरूपितम्; तेन एव व्याख्यानेषु
कल्पना नाशङ्कनीया—दीपिका । २ अत्र राधागोहाराज्यनर्हिभावैरनुकूलप्रतिकूल-
भाववशीकारिणी रतिः स्यादपीभावः; वनालुदीपनविभावाः; सिनक्यास्तापनुभावाः;
'सितमुधासुगन्धानन'मिति 'दृगन्ववीक्षित'मित्यनेन च दर्शिताः । स्वेदकस्यादयः
सारिवंकाः । 'अतिलेदार्द्र' इत्युद्दिक्तत्वं च तेषां दर्शितम् । 'दत्तस्तस्मिन्निवासवंश'
इति वैपयुनोद्दीप्तसारिवंकाः, 'साधवत्' इति व्यभिचारिभावः । लज्जामनादिकाश्च
व्यभिचारिणः । इति मराकविना. श्रीमद्भूदाननेश्वर्याः परमविदग्धाया वकलेन
साज्ञो रससम्प्राद शृंगारो नणितः—दीपिका ।

हस्तस्रस्तविलासवंशमनृजुभ्रूयद्विमद्वलवी-

वृन्दोत्सारिहगन्तवीक्षितमतिस्वेदार्द्रगण्डस्थलम् ।

न्युत्तम्भितवक्तृत्वेनोत्कण्ठितगोपवधूकथितं राधाकथितं सुखं वितनोतु ।
अर्थात् गायतां शृण्वतां च । किंविशिष्टम् ? श्रीजयदेवेन भणितम् । जयदेव-
भणितरूपमित्यर्थः । श्रीजयदेवेति सर्वत्र श्रियः पद्मावत्या आराधको जयदेवः
श्रीजयदेव इति मध्यमपदलोपी समासः । पुनः किंभूतम् ? अतिशयेन मधु-
रिपोर्निधुवनशीलं सुरतघरितं यत्र तत्तयेति । उत्कण्ठितेत्यादि । उत्कण्ठिता
नायिका । विप्रलम्भः शृङ्गारः । अत्र लयद्वन्द्वः ॥ ९ ॥ इदानीं मनसा
भावितं परमेश्वरं दृष्ट्वा सखेदमाह—हस्तस्रस्तेति । हे सखि ! 'वत' इति
खेदे (?) । अहं कानने वृन्दावने गोविन्दं पश्यामि व्यलीकं हृष्यामि च ।
किंविशिष्टं गोविन्दम् ? व्रजसुन्दरीगणवृतं गोपाङ्गनासमूहयुक्तम् । पुनः
किंभूतम् ? स्मितसुधामधुरमाननं यस्य तम् । पुनः किंभूतम् ? मामुद्दीक्ष्य मां
दृष्ट्वा हस्तात्तस्तः पतितो विलासवंशः केलिवेणुर्यस्य । अत एव विलज्जितं विद्व-
लीभूतम् । पुनः किंभूतम् ? अतिस्वेदेनार्द्रं गण्डस्थलं यस्य । 'गण्डस्थलम्' इति

क्रियान्परिधम इति भावः । कीदृशं मधुसूदनम् ? उदितस्तत्कालव्रुटितः मुक्ता-
हारकाञ्चीगुणस्तस्य स्थानम् । पुनः सचन्दनं संजातपयोधरश्रोणीपरिसरस्य
रशनादिना मल्लजितस्मितराधाया अद्भुतविलोकनादिना पुनराविर्भूतो मनोजः कामो
यस्य तम् । तदुक्तम्—'अधस्तने द्युते प्रीतिरुपचारैरुपस्कृता । सविश्रम्भकथा-
योगैस्तै रतिं नयते पराम् ॥' इति । अत्रोत्कण्ठिता नायिका । तदुक्तम्—
'नैवागतः समुचितेष्वपि वासरेषु प्राणेश्वरः स्वगुरुकार्यवशेन यस्याः । दुर्वार-
वृत्तविरहज्वरतापिताङ्गीमुत्कण्ठितां वदति तां भरतः कवीन्द्रः ॥' इति ॥ ८ ॥
श्रीजयदेवेति । इदं जयदेवकविना भणितं यदुत्कण्ठिताया गोपवध्वा
राधिकायाः कथितं वचनं सुखं तनोतु विस्तारयतु पठतां शृण्वतां च । कीदृशम् ?
मधुरिपोः श्रीकृष्णस्य निधुवनं सुरतनीडं शीलयतीत्येवंरूपम् । 'आपोवनं
निधुवनं सुरतेन समं प्रथम्' इत्यमरः ॥ ९ ॥ स्वमनोरथान्तरमाह—हस्तेति । हे
सखि ! अहं गोविन्दं कदा पश्यामि । कदाचिद्रोविन्ददर्शनं भविष्यतीत्याशङ्कायां
काकुः । अत एव हृष्यामि । तद्दर्शनजन्य आनन्दो मम कदाचिद्भविष्यतीत्यप्रा-
प्याशंसेव । पश्यामि हृष्यामीति भविष्यत्सामोप्ये वर्तमानप्रयोगः । कीदृशम् ?
व्रजसुन्दरीगणवृतं गोपवधूकदम्बपरिवृतम् । ननु सपत्नीभिः परिवृतं दृष्ट्वा कथं
ते हर्षो भविष्यतीत्यत आह—मामिति । मामुद्दीक्ष्य दृष्ट्वा विलज्जितम् । पुनः
कीदृशम् ? 'अन्यवधूभिः परिवृतोऽहमनया दृष्टः' इति हेतोर्विपादसूचकं यत्स्मितं
तदेव शुभ्रतादतिस्पृहणीयत्वात् मुखा तथा मुखं मनोहरमाननं सुखं यस्य ।

मामुद्रीक्ष्य विलज्जितं स्मितसुधामुग्धाननं कानने

गोविन्दं व्रजसुन्दरीगणवृतं पश्यामि हृष्यामि च ॥ १० ॥

दुरालोकैस्तोकस्तवकनवकाशोकलैतिका-

विकासः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति ।

पाठे मामित्यस्य विशेषणम् । संजातसारिवकभावां मां दृष्ट्वा सोऽपि संजातसा-
रिवकभाव इति हस्तस्रस्तेति युक्तम् । पुनः किंभूतम् ? अनृजुध्रुवलिमद्वलवीवृ-
न्दोत्सारिदगन्तवीक्षितम् । कुटिलध्रुवलिपुतानां बलघीनां घृन्दे उत्सारि
ऊर्ध्वप्रसरणशीलं दगन्तवीक्षितं कटाक्षेक्षणं यस्य । अथवा,—अनृजुध्रुवलिमद्वल-
वीवृन्देन उत्सारिणा दगन्तेन वीक्षितम् । एतावता राधां प्रति तस्य स्वभा-
वावलोकनं दृष्ट्वाऽन्याभिरपसृतम् । अत्र शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । तथा दीपकम-
लंकारः । विप्रलम्भशृङ्गारो रसः । अत्र गोविन्दस्य व्रजसुन्दरीपरिवृतत्वेऽपि
यत् आत्मोपाधिकदर्शनस्य लज्जिताद्देतुत्वेन हर्षदर्शनकर्म अतोऽपादानमौचि-
तोमायवृत्तिः । पाञ्चाली रीतिः । लाटानुप्रासश्च । दक्षिणो नायकः । अन्यस्तर्ज-
समानम् ॥ १० ॥ इदानीं पुनरेव विप्रलम्भविभाषानाह—दुरालोक
इति । हे सखि ! दुरालोकस्तोकस्तवकनवकाशोकलैतिकाविकासः मां व्यथयति ।
दुःखेनालोक्यते विरहिभिरिति दुरालोकः । दुरालोकः स्तोकोऽल्पकः स्तवको
गुच्छो यस्याः सा । अशोकलतिकायाः विकासः अशोकलतिकाविकासः ।
नव एव नवकः । प्रसंसायां कः । नवकश्चासावशोकलतिकाविका-
कासश्च । दुरालोकस्तोकस्तवकश्चासौ नवकाशोकलतिकाविकासश्च सः ।
अपि च,—अयं कासारोपवनपवनो व्यथयति । न केवलं सः पवनो-
ऽपीति । 'कासारः सरसी सरः' । अथवा 'दुरालोक' इत्यादिपवनविशेषणत्वेन
पुनः कीदृशम् ? अनृजुः कुटिला भ्रूलता यासामेतादृश्यो वा बलव्यो गोपवध्वत्तासां
घृन्दमुत्सारयत्येवंशीलं दगन्तवीक्षितं नेत्रान्तेनावलोकितं यस्य तम् । मध्यागतायां
भिया दगन्तचेष्टयान्यगोपीरपसारयतीत्यर्थः । पुनः कीदृशम् ? हस्तात्स्रस्तो
विगलितो महर्शनेन साध्वसवशात्स्रलितो विलासबंधः क्रीडावेणुर्यस्य तम् ।
पुनः कीदृशम् ? अतिशयेन खेदैरादं गण्डस्यलं यस्य तम् । सर्वत्र मामुद्रीक्ष्येत्यस्यां
संबन्धः ॥ १० ॥ हे सखि ! धैर्यमवलम्ब्य मिलिष्यत्येव सां हरिरित्याश्वासयन्तीं
चूलीमेव त्रयितुमाह—दुरालोकेति । हे सखि ! स्तोकोऽल्पः स्तवको गुच्छो
यस्या एतादृशी वा नविकातिनवाऽशोकलतिकानुक्रम्याशोकशाखा तस्या विकास

पाठा०-१ 'विलक्षितस्मित' C., विलज्जितस्मित' D., B, P. २ 'दुरा-
लोकः स्तोकस्तवकनविका-' EM., B. ३ "कलिका" D. ४ 'विकाशः' P.,
C., D., E.

टिप्प०-१ अत्र प्रियोकिनायावगलङ्कारः । वदुकं दण्डिना—'प्रीतिप्रकाशनं
यत्तप्रेय इत्यभिधीयते' इति बाल० ।

अपि भ्राम्यद्भृङ्गीरणितरमणीया न मुकुल-

प्रसूतिश्चूतानां सखि ! शिखरिणीयं सुखयति ॥ ११ ॥

योजनीयम् । दुरालोकस्तोकस्तवका चासौ नयकाशोकलतिका चेति तां विका-
सयति स इति कर्मण्यम् । अथवा,—अशोकलतिकाया विकासो यस्मादिति ।
एतेन वायोऽथैविध्यमुक्तम् । अपि च,—न केवलं पवनः, अपि तु चूतानां मुकुल-
प्रसूतिरपि न सुखयति । कीदृशी मुकुलप्रसूतिः ? शिखरिणी साया । पुनः
कीदृशी ? भ्राम्यद्भृङ्गीरणितरमणीया । भ्राम्यन्त्यः परितः स्फुरन्त्यो या
भृङ्गो भृङ्गाङ्गनास्तासां रणितेन शब्दितेन रमणीया । अत्र मेधुलिङ्गनाग्रहणं
पुरुषान्तराभिलापनिवृत्त्या औचित्यमावहति । अत्र शिखरिणी वृत्तम् । समु-
षयोऽलंकारः । लाटानुप्रासः शब्दालंकारश्च । क्रियौचित्यं च । विप्रलम्भः
शृङ्गारो रसः । सर्वत्र स्थितिलया गीतिः । मागधी गौडीया च रीतिः ॥ ११ ॥

उद्बोधो दुरालोको दुःखेनालोकयितुं शक्यः । नविकेस्यत्र ह्रस्वः । लतिकेस्यत्रा-
नुकम्पायां कः । मद्धस्रपालितास्त एवानुकम्प्याऽशोकलतिका दुरालोकैति
भावः । किमपरम् ? कासारः सरस्वत्संबन्धि यदुपवनं तत्संबन्धी यः पवनो
वायुः सोऽपि व्यथयति । दुःखं ददातीत्यर्थः । 'कासार'पदेन वायोः शैल्यं कथितम् ।
उपवनसंबन्धित्वेन ससौगन्ध्यं मान्यं च ध्वनितम् । यतो वनवृक्षैरुपहतगतिरवेन
मन्द एव वायुर्भवतीति । यद्वा,—स्तोकेत्यादि वायोरेव विशेषणम् । तदा
स्तोकस्तवकनयकाशोकलतिकां विकासयतीत्येवंभूतः पवनो व्यथयतीत्यन्वयः ।
नन्वभिमुखमागच्छन्पवनश्चलनादिना निवार्यतामित्यत आह—दुरालोक इति ।
अतीन्द्रिय इत्यर्थः । तथा चाकस्मादेवातो न दृश्यत इति भावः । अपि च इयं
शिखरिणी गोवर्धननिरी वर्तमाना चूतानामास्राणां मुकुलप्रसूतिरपि कुञ्जालोह-
मोऽपि न सुखयति । विकासदशायां तु को वेद किं करिष्यतीति कविना
ध्वनितम् । प्रसूतिः शिखरिणी । प्रसूत्याप्रभापयतीत्यर्थः । शिखरिणीत्यत्र
प्रशंसायामिन् । यद्वा,—इयं शिखरिणी मल्लिका न सुखयतीत्यर्थः । कीदृशी ?
भ्राम्यन्तीनां भ्रमराङ्गनानां रणितिभिर्गुञ्जितै रमणीया । शिखरिणीनामकं छन्द
इत्यपि ध्वनितम् । तद्वक्षणं तु वृत्तरत्नाकरे—'स्तोकोऽल्पे चावके' इति विधुः ।
'स्याद्बृच्छकस्तु स्तयकः' इत्यमरः । 'लता ज्योतिष्मतीरक्षशाखावह्निप्रियद्वयु'
इति विधुः । 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः । 'धीरक्षे मल्लिकायां च प्रोक्ष
शिखरिणी युषैः' इति विधुः ॥ ११ ॥

पाठा०-१ 'रणितिरमणीया' R. B. २ 'शिखरिणि' B.

टिप्प०-१ भृङ्गीनां चलनं वायुस्थानेपगार्थेनिति ध्वनितम्—इति पद० ।

साकृतस्मितमाकुलाकुलगलद्वम्भिहमुल्लासित-

भ्रूवल्लीकर्मलीकदर्शितमुजामूलोर्ध्वहस्तस्तनम् ।

गोपीनां निभृतं निरीक्ष्य गमिताकाङ्क्षिरं चिन्तय-

न्नन्तमुग्धमनोहरं हरतु यः छेशं नवः केशवः ॥ १२ ॥

इति जयदेवकृतौ गीतगोविन्दे अछेशकेशवो नाम

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

इदानीं सर्गान्ते कविभक्तजनानाशास्त्रे—साकृतेति । केशवो हरिवो युष्माकं छेशं हरतु । किलक्षणः ? गमिताकाङ्क्षः गमिता नाशं नीता आकाङ्क्षाऽभिलाषो येन स तथा । अर्थात् गोपीषु । किं कुर्वन् ? चिरं निभृतं यथा स्वात्तया निरीक्ष्यान्तर्द्वये चिन्तयन् । किं निरीक्ष्येत्यपेक्षायामाह—साकृतस्मितं साभि-
प्रायसीयदसितम् । पुनः किम् ? आकुलाकुलगलद्वम्भिलम् । आकुलाकुलं कामोद्रेकादोमाद्योदमादिहेतुना गलद्वम्भिलं विगलकेशवन्धम् । पुनः किम् ? उल्लासितभ्रूवल्लीकमुदिक्षसंभ्रवल्लीकम् । पुनः किम् ? अलीकदर्शितमुजामूलोर्ध्व-
हस्तस्तनम् । भुजायाः मूलं भुजामूलं, भुजामूले ऊर्ध्वो यो हस्तौ भुजामूलोर्ध्व-
हस्तौ । अलीकं दर्शितौ भुजामूलोर्ध्वहस्ताभ्यां स्तनौ यत्र कर्मणि तत् । कासामित्य-
पेक्षायामाह—गोपीनाम् । तच्चतुष्टय हेतुगर्भवत्वेन विशिनष्टि—मुग्धमनोहर-
मिति । मुग्धानां मूर्खानां मनो हरतीति न मत्सदृशस्येति गमिताकाङ्क्षे हेतुः ।
सदेयाग्रिमे सर्गं प्रकटयिष्यति । ‘राधामाधाय हृदये तस्याज व्रजसुन्दरीः’
इत्यादिना । अत एव नवः सकलपुमपेक्षया चरितविशेषेण नवोऽन्यादस इव
‘सुभाषितेन गीतेन युवतीनां च लीलया । चेतो न भिद्यते यस्य स वै मुक्तोऽथ
वा पशुः ॥’ इति वचनात् । अथवा,—नूपते स्तूयत इति नवः । अथवा,—

पाठा०—१ ‘मूलार्धदृष्टं’ B., ‘वालार्धहस्तं’ O., ‘मूलार्धहस्तं’ S.
२ ‘दयिताकाङ्क्षं’ O., ‘गमिताकाङ्क्षं’ S. ३ ‘मनोहरो’ P.

टिप्प०—१ अलीकेन छेनेन दर्शिता भुजा मूलार्धहस्तस्तनाः यत्र कर्मणि तत् ।
अत्र ‘अर्ध’शब्दो हस्त-स्तनार्था संबध्यते । हस्तौ च स्तनौ चेति द्वन्द्वसमासः ।
जंमणादिव्याजेन भुजामूलार्धहस्तस्तनप्रकटनमिति भावः । किं चार्धजंमणमप्यत्र हेयम् ;
यदुक्तम्—‘वामबाहुः शिरोलम्बो यत्र वामस्तनोव्रतिः । सा लसद्भूविलासं च तदुक्तं
त्वर्धजंभिनम्’ इति-दीपिका । २ निलनूतन इति वा निलानुभूतस्या अपि नागुभूत
इव प्रतीतेः । तद्यथा—‘कुलवरतनुधर्मैर्यामहन्दानि भिदन् शुमुखि ! निश्चितदीर्घापाद्-
कण्ठच्छटाभिः । शुनपदयमपूर्वः कः पुरो विशद्वयो गरकतमणिलङ्घैः फोष्ठकक्षां
चिमोति-दीपिका ।

नवस्तरणः । तरुणं दृष्ट्वा कामिनीनां कामघेष्टा जायत एव । अथवा, - तस्मिन्पक्षे गोपीनां निभृतं भावं तिरीक्ष्येति व्याख्येयम् ; तदा साकृतस्मितेत्यादि चतुर्णामपि पदानां भावविशेषणपक्षे निक्षेपः । मुग्धमनोहरमिति क्रियाविशेषणम् । अत्र विदग्धो नायकः । समुचयादिषावलंकृती । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । परिकरोऽलंकारश्च । अत्र यत्सकलकामिनीकामपूरकस्य कामजनकस्य विलासवतीविलासादिभिरगृह्यस्य यच्चवत्त्वविशेषणेनान्यादृशत्वमुपपादितं तद्विचार्यमाणमौचित्यचारुतामाचरति । यदाहुः—‘विशेषणैः समुचितैर्विशेष्यार्थः प्रकाश्यते । गुणाधिकैर्गुणोद्धारः सुहृद्भिरिव सज्जनः ॥’ इति ॥ १२ ॥

शृङ्गारोत्तरसत्प्रसेयमणिताबुद्धीतगोविन्दके

प्रत्यर्थिप्रभुगर्वपर्वतसुपर्वाधीशशोभाभृता ।

श्रीपुम्माणनरेशवंशविशदक्षमामृद्वतंसायित-

श्रीमत्कुम्भधराधिपेन विवृतः सर्गं द्वितीयेऽन्वयः ॥

तथा च सङ्कीर्तनराजे—

‘गीतौ भैरवरागेण ताले यणयतौ यथा । -

आभोगान्तस्थितैः पादैः स्वरैः पद्याश्रितस्ततः ॥

अक्लेशकेशवादिश्च कुञ्जरस्तिलकाभिधः ॥’

इति अक्लेशकेशवकुञ्जरतिलकनामा पद्यः प्रबन्धः ॥ ६ ॥

इति श्रीराजाधिराजहृन्मीरवीरवंशकरीरेण श्रीकुम्भकर्णमहीमहेन्द्रेण विरचिते गीतगोविन्दविग्रहे अक्लेशकेशवनामा द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

काव्यं गीत्यनुसारि दुर्लभमथ स्फीतं प्रसादादेभि-

लैक्ष्मीकान्तविलासवर्णनरसस्तनूपि लोकोत्तरः ।

सर्वं चतदभूदरण्यददितं पद्यावतीवल्लभ-

स्यैतां चेदसमग्ररीं न रचयेच्छ्रीशालिनायप्रभुः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरमिथविरचितायां श्रीशालिनायकारितायां गीतगोविन्दटीकायां रममञ्जरीत्यायां द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

—सुग्धमधुसूदनः—

कंसारिरपि संसारवासनावन्धशृङ्खलाम् ।

राधामाधाय हृदये तस्याज व्रजसुन्दरीः ॥ १ ॥

इतस्ततस्तामनुसृत्य राधिकामनङ्गवाणव्रणखिन्नमानसः ।

कृतानुतापः स कलिन्दनन्दिनीतटान्तकुञ्जे विषसाद माधवः ॥ २ ॥

गेयानुगुणैरधिकैरधिगतं तनुते धातुं वृषसंमतम् ।

नत्वा विधिमिह सुरवरनतं कुम्भनरेशोऽलंकृतियुतम् ॥

इदानीं राधायाः कृष्णोऽनुरागं निरूप्य कृष्णस्यापि राधायामनुरागं दर्शयन्नाह गौडकृतिरागेण—कंसारिरिति । कंसारिरपि व्रजसुन्दरीस्तत्ताज । न केवलं राधैव कृष्णसक्ता बभूव किंतु, कृष्णोऽपि राधासक्तो बभूवेत्यपिशब्दार्थः । किं कृत्वा ? राधां हृदये आधायारोप्य । किंभूतां राधाम् ? संसारवासनावन्धे शृङ्खलेय शृङ्खला । अत्र 'तत्कजोर्ज' इति पठ्या छन्दः ॥ १ ॥ इदानीं कृष्णस्य विरहावस्थाचेष्टितमाह—इतस्तत इति । स माधवोऽनङ्गवाणव्रणखिन्नमानसः सन् विषसाद प्रियादं चकार । किं कृत्वा ? कलिन्द-

राधायाः कृष्णविषयिणीमुत्कण्ठांमुक्त्वा संप्रति कृष्णस्यापि तस्यामुत्कण्ठामाह—कंसारिरिति । कृष्णोऽपि व्रजसुन्दरीस्तापातत्ताज । त्वागे हेतुगर्भविशेषणमाह—राधामिति । राधां हृदये आधायारोप्य । 'सुन्दरी'पदेन बहुवचनेन सौन्दर्यवतीरपि तत्ताजेति कथनेन कृष्णस्य राधायामनुरागातिशयो ध्वनितः । कीदृशीं राधाम् ? संसारविषयिणीं वासना संस्कारस्तस्य बन्धनेन शृङ्खलामिव । अनेनाभिलाषाख्या प्रथमावस्था । एतद्वक्ष्यं च द्शरूपके—(४५२) 'अभिलाषः स्पृहा तत्र कान्ते सर्वाद्रिसुन्दरे । दृष्टे श्रुते वा तत्रापि विस्मयानन्दसाप्त्वसम् ॥' इति 'शृङ्खला पुंस्करे यत्नबन्धेऽपि निगडेऽपि च' इति विश्वः ॥ १ ॥ इतस्तत इति । स माधवः कलिन्दनन्दिन्या यमुनायास्तटान्तकुञ्जे तीरप्रान्तलतापिहितोदरगृहे निषसाद न्यवसत् । अत्र 'माधव'पदेन मा

पाठा०-१ 'वासनावन्धशृङ्खलाम्' P. २ 'निषसाद' RM., O.

टिप्प०-१ सम्बद्ध सारः संसारः आनन्दचिन्त्ययमधुराख्यरसः, तद्विषयिणी या वासना निरन्तरा हृदयवृत्तिः, तथा सध्वय स्ववशीकाराय शृङ्खलामिव । तथा च कं सुखं सारयति विस्तारयतीति कंसारिः, औणादिक इणप्रत्ययः; कसोऽपि यसाद्विमेतीति कंसारिरिति । उक्तं च—'श्यात् कंसः'—इति दीपिका । २ सौन्दर्यवतीर्ष्वीरपि तत्ताजेति राधायां कृष्णस्यानुरागातिशयो ध्वनितः—इति पद० ।

गुर्जरीरागयतितालाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ ७ ॥

मामियं चलिता विलोक्य घृतं वधूनिचयेन ।

सापराधतया मयापि न चारिताऽतिभयेन ।

हरि हरि हतादरतया गता सा कुपितेव ॥ ध्रुवपदम् ॥ ३ ॥

नन्दिनीतटान्तकुञ्जे इतस्ततस्तां राधामनुसृत्यान्विष्य । किंविशिष्टः ? कृतानु-
तापः पूर्वमेव मया कथं नानुनीतेति कृतश्चात्तापः । अत्र कुञ्जेष्विति वक्तव्ये
बहुष्वपि परिभ्रमन् तदार्तिवशादेकमेवाज्ञासीदित्येकवचनम् । वंशस्यवृत्तम्
॥ २ ॥ उक्तमर्थं गीतेन स्पष्टयति—तत्र पूर्वं ध्रुवपदम् । हरीति । हरि
हरीति खेदे । सा राधा कुपितेव गता । कया ? हतादरतया । हतो विनाशित
आदरो बहुमानस्तस्य भावस्तस्या । इति ध्रुवः । अथ पदानि । मामियमिति ।
मां वधूनिचयेन घृतं विलोक्य गतेति ध्रुवपदेनैकग्राह्यत्वासंबन्धः । किंभूता ?
तादृशी मया चलितापि सापराधतया न चारिता न निषिद्धा । इह साकू-

लक्ष्मीस्तस्या अपि धवः स्वामी यद्विरहव्याकुलो बभूवेति राधायाः सौभाग्याधिक्यं
ध्वनितम् । किं कृत्वा ? इतस्ततस्तेषु स्थानेषु तां हृदयगि हितामनुसृत्यानुलक्ष्य ।
कीदृशः । अनङ्गस्य कामचाणस्य यद्गुणं क्षतं तेन खिलं दुःखितं मानसं यस्य । पुनः
कीदृशः ? कृतानुतापः कृतः किमिति मया तस्या अद्यावधीरणं कृतमिति पश्चात्तापो
येन सः । अनङ्गबाणेत्यत्रानङ्गपदेनाङ्गरहितस्यात एवालक्षितगतागतस्य कामस्याशेष-
दुष्टदमनेनापि कृष्णेन निवारणं कर्तुं न शक्यमिति ध्वनितम् । अवश्य इति चिन्ता
भवेशयेति तेन श्लोकेन चिन्ताख्या द्वितीयावस्था ध्वनिता । तदुक्तं शृङ्गार-
तिलके—(११८) ‘कथं स बल्लभः प्राप्यः किं सुर्यादस्य सिद्धये । कथं भवेदसौ
वश्य इति चिन्ता भवेशया ॥’ इति ॥ २ ॥ कृतानुतापमेव गीतेन कथयति—
मामियमिति । गीतस्यास्य गुर्जरीरागः । प्रतिमंठतालः । गीतार्थस्तु—हरिहरि
कष्टम् । सा राधा हतादरतया कुपितेव गता । ननु सा कुपिता गतेति त्वया
कथं ज्ञातमित्यत आह—मामियमिति । मां वधूनिचयेन गोपवधूसमूहेन घृतं
वेष्टितं विलोक्य दृष्ट्वा चलिता प्रस्थिता । विलोक्येत्यव्यवहेतुपूर्वकाले कृत्वा । तेन
गोपवधूवेष्टितं मां दृष्ट्वाऽव्यवहितकाल एव यतश्चलिता ततो ज्ञायते कुपितेवेति
भावः । ननु मा गच्छेति त्वया किमिति न निवारितेत्यन आह—सापराधत-
येति । मयातिभयेनातिशयितमीत्या सा न निवारिता । अथहेतुमाह—सापरा-

पाटा०-१ ‘रागेण यतितालेन’ C., गुर्जरीरागे मंठवाले’ S. P. २ ‘न
निवारिता’ P.

टिप्प०-१ मयापि कृष्णेनापि सापराधतया कृतापराधत्वेन हेतुनाऽतिभयेन न
निवारिता; यद्वा,—कथंभूतेन मया ? अतिभयेनाविरोधितं मय यस्येति—इति पद० ।

प्रबन्धः ७] रसिकप्रिया-रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । ६५

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण ।
किं धनेन जनेन किं मम जीवितेन गृहेण ॥ हरि हरि० ॥ ४ ॥

तम् । तस्या गमने हेतुं जानन्नपि सापराधोऽस्मि । कथमेतस्या अग्रे मयाति-
भयेन वक्तुं पार्यत इति धुञ्चा अतिद्वयितं मयं यस्येति मयेत्यस्य विशेषणम् ।
करणे तृतीया । अतिक्रान्तं भयमिति वधूनिचयविशेषणं वा । अथवा,—मामेवं
विलोक्य सा चलितापि मया न पारिता । हरि हरि गतेति विषादाभिनयेन
योज्यम् ॥ ३ ॥ किमिति । इदानीं मदपराधे मत्तिमित्तमेव सा विषादं
सुद्धे इति आत्मसमत्वेन तामपि गणयन्नाह—सा किं करिष्यतीति । मयि
मिलिते कोपेर्ष्यादिकं कथं प्रियास्तोत्रधोक्तया । तदनु कृतापराधं मां चरण-
पतितं दृष्ट्वा किं वदिष्यतीत्यपि चार्धोक्तया । अहमुत्तरं दास्यामीत्याह—किं
जनेनेति । गोपीजनेन । किं धनेनेति । धनमप्यकिंचित्करं कृत्वा जीवितं
तिन्दति । जीवितफलं किम् ? सुखमपि स्वहते नान्यदिति धार्यशेषः ।
किंविशिष्टा सा ? विरहेण उपलक्षिता । अथवा,—मम विरहेणाक्रान्ता सा किं
धेति । अपराधो राधा विहायान्यगोपीभिः सह श्रीद्वारूपस्त्वयुक्तया ॥ ३ ॥ किं
करिष्यतीति । सा चिरं विरहेण चिरकालेनगद्वियोगेन किं करिष्यति । विरहताप-
स्यालर्थं वमुपायं करिष्यतीत्यर्थः । अथ च,—किं वदिष्यति ? किं मम सहृणं
वदिष्यति, दोषान्वा वदिष्यतीत्यर्थः । यद्वा,—काकुत्स्तरं किं वदिष्यति । मया
सह (न) कदाचिद्द्वार्ता कथयिष्यतीत्यर्थः । तथा विना मम धनेन किम् ?
न किंचित्प्रयोजनमित्यर्थः । ननु धनं विना परिजनसंग्रहः कथं स्यादित्यत
आह—तथा विना मम जनेनगद्वितेन परिजनेन किम् ? न किमपि प्रयोजनम् ।
ननु परिजनं विना गोधनरक्षा कथं भविष्यतीत्यत आह—तथा विना मम
गोधनेन किम् ? न किमपि प्रयोजनम् । ननु धनं विना परिजनाहते च गृहरक्षापि
न स्यादित्यत आह । तथा विना मम गृहेणापि किम् ? अपि तु प्रयोजनं

पाठा०—‘मम किं गृहेण सुखेन’ ०., ‘किं जनेन धनेन किं मम किं
गृहेण’ २. ३.

टिप्प०—१. जनेन स्वविरहमज्ञात्वात्मवभावे तदुःखाक्रान्तत्वेन सुषुप्पणयोत्कर्षो
दर्शितः । तस्या—‘यत्ते सुजात ! चरणांनुपहं स्तनेषु भीताः स्रगेः प्रिय ! दधीमदि
कृकंशेषु । तेनादधीमदसि तव्यधो न किं स्विच्छ कूर्पादिषु अमति भीमवदायुषां नः ॥’
इति दीपिका । २ अपि च धनेन किम् ? धनेन विदुः श्रीजनेश्वरसाखिललोकाति-
नायिन्या संपत्त्या मम किं ? न किमपीत्यर्थः—बाल० । ३ गृहेण किम् ? तथा
विना मम गृहेण किं प्रयोजनमित्यर्थः; उदियोगेन वनवासार्थगीकारात् । ननु सुखारूपदं
गृहम्, तेन विना सुखं न स्यादत आह—मम सुखेन किमिति । तथा विनाऽन्य-
सुखेतापि—मम किं प्रयोजनम् ? सेव मम सुखमिति भावः । अथवा,—मम सुखेनारम-
संबन्धिमुखेन किं ? मम सुखं तदुःखानुगमेन सुखप्रदानामपि दुःखप्रदत्वात्, तत्सु-
खेनैव मम सुखमिति भावः—दीपिका ।

चिन्तयामि तदाननं कुटिलभ्रु 'कोपभरेण ।

शोणपद्ममिवोपरिभ्रमताकुलं भ्रमरेण ॥ हरि हरि० ॥ ५ ॥

तामहं हृदि संगतामनिशं भृशं रमयामि ।

किं वनेऽनुसरामि तामिह किं वृथा विलपामि ॥ हरि हरि० ॥ ६ ॥

वदिष्यतीत्यादि । ममापि तां विना किं घनादिनेति योजनीयम् ॥ ४ ॥
चिन्तयामीति । अहं तदाननं चिन्तयामि । किंभूतमाननम् ? कोपभरे-
णार्थान्मयि कुटिलभ्रु । कुटिले कुञ्चिते भ्रुयौ यत्र । किमित्र ? शोणपद्ममिव ।
उपरिभ्रमता भ्रमरेणाकुलम् । अत्र कोपारक्तमुखं पद्मेनोपमीयते । भ्रमरेण
कुटिले कोपावेशपरिस्फुरमाणे भ्रुवाविति । अत्र वाक्यार्थोपमालंकारः । तथा
च—'तदाननमधीराक्षमाविद्धं शतदीधिति । भ्रमद्भ्रूमिवालक्ष्य केसरं भाति
पङ्कजम् ॥' इति ॥ ५ ॥ तामहमिति । अहं अनिशमनवरतं हृदि संगतां
हृदये मिलितां तां भृशमत्यर्थं रमयामि । इत्युक्त्वा पुनः प्रवृत्त्याह—

नास्तीत्यर्थः । ननु गृहं विना सांसारिका भोगाः कथं सेत्स्यन्तीत्यत आह । तथा
विना मम मुखेनापि किम् ? एकचन्दनवनितादिजन्येनापि सुखेन किं प्रयोजन-
मित्यर्थः । इयं च स्मृत्याख्या तृतीयावस्था । तदुक्तं रसार्णवसुधाकरे—
'अर्थानामनुभूतानां देशकालानुवर्तिनाम् । सातत्येन परामर्शो मानसः स्यादनु-
स्मृतिः ॥ अत्रानुभावविश्वासादीनां कृत्वा विहस्यता । राज्यासनादिविद्वेषधेयायाः
स्मरकल्पिताः ॥' इति ॥ ४ ॥ चिन्तयामीति । अहं तदाननं चिन्तयामि
सरामि । कीदृशम् ? रोषभरेण कोपातिशयेन कुटिलभ्र कुटिला वक्त्रा भ्रूयत्र
तादृशम् । किमिव ? उपरिभ्रमता भ्रमरेणाकुलं व्याप्तं शोणपद्ममिव । अत्र
रोपारूपे मुखे शोणपद्मसादृश्यं बोध्यम् । बारंवारं वक्त्रमवल्लोभ्योर्ध्वोश्च भ्रमद्भ्रम-
रोपमा बोध्या । अनेन गुणकीर्तनाख्या चतुर्थावस्था । तदुक्तम्—'अङ्गप्रत्यङ्गली-
लाभिर्वाक्चेष्टादृष्टितेक्षणैः । न तस्य सदृशः कश्चिदित्यादिगुणकीर्तनम् ॥'
इति । 'शोणः कोकनदच्छविः' इत्यमरः ॥ ५ ॥ तामहमिति । तामनुसरामि
तस्या अनुसरणं करोमि । इह वृथा किं विलपामि किमिति वृथा विलापं करोमि ?
हृदि संगतां हृदये संनिहितामनिशं निरन्तरं भृशमतिशयेन तां रमयामि
क्रीडयामि । यद्वा,—'किं'शब्दः प्रश्ने । अहं तां हृदि संगतामनिशं रमयामि

पाठा०-१ 'रोपभरेण' ४.

टिप्प०-१ अनेनाभ्यभिचारि सौन्दर्यं कथितम् ; कुपापि शोभाप्रदत्वात् । किं च
माधुर्यं नामैतदेव । तदुक्तं—'माधुर्यं नाम चेष्टितानां सर्वास्ववस्त्रासु चारुता' इति-
दीपिका ।

प्रबन्धः ७] रसिकप्रिया-रसमञ्जरीख्यटीकाद्वयोपेतम् । ६७

तन्वि ! खिन्नमसूयया हृदयं तवाकलयामि ।

तत्र चेद्भि कुतो गतासि न तेन तेऽनुनयामि ॥ हरि हरि० ॥ ७ ॥

दृश्यसे पुरतो गतागतमेव मे विदधासि ।

किं पुरेव ससंभ्रमं परिरम्भणं न ददासि ? ॥ हरि हरि० ॥ ८ ॥

क्षम्यतामपरं कदापि तवेदशं न करोमि ।

देहि सुन्दरि ! दर्शनं मम मन्मथेन नूनोमि ॥ हरि हरि० ॥ ९ ॥

इष्टशून्यप्रदेशे वृथा किं विलपामि, सां वनेऽनुसरामि ॥ ६ ॥ तन्वीति । हे

तन्वि ! तव हृदयं असूयया शिशं खेदयुक्तं भविष्यतीत्याकलयामि । तत्तस्मा-

दहं कुतो गतासीति न चेद्भि, अपि तु असूयात् एव गतासीति चेद्भि । अतो

हेतोर्दर्शनाभावात् । ते तव संबन्धना न तेन नमस्कारेणानुनयामि । अथवा,—

तव हृदयं असूयया खिन्नम् । तेन कारणेन ते तव हृदयं तानुनयामि ।

‘प्रतप्तत्वेव सहसा सर्पिपक्षोऽबिन्दवः’ इति न्यायापातादिति भावः ।

अथवा,—तत्कुतो न चेद्भि ? अपि तु चेद्भि । अथवा,—त्वं गतासि यातासि ।

तव हृदयं न ते नमस्कृतौ न अनुनयामि ॥ ७ ॥ दृश्यस इति । हे तन्वि !

मे पुरतो गतागतमेव विदधासि यातायातमेव करोपीति दृश्यते । अपरं,

पुरेव ससंभ्रमं यथा स्वात्तया परिरम्भणं न ददासि । विरहिणो हि चित्तानु-

पहारसर्पतस्त्वामेव पश्यन्ति । तथा चोक्तम्—‘प्रासादे सा पथि पथि च सा

पृष्ठतः सा पुरः सा पर्यङ्गे सा दिशि दिशि च सा तद्वियोगातुरस्य । दृष्टो

चेतः प्रकृतिरपरा नास्ति ते कापि सा सा सा सा सा जगति सकले

कौड्यमद्वैतवादः’ ॥ ८ ॥ क्षम्यतामिति । हे तन्वि ! भवतु यत्किञ्चिन्मया

किं वा वने तामनुसरामि । वृथा मित्रवाणीत्यर्थः ॥ ६ ॥ तन्वीति । हे तन्वि !

तव हृदयं असूयया मयि दोषाविष्कारेण खिन्नं खेदयुक्तमाकलयामि पश्यामि ।

इयं चोद्वेगावस्था । तदुक्तं शृङ्गारतिलके—(२।११) ‘यस्मिन्ममरम्यं

वा न च द्विष्य किञ्चन । विद्वेयः प्रामित्येऽपि स उद्वेगः स्मृतो यथा ॥’ इति ।

तत्र चेद्भीति । कुतो गतासि तदहं न चेद्भि । ते तव न तेन प्रणत्याऽनुनयामि

त्वामित्यर्थः । क्वचित्तु ‘तु तेन’ इति पाठस्य ते तव तु तेन स्तुत्याऽनुनयामि

त्वामित्यर्थः । यद्वा,—‘तु’ इति वितर्कः । ‘तेन’ इति लक्षणेऽप्ययम् । तथा च यं

मार्गं लक्ष्मीकृत्य गतासि तेन तं मार्गं लक्ष्मीकृत्य गत्वा तेऽनुनयामि तवानुनयं

करोमि । ते इति संबन्धमात्रविवक्षायां पृष्ठी । अनेन विलापावस्था कथिता ।

तदुक्तं शृङ्गारतिलके—(२।१२) ‘बम्भ्रपीति मनो यस्मिन्स्त्रीसुक्यादित-

स्वतः । पाचः प्रियाश्रया एव स प्रलापः स्मृतो यथा ॥’ इति ॥ ७ ॥

इदानीं भावनया प्रत्यक्षीकृतां प्राह—दृश्यस इति । हे सुन्दरि ! पुरेव

पूर्वमिव ससंभ्रमं सादरं परिरम्भणमाच्छिन्नं किमिति न ददासि ? पुरतोऽप्रे

दृश्यसे गतागतं यातायातं विदधासि ॥ ८ ॥ क्षम्यतामिति । हे सुन्दरि !

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवणेन ।

किन्दुविल्वसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन ॥ हरि हरि० ॥ १० ॥

‘हृदि विसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः

कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युतिः ।

मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरभ्रान्त्याऽनङ्ग ! क्रुधा किमु धावसि ? ॥ ११ ॥

अपराद्धं क्षम्यतां तत् । ईदृशमपरमप्रियं तव कदापि न करिष्यामि । हे सुन्दरि ! मम दर्शनं देहि । स्वद्विनाऽहं मन्मथेन दुनोमि । इतस्तत्स्वामित्वादौ घोरललितो नायकः । परस्परानुरागजनिनो विमलम्भशृङ्गारः ॥ ९ ॥ वर्णितमिति । इदं पूर्वाक्तं जयदेवेन वर्णितम् । किंभूतेन ? हरेः प्रवणेन हरिपरायणेन । पुनः किंभूतेन ? ति(कि)न्दुविल्वं तच्छासनं निवासो वा ग्रामः समुद्र इव तत्संभवरोहिणीरमणेनेव चन्द्रेणेव ॥ १० ॥ इदानीं प्यारशराहतिनर्जरचेता भ्रान्तः सन् काममपि भ्रान्तं विदुषाह—हृदीति । हे अनङ्ग ! हरभ्रान्त्या प्रियारहिते मयि न प्रहर प्रहारं मा कार्षीः । एभिश्चिद्वैहरोऽयमिति चेत्तदप्यन्यथयति । हृदये भुजङ्गमनायको न, अपि तु विसलताहारः । विसलताहार इति रूपकालंकारः । शुभ्रत्वाद् हृदयस्थानाच्च कृणाले वासु-

क्षम्यतां ममापरमपराधं क्षमस्व । कदापि तवेदं विप्रियं न करिष्यामि । इयं चोन्मादावस्था । तदुक्तं रसार्णवसुधाकरे—‘अतस्मिंस्तदिति भ्रान्तिरुन्मादादेव जायते’ इति । पुनः किञ्चित्संज्ञतविवेकं कथयति । हे सुन्दरि ! मम दर्शनं देहि । मन्मथेन कामेनाहं दुनोमि तस्यो भवामि ॥ ९ ॥ वर्णितमिति । जयदेवकेन हरेरिदं वर्णितम् । कीदृशेन ? प्रवणेन । अर्थाद्विरमिल्यः । कीदृशेन ? किन्दुविल्वो जयदेवकुलश्रुतिग्रामः, स एव महत्त्वात्समुद्र इव तत्र संभवो यस्य तादृशेन रोहिणीरमणेन पूर्णचन्द्रेण तस्योन्नतिर्यथा कथ्यते तथा तत्कुलस्योन्नतिर्जयदेवेन कृतेति चन्द्रसादृश्यम् । ‘गलौरेन्दुरेणतिलको हरिरोहिणीशो’ इति हारावली ॥ १० ॥ इदानीं काम एव मे दुःखं प्रयच्छतीति समेवोपालम्भमेनाह—हृदीति । हेऽनङ्ग ! मयि न प्रहर प्रहारं मा कुरु । किम्विति वितर्कः । मयि हरभ्रान्त्या महादेवप्रमात्तुषा क्रोधेन त्वं धावसि इति किमु तर्कयामि । यद्वा,—उ इति संबोधने । हेऽनङ्ग ! हरभ्रान्त्या मयि किमिति धावसि ?

१ पाठा०-१ ‘प्रणतेन’ B.M., B. २ ‘तिन्दुविल्व’ A ‘केन्दुविल्व’.
३ ‘विपलता’ C.

टिप्प०-१ किन्दुविल्वं नाम जयदेवकुलमेव । केचित्तु ‘किन्दुविल्वनामा कवि-
महाभागवतः समुद्रः कविश्च जयदेवस्य पूर्वपुत्र इति कथयन्ति’-इति दीपिका ।

पाणौ मा कुरु चूतसायकममुं मा चापमारोपय

क्रीडानिर्जितविश्व ! मूर्च्छितजनाघातेन किं पौरुषम् ।

तस्या एव भृगीदृशो मनसिज ! प्रेङ्खत्केटाक्षाशुग-

श्रेणीजर्जरितं मनागपि मनो नाद्यापि संधुक्षते ॥ १२ ॥

किभ्रमः । अपि च,—कण्ठे इयं कुवलयदलश्रेणी, न प्रसिद्धा गरलद्युतिः । इयमपि विरहातुरस्य मम गरलद्युतिरिव विद्यते । परं यद्भ्रान्त्या मयि ग्रहरसि सा प्रसिद्धा ईश्वरसंयन्धिनी न । इदं मलयजरजोऽङ्गतापाच्छुष्कं चन्दनं विद्यते, न भस्म । 'किमु' इति वितर्कः । सत्यम्, क्रुधा कोपेन धावसि । लोकोक्तिः । हरिणीवृत्तम् । 'प्रकृतं यद्विपिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपद्युतिः'

(का. प्र. १०।९६) इत्यपहृतिरलंकारः । विप्रलम्भशृङ्गारो रसः ॥ ११ ॥

इदानीं स्वरमुपालभते—पाणाविति । हे क्रीडानिर्जितविश्व काम !

पाणौ भुंक्तुं चूतसायकं मा कुरु । चापमपि माऽऽरोपय मा सज्जं कुरु ।

यतः क्रीडयैव निर्जितविश्वस्य केयं सामग्री नाम ? अथ चेत्सामग्री

तर्हि कस्योपरीत्याह—मूर्च्छितजनाघातेन किं पौरुषं कोऽयं पराक्रमः ?

अथवा,—कुतिसतं पौरुषं किंपौरुषम् । तर्हि किं कियतामित्याह—यदर्थं मां

क्रीदशे मयि ? प्रियारहिते विरहिते । तथा च तद्विशेषादेवाहं संतप्तमूलं मृत-

करूपस्य मम मारणं किमिति करोषीति भावः । यद्वा,—हरः सर्वदा प्रियायुक्तः, अहं

स्वधुना प्रियाविरहित इति मयि हरभ्रमो न युक्त इति भावः । हरेण लच्छरीरं

दग्धमतः कामस्य महद्देवसूचनापानङ्गपदेन संयोधने भ्रमबीजं निरस्यति । अयं

विसलताहारो मृणाललताहारस्तद्विरिदजन्यसंतापशान्त्यर्थं धृतः, न तु भुजंगम-

नायकः । सर्पराजो वासुकिः । इयं कण्ठे कुवलयदलानां नीलोत्पलपत्राणां श्रेणिः

पङ्क्तिः शैल्यादृता, न तु सा गरलद्युतिर्विपक्रान्तिः । इदं सर्वाङ्गे तापशान्त्यर्थं धृतं

मलयजरजश्चन्दनधूलिः, न तु भस्म विभूतिः । अत्रे लिप्तः प्रशिथिलचन्दनोऽपि

विरहतापवशं दूलीभूत इति 'रजः'पदेन सूचितम् । तथा च विसलतायां शैल्यदी-

र्षत्वाददर्शनात्तत्र वासुकिभ्रमात्, नीलोत्पलदलपङ्क्तौ श्यामलादिदर्शनाद्गरलभ्रमात्,

चन्दनरजसि भस्मभ्रमाच्च मयि महद्देवभ्रमस्तत्र युक्तो नेति भावः । अयं च

आन्तिमानलंकारः, 'सादृश्यादस्वन्तरप्रतीतिर्भ्रान्तिमान्' इति तद्वञ्जनम् । 'वितर्कं

किं किमूत च' इत्यमरः । 'किं संयुद्धो रूपोक्तौ च' इति विश्वः ॥ ११ ॥ कुसुम-

सायकत्वेन प्रसिद्धो यः कामः स इमानेव चूनमञ्जरीरूपान्वाणान्धनुष्यारोप्य मां

ताडयिष्यतीति शङ्कया पुनरपि दैन्यं करोति—पाणाविति । हे मनसिज मदन !

भ्रूपल्लवं धनुरपाङ्गतरङ्गितानि

वाणा गुगः श्रयणपालिरिति स्मरेण ।

तस्यामनङ्गजयजङ्गमदेवताया-

मस्त्राणि निर्जितजगन्ति किमर्पितानि ॥ १३ ॥

प्रहिणोपि तस्या एव मृगीदृशो मनोऽद्यापि मनागपि न संधुक्षते, अपि तु संधुक्षतां नाम । किंविशिष्टं मनः ? प्रेङ्खत्कटाक्षानलज्वालाजर्जरितम् । प्रेङ्खन्तो वल्गन्तो ये कटाक्षा अर्थाक्षपत्नीनां त एव अनलोऽग्निस्तस्य ज्वाला-
स्ताभिर्जर्जरितम् । अथवा, - हे मनसिज ! तस्या एव मृगीदृशः प्रेङ्खत्कटाक्षान-
लज्वालाजर्जरितं मनः, अर्थान्ममैवाद्यापि न दीप्यते । अतो मृतमारणं कथं
युक्तम् ? शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । आक्षेपोऽलंकारः । 'अत्र मनसिजशरा मनो
विध्यन्ति इति कर्मत्वे विवक्षिते यत्कर्तृत्वमुपन्यस्तं तदौचित्यचमत्कारितामा-
विष्करोति । यथा 'सान्वयं शोभते वाक्यमुचितैरेव कारकैः । कुलाभरणमै-
श्वर्यमौदार्यं चरितैरिव' इति ॥ १२ ॥ इदानीं राधायामेव स्मरशरावलित्वमा-
रोपयन्नाह—भ्रूपल्लवमिति । स्मरेण तत्त्वां इति अस्त्राण्यर्पितानि । किंभूतानि ?
निर्जितजगन्ति । निर्जितानि जगन्ति यैस्तानि । किंभूतायां तस्याम् ? अनङ्ग-
जयजङ्गमदेवतायाम् । अनङ्गस्य जयाय जङ्गमदेवतेव तस्याम् । इतीति किम् ?

अमुं पुरःस्थितं चूतसायकमात्रपुष्परूपं बाणं क्षणौ हस्ते मा कुरु । चापं धनुर्माऽऽ-
रोपय मौर्वीयुक्तं मा कुरु । यद्वा, - चूतसायकं हस्ते मा कुरु । हस्ते चेतकरोपि तदामुं
सायकं चापे च मारोपय । मा संघेहीत्यर्थः । अत्र 'मनसिज'पदेन मन्मनेसा जातस्य ते
मत्संतापकारित्वमनुचितमिति ध्वनितम् । हे क्रीडानिर्जितविश्व क्रीडया लीलया
निर्जितं विश्वं जगदेन तादृश ! मूर्च्छितस्य मूर्च्छां प्राप्तस्य मादृशजनस्थाधातेन प्रहारेण
तव किं पौरुषम् ? अपि तु न किमपीत्यर्थः । यद्वा, - क्षेपे 'किं'शब्दः । मूर्च्छित-
जनाधातेन तव किंपौरुषम्, कुत्सितं पौरुषमित्यर्थः । मूर्च्छितत्वे हेतुमाह—तस्या
प्येति । तस्या एव मृगीदृशो हरिणोदृशः प्रेङ्खन्तः प्रसर्पन्तो ये कटाक्षास्त
एवाशुगा वाणास्तेषां श्रेणिभिः पङ्क्तिभिर्जर्जरितं खण्डितं मनो मनागपि न संधुक्षते न
स्वस्थं भवति । तथा च तत्कटाक्षरूपबाणैस्त्वयाहं मूर्च्छितः कृतः, संप्रति मयि चूत-
मज्जरीरूपसायकप्रहारं मा कुरु । मृतमारणं माचरोत भावः । येन लीलयैव 'संधुक्ष्यते'
विश्वमपि जितं तस्य ते मूर्च्छितजनेषु प्रहारो यशोहानिकर इति ध्वनितम् ।
'सायकः शरखड्गयोः' इति विश्वः । 'अयात्रियाम् । धनुश्चापां' इत्यमरः । किंपौ-
रुषमित्यत्र द्वितीयव्याख्यानपक्षे 'किमः क्षेपे' इत्यनेन निन्दायां समासः । 'आशुगो
मारुते बाणे' इत्यमरः ॥ १२ ॥ ननु तनुकटाक्षादिस्मरणादेस्तदैव दुःखं भवति,
कामस्य तत्र कोऽपराध इत्यत आह—भ्रूपल्लवमिति । किमित्याक्षेपे । तस्यां
राधायां स्मरेण कामेनास्त्राण्यर्पितानीति तर्कयामि । नन्वस्त्राणि वीरेण हस्ते स्थाप-

भ्रूचापे निहितः कटाक्षविशिखो निर्मातु मर्मव्यथां

श्यामात्मा कुटिलः करोतु कवरीभारोऽपि भारोद्यमम् । -

मोहं तावदयं च तन्वि ! तनुतां विम्व्याधरो रागवान्

संदृत्तः स्तनमण्डलस्तव कथं प्राणैर्मम प्रीडति ? ॥ १४ ॥

भ्रूपल्लवं धनुः । अपाङ्गतरङ्गितानि कटाक्षा बाणाः । 'अपाङ्गतरङ्गित'शब्देन कटाक्ष उच्यते । तथा चोक्तम्—'यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण निवर्तनम् । तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥' इति । श्रवणपालिः गुण इति । अत्र 'अस्त्र'शब्देनास्त्रविधासाधनस्योपकरणान्युच्यन्ते । भ्रूपल्लवं धनुरित्यत्र रूपकोपेक्षे अलङ्कृती ॥ यथा—'गुरापङ्कजरङ्गेऽस्मिन्भ्रूलता नर्तकी नवा । लीलानृत्यं करोतीति रम्यं रूपकरूपकम् ॥' अत्र कापि काप्पलंकारद्वयत्रयसद्भावेऽपि संसृष्टिसंकरनिरूपणं ग्रन्थविस्तारस्तपित्ततया न क्रियते । तद्वतिस्तु पूर्वपदे दर्शितप्रायेति ॥ १३ ॥ इदानीं ध्यानमिलितां राधां संभावयन्नाह—भ्रूचाप इति । हे तन्वि ! भ्रूचापे निहित आरोपितः कटाक्ष एव विशिखो बाणो मर्मव्यथां निर्मातु । यतश्चापारोपितबाणस्य मर्मवेधो युक्त एव । अपि च,—कवरीभारोऽपि भारोद्यमं मारायोद्यमं करोतु नाम । यतः श्यामात्मा कुटिलश्च । श्यामात्मनामन्तर्मलिन-चिन्तानां च मारणं स्वभाव एव । अपि च,—अयं रागवान्विम्व्याधरो मोहं

यितुमर्पितानि, न स्वम्यत्रैल्यत आह—निर्जितानि जगन्ति यैस्तानि । तथा च तैरेवात्रैर्गगत्रयं जित्वा तत्र स्थापितानीति भावः । तद्वन्वत्र किमेति न स्थपिता-नीत्यत आह—अनङ्गेति । अनङ्गस्य कामस्य जङ्गमदेवतायां गमनशीलदेवतायाम् । तथा च स्वयैव त्रैलोक्यजयायास्त्राणि दत्तानि । अतो जातप्रयोजनानि तत्रैव स्थापितानीति भावः । देवतया यद्वहं दीयते तत्केनापि न प्रतिहन्युं शक्यत इत्यपि ध्वनितम् । कानि तान्यस्त्राणीत्यत आह—भ्रूपल्लवमिति । भ्रूपल्लवं तदेव धनुः, अपाङ्गतरङ्गितानि कटाक्षस्य गतागतानि बाणाः, श्रवणपालिः कर्णलताप्रान्ता एव गुणो मौर्वी । नीलस्रग्धलाञ्छुवः पल्लवत्वेन निरूपणम् । वक्रत्वाच्च धनुस्त्वेन निरूपणम् । अपाङ्गस्य परममेदकत्वाद्वाणत्वेन निरूपणम् । श्रवणपाल्याश्च दीघवा-न्मौर्वीत्वेन निरूपणम् । 'अपाङ्गं ऽप्यङ्गहीने स्यान्न्रान्ते नीलकेऽपि च' इति विश्वः । 'पालिः कर्णलताग्रे स्यात्सक्तत्वं सप्रमेदयोः' इति विश्वः ॥ १३ ॥ संप्रति राधाङ्ग-विलसितान्येव स्मरणरूपाणि मां पीडयन्तीति तस्या एवोपालम्भनं करोमीत्याशयेन काममुपेक्ष्य तां च स्थितामिव ज्ञात्वा राधां संबोध्याह—भ्रूचाप इति । भ्रूचापे भ्रूरूपे धनुषि निहितोऽर्पितो यः कटाक्षविशिखः कटाक्षबाणो मर्मव्यथा मर्मपीडां निर्मातु करोतु ? धनुष्यारोपितस्य बाणस्य परमर्मपीडनमेव धर्म इति तदुचितमेव ।

तानि स्पर्शमुखानि ते च तरलाः क्षिग्धा दृशोर्विभ्रमा-

स्तद्वक्त्राम्बुजसौरभं स च मुधास्यन्दी गिरां वक्रिमा ।

तनुताम् । अस्याप्येवंविधस्य मोहमिधाने औचित्यं; परं तु तव सद्वृत्तः स्तनमण्डलः स मम प्राणैः कथं क्रीडति ? इयमस्यानौचित्यं । यतः सदाचारवतां परप्राणविनाशनं न कापि दृष्टमिति भावः । अत्र विरोधालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ १४ ॥ इदानीं वक्रोक्त्या स्वगतत्वेन विरहवामतां वदति—तानीति । ‘हन्त’ इति रोदे । विषयासङ्गेऽपि मानसं चेतस्यां लंगसमाधिं तर्हि विरहव्याधिः कथं वर्धते ? समाधौ व्याधेरनुद्भवात्, प्रियासङ्गे विरहानुपपत्तेश्च । इतीति किम् ? तानि स्पर्शमुखानि सन्ति । अप्रत्यक्षायामपि तस्यां ध्यानवशादनुभूयमानानीव; एवं सर्वत्र । अपि च,— तरलाश्चञ्चलाः क्षिग्धाः प्रेमाद्रीं दृशोर्विभ्रमा विलासास्त एव; वक्त्राम्बुज-सौरभं तदेव; अपि च, मुधास्यन्मृतस्माद्यी गिरां वक्रिमा वैदग्ध्यविशेषः स एव; अपि च, विम्बाधरमाधुरी विम्बाधरसौकुमार्यं तदेव; यत्पूर्वानुभूतं

अथ च तर इदिलो वक्रः इयम आत्मा स्वरूपं च यस्यैतादृशः कवरीमारोऽग्निं प्रथितवेणीकेशसंचयोऽपि आरोधमं मारणायोद्योगं पराक्रमं करोतु । यद्वा,—मारस्य कामस्योद्यमं करोतु । योऽन्तर्मेलिनः कुटिलश्च भवति सोऽन्यमारणाय यतत इत्यपि नानुचितम् । अथ च हे तन्निव ! अयं विम्बाधरो विम्बफलतुल्योऽधरो मोहं मूर्च्छां तनुतां तनोतु । कीदृशः ? रागवान्प्रकृताविशिष्टः । इदमपि नानुचितम् । यतो यो रागवान्मात्सर्वयुक्तः स परमोहं करोत्येव । अयं तव सद्वृत्तो वर्तुलः स्तनमण्डलः कुचविस्तारो मम प्राणैः कथं किमिति क्रीडति प्राणग्रहणरूपा क्रीडा किमिति करोति ? सद्वृत्तस्य सचरितस्य परप्राणमाहितमनुचितमिति भावः । विरोधना-मायमलंकारः । सद्वृत्तलक्षणस्य परप्राणग्रहकियया विरोधक्यनात् । तदुक्तं काव्यप्रकाशे (१०।११०) ‘विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः’ इति । ‘विशेषस्तोमरे शरे’ इति विधः । ‘श्यामो निन्दितकृष्णयो.’ इति धरणिः । ‘आत्मा देहे मनोब्रह्मस्वभावधृतिबुद्धिषु’ इति विधः । ‘विम्बं फले विम्बिकायाः प्रतिविम्बेऽर्कमण्डले’ इति च । ‘रागोऽनुरक्तमात्सर्ये’ इति च । ‘वृत्ते तु वर्तुलं वृत्तम्’ इति शाब्दतः । ‘कवरी केशवेशः’ इत्यमरः । ‘मारो मृता विषेऽनङ्गे’ इति विश्वः ॥ १४ ॥ ननु तस्यापि नापराधो न वा स्मरस्य, किं तु तदङ्गस्पर्शादि-विषयाभावालं लक्षेतस्त्वा दुःखीकरोतीति भावनया पुर स्थिता मत्वाह— तानीति । स्पर्शमुखानि तदङ्गस्पर्शजन्यानि मुखानि इदानीमनुभूयमानानि तान्येव पूर्वानुभूतान्येव । एतेन लग्नन्द्रियविषयलाभः कथितः । दृशोर्नेत्रयोस्तरलाश्चञ्चलाः क्षिग्धाः क्षेपगर्भा विभ्रमा विलासास्त एव विषयाः । अनेन चक्षुर्विषयलाभ उक्तः । तस्या वक्त्राम्बुजसौरभं तस्यामुखपद्मसौरभं तदेव । अनेन प्राणस्य विषयप्रा-

सा बिम्बाधरमाधुरीति विषयासङ्गेऽपि चेन्मानसं

तस्यां लग्नसमाधि, हन्त विरहव्याधिः कथं वर्धते ॥ १५ ॥

तिर्यक्पण्ठविलोलमौलितरलोत्तंसस्य वंशोपर-

द्दीप्तिस्थानकृतावधानललनालक्षैर्न संलक्षिताः ।

तदेवेति विषयलाभेऽपि विरहो वर्धत इति तस्य वामता । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । समुच्चयोऽलंकारः । रसादि प्राप्तिदम् ॥ १५ ॥ इदानीं सर्गाय-संवरणम्याजेनाशिपमाशान्ते—तिर्यक्पण्ठेति । मधुसूदनस्य कटाक्षोर्मयो वो युष्मभ्यं क्षेमं ददतु । उर्मयो वेगा लेखा वा । कटाक्षणामूर्मयः कटाक्षोर्मयः । 'ऊर्मिः पीडालवोत्कण्ठाभङ्गिप्राकाशययीचिपु । वस्त्रसंकोच-लेखायाम्' इति । किंलक्षणाः ? राधामुखेन्दौ प्रेम्णा कन्दलिता उपरान्तं गमिताः । 'कन्दलं तु नवाङ्गुरे । कलध्वनावुपरान्तं च' इति । किंनिशिष्टे मुखेन्दौ ? संमुखे मधुरे । सम्यक् मुखं संमुखं, संमुखं च तन्मधुरं च तत्तस्मिन् । रम्ये नयप्रिये । 'मुखं मूर्धं तथा रम्ये' इति । 'मधुरस्तु प्रिये स्वादी'

तिरुक्ता । गिरां तद्वचसां मुपास्यन्ती मुधाममूर्तं सन्दत्ते सवतीत्येवंशीलो भक्तिमा वक्रत्वमिदानीं श्रोत्रेण प्राप्तमाणः स एव पूर्वानुभूत एव । अनेन श्रोत्रेन्द्रियविषयता-त्रिध्वमुक्तम् । बिम्बाधरमाधुरी तस्या बिम्बफलप्राययोरपरयोरोष्ठयोर्माधुरी मधुर-ताऽधुना मयाऽऽस्वाद्यमानैव पूर्वानुभूतैव । अनेन रसनेन्द्रियस्य विषयलाम उक्तः । इत्येवंप्रकारेण विषयासङ्गेऽपि स्वस्वविषयसंबन्धेऽपि मानसं यत्तस्यां राधार्यां लग्नसमाधि तदेकाग्रं यदि । हन्तेति खेदे । तदा विरहव्याधिः कथं वर्धते ? 'अपि'शब्दो विरोधाभासालंकारसूचनायः । चाक्षेन्द्रियविषयासङ्गे समाधेरसंभवात् । चाक्षेन्द्रियवृत्तिनिरोधे सति मनस एकाग्रताया एव समाधिशुब्दार्थत्वात् । तथा च तत्तदिन्द्रियाणां ललाभिमतविषयालामे एव विरहः संभवति । मम च तत्तदिन्द्रियाणां विषयविक्षेपेऽस्याभावा-मनसस्तत्तन्तनेकप्रस्तातया सह विक्षेप एव नास्तीति कथं विरहजन्यव्यापिसंभव इति भावः । 'गन्धरूपरस-स्पर्शशब्दाश्च विषया अमी' इत्यमरः ॥ १५ ॥ इदानीं सर्गान्ते आशिप-माशान्ते—तिर्यगिति । मधुसूदनस्य श्रोत्राण्यस्य कटाक्षोर्मयो तद्दर्शन-तरङ्गा अनिशं वो युष्मार्कं क्षेमं ददतु कल्याणं प्रयच्छन्तु । दुरितासद्भावेन क्षेमदातृत्वं संभवतीति दुरितदारणसामर्थ्यशोतनाय 'मधुसूदन'पदोपादानम्, अतिचापल्यसूचनायेति वा । किंलक्षणः ? मधुरेऽमृतादपि मधुरेमाधुर्ये राधाया मुराभिन्दुमिव तस्मिन्मृदुसन्दं ईष्य च लग्नं संमुखमव्यक्तं सुन्दरं वा यथा स्यादेवं कन्दलिताः पङ्क्तिताः । तथा चेन्दुदर्शनात्तरङ्गा अतीव

संमुग्धे मधुसूदनस्य मधुरे राधामुखेन्दौ सुधा-

सारे कन्दलिताश्चिरं ददतु चः क्षेमं कटाक्षोर्मयः ॥ १६ ॥

इति श्रीजयदेवकृतौ श्रीगीतगोविन्दे मुग्धमधुसूदनो

नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

इति । पुनः किंभूते ? सुधाकरे सुधादीनां सारे, सुधायाः सारे वा । पुनः किंभूताः ? वंशोच्चरद्दीप्तिस्थानकृतावधानललनालक्षैर्न संलक्षिताः । वंशे उच्चरद्दीप्तिस्थानं तारस्वरस्थानं तत्र कृतावधानं याभिस्त्वामया, ताश्च ता ललनाश्च तासां लक्षणानि सैः । चतुर्ष्वपि स्वस्थानेषु रागालहौ क्रियमाणायां क्रमेण दीप्तिस्थानारोहे कोऽप्यतिशयो जायत एव । तत्र दत्तावधानत्वात् बलुगुम्बने प्रियकटाक्षादपि प्रियत्वादित्यर्थः । किंभूतस्य मधुसूदनस्य ? तिर्यक्कण्ठविलोलमौलितरलोत्तंसस्य, तिर्यक् कण्ठो यस्यासौ तिर्यक्कण्ठः, विलोलश्चासौ मौलिश्च, विलोलमौलिना तरलायुत्तंसौ कर्णभूषणे यस्य स तथा, तिर्यक्कण्ठश्चासौ विलोलमौलितरलोत्तंसश्च स तस्य । अत्र 'मौलि'शब्दस्य शिरःकिरीटयोः समानवाचकत्वेऽपि घेणुनादकस्य शिरःकम्पितादिदोषपरिजिहीर्षया किरीटे पर्यवसानम् । शीर्ष्णि अकम्पिते किरीटकम्पनं वैचिन्त्यायेति । शार्ङ्गल-त्रिकीडितं घृत्तम् । रूपकमलंकारः ॥ १६ ॥

पल्लविता भवन्तीति कटाक्षाणां तरङ्गसाम्यम् । कचिच्च—'प्रेम्णा कन्दलिताः मुग्धमधुरे राधानेन्दौ सुधासारे वो मधुसूदनस्य ददतु क्षेमं कटाक्षोर्मयः' इति वा पाठः । तत्र किविशिष्टे मुमुखे ? मुष्टु मुग्धं च तन्मधुरं च तत्तस्मिन्, रम्ये प्रिये चेत्यर्थः । 'मधुरस्तु प्रिये स्वादौ' इति कोशः । पुनः कीदृशे ? सुधासारे सुधायाः सारे । ननु सर्वानु पश्यन्तीषु कथं राधामुखचन्द्रे एव पल्लविता ऊर्मयः इत्यत आह—वंशे उच्चरत् गीतिस्थानेषु गानपदेषु स्वरप्रामादेषु कृतावधानैः समर्पितचित्तवृत्तिभिः ललनालक्षैः कामिनीवदम्बैः न संलक्षिताः नावलोकिताः । तथा च सकल एव कलत्रकदंबो वंशध्वनिमोहितो न किञ्चिदपश्यदिति तत्रैव पल्लविता इति भावः । वंशपूरणे स्वभावमनुवर्णयति—किंभूतस्य ? तिर्यक्कण्ठः कण्ठो यस्य विलोलश्चललो मौलिः किरीटो यस्य । तरलश्चलल उत्तंसः कर्णभरणं

पाठा०-१ 'संमुग्धं' G., S., B., F. २ 'मृदुस्यन्दं' RM., 'मृदुस्पन्दं' D., G., B., P. ३ 'दधतु' G. ४ 'महाकान्ये' P. ५ 'मुग्धमनोहर-मधुसूदनो' RM.

टिप्प०-१ अत्र 'मधुसूदन'शब्दो अमरपर्वणः, 'सुद क्षरच्छतिहलोः', मधु सुद-यति क्षरतीति मधुसूदनः । तदेव विशेषेण स्पष्टयति—उदितमनोजमेति । उदितस्तत्कालवृत्तितमुक्तद्वारकास्त्रीगुणसत्त्वानसघटसत्त्वतपयोभरभेगिपरिसरस्पर्शादिना पुनरा-विर्भूतो मनोजो यस्य । तदुक्तं चास्यायने—'अवसानेऽपि च प्रीतिरूपचारैस्पररुणा । नाविश्रमकथायोगै रतिं जनयते पराम्' इति दीपिका ।

रागो गौडाकृतियत्र प्रतिमण्डपुरस्कृतः ।

आभोगान्ते तथा पाटखरैः पद्यगणाशितः ॥

इन्द्रारससंपूर्णकृष्णनेलिविराजितः ।

मुग्धमधुसूदनाख्यो हंसक्रीडननामतः ॥

श्रीगोविन्दपदारविन्दमकरन्दास्यादयश्चद्विरे-

केण श्रीनृपसिंहमोहलकुलाम्भोजप्रकारेन्दुना ।

श्रीमरकुम्भनृपेण कृष्णविवृतौ श्रीगीतगोविन्दके

सश्रीतक्रमदीपिकास्वसुरयं सर्गस्तृतीयो गतः ॥

इति मुग्धमधुसूदनहंसक्रीडननामा सप्तमः प्रबन्धः ॥ ७ ॥

इति श्रीगुर्जरधरित्रीपरिवृढपराजयप्रसरत्प्रतापशोपिताशोपयवनपल्लवेन

राजाधिराजश्रीकुम्भकर्णेन विरचिते गीतगोविन्दविवरणे

मुग्धमधुसूदनो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

यस्य सः । तिर्यकण्ठविरहमौलिश्चासौ तारलोत्संधेति कर्मधारयः । तथाविधस्ते-
त्यर्थः । गीतिर्गानम् । 'ललना तु नितम्बिनी' इत्यमरः । 'उत्सः कर्णपूरेऽपि
सुन्दरे नायकेऽपि च' इति धरणिः । 'कंदर्पं तु तवाङ्कुरैः कलम्बनाद्युपरागे च'
इति । 'कर्मिः पीडालवोत्कण्ठाभग्निप्राकारययीप्सिषु । वल्लसंकोचछेत्तायाम्'
इति ॥ १६ ॥

अप्युद्दिग्गमपारकर्मणि लसत्तृष्णाभुजद्वीविप-

ज्वालातीढमपि व्यसन्नपि सदा संशुष्कतर्कोक्तिषु ।

मचेतो मुरवैरिसद्गुणसुधासिन्धाविहातुर्धनं

सम्यक्प्रापयता न मय्युपकृतं किं शालिनाथ ! लया ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरभिरुविरचिताया श्रीशालिनाथकारितायां

गीतगोविन्दटीकाया रसमञ्जरीख्यायां तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः

-अभिधमधुसूदनः-

यमुनातीरवानीरनिकुञ्जे मन्दमास्थितम् ।

प्राह प्रेमभरोद्धान्तं माधवं राधिकासखी ॥ १ ॥

कर्णाटैरागैकतालीतालाभ्यां गीयते ॥ प्रवन्धः ॥ ८ ॥

निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनु विन्दति खेदमधीरम् ।

ज्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम् ।

मौधव ! मनसिजविशिखभयादिव भावनया त्वयि लीना ।

सा विरहे तव दीना ॥ ध्रुवपदम् ॥ २ ॥

मधुमयनं हृदि कृत्वा परं जयदेवीये मातौ वरम् ।

तनुते धातुं धृतिसुखकरं कुम्भो नृपसतवन्धधिरम् ॥

इदानीं तयोः पृथक्कामावस्थां निरूप्य संयोजयितुमिच्छतुं तीयोऽं निरूपयति—यमुनातीरवानीरेति । राधिकासखी माधवं प्राह—किंविशिष्टं माधवम् ? प्रेमभरेण सैहोद्वेगेणोद्धान्तमुद्रिप्तचित्तम् । पुनः किंभूतम् ? यमुनातीरस्थे वानीरनिकुञ्जे येतसन्निकुञ्जे मन्दं निरुत्साहं यथा स्वात्तया आस्थितमासीनम् । अथवा, अमन्दमिति वचनविशेषणम् । अतिशयव्याकुलं राधां दृष्ट्वा अमन्दं सवेगमाह । पथ्यावकं छन्दः ‘युजोर्जन स’ इति । पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति—अत्र भीते विरहोत्कण्ठिता नायिका वर्णनीया ‘नायिका लक्षणैर्युक्ता गीतकाव्येषु दर्शिता । एकैव नायिका वापि हरमूर्तिरिवाष्टथा । वासुसज्जा समुत्कण्ठा स्वाधीनभर्तुका तथा । कलहान्तरिता वापि विमलब्धाभिसारिका । खण्डिता प्रोयिता चैव नायिकाश्चाष्ट संमताः ।’ तत्र समुत्कण्ठितालक्षणमुक्तं भरतेन—‘यस्याः समुचितेऽप्यङ्गि प्रवासी नैति बह्विधः । सा स्मरानलसंतप्ता विरहोत्कण्ठिता मता’ ॥ १ ॥ निन्दतीति । पूर्वं ध्रुवपदं व्याक्रि-

पूर्वसर्गे कृष्णस्य विरहजनितावस्था वर्णिता । अत्र तु राधायास्तपमाह—यमुनेति । राधिकायाः सखी माधवं कृष्णं वक्ष्यमाणमुवाच । राधिकेत्वानुसम्प्रायां कः । कीदृशं कृष्णम् ? यमुनातीरवानीरनिकुञ्जे वेत्रलताच्छत्रप्रदेशे मन्दं खेदमास्थितमासीनम् । तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह—प्रेमेति । प्रेमभरेण राधिकाविषयज्ञेहाधिक्ये-

पाठा०-१ ‘कानर(ड U.)रागे एकताले’ R.A., ‘कर्णाटरागे’ B., ‘कर्णाट-करागे’ P., ‘कर्णाटरागे एकतालीताले’ S. २ ‘सा विरहे...’ माधव... लीना । C., S., B., P. ३ ‘तव विरहे दीना’ B., S., P.

टिप्प०-१ ‘कृष्णपाणिर्गद्गदन्तपत्रमेकं बहन् दक्षिणकर्णोपरे । संस्तूयमानः सुरचारणैः कर्णाटरागः सिद्धिकण्ठनीलः ॥’ इति कर्णाटरागलक्षणम्—बाल० ।

अविरलनिपतितमदनशरादिव भवदवनाय विशालम् ।

स्वहृदयमर्मणि वर्म करोति सजलनलिनीदलजालम् ॥ सा वि० ३

यते—सा विरहे इति । हे माधव ! साराधा भावनया त्वयि लीना त्वत्त्वानेन त्वन्मयत्वं प्राप्ता इति सुखा त्वयि लीनेति । स्वागन्तरा स्थिता । उत्प्रेक्षते—कामशरभीक्षेय । यथा स्वामन्तरा स्थितायां ते कामशरास्त्वय्येव पतन्ति, न तस्यामिति वुध्यते भावः । किंविशिष्टा सा ? तव विरहे सति दीना दैन्यमाप्ता । इति ध्रुवः ॥ अत्रोत्प्रेक्षालंकारः । किं किं करोति तरुर्माह—चन्दनं निन्दति चन्दनस्य निन्दां करोति । शराह्लादकत्वाद्विपक्षपक्षमाश्रित-निवाभातीति । तत एव इन्दुकिरणमनु खेदं विन्दति लभते । कथम् ? अर्पीरं यथा भयति यथा । अर्पीरमिति चन्दनविशेषणं वा । अधिकं ईरयति प्रेरयति कामशराविति निन्दार्थः । अपि च,—मलयानां व्यालनिवासानां समीरं गरलमिव कलयति । केन हेतुना ? व्यालनिलयमिलनेन व्याल-निलयानां व्यालनिवासानां चन्दनानां मिलनेन सद्भात् । अत्र रूपकोत्प्रेक्षा-विरोधालंकाराः ॥ २ ॥ ध्यानादेकतामापन्नत्वं प्रकटयति—अविरलेति । सा सजलनलिनीदलजालं स्वहृदयमर्मणि वर्म करोति । किंभूतं तत् ? विशालम् । उत्प्रेक्षते—अविरलनिपतितमदनशराद्भवदवनायैव । अविरलं निपतितं निपातो येषां ते च ते मदनशराश्च । जातावेकवद्भावादेकवचनम् । त्वय्यासक्तया 'त्वयि सृतेऽहमेव सृता' इति हृदयमर्मत्वं त्वय्येव विधाय भवदवनायेति युक्तम् । स्वहृदयमर्मणि भवदवनाय भवदृक्षणाय सजलनलि-

नोद्भ्रान्तमुद्रिग्रम् । तथा च प्रेममरेण ध्यानपरम्परया तां साक्षात्कृत्य तदन्वेषणं विहाय लतागृहस्थितमिति भावः । 'अथ चेतरे । रयात्रपुष्पविडुलवेन्नानीरवज्जुलाः' इत्यमरः । 'मन्दः खले मन्दराते मूर्खे खलेषु रोषिणि' इति विश्वः ॥ १ ॥ निन्द-तीति । गीतस्यास्य कानर(ठ)रागः एकतालीतालश्च । गीतार्थस्तु—हे माधव ! सा राधा तव विरहे तद्विश्लेषे चन्दनं निन्दति । अथ च इन्दुकिरणमनु-लक्षीकृत्याधीरमनल्पं खेदं दुःखं विन्दति प्राप्नोति । मलयसमीरं मलयपर्वत-संघन्निधनं वातं व्यालनिलयमिलनेन व्यालानां सर्पाणां निलयो निवासश्चन्दन-वृक्षस्तस्य मिलनेन संसर्गेण गरलमिव विषमिव कलयति मन्यते । चन्दनवृक्षस्थितैः सर्पैः पीलोद्गीर्णाः । एते मलयजवायवोऽत एव विषमयाः कथमन्यथा क्षीरसंपर्का-देव मूर्च्छां मे जनयन्तीति मन्यत इति भावः । कुतस्तथा मन्यत इत्यतो हेतुगर्भ-विशेषणमाह—दीनेति । दीना दुःखिता । तथा च दुःखितस्य सुखहेतुरपि दुःखायैव भवतीति भावः । पुनः कीदृशी ? भावनया ध्यानेन त्वयि लीना मग्ना । कस्मादिव ? मनसिजस्य कामस्य ये विशिखा बाणास्त्वद्भयादिव । 'व्यालो भुजङ्गमे प्रोक्तः श्वापदे दुष्टदन्तिनि' इति विश्वः । 'गरलं तु विषे माने गरले तृणपूरके' इति च ॥ २ ॥ अविरलेति । सा स्वहृदयरूपमर्मस्थाने विशालं सजलनलिनी-

कुसुमविशिखशरतल्पमनल्पविलासकलाकमनीयम् ।

व्रतमिव तव परिरम्भसुखाय करोति कुसुमशयनीयम् ॥ सा वि० ४

बहति च चलितविलोचनजलभरमाननकमलमुदारम् ।

विधुमिव विकटविधुन्तुददन्तदलनगलितामृतधारम् ॥ सा वि० ५

नीदलजालं पिधानमिव करोति हृदयान्मा निरगादिति युञ्जेति युक्तिलेशः ।
उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३ ॥ कुसुमेति । सा कुसुमशयनीयं कुसुमशय्यां करोति ।
किंभूतं कुसुमशयनीयम् ? अनल्पविलासकलाकमनीयं बहुतरविलास-
रमणीयम् । किमिव ? कुसुमविशिखशरतल्पं व्रतमिव । किमर्थम् ? तव
परिरम्भसुखाय । अन्योऽपि सुखैषी व्रतमाचरति । दुर्लभभवदाक्षेपावाप्तये
स्वरेण दूयमाना सा हुष्करं तस्यैव शरशय्याव्रतमाचरतीत्यर्थः । अत्रो-
त्प्रेक्षालंकारः ॥ ४ ॥ बहतीति । सा आननकमलं बहति । किंभूतम् ?
चलितविलोचनजलभरम् । चलितः संभक्तः विलोचनेन जलभरो यत्र । वा
चलिते संभक्ते विलोचने जलभरेण यत्र । अथवा, चलितविलोचन एव
जलधरो मेघो यत्रेति पाठः । किंविशिष्टं आननकमलम् ? उदारं मनोहरम् ।
कमिव ? विधुमिव । किंभूतं विधुम् ? विकटा विकराला विधुन्तुददन्तासैर्द-
लनेन पीडनेन गलितामृतधारा यस्मिन् । अनेन भवद्विरहेणानवरतं रुदत्या
मुखमिन्दुकान्तं विमर्तोत्थाशयः, अस्तिवर्णमभूदित्यर्थः । अत्रोपमालंकारः

दलजालं जलसहितं कमलिनीपत्रसमूहं वर्म कवचं करोति । किमर्थमिव ? अविरलं
यथा स्यादेवं निषतितो यो मदनशरः कामबाणस्तस्माद्रवदवनाय भवतो रक्ष-
णायैव । तस्या हृदये त्वं सर्वदा तिष्ठसि, अतोऽविरतनिषतस्मिन्मदनशरैस्ते पीडा
मा भूदिति पद्मिनीपत्रैस्ते सन्नाहमिव सा करोतीति भावः । केचित्तु—कीदृशं
वर्म ? अविरलनिषतितमदनशरादवनाय स्वरक्षणाय भवदिव संपद्यमानमिवेति
व्याकुर्वन्ति । ‘अवेनं रक्षणे प्रीता’ इति विश्वः ॥ ३ ॥ कुसुमेति । सा कुसुम-
शयनीयं पुष्पशय्यां करोति रचयति । कीदृशम् ? अनल्पविलासकलायां बहुतर-
क्रीडाकलायां कमनीयं काङ्क्षणीयम् । न दैवस्य गतिर्ज्ञातुं शक्यते । को वेदाक-
स्यादेव भवानागच्छतीत्याशयेन कुसुमशय्यामारचय्य स्वन्मार्गदत्तदृष्टिरैकनिष्ठैव
तिष्ठतीति भावः । किमिव करोति ? कुसुमविशिखः कामस्वस्य ये शराः कुसुमस्व-
रुपास्तेषां तल्पं शय्या तत्र तत्स्वरूपं व्रतमिव । तव परिरम्भसुखाय तवालिङ्गन-
जन्यसुखप्राप्तये करोति ? ‘तत्त्वं च शयनीये स्यात्तल्पं वृन्दकलत्रयोः’ इति विश्वः ।
एतैस्त्रिभिः पदैरद्वेगाख्या प्रपञ्चावस्था कथिता । तद्वक्ष्यं प्रागेवोक्तम् ॥ ४ ॥
बहतीति । सा उदारमाननकमलं श्रेष्ठं मुखपद्मं बहति धारयति । कीदृशम् ?

विलिखति रहसि कुरङ्गमदेन भवन्तमसमशरभूतम् ।

प्रणमति मकरमधो विनिधाय करे च शरं नवचूतम् ॥ सा वि० ६

ध्यानलयेन पुरः परिकल्प्य भवन्तमतीव दुरापम् ।

विलपति हसति विपीदति रोदिति चञ्चति मुञ्चति तापम् ॥ सा वि० ७

॥ ५ ॥ अपि च,—विलिखतीति । हे कृष्ण ! सा मत्सखी रहसि गङ्गान्ते कुरङ्गमदेन भवन्तं विलिखति । किंभूतं भवन्तम् ? असमशरभूतं कुसुम-शरतामापन्नम् । स्वामेव दुर्लभत्वात् बाह्यकारेण कुसुमशरोऽयमिति बुद्ध्या । किं कृत्वा विलिखति ? करे नवचूतशरं विनिधाय । अत्र चूतपुष्पधारणेन पूजोपयुक्ता । अनन्तरं प्रणाम उचित एव । पीडाकरे कामे स्वरक्षार्थमर्चन-प्रणामयोरपि युक्तत्वमेव । अथ च विरहिणीव्यापार उक्तः । तदुक्तं भरतेन—‘देवतापूजनं कुर्यादद्यादलिभुजे यलिम् । लिखेत्कान्तप्रतिकृतिं पादयेच्छुक्-सारिकाः ॥ गणयेच्चायमिदं गीतं गायेतद्विद्वन् । एवंविधविनोदेन नयेत्कालं वियोगिनी’ ॥ च पुनः अयः बाह्यदेहे मकरं विनिधाय एवं साहोपाह्वकाम-रूपं भवन्तं विनिधाय मा दहेति प्रणमति । अत्र लिखित्वा प्रणमतीति वक्ष्ये विरहिणो हि कृष्णकृत्यज्ञा न भवन्तीति पौनःपुन्येन यत्र तत्र गच्छन्तीति शीतनार्थम् । अत्रोपमालंकारः ॥ ६ ॥ अपि च,—ध्यानलयेनेति । हे कृष्ण ! सा मत्सखी भवन्तं विलिखति । किंविशिष्टं भवन्तम् ? अतीव दुरापं दूतीप्रे-षणादिना दुरापं दुर्लभम् । किं कृत्वा विलिखति ? ध्यानलयेन ध्यानैकाम्रतया

मलिते त्वमार्गविलोकनाय तिर्यन्तपङ्कारिते विलोचने नेत्रे एव जलधरौ मेधौ यत्र तादृशम् । अत्र निरन्तराश्रुवर्षित्वेन नेत्रयोरर्जलधरत्वेन निरूपणम् । कश्चिद्वि-विधुमिव । कीदृशं विधुम् ? विकटाः कराला विशाला वा ये विधुन्तुदस्य राहोर्द-न्तास्तैर्दलनं खण्डनं तस्माद्रलिता प्रच्युताऽमृतस्य घातं यत्र तादृशम् । अत्र मुखस्य विधुना नेत्रजलस्य चामृतधारारूपसादृश्याद्व्यापारोपमा बोध्या । ‘विकटः सुन्दरे प्रोचो विशालविकरालयोः’ इति विधुः । ‘तमस्तु राहुः स्वर्गानुः सैहिकेयो विधुन्नुदः’ इत्यमरः । इयं चोन्मादाख्या सतमापस्था । तदुक्तं शृङ्गारतिलके—(२।१३) ‘दासः प्ररोदनोत्कम्पवसुधाश्लेषैरपि । व्यापारो जायते यत्र स उन्मादः स्मृतो यथा ॥’ इति ॥ ५ ॥ किञ्च, विलिखतीति । रहस्यकान्ते कुरङ्गमदेन कस्तूर्या भवन्तं विलिखति । कीदृशम् ? असमशरभूतं काम-स्वरूपिणं तत्र करे नवचूतं शरं निधाय तवाधः आसनस्थाने मकरं निधाय धृत्वा प्रणमति । कुसुमशरो मकरबाह्यनस्त्रमेवासीत्यनेन ‘चूतरूपपुष्पशरेण विमिति मां संतापयसि ?’ इति प्रणम्य त्वां याचत इति भावः ॥ ‘मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरीगन्ध-केशरे’ इति हारावलिः ॥ ६ ॥ ध्यानेति । ध्यानं चिन्तनं तत्र यो लयस्तत्परत्वं

प्रतिपदमिदमपि निगदति माधव ! तव चरणे पतिताहम् ।
त्वयि विमुखे मयि सपदि सुधानिधिरपि तनुते तनुदाहम् ॥ सा वि० ८

पुरोऽग्रे परिकल्प्य । लिखित्वा च दृष्टो मयेति हसति । आश्लेषादिकं न करो-
तीति विपीदति । तत्र कुरुतां नाम; प्रेम्णा दृष्टिमपि न प्रयच्छतीति रोदिति ।
दृष्टायामपि नास्य संतोष इति चक्षति स्थानास्थानान्तरं गच्छति । पुनरागत्य
दृष्टश्चेत्स यश्यो भविष्यतीत्याशयेन तापं मुञ्चति इति । अत्र दीपकमलंकारः ॥ ७ ॥
प्रतिपदमिति । हे माधव ! सा मरस्सी प्रतिपदं प्रतिचरणन्यासं प्रतिस्थानं
वा इदमेव निगदति । अग्रापिरेवार्थे । इदमिति किम् ? अहं तव चरणे
निपतिता । सपदि मयि विषये त्वयि विमुखे सति सुधानिधिरपि सुधानि-
धानमपि तनुदाहं शरीरदाहं तनुते । अथवा, सुधानिधिश्चन्द्रोऽप्यतनुदाहं
स्मरतापं तनोति । अतनु यथा स्यादिति च । अग्रातिशयोक्तिरलंकारः ॥ ८ ॥

तेनातीवातिशयेन दुरापं दुःखेन प्राप्यं भवन्तं पुरोऽग्रे परिकल्प्य सा राधा विलपति
'शठ ! इयत्कालं याभिः सह क्रीडां कृतवानसि, तत्रैव गच्छ' इत्याद्युक्त्वा रोदिति ।
भाग्यवशादागतोऽप्यतिनिर्भर्त्तनार्को घेदपुनर्वातीत्यनुरागप्रकटनाय हसति । पश्चा-
त्पुरःस्थितोऽप्ययं मामालिङ्गनादिना न संभावयतीति विपीदति विषादं प्राप्नोति । पुनः
कथमयं वश्यः स्यादिति विचार्य रोदिति । यतो नायिकानां नायकस्य पुरतो रोदनं
परमवशीकरणं जायत इति । तदुक्तम्—'रुदितमुदितमलं योषितां विमहेषु' इति ।
पश्चाद्भेदेन तदौदासीन्यमालक्ष्य गच्छन्तीं मामयमनुनेप्यतीत्यभिप्रायेण चक्षति
स्थानान्तरं गच्छति । पश्चाज्जानेनैव तत्सङ्गपरिकल्पनया तापं मुञ्चति ।
क्लिकिञ्चिताख्यो वाऽयं भावः । तदुक्तं दशरूपके—(२।३९) 'कोधाश्रु-
हर्षभीत्यादेः संकरः क्लिकिञ्चितम्' इति । इयमप्यनुमादाख्यावस्था ।
अलंकारस्येह दीपकमिति । तदुक्तम् (का. प्र. १०।१०३)—'सैव क्रियासु बह्वीषु
कारकस्येति दीपकम्' इति । अस्यार्थः—बह्वीषु क्रियासु कारकस्य सैव
सङ्घट्टितैरेव दीपकमिति ॥ ७ ॥ प्रतिपदमिति । प्रतिपदमितस्तत्तत्फलन्ती
पदं यदं प्रतिपदं निगदति । हे माधव ! तव चरणेऽहं पतिता त्वयि विमुखे
विशिष्टे सति सुधानिधिरमृतनिधिश्चन्द्रोऽपि तनुदाहं मच्छरीरसंतापं तनुते
विस्तारयति । त्वं माया लक्ष्म्या धवः स्वामी । चन्द्रश्च समुद्रोत्पन्नत्वाल्लक्ष्म्याः
सहोदर इति त्वयि निकटस्थिते सति सपद्यपि मे किमपि न कर्तुं शक्नोति ।
त्वयि प्रतिकूले च सति स्वमग्निनीलापञ्च्यं मयि स्मरन्सुधानिधिरपि मे तनुदाहं
तनुते इति 'माधव'पदेन ध्वनितम् । सुधानिधेस्तापकारित्वं विरुद्धमिति

टिप्प०-१ अत्र 'माधव'पदेन या लक्ष्मीः, तस्या धवः स्वामी यद्विरहव्याकुले
बभूव इति राधायाः सौभाग्यं ध्वनितम्-दीपिका ।

श्रीजयदेवभणितमिदमधिकं यदि मनसा नटनीयम् ।

हरिविरहाकुलबल्लवयुवतिसखीवचनं पठनीयम् ॥ सा वि० ॥ ९ ॥

आवासो विपिनायते प्रियसखीमालापि जालायते

तापोऽपि श्वसितेन दावदहनज्वालाकलापायते ।

श्रीजयदेवेति । हे धैष्णवा । इदं श्रीजयदेवभणितं यदि मनसाधिकं नटनीयमभिनेतव्यम् । 'नट'शब्देनात्र नाट्यस्याभिनयप्राधान्यादभिनयो विवक्षितः । अथवा,—नटनीयमित्यास्वादनीयम्, रसनीयमिति यावत् । 'नाट्यशब्दो रसे मुख्यः' इति भरतीये । किंभूतमिदम् ? सखीमधिकृत्य वर्तमानम् । तर्हि हरिविरहाकुलबल्लवयुवत्या राधाया सरया वचनं पठनीयम् । जयदेवभणितं हि दमेव सारमित्यर्थः ॥ ९ ॥ 'प्रतिमण्डकतालेन रागे देशाङ्गसहिते । पदात्तुयांश्चरैर्युक्तं पदात्सगमतस्तथा ॥ आकारोपचितालापगमकाकुलविग्रहः । आभोगात्तेनैकं पादैः प्रचुरैरतिपेशलः ॥ हरिवल्लभपूर्वोऽयमशोकपल्लवः स्मृतः ॥' इति हरिवल्लभशोकपल्लवनामाष्टमः प्रबन्धः ॥ ८ ॥ किं बहुना, इदानीं मत्सरयास्वदृते स्वयं विपरीते सर्वमेव विपरीतमित्याह—आवास इति । 'हन्त' इति खेदे । हे माधव ! सा मत्सखी त्वद्विरहेण हरिणीरूपायते गृणीरूपमिवाचरति । स्वभावतो विरहेण पाण्डुरर्णो भयस्वेवेति तत्राविध रूपमधिकृत्य हरिणीरूपेणोपमीयत इत्युक्तम् । कथमिति प्रश्ने हरिणीविशेषणेनाह—आवासो विपिनायते । हरिण्य किल बने वसन्ति, तस्या मे सरया आवासो विपिनायते । अत्र 'आवास'शब्देन निलय उच्यते । प्रियसखीनां माला श्रेणि जालायते, इतस्ततो गमनाय तद्रोधकत्वात् । अथवा,—प्रियसखीदत्ता मालापि

विरोधनामायमलङ्कारः ॥ ८ ॥ श्रीजयदेवेति । जयदेवभणितं जयदेवकवित्वमतिशयितं यदि मनसा नटनीयं नर्तितव्यं तदा इदं हरिविरहेणाकुला व्याकुला या बल्लवयुवतिसख्या या सखी इतीति प्रेषिता तस्या वचनं पठनीयम् । इयं विरहोत्कण्ठिता । नायिका । तल्लक्षणं तु प्रागेवोक्तम् ॥ ९ ॥ सा सा विना कुत्रापि न निर्गतिं लभत इत्यत आह—आवास इति । तस्यास्त्वद्विरहेणावासो मन्दिरं विपिनायतेऽरण्यामिवाचरति । प्रियसखीनां माला पङ्क्तिरपि जालायते आनायवदाचरति । यदा त्वद्विच्छेदोत्पन्नसहिष्णुतया जीवितमपि त्यक्तुं प्रवृत्ता भवति तदा सखीभिर्निर्वायत इति स्वच्छन्दव्यवहारप्रतिबन्धकतया जालवदाचरतीति भावः । अथ तापो विरहजनितस्त्रापो नि श्वसितेन नि श्वासेन दावदहनज्वालाया दावामिश्रितया य कलापः समूहः स इवाचरति । अपोऽपि दावामिश्रितया प्रचण्डो भवतीति ध्वनिः । सापि हरिणीरूपायते हरिणीवदाचरति । हा कष्टम् । कथम् ? कन्दर्पोऽपि कामोऽपि पतनन्दजनकोऽपि तद्विरहे यमायते

सापि त्वद्विरहेण हन्त हरिणीरूपायते हा कथं -

कन्दर्पोऽपि यमायते विरचयन्शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १० ॥

देशां स्वरागैकतालीतालभ्यां गीयते । प्रबन्धः ॥ ९ ॥

स्तनविनिहितमपि हारमुदारम् ।

सा मनुते कृततनुंरिव भारम् ।

राधिका तव विरहे केशव ! ॥ ध्रुवपदम् ॥ १ ॥

जालायते । हरिणीबन्धनार्थं जालं क्षिप्यते तद्वाचरति । अपि च, - तापोऽपि देहतापोऽपि श्रुतितेन निःश्रुतितेन दावाग्निज्वालावलीवाचरति । पूर्वं तस्या हरिणीत्वं निरूप्य तेदमभिनयन्त्याह—‘हा’ इति कष्टे । सा मत्सखी कथं घतते ? यतः कामोऽपि शार्दूलविक्रीडितं विरचयन् यमायते यम इवाचरति । शार्दूलः किल हारिणीं हन्तीत्युक्तिः । अत्र च हरिणीबन्धनस्थस्यास्त्वयि दृढानुरागोऽस्ति । निःस्नेहे स्नेहवत्तया पशुरूपत्वेन हरिणीरूपमौचित्यमावहति । निःस्नेहेऽस्नेहयति सैवैवधारणार्थः । घृत्तमपि शार्दूलविक्रीडितम् । अत्र लुप्तोपमा । विरोधाभासश्चालंकारः ॥ १० ॥ इदानीं राधासखी स्वसखीविरहचेष्टितं देवे विनियेदयति—पूर्वं ध्रुवपदं व्याक्रियते । राधिकेति । हे केशव ! राधिका तव विरहे वर्तते । अनुकम्पया, राधा राधिका, तस्यां अनुकम्पयां विधेहीत्यनुकम्पार्थेन द्योत्यते । इति ध्रुवः ॥ विरहे वर्तनात् राधा किं किं करोतीत्यपेक्षायां पदानामारम्भः । स्तनविनिहितमिति । हे केशव ! सा कृततनुः स्तनविनिहितमप्युदारं मनोहरं हारं भारमेव मनुते कृतान्त इवाचरति । किं कुर्वन् ? शार्दूलस्य व्याघ्रस्य विक्रीडितं क्रोडां कुर्वन् । यथा हरिणी समन्ततः प्रवीणदावाग्निज्वालयोद्धिमा व्याघ्रेण प्राणिता अग्रे व्याघ्रजालं विततं पश्यन्ती दशदिशं चकिर्तं विलोकमाना कापि न निर्मुक्तिं लभते, तथेयमपि व्याघ्ररूपेण कामेन प्राणिता सखीष्वावासेषु कापि निर्मुक्तिं न लभत इति भावः । अत्र शार्दूलविक्रीडितनामकं छन्द इत्यपि ध्वनितम् । अत्र प्रथमपादे उद्देगाख्यावस्था कथिता । सङ्गक्षणं तूर्कं प्राक् । रोये चाष्टमी व्याध्यवस्था कथिता । तदुक्तम्—‘अभीष्टसंगमाभावाव्याधिः संतापलक्षणः । अत्र संतापनिःश्वासौ शीतवस्तुनिषेवणम् ॥ नोत्तरं भायते प्रश्ने नेश्वते न शृणोति च ॥’ इति । ‘शार्दूलो राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुमेदे च’ इति विग्रहः ॥ ९ ॥ पुनरपि व्याधिरूपामष्टमीमवस्थां संप्राप्य तां च गीतेन कथयति—स्तनेति । गीतस्यास्य देशास्वरागः । रूपकतालः । गीतार्थस्तु—हे केशव ! तव विरहे सा राधिका अनुकम्पया राधा स्तनविनिहितमपि स्तनयोरुपरि दृढात्सखीजनैर्घृतमप्युदारमुत्कृष्टं हारमतिभारं

पाठा०-१ ‘देशाग’ G., ‘देशा’ B., P. २ “रतिभारम्” RM. ३ ‘राधिका विरहे तव’ P., RM., RP.

टिप्प०-१ क मुखं, तलेशो नियन्ता केशः, सर्वेषां मुखप्रद इत्यर्थः; वं अमृतं सुवर्तिजीवन तद्रूपः, केशश्चासौ वक्ष्य केशवः; एतादृशेन स्वयैवंभूता प्रणयिनी मत्सखी दुःखिता भवति, तन्नोचितमिति ‘केशव’ इति संबोधनेन ध्वनिनम्-दीपिका ।

सरसमसृणमपि गलयजपङ्कम् ।

पश्यति विपमिव वपुषि सशङ्कम् ॥ राधिका० ॥ २ ॥

श्वसितपवनमनुपमपरिणाहम् ।

मदनदहनमिव वहति सदाहम् ॥ राधिका० ॥ ३ ॥

दिशि दिशि किरति सजलकणजालम् ।

नयननलिनमिव विगलितनालम् ॥ राधिका० ॥ ४ ॥

विस्वाधिर्याकृतातनोहोरोऽपि भारोपमो भवति ॥ १ ॥ अपि च,—सर-
सेति । सा सरस्यो वपुषि पतमानं गलयजपङ्कं सदाहं यथा स्यात्तथा
विपमिव पश्यति । किंविधम् ? सरसमसृणमपि सरसं च तन्मसृणं च सरस-
मसृणं द्रवरूपास्त्रिगुणकोमलमपि ॥ २ ॥ अपि च,—श्वसितेति । सा
सरस्यो श्वसितपवनं मदनदहनमिव कामाग्निमिव वहति । किंभूतम् ? सदाहं
दाहसहितम् । विरहेणान्तस्तापो विद्यते तेन सहितम् । किंभूतम् ? अनुप-
मपरिणाहम् ; निःश्वासानामनिर्दिष्टात् ॥ ३ ॥ अपि च,—दिशि दिशीति ।
सा राधा नयननलिनं दिशि दिशि किरति विक्षिपति । एतदंशनाकाङ्क्षेति
शेषः । सजलकणजालं जलकणसमूहेन सह पतमानम् । उपदेशे-
विगलितनालमिव विक्षिप्तं नयनं विनालेन नलिनेनोपमीयते । अथवाऽत्र
उच्युनन्त्वाकजलरहितत्वादीनत्वाच्च विनालेन कमलेनोपमीयते ॥ ४ ॥

मनुते । तत्र हेतुगर्भं विज्ञेयमाह—कृशतनुरिति । कृशा तनुरङ्गं यस्या सा
॥ १ ॥ किंच,—सरसेति । गलयजपङ्कं चन्दनपङ्कं वपुषि देहे सशङ्कं शङ्कासहितं
यथा स्यादेवं विपमिव पश्यति । कीदृशम् ? सरसमसृणमपि, आर्द्रचिक्कण-
पीत्यर्थः । ‘पङ्कः कर्दमपापयोः’ इति विश्वः । ‘मसृणः कर्द्वशे श्लिषे’ इति मेदिनी
॥ २ ॥ किंच,—श्वसितेति । सा श्वसितपवनं धासवायुं वहति धारयति ।
कीदृशम् ? अनुपमपरिणाहं उपमारहितः परिणाहो दैर्घ्यं यस्य तादृशम् । कमिव ?
मदनदहनमिव कामाग्निमिव । कीदृशम् ? सदाहं दाहसहितम् । ‘परिणाहो विशालता’
इत्यमरः । एषा चला व्याध्यवस्था कविता । तल्लक्षणं तु प्रागेनेकम् ॥ ३ ॥ दिशि
दिशीति । सा दिशि दिशि नयननलिनं नेत्रपद्मं किरति विक्षिपति । कीदृशम् ?
विगलितनालं विगलितवृद्धितो नालो दण्डो यस्य । पुनः कीदृशम् ? सजलकण-
जालं जलकणजालैरश्रुजलकणिकासमूहैः सहितम् । अत्र ‘इव’शब्दो वाक्या-
लंकारे । अत्र नेत्रस्य नलिनत्वेन निरूपणातिशयितत्वं बोध्यम् । तेन जडता नवम्य-
वस्था ध्वनिता । तदुक्तं रसार्णवसुधाकरे—‘यत्र ध्यायति निःशङ्कं जडता
सा प्रकीर्तिता । अत्र स्पर्शानभिज्ञत्वं वैकर्ण्य शिथिलाङ्गता ॥ अक्रीडाङ्गतिः

त्यजति न पाणितलेन कपोलम् ।

बालशशिनमिव सायमलोलम् ॥ राधिका० ॥ ५ ॥

नयनविषयमपि किसलयतल्पम् ।

कलयति विहितहुताशविकल्पम् ॥ राधिका० ॥ ६ ॥

हरिरिति हरिरिति जपति सकामम् ।

विरहविहितमरणेव निकामम् ॥ राधिका० ॥ ७ ॥

त्यजतीति । सा राधा पाणितलेन कपोलं न त्यजति; चिन्ता-
वशात् । किंभूतं कपोलम् ? अलोलम् । कः ? सायम् । सायं हि विशेष-
विरहोद्देको भवति । कमिव ? बालशशिनमिव । अलोलमिति बालचन्द्रो हि
सायं पाण्डुरनिःश्रीकश्च भवति । कपोलस्य हस्तेनाच्छादितत्वाद्बालशशिनोपमा
॥ ५ ॥ अपि च, -नयनेति । सा राधा किसलयतल्पं विहितहुताशविकल्पं
कलयति हुताशमिव जानाति । किंभूतं तल्पम् ? नयनविषयमपि ।
अनुमितार्थे संसर्गे वा भ्रान्तिर्जायते । नयनविषयेऽपि भ्रमेर्निर्निमित्तराज्ञ-
यनयोस्त्वयमारोपितत्वं द्योत्यते ॥ ६ ॥ अपि च, -हरिरितीति । सा मत्सखी
निकाममतिशयेन सकामं साभिलाषं यथा स्यात्तथा हरिरिति जपति त्वन्नाम
गृह्णत्यास्ते । किंभूता ? विरहविहितमरणेव विरहेण विहितं मरणं यस्याः
सा । अर्थात्तत्रैव । अन्योऽपि विहितमरणो हरिरिति हरिरिति जपत्येव ॥ ७ ॥

स्तम्भनिःश्वासकृशतादयः ॥' इति ॥ ४ ॥ त्यजतीति । सा सायं संभ्यासमये
पाणितलेन करतलेन कपोलं न त्यजति । कीदृशम् ? अलोलमचञ्चलम् । 'अहस्तु
यथाकथंचिज्जीतं, रात्रिस्तु युगायमाना कथं नेतव्या ?' इति कपोलतले पाणिं कृत्वा
सायं चिन्तयतीति भावः । कमिव ? बालशशिनमिव द्वितीयाचन्द्रमिव । भुतार्थस्य
करतलच्छन्नलेनार्धदृश्यमानतया विरहपाण्डुतया मुखस्य द्वितीयाचन्द्रसाम्यम् ।
इयमपि जडतावस्था ॥ ५ ॥ नयनेति । किं च, सा नयनविषयमपि चक्षुर्गोचरमपि
किसलयतल्पं नयपल्लवशयनीयं विहितो हुताशनस्याभोर्विकल्पः संशयो यत्र तादृशं
कल्पति । अत्र किसलयेषु तावत्संतापकलादिसमानधर्मदर्शनादमित्यसंशयः ।
इयं चोद्विगावस्था । तद्वृत्तं प्रागेदोक्तम् ॥ ६ ॥ हरिरितीति । सा निकामम-
तिशयेन हरिरिति हरिरिति जपति । केव ? विरहेण तद्विच्छेदेण विधातुमारब्धं
मरणं यथा सा । कथम् ? सकामं साभिलाषं यथा स्यात् तथा । अभिलाषादिषु
नवसवस्थस्यतीतास्तपि त्वदौदासीन्यमात्रस्य मरणाख्यापि दशम्यवस्था अवश्यं
भवितव्येति निश्चित्य प्रपन्नानां हेतुहरणाद्विरित्युच्यत इति यो वेद प्रसन्नस्त-

श्रीजयदेवभणितमिति गीतम् ।

सुखयतु केशवपदमुपनीतम् ॥ राधिका० ॥ ८ ॥

सा रोमाञ्चति सीत्करोति विलपत्युत्कम्पते ताम्यति

ध्यायत्युद्गमति प्रमीलति पतत्युद्याति भूच्छैत्यपि ।

अपि च,—श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवभणितं वर्णितं हरेः कृष्णस्य गीतं सुखयतु । भक्तान्तराध्याहारः । किंविशिष्टं गीतम् ? केशवपदमुपनीतं प्रापितम् । इदं श्रीजयदेवभणितं हरिगीतं केशवपदं सुखयतु । केशवः पदं स्थानं यस्यासौ केशवपदः, तं केशवपदं धैष्णवं सुखयतु । किंभूतं गीतम् ? उपनीतम्, उप समीपं नीतं प्रापितमित्यर्थः । अत्र मात्राचतुष्पदी छन्दः । सर्वत्रोपमालंकारः ॥ ८ ॥ इदानीं भक्त्याख्या भावितमरणशंसनमिवेण सन्मनः प्ररोचयति—सेति । हे सर्व्वेद्यप्रतिम अधिनीकुमारसदृशरूप ! एतावत्पतनुग्वरे एतावतीमयस्यां प्राप्तवत्पतनुग्वरे । पक्षे,—भतनुग्वरे महति ग्वरे सति यदि प्रसीदसि ततः सा परतनुः तव रसात् शृङ्गारात्किं न जीवेत् ? अपि तु जीवेदेव । अन्यथा चेन्न प्रसीदसि तदा अन्त एवान्तकः मरणमसि, मरणहेतुत्वात्त्वमेव मरणमिति । अथवा,—हे सर्व्वेद्यप्रतिम अधिनीकुमारतुल्य वैद्य ! यदि प्रसीदसि ततस्ते रसात्पारदादिनिष्पन्नौषधास्ता वरतनुर्न जीवेत् ? अपि तु जीवेदेव । अन्यथा अन्तको यमो नास्ति ? अपि तु यम एव । 'वरतनुः' इति हेतुगर्भं विशेषणम् । तेन सा तनुरुपैति कृत्वा-ऽवश्यं जीवनीयेति तात्पर्यम् । सा राधा न पेयलं पालयित्वा स्वयमनुरक्ता, किंतु सार्व्विकभावेनापि स्वदायत्तजीवितेति दर्शयन्त्याह । तानेव सार्व्विक-भावान्विवृणोति—सा रोमाञ्चतीति । 'सन्मनः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ

स्मिन्नपि जन्मन्यागल्य मे क्लेशं हरिष्यति, मा आयातु तथापि 'अन्ते या मतिः सा गतिः' इति जन्मान्तरेऽपि स एव बल्लभो भूयादिति साभिचार्यं नामान्तरं विहाय हरिरिलोबं जपतीति भावः । विहितेष्टत्र 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (पा. ३।४।७९) इति क्तः ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । इत्यमुना प्रकारेण जयदेवेन भणितमुच्चारितं सुखयतु । अर्थाच्छ्रोतृन्गायकांश्च । कीदृशम् ? केशवपदमुपनीतम् ॥ ८ ॥ सा रोमाञ्चतीति । सा राधा रोमाञ्चति रोमाञ्चनञ्चति प्रफुल्लयति । उद्गमयतीत्यर्थः । यद्वा,—रोमाञ्चोऽस्या अस्तीत्यर्थ आदिलादचप्रत्यये रोमाञ्चः सिद्ध इवाचरति रोमाञ्चयति । यद्वा,—रोमाञ्चपदं लक्षणया रोमाञ्चवत्सीपरम् । तथा च ओजस्वीवाचरतीत्यादिवशो रोमाञ्चवत्सीवाचरतीत्यर्थः । अनेनाभिचार्यः कथितः । सीत्करोति सीत्कारं करोति । अनेन चिन्तास्पृष्टी कथिते । अथ च विलपति, 'स शूरः सुन्दरश्च' इत्यादिनायकगुणान्विशेषेणालपति । अनेन गुणकीर्तनमुक्तम् । उत्कम्पते कथं विरहदुःखं सोढव्यमिति कम्पयुक्ता भवति । ताम्यति खलाना गीत० ८

एतावत्यतनुज्वरे वरतनुजीवेन्न किं ते रसा-

त्स्ववैद्यप्रतिम ! प्रसीदसि यदि त्यक्तोऽन्यथा हस्तकः ॥ ९ ॥

वेपथुः । वैवर्ण्यमधुप्रलयावित्यष्टौ सार्विका मताः । सा राधा रोमाञ्चति । रोमाञ्चो विद्यते यस्य स रोमाञ्चः, रोमाञ्चित इत्यर्थः; तद्वदाचरति रोमाञ्चति । अकारोऽत्र मत्वर्थीयः । रोमाञ्चतीत्यादिना रोमाञ्च उक्तः । सीत्करोतीति वैवर्ण्यम्, विलपत्युद्यातिम्यामधु, उद्यातीति निःसरति; उत्कम्पत्युद्धमतिभ्यां वेपथुः, ताम्यतिना स्वेदः, ध्यायतिपततिभ्यां स्तम्भः, पततीति वैपरीत्येन तपतिवैवर्ण्यं योजनीयः । प्रमीलतिना स्वरभङ्गः, मूर्च्छतिना प्रलयः, इत्येवमष्टौ सार्विका भावाः प्रदर्शिता भवन्ति । सम्मनस्तत्प्रभवाः सार्विकाः । इदमाकृतम्—त्वय्यारोपितमनस्का त्वया जीवनीयेति; अन्यथा आश्रितत्यागलक्षणं दूषणमपीति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र दीपकमलंकारः । विप्रलम्भाख्यः शृङ्गारो रसः । अत्र पूर्वार्धेन स्थायिभावा उक्ताः । तदुक्तम्—‘रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । छुगुप्साविस्रयशमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥’ इति । सार्विकाश्च पूर्वत एव उक्ताः ॥ अहमित्याद्यनुकूलो नायको दक्षिणो वा । उत्कण्ठिता नायिका । सखी दूषीत्येन सहायिनी । तल्लक्षणम्—‘प्रवृत्तिकुशला घीरा गूढमल्लद-प्रिया । स्वतन्त्रा विधवा दासी दुष्टा प्रयजिता सखी । मालाकारादिनारी च

भवति । ध्यायति तव ध्यानं करोति । एतैर्विशेषणैरुद्देश्यावस्था कथिता । चन्द्रमति क्रीडादिस्थलं निर्दिशती भ्रमति । अनेन प्रलापः कथितः । प्रमीलति ध्यानकल्पिततदालिङ्गनादिजन्यसुखभावेन चक्षुषी निमीलयति । अनेनोन्मादः कथितः । पतति काश्येन स्यादुमशक्यतया भूमौ पतति । पश्चाद्भावनया त्वां दृष्ट्वा कथं कथमप्युद्याति लवभ्युद्धमनं करोति । अनेन व्याधिः कथितः । ततो मूर्च्छति मूर्च्छां प्राप्नोति । अनेन जडता कथिता । क्रियादीपकोऽयमलंकारः । तल्लक्षणमुक्तं प्राक् । ननु जडतापर्यन्तावस्था यदि जातैष तदा किमज्ञसङ्गेनेत्यत आह—
एतादृशीति । हे स्ववैद्यावधिनीबुभारो तत्प्रतिम तत्सदृश । एतादृश्यतनुज्वरे त्वं यदि प्रसीदसि तदा सा वरतनुः कमनीवदेहा ते तव रसाच्छृङ्गारसारत्किं न जीवेत् ! अपि तु जीवेदेव । अन्यथा त्वं चेन्न प्रसीदसि तदा तया हस्तमोऽपि त्यक्तप्राय इत्यर्थः । संप्रति मूर्च्छितायास्तस्या वक्तुमपारयन्त्या हस्तचैष्टयैव सखीपु व्यवहारो भवति, सोऽपि तया त्यक्तव्य इत्यर्थः । अन्यत्रापि ज्वरे सति ज्वरी रोमाञ्चति शीतादिना रोमाञ्चानिवाचरति । वेदनया धीतहमात्सीतरार करोति । मोहाद्यत्किंचिद्वदति । उत्कम्पते कम्पयुक्तो भवति । ताम्यति विह्वलो भवति ।

सरातुरां दैवतवैद्यहृद्य ! त्वदङ्गसङ्गाभृतमात्रसाध्याम् ।
निर्वृत्तबाधां कुरूपे न राधामुपेन्द्र ! यथादपि दारुणोऽसि ॥ १० ॥
कन्दर्पञ्जरसञ्जरातुरेतनोराश्रयमस्याश्चिरं

चेतश्चन्दनचन्द्रमःकमलिनीचिन्तासु संताम्पति ।

कार्या दूतीष्टसिद्धये' ॥ ९ ॥ तदेव पूर्वमुचितदूषणमुद्गावयति—सारेति । हे
उपेन्द्र ! दैवतवैद्यहृद्य भविनीसुतमुन्दर ! ततोऽन्यधिरपिपित्सव ! यदि
एव पूर्वोक्तलक्षणा राधा निवृत्तबाधा निवृत्ता बाधा यस्यास्तां न कुरूपे तर्हि
यथादपि दारुणोऽसि यदितोऽसि । यठिन. रातु यथमपि न प्रियनीति ।
निविशिष्टा राधाम् ? सरातुराम् । पुन विभूताम् ? रोगिणां चिरिस्ता
भविष्यतीत्याशङ्क्याह—त्यदङ्गेति । त्वदङ्गसङ्ग एवाभृतवरूपसन्मात्रसाध्याम् ।
अतोऽल्पप्रयासे बहुतरपुण्ये च प्रयोजने महान्तो नाशसीदन्तीति । वृत्तम-
प्युपेन्द्रवज्रा ॥ १० ॥ ईदृशीमवस्था प्राप्तापि त्वत्सङ्गमावाह्यैव प्राणिनी-
त्याह—कन्दर्पेति । हे माधव ! अस्याश्चेतश्चिर चन्दनचन्द्रम कमलिनी-
चिन्तासु यत्संताम्पति तदाश्रयम् । निविशिष्टाया ? कन्दर्पञ्जरसञ्जराकुल-

उपाति बाधुवेगादावति । मूर्च्छति मूर्च्छां प्राप्नोति । एतादृश्यतनुज्वरे महति
साक्षिपातिके ज्वरे कस्यचित्सर्वप्रतिमस्य प्रवादेन रसात्परादादितो ज्वरी किं
न जीवेत् ? अपि तु जीवेदेव । ननु साक्षिपातिकज्वरे सहसा रसदानं
निषिद्धमित्यत आह—अन्यथेति । अन्यप्रकारेण सहितामार्गेण हस्तकोऽपि
वैद्याना हस्तप्रक्रियाविशेषो 'हृद्यवटी' इति लोके प्रसिद्ध उक्त । सहिताप्रक्रिय-
योपचारे कृते विशेषप्राप्ते रसदानमुचितमिति भाव । क्वचित् 'लतोऽन्यथा
नान्तक' इति पाठ । तद्वान्यथा यदि न प्रसीदसि लतवापेक्षयान्तको न,
अपि तु लमेवान्तक इत्यर्थः । रोमाञ्चति । द्वितीयव्याख्याने किम्प्रत्यये तलो-
पेऽपि रूप बोध्यम् । 'रसो गन्धे रस स्वादे तिकादौ विषरागयो. । शृङ्गारादौ
द्रवे वीर्ये देहभालम्बुपारदे' इति विश्व ॥ ९ ॥ सरातुरामिति । हे दैवत-
वैद्यहृद्य ! दैवतानां यो वैद्यावधिनीकुमारौ तद्वद्भूय मनोज्ञ ! सरातुरा मदनरुणा
तदङ्गसङ्ग एव यदमृतं तन्मात्रसाध्या राधा विमुक्ताया लक्ष्मीया न कुरूपे ।
अतो हेतोरुपेन्द्रवज्रादपि दारुणोऽसि यठिनोऽसि । यतो वज्रमिन्द्रेण क्षितमङ्ग-
सुबद्ध सञ्जयति, लं तु विश्लेषे सत्येव व्यययसीति वज्रापेक्षयापि दारुणत्वमिति

पाठा०—१ 'विमुक्तायाध्या' RM., S, D., C २ 'मुपेन्द्रवज्रादपि'
RM, D., S, C ३ 'ज्वराकुलवनो' RP. ४ 'यत्ताम्पति' D, C.

टिप्प०—I त्व सरातुरा कामसंतप्ता राधा विमुक्ताया लक्ष्मीया न कुरूपे न
करोति यदा तदोपेन्द्रवज्रादपि यठिनोऽसि, यथेन्द्रो वज्रेण वृत्र हतवास्तथा एव वल्लभा-
मिति ध्वनि—सजीविनी ।

किंतु क्लान्तिवशेन शीतलतनुं त्वामेकमेव प्रियं

ध्यायन्ती रहसि स्थिता कथमपि क्षीणा क्षणं प्राणिति ॥११॥

क्षणमपि विरहः पुरा न सेहे

नयननिमीलनखिन्नया यया ते ।

तनोर्मदनसंतापाकुलशरीरायाः । तापे सति शीतवस्तुषु स्पृहा नास्तीत्याश्चर्यम् ; किंतु आश्चर्यान्तरमपि । क्लान्तिवशेन क्षीणा रहस्येकान्ते स्थिता त्वामेवैकं प्रियं शीतलतनुं कथमपि ध्यायन्ती क्षणं क्षणमात्रं प्राणिति जीवति । अत्र शीतलेषु द्वेषः, शीतलादपि जीवतीति विरोधालंकारः । अद्भुतश्च रसः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥ इदानीं त्वदागमनहेतुं मनसि स्थिरीकृत्य प्राणितीत्याह—क्षणमिति । हे माधव ! यया राधया पुरा ते विरहः क्षणमपि न सेहे न सोढः । किंभूतया ? नयननिमीलनखिन्नया नयननिमीलनेनापि खिन्ना सा तया । भवदर्शनान्तरे निमिषेऽपि या दुःखं प्राप्नोति, असौ सांप्रतं चिरविरहेऽपि रसालशाखां चूतशाखां विलोक्य, कथं श्वसिति प्राणिति तन्न जाने । किंविधां रसालशाखाम् ? पुष्पिताम्रां पुष्पिताग्रभागाम् ।

भावः । उपेन्द्रवज्राच्छन्दः ॥ १० ॥ ननु शीतोपचारैरेव तनुज्वरशान्तिर्भविष्यतीति किं शपस्यत आह—कन्दर्पेति । अहो आश्चर्यम्, अस्याश्वेतक्षितं चन्दनचन्द्रमःकमलिनीचिन्तासु चन्दनचन्द्रपद्मिनीवार्तासपि सखीभिः क्रियमाणासु संताप्यति स्नानं प्राप्नोति । कीदृश्याः ? कन्दर्पज्वरेण कामज्वरेण यः संज्वरः संतापस्तेनानुरतनो रगदेहायाः । विरोधोऽयमलंकारः । तद्वक्षणमुक्तं प्राक् । नन्वेतादृशे संतापे कथं जीवतीत्यत आह—किंत्विति । हे इन प्रभो ! त्वामेकमेव प्रियं शीतलतनुं ध्यायन्ती सती क्षणं प्राणिति जीवति । कीदृशी ? क्षणं रहसि स्थिता । पुनः कीदृशी ? उत्क्रान्तिवशा उत्क्रान्तेः प्राणोत्क्रमणस्य वशा आयत्ता । तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह—क्षीणा काश्चर्यादतिदुर्बला । तथा शीतलं चान्नस्पर्शं ध्यायन्ती संप्रति जीवतीति स्वयां श्रुतिरिति गन्तव्यं, पुनस्तस्या दर्शनमपि ते दुर्लभं भवतीति भावः । 'संतापः सज्वरः समौ' इत्यमरः । 'इनः सूर्ये नृपे पत्नी' इति विश्वः ॥ ११ ॥ ननु इयन्तं कालं यया जीवति, तथाप्येऽपि जीवतीत्यत आह—क्षणमिति । अनया राधया ते विरहः पुरा त्वःसहृदशायां क्षणमपि न सेहे न सोढः । कीदृश्या ? नयनयोर्निमीलनं निमेषस्तेन खिन्नया दुःखितया ।

पाठा०-१ 'किन्तु क्लान्तिवशेन' F., G. 'किन्तुत्क्रान्तिवशेन' BM., 'किन्तु क्लान्तिरसेन' S. 'किन्तुत्क्रान्तिरसेन' D. २ 'शीतलतरं' D. ३ 'क्षणमपि क्षीणा क्षणं' RJA., S. ४ 'इति श्रीगीतगोविन्दे चतुर्थः सर्गः' ४. 'खिन्नयाऽनया ते' BM.

टिप्प०-१ नन्वीदृशी सा कथं जीवति इत्यत आह—हे उत्क्रान्तिरस सन्ताप-रोरुनरस ! हे विधो ! किन्तु त्वामेवैकं प्रियं वक्ष्यं ध्यायन्ती क्षणं क्षणमात्रमपि जीवति । कीदृशी ? रहस्येकान्ते क्षणमपि खिन्ना—संजीविनी ।

श्वसिति कथमसौ रसालशाखां

चिरविरहेण विलोक्य पुष्पिताम्रम् ॥ १२ ॥

वृष्टिव्याकुलगोकुलावनरसादुद्धृत्य गोवर्धनं

विभ्रद्वल्लववल्लभाभिरधिकानन्दाशिरं चुम्बितः ।

अत्र पुष्पितया चूतशाखाया वसन्तो लक्ष्यते । वसन्ते हि विरहिणो न जीवन्तीत्यत्राकृतम् । सा कथं श्वसितीति चिरविरहेऽपि रसालशाखां विलोक्य । रसालो रससमूहो भवान्, तस्य शाखां अन्तिकं समीपं तां विलोक्य । किंविधां शाखाम् ? पुष्पितामां पुष्पितं संजातपुष्पमग्रमुत्तर-
कालो यस्याः सा ताम् । तवान्तिकं लप्स्ये इत्यभिकाङ्क्षया श्वसिति । अथवा,—
पुष्पितामां चूतशाखां दृष्ट्वा श्वसितीति युक्तार्थः । एवंविधां चूतशाखां दृष्ट्वा
स्मरस्मरजर्जरितशरीरः सोऽवश्यं मामेप्स्यतीति ॥ वृत्तमपि पुष्पितामा
॥ १२ ॥ इदानीं 'मद्गलान्तानि च शाखाणि प्रयन्ते' इति न्यायमाचरन् ।
कविराशिपमाह—वृष्टीति । कंसद्विषः कृष्णस्य बाहुर्भवतां श्रोतॄणां श्रेयांसि
तनोतु । किं कुर्यन् ? उद्धृत्य गोवर्धनं गिरिं विभ्रत् । कस्मात् ? वृष्टिव्या-
कुलगोकुलावनरसात् । वृष्ट्या व्याकुलं बह्मोकुलं तस्य पदवनं पालनं तत्र
रसो रागो वीर्यं वा तस्मात् । पुनः किंभूतो बाहुः ? पल्लववल्लभाभिर्गो-
पान्नाभिरधिकानन्दाशिरं चुम्बितः । पुनः किंभूतो बाहुः ? तद्विस्ताधर-
तटीसिन्दूरमुद्राङ्कितः । ताभिश्चुम्बनार्थमर्पिता या अधरतटी तस्याः
सिन्दूरमुद्रयेव शोणितत्वेनाङ्कितः । उत्प्रेक्षते—गोवर्धनोद्धरणलक्षणजात-
गर्वेणैव शोणितः । किंविधस्य कंसद्विषः ? गोपतनोः गोपस्य तनुरिव तनुर्यस्य

किमिति धात्रा नयनयोर्निमेषः स्पष्टः । यतः क्षणोऽपि जगदीश्वरमुखारविन्ददर्शने
प्रत्युहो भवतीति खेदयुक्तयेति भावः । असौ राधा चिरविरहेण कथं श्वसिति ।
जीवन्तीत्यर्थः । किं कृता ? पुष्पितामां पुष्पितोऽप्रमाणो यस्यास्तादृशीम् ।
रसालशाखां चूतशाखां विलोक्य दृष्ट्वा । श्वसितीत्यत्र 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा'
(पा. ३।३।१३१) इति लङ् । छन्दोऽपि चेदं पुष्पिताप्रानामकमिति ध्वनितम् ।
तल्लक्षणं वृत्तरमाकरे—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च
पुष्पिताम्रा' इति ॥ १२ ॥ वृष्टिव्याकुलेति । कंसद्विषः श्रीकृष्णस्य बाहुः
भवताः शुश्रूषोः कल्याणानि श्रेयांसि तनोतु विस्तारयतु । अन्योऽपि हस्तेनैव
दित्सितं प्रयच्छतीति बाहोः कर्तृत्वम् ; सामर्थ्यवृत्तनार्थमत्र 'कंसद्विद' पदो-

पाठा०-१ 'चिरविरहेऽपि' BP. २ 'वनवद्वा' O., B.

टिप्प०-1 पुष्पिताम्रमिति । वसन्ताण्येन कामोदय उत्पन्न इति ध्वनिः
संजीविनी । 2 गोवर्धनपर्वतमुद्धृत्य चिरं सप्ताहं विभ्रदधत् । कीदृशो बाहुः ?
बलवत्तमभिर्गोपपुन्दरीभिरधिकानन्दादतिदृष्टादधरो रासरसादौ गोवर्धनोद्धरणसमये
वा चुम्बितः—संजीविनी ।

दर्पणेव तदर्पिताधरतटीसिन्दूरमुद्राङ्कितो

बाहुर्गोपतनोस्तनोतु भवतां श्रेयांसि, कंसद्विपः ॥१३॥

इति श्रीजयदेवकृतौ श्रीगीतगोविन्दे^१ स्निग्धमधुसूदनो

नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

सः; गोपवेषस्येत्यर्थः । अत्राद्भुतो रसः । उत्प्रेक्षोपमे अलंकृती । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

“मालवश्रीः स्मृतो रागस्तालो निःसारसंज्ञकः ।

घागोयकारनामाङ्कपदतस्तेन सन्वततिः ॥

ततः पादाः पदानि स्युः पञ्चषाणि रसोऽत्र यः ।

शृङ्गारो वासुदेवस्य क्रीडनं रासकादिभिः ॥

छन्दोऽपि रासको ज्ञेयं स्वेच्छया वा कृतं भवेत् ।

स्निग्धमधुसूदनोऽयं रासावलयनामकः ।

प्रबन्धः पृथिवीभर्त्रा प्रबद्धः प्रीतये हरेः ॥

इति स्निग्धमधुसूदनरासावलयनामा नवमः प्रबन्धः ।” इत्ययं नवम-
प्रबन्धस्य टीकांशो ज्ञेयः ॥

एकस्तावदूनधन्विविषयस्वीकारलक्ष्योऽपरः

स्फूर्जहुर्जरशूरनायकजयप्रोद्गमिताडम्बरः ।

हृष्यन्मालवमूलकोपणविधौ सर्गस्तृतीयः कृतः

स्तुर्यः कुम्भमहीभृतात्र विवृती श्रीगीतगोविन्दतः ॥

इति श्रीगयाविमुक्तिस्थलकल्पितपितृकुलविमुक्तिदेन श्रीचित्रकूटाधिपतिना
विरचिते गीतगोविन्दविवरणे स्निग्धमधुसूदनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥

पादानम् । कथं? तस्य गोपतनोः परमोदारधीगोपराजकुलोत्पन्नस्य दातृत्वं
दर्शयति-उद्धूल गोवर्धनगिरि विभ्रत् । कुतः? वृष्ट्या व्याकुलं यत्रोकुलं तस्य
यदवनं पालनं तत्र रसो रागो वीर्यं वा तस्मात् । कथंभूतो बाहुः? पल्लववत्भा-
भिर्यदिप्रयाभिरधिकानन्दाच्चिरं पुञ्चितः । पुनः कीदृशः? दर्पेण सौभाग्यमदेन
ताभिधुंवनार्यमर्पिता वा अधरतटी तस्याः सिन्दूरवदकमुद्रास्ताभिरंकितश्चिह्नितः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

क सर्वशास्त्रार्थविचारचातुरी क काव्यटीकाव्यसनेर्दिनव्ययः ।

तथापि कृष्णस्मरणोत्सवो बलादिघातुमस्यान्यवसाययत्यदः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरमिश्रविरचितायां श्रीशालिनाथकारितायां

गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जर्याख्याया चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

ॐ

१ ‘दर्पणेव’. O., S., D. २ ‘महाकाव्ये’ D.

टिप्प०-१ दर्पेण कन्दर्पगर्भेणैव स्तम्भिरपिञ्जा दत्ता अधरतट्य एव सिन्दूरस्य
मुद्राः सिन्दूरचिह्नानि तैरङ्कितः, अधरलोहितत्वात्संभोगचिह्नाङ्कित इत्यर्थः । तथा
श्रीराधास्तुतारगेन चिह्नित इति वा सतीपदे-संजीविनी ।

प्रबन्धः १०] रसिकप्रिया—रसनक्षर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । ६१

पञ्चमः सर्गः

—साकाङ्क्षपुण्डरीकाक्षः—

अहमिह निवसामि याहि राधा-

मनुनय मद्वचनेन चानयेथाः ।

इति मधुरिपुणा सखी नियुक्ता

स्वयमिदमेव पुनर्जगाद राधाम् ॥ १ ॥

देशीवराडीरागेण रूपकतालेन गीयते ॥ प्रबन्धः १०

बहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय ।

स्फुटति कुसुमनिकरे विरहिहृदयदलनाय ॥ १ ॥

तव विरहे वनमाली सखि ! सीदति ॥ ध्रुवपदम् ॥

पुरीमिव पालयिताखिलभुवं कुम्भनरेशो नत्वा शिवम् ।

गायति धातुं रसिकामृतं जयदेवोदितं गात्रौ वृत्तम् ॥

इदानीं सखीनिवेदितो माधवस्तदभिमुखीभूय तदानयनाय सखीं प्रहितवाद् । अयमिति । सेत्यध्याहार्यम् । या पूर्वं प्रहिता राधया सखी सैव स्वयमेव पुनः राधामेव वक्ष्यमाणं जगाद । किंभूता सखी ? मधुरिपुणा इति नियुक्ता इत्यादिष्टा । इतीति किम् ? अहमिह यमुनाकुञ्जे निवसामि । 'यावदागमिष्यति तावत्प्रतीक्षां करिष्ये' इति । त्वं याहि, मद्वचनेन राधा-मनुनय, अनुनीय च आनयेथाः । पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥ १ ॥ तदेव वक्ष्यमाणमाह—अत्राभिसारिका नायिका वर्णनीया; 'संस्कृतात्प्राकृतमिदं ततोऽपभ्रंशभाषणम् । ततः प्रियतरा वेश्या सर्वतश्चाभिसारिका' इति भरतः ॥ तल्लक्षणमुक्तं भरतेन—'लज्जां हित्वा समाकृष्टा यौवनेन व्रजेत्तु या । अभिसारगतं कान्तं कीर्तिता साऽभिसारिका ॥' अत्र पूर्वं 'तव विरहे' इति ध्रुवः । अथ पदानि । बहतीति । क सति ? मदनमुपनिधाय मदनस्य स्फुटामुत्पाद्य मलयसमीरे बहति सति । पुनः क सति ? विरहिहृदयदलनाय

अहमिति । मधुरिपुणा इति एवंप्रकारेण नियुक्ता आज्ञाता सखी स्वयमेवत्यागस्य राधां वक्ष्यमाणं जगादोवाच । इति किम् ? त्वं राधा याहि मद्वचनेन तामनु-नय । कृतापराधेन मया साक्षाद्भुङ्क्ते न शक्यते, अतो माधवेनैवमेवमुक्तमित्युक्त्या लमनुनयेति भावः । तां च मदन्तिकमानयेथा आनय । ननु कुत्र मयानेया इत्यत आह—अहमिह निवसामि, इहेव कुञ्जेऽहं तां प्रतीक्षनागस्तिष्ठामीत्यर्थः ॥ १ ॥ यत्तत्सखी जगाद तदेव गीतेन कथयति—बहतीति । गीतस्यास्य देशीवराडी-

पाठा०—१ 'वराडीरागे रूपकताले' ३.

टिप्प०—१ 'विनोदयन्ती दयितं सुकेशी सुकटुणां चामरचालनेन । कर्णे दधाना सुरपुष्पगुच्छं वरांगनेन कथिता वराडी ॥' इति वराडीरागलक्षणम्—बाल० ।

दहति शिशिरमयूखे मरणमनुकरोति ।

पतति मदनविशिखे विलपति विकलतरोऽति । तव वि० ॥ २ ॥

ध्वनति मधुपसमूहे श्रवणमपिदधाति ।

मनसि कलितविरहे निशि निशि रुजमुपयाति । तव वि० ॥ ३ ॥

वसति विपिनविताने त्यजति ललितधाम ।

लुठति धरणिशयने बहु विलपति तव नाम । तव वि० ॥ ४ ॥

कुसुमनिकरे स्फुटति सति विकसति सति ॥ १ ॥ अपि च,—दहतीति ।

शिशिरमयूखे हिमरश्मौ दहति सति मरणमनुकरोति मृतकल्पो भवति ।

तत एव मदनविशिखे पतति सति विकलतरोऽतिशयेन विकलः सन्नत्यतीव

विलपति ॥ २ ॥ अपि च,—ध्वनतीति । मधुपसमूहे ध्वनति सति श्रवणम-

पिदधाति आच्छादयति । निशि निशि प्रतिरात्रौ मनसि कलितविरहे

सति हृदिति रुजं पीढामुपयाति प्राप्नोति ॥ ३ ॥ अपि च,—

वसतीति । विपिनविताने वनविस्तारे चण्डविपकरूपे वने वसति संतिष्ठते ।

त्वद्विरहेण ललितं मनोहरमपि धाम त्यजति । पुनः किं करोति ? धरणिशयने

रागो रूपकतालः । ताललक्षणमुक्तं प्राक् । गीतार्थस्तु—हे सखि ! वनमाली

कुण्डः सीदति । क सति ? मलयसमीरे मलयसंबन्धिवाते वहति, 'कुसु-

मनिकरे पुष्पसमूहे विरहिणा हृदयदलनाय विदारणाय स्फुटति विकसति

सति । किं कृत्वा ? मदनं काममुपनिधाय समीपवर्तिनं कृत्वा । तथा च कुसुमनि-

करैरेव बाणैस्तत्संनिहितेन कामेन विरहिणा हृदयं विदारणीयमिति भावः ॥ १ ॥

किं च, दहतीति । शिशिरमयूखे हिमकिरणे दहति सति मरणं मरणावस्थामनु-

करोति । मरणावस्थायां यादृशी गूर्च्छादिरूपा चेष्टा तां स्वीकरोति । अथ च,—

मदनविशिखे कामबाणे पतति अति विकलतरोऽतिविह्वलतरोऽति विलपत्यतिशयेन

विलापं करोति ॥ २ ॥ किंच ध्वनतीति । मधुपसमूहे भ्रमरसमूहे ध्वनति

गुञ्जति सति श्रवणं श्रोत्रं हस्ताभ्यामपिदधाति मुदयति । अथ च,—निशि निशि

प्रतिरात्रौ चित्ते रुजं पीढामुपयाति प्राप्नोति । कीदृशे मनसि ? कलित उद्भूतो

विरहो यत्र तादृशो ॥ ३ ॥ किंच, वसतीति । स विपिनविताने वनविस्तारे

वसति तिष्ठति । ललितं मनोहरं धाम मन्दिरं त्यजति । 'धाम देहे गृहे रश्मौ

स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति मिथः । किंच, स धरणीशयने भूशय्यायां लुठति ।

तव नाम 'हे प्राणेश्वरि, हे प्रिये, हे राधे !' इत्येव बहु वारं वारं विलपति विशेष-

पाठा०—१ 'कलितविरहे' (=संदीप्तवियोगाग्री) S., D., B. 'विलित-
विरहे' P., O.

टिप्प०—१ इति मन्दिरं धाम गृहं त्यजति । नैवाहृदयं स्वामन्तरा गुणदेय इति
भावः । 'धाम'शब्दाभ्यान्तरावां त्यजतीति ध्वनिः—संजीविनी ।

प्रबन्धः १०] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । ९३

भणति कविजयदेवे विरहविलसितेन ।

मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु सुकृतेन । तव वि० ॥ ५ ॥

पूर्वं यत्र समं त्वया रतिपतेरासादिताः सिद्धय-

स्तस्मिन्नेव निकुञ्जमन्मथमहातीर्थे पुनर्माधवः ।

तव नाम कृत्वा परिदेयन करोति ॥ ४ ॥ अपि च,—भणतीति ।
कविजयदेवे भणति सति विरहविलसितेन वियोगविलासेन रभसविभव
उत्साहसंपन्ने मनसि । अर्थात्तव सुकृतेन हरिरुदयतु उदय प्रामोतु
तव मनसि हरेरनुरागो यस्य ॥ ५ ॥ अत्र धार्याचिती सूक्तीतराजे—‘नि सा-
रतालरचितो रागे केदारसङ्के । कविनामाङ्कितपदात्पाटे न्यल्पतरश्चित ॥
तत पद्य विलासे सोलासते जगतीपते । इत्थ हरिसमुदयागरुडपदसङ्के ॥
प्रबन्ध पृथिवीभर्त्रा हरिभक्तेन वर्णित ॥’ इति हरिसमुदयागरुडपदनामा
दशम प्रबन्ध ॥ १० ॥ इदानीं स्वयमेव माधवमनोऽस्तीति ता राधा प्रगु-
णीकरोति—पूर्वं यत्रेति । हे राधे ! माधवस्तस्मिन्नेव निकुञ्जमन्मथमहातीर्थे
भूयो बाहुल्येन पुनरपि त्वत्कुचकुम्भनिर्भरपरिरम्भामृत चाञ्छति । त्वत्कुच-
योर्निर्भरो य परिरम्भ स एवामृतमिव तत्तीर्यादमृत जलम् । जल हि
कुम्भेनैव प्राप्य भयतीत्युक्तेलेश । किं कुर्वन् ? अनितमनवरत एषा ध्यायस्त-
वैवालापमप्रावर्त्ती जपन् । एकान्तध्यानजगाम्या हि देयतामृतो जायत पुर-
स्फुरत्येव । तस्मिन्निति कस्मिन् ? यत्र निकुञ्जमन्मथमहातीर्थे कामतीर्थे पूर्वं
रतिपते कामस्य त्वयोपलक्षितारस्तय्येव प्रसन्नाया लभ्या सिद्धय सम
समकालमविलम्बेनैव प्राप्ता । ‘रतिपते’ इत्यत्र कामस्याभिरूपितस्येति वक्तव्ये
पेण जरपति ॥ ४ ॥ भणतीति । श्रोत्रयदेवकरी भणति कथयति सति
यत्सुकृत पुण्य जात तेन मनसि । अर्थाद्वायता शृण्वता च हरि कृष्ण उदय-
त्वाभिर्भवतु । कीदृशे मनसि ? रभसस्य कृष्णक्रीतेनविषयोत्साहस्य विभव प्राचुर्यं
यत्र तादृशे हरिविरहविलसितेन विलासेनोपलक्षिते । वस्तुगत्या तस्य कालान्त-
र्यामिरूपतया न केनापि सह विच्छेद , अपि तु लीलया तस्य विरहविलासमानमिति
भाव । विरहविलसितेत्यत्र ‘कर्तृकरणयो’ (पा २।३।१८) इति सूत्रेण सूचीया
॥ ५ ॥ ॥ १० ॥ पुन कृष्णस्य राधाविषयिणीमुत्कण्ठा श्लोकेनाह—पूर्वमिति ।
हे सखि ! माधव कृष्णो भूयस्त्वदीयौ या कुम्भाविच कुचौ त्वनौ तयोर्निर्भर गाढ
य परिरम्भ आलिङ्गन तदेवामृत मोक्षस्त चाञ्छति । सा दानन्द दोहाविर्भाव
जनकलेन तत्कुचकुम्भपरिरम्भस्य मोक्षत्वेन निरूपणम् । चेदन्तिना भाट्टाना
च मते परमानन्दावाप्तेरेव मोक्षत्वात् । किं कुर्वन् ? तस्मिन्नेव निकुञ्जस्थे स म-
थस्य कामस्याधिष्ठानभूते महातीर्थेऽग्निस निरन्तरं स्वाभेदेष्टदेवता ध्यायन् ।
तवैवालापस्त एव मन्त्रास्तेषामेवावली पङ्क्ति जपन् । महातीर्थे हेतुगर्भ विशेषण
माह—पूर्वमिति । पूर्वं पुरा यत्र त्वया सह रतिपते कामस्य चुम्बनालिङ्गना-

ध्यायंस्त्वामनिशं जपन्नपि तवैवालीपमञ्चावलीं

भूयस्त्वत्कुचकुम्भनिर्भरपरीरम्भामृतं वाञ्छति ॥ २ ॥

गुर्जरीरागेण एकतालीतालेन गीयते ॥ प्रयन्धः ॥ ११ ॥

रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरैवेपम् ।

न कुरु नितम्बिनि ! गमनविलम्बनमनुसर तं हृदयेशम् ॥ ११ ॥

‘रति’ग्रहणं तस्यामतिशयितश्रीत्युपादानार्थम् । अथवा,—रतिपतेः कामात्मया सहायभूतया समं सिद्धय आसादिताः । तदाप्तये पुनः सहायभूतां स्वामेव वाञ्छति । अथ च यत्र निकुञ्जादौ कामपूरकतीर्थे येन यस्मात्सिद्धिराप्ता स तमेव ध्यायन्नपन् निर्भरपरीरम्भामृतं मोक्षं वाञ्छनीत्युक्तिलेशः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ २ ॥ सांप्रतं तमभिमुखमभिसर्तुं राधां स्वरयति ॥ तत्र पूर्वं ध्रुवपदं ध्याक्रियते—धीरसमीर इति । इति पदार्थपाठः कुत्रचिदस्ति । गोपीरीनपयोधरमर्दनचपलेन करयुगलेनाह्वय्यर्थः । ‘आह्वयः शालिनि विख्यातः’ । हे राधे ! यमुनातीरे वने । यमुना-सीरविषये वने । अथवा,—येतसवने वनमाली श्रीकृष्णो घसति । किंभूते वने ? धीरसमीरे मन्दवायुनि । एतेन वायोऽस्मैविध्यमुक्तम् । तस्याश्च स्थानेनोरकण्डू-जनिता । इति ध्रुवः ॥ रतिसुखेति । हे नितम्बिनि ! तं वनमालिनमनुसर । गमनविलम्बनमभिसाराय कालातिक्रमं न कुरु, नितम्बिनी हि घृहञ्जितम्ब-

दिरूपाः सिद्धय आसादिता माधवेन प्राप्ताः । तथा झटिति वाञ्छितफलप्रदत्वेन महातीर्थं तदपि बोध्यम् । अन्योऽपि साधको मोक्षममृतं वाञ्छन् यत्र सिद्धिं पूर्वं प्राप्नोति तत्रैव सिद्धनिकुञ्जादिमहातीर्थे कस्याश्चिदेवताया मञ्चावलीं जपति, तामेव देवता ध्यायति । अत्र ‘आवली’पदोपादानान्मात्रमश्रवणस्य प्रतिपादितम् । तत्प्रयोजनं च सिद्धसुखिद्वलदिक्रमधनादिशोधनमन्त्रेणैव फलसामर्थ्यं प्रतिपादि-तम् । तदुक्तं योगरत्नावल्याम्—‘स्वप्ने प्राप्ते स्त्रिया दत्ते मालामन्त्रे तथैव च । वैदिकेषु च सर्वेषु सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥’ इति । निकुञ्जादिमहातीर्थे मञ्चादि जपञ्झटिति फलसिद्धिर्भवतीति ध्वनितम् । तदुक्तं भङ्गूपायाम्—‘गृहगोष्ठवना-रामनदीनगमुरालये । समीपे वा गुरोस्त्वस्य सिद्धिः स्यादुत्तरोत्तरा’ इति । ‘मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणधेयोनिःश्रेयसाभूतम्’ इत्यमरः ॥ २ ॥ किञ्चित्प्रसादोन्मुखी राधा वेगेन गमनाय स्वरयितुमाह—रतिसुखेति । गीतस्यास्य गुर्जरीरागः एकतालीतालः ।

पाठा०-१ ‘गममञ्चावलीम्’ B., ‘जपन्निह तवैवावालाप’ S. २ ‘वै-शम्’ RP., P.

टिप्प०-१ स्वामेव नान्नामिह तीर्थेऽनिशं निज्जितं तवालाप एव मन्त्राः परमा-तिप्रियदा मन्त्रालोपामावलीं परम्परा जपन्नवर्तयन् स्वामिष्टदेवतेनावर्तयन् इति केदा-रिण्यः ध्वनितः । समावोचिरलंकारः—संजीविनी ।

धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली ।

गोपीपीनपयोधरमर्दनचञ्चलकरयुगशाली ॥ ध्रुवपदम् ॥

नामसमेतं कृतसङ्केतं वादयते मृदुवेणुम् ।

यद्वा मनुतेऽतनु ते तनुसङ्गतपवनचलितमपि रेणुम् । धीर० ॥ २ ॥

त्वाद्यलितं न शक्नोतीति तां स्वरयति । किंभूतम् ? अभिसारे संकेतस्थाने गतम् । किंभूतेऽभिसारे ? रतिसुखसारे रतिसौख्यप्रधाने । किंभूतं तम् ? मदनवत्कामवन्मनोहरवेशम् । पुनः किंभूतम् ? हृदयेशं मनस ईशम् । तव मनस्तद्वर्धनीमित्यर्थः । अथवा,—हृदये वर्तमानं तं वनमालिनमिति योज्यम् । किंभूतम् ? आयुरेवेदमितिवत्सुखहेतुत्वाच्छब्देन ॥ १ ॥ अपि च,—नामस-
मेतमिति । हे राधे ! स हरिमृदुवेणुं कोमलवर्शीं वादयते । मृद्विति क्रिया-
विशेषणं वा । कथम् ? नामसमेतं यथा स्यात्तथा च नामाक्षरसंयुक्तं कृत-
सङ्केतं यथा स्यात्तथा च । पुनश्च तव तनुः शरीरं शरीरसंगतपवनचलितं

गीतार्थस्तु—हे नितम्बिनि प्रशस्तनितम्बयति । हृदयेशं कृष्णमनुसर गच्छ ।
गमनविलम्बनं गमने फलक्षेपं मा कुरु । कीदृशं तम् ? अभिसारेऽभिसरणस्थाने
गतं प्राप्तम् । कीदृशोऽभिसारे ? रतिसुखस्य चारमुत्कृष्टफलं यत्र तादृशे । पुनः
कीदृशम् ? मदनस्य कामस्यैव मनोहरविताहरणक्षमो वेशो यस्य तम् । 'आकल्प-
वैशौ नेपथ्यं' इत्यमरः । 'वैशो वैश्याग्रहे प्रोक्तो नेपथ्ये गृहमात्रके' इति विश्वः
॥ १ ॥ अभिसारस्थलमेवाह—धीरसमीर इति । यमुनातीरे वने वनमाली
वनमालाशाली कृष्णो वसति । कीदृशो वने ? धीरो मन्दः समीरो वायुर्यत्र तादृशे ।
अत्र 'धीरे' इति पदेन वायोर्मन्दत्व, 'यमुनातीर' इत्यनेन शैत्यं, 'वने' इत्यनेन
सौगन्ध्यमुक्तम् । कीदृशो वनमाली ? गोपीना पीनपयोधरमर्दनेन चञ्चलं
यत्करयुगं तेन शालते शोभत इति तथा । पाठान्तरे तु गोपीपीनपयोधरपरिसरस्य
मांसलस्तनप्रान्तस्य मर्दनं यत्करयुगं हस्तयुगलं तेन शालितं शोभितं धीलं यस्य
तादृशः । 'समीरमास्तमरुद्रगतप्राणसमीरणाः' इत्यमरः । 'धीरः पण्डितमन्दयोः'
इति धरणिः ॥ इति ध्रुवः ॥ यदि मद्भवेन न प्रलेपि तदा कृष्णेन वाद्यमानं
वेणुनेवाकर्णयेत्याह—नामसमेतमिति । नामसमेतं लज्जामाक्षरसहितं यथा
स्यादियं मृदुवेणुं वादयते । हे राधे, प्राणेश्वरि, हे सुन्दरि ! इत्येवं कृष्णेन
वाद्यमानाद्वेणोः स्वर आविर्भवतीत्यर्थः । कीदृशं वेणुम् ? कृतसङ्केतं यदा यत्र
मन्त्रा वेणुर्वाद्यते तद्वा तत्र त्वं राधां नयेत्यर्थः । यद्वा,—मया कृतो यः संकेतस्तं
लज्जामसमेतं लज्जामाक्षरसहितं वेणुं वादयते । अहमेतस्मिन्निदृशे तिष्ठामि,
राधे ! स्मितमेहीति कृष्णेन वाद्यमानो वेणुर्बदतीत्यर्थः । किं च नन्विति

पतति पतत्रे विचलति पत्रे शङ्कितभवदुपयानम् ।

रचयति शयनं सचकितनयनं पश्यति तव पन्थानम् । धीर० ॥ ३ ॥

मुखरमधीरं त्यज मञ्जीरं रिपुमिव 'केलिसुलोलम्' ।

चल सखि ! कुञ्जं सतिमिरपुञ्जं शील्य नीलनिचोलम् । धीर० ॥ ४ ॥

रेणुमपि बहु मनुते । कथम् ? अतनु अनल्पं यथा भवति तथा ॥ २ ॥ अपि च,—पततीति । हे राधे ! हरिः शयनं रचयति । तव पन्थानं पश्यति । कथम् ? सचकितनयनं यथा भवति तथा । किंभूतं पन्थानम् ? शङ्कित-भवदुपयानम् । शङ्कितं भवत्या उपयानमागमो यस्मिंस्तत् । कः सति ? पतत्रे पक्षिपत्रे पतति सति । पुनः कः सति ? पत्रे वृक्षपत्रे विचलति सति ॥ ३ ॥ अपि च,—मुखरमिति । हे सखि राधे ! कुञ्जं चल । अभिसारा-नुरुपां सामग्रीं शिक्षयति—मञ्जीरं नूपुरं त्यज । किंभूतं मञ्जीरम् ? अधीर-मञ्जम् । अत एव मुखरं वाचालमभिसारोचितं न जानाति । अथवा,—साध्वेत्तन्मञ्जीरस्य मुखरत्वं यतो निमिचनैमित्तिकं, कुतो मञ्जीरध्वनाविलयत उपपत्तेः । पुनः किंभूतम् ? केलौ क्रीडायां सुलोलमलिलोलम् । अत एव रिपुमिव । अपि च,—नीलनिचोलं नीलं रक्तकृष्णं वस्त्रं शील्य परिधेहि ।

संयोजने । ते तनुसंगतस्त्वदङ्गसंबन्धी यः पवनो वायुत्वेन चलितमागतमपि रेणुं धूलीं बहु मनुतेऽधिकं यथा स्यादेवमादीयते । अयं रेणुर्धन्यो यस्तदङ्गसङ्गिना मष्टा स्पृश्यते, अहमपि धन्यो यत्वेन रजसा स्पृश्ये' इत्येवं बहु मनुत इति भावः । 'रेणुर्दयोः स्त्रियां धूलिः' इत्यमरः ॥ २ ॥ किं च,—पततीति । स कृष्णः शयनं शय्यां रचयति । कथम् ? यथा पतत्रिणि पक्षिणि पतति गच्छति सति शङ्कितं तर्कितं भवत्या उपयानं समीपे गमनं यत्र एवं यथा स्यात् तथा । कीदृशे पतत्रे ? विचलितं पतत्रं पत्रं यस्मात्तत्र । क्वचित् 'विचलति पत्र' इति पाठः शुभम एव । सचकितनयनं यथा स्यादेवं तव पन्थानं लदागमनवर्त्म पश्यति । पत्रे मग्नैरचलताभ्यामायता मे प्राणेष्वरीति शङ्कया चकितं पन्थानं पश्यतीति भावः । 'पतत्रं पक्षरक्षिणोः' इति धरणिः । तदुपयानमित्यत्र 'सर्व-नाम्नो वृत्तिमात्र' (वा. १३०६) इति पुंस्त्वभावः ॥ ३ ॥ गमनोत्कण्ठितां । इद्वद्वा—मुखरमिति । हे सखि ! मञ्जीरं नूपुरं त्यज । कीदृशम् ? केलौ सुलोलं चञ्चलमत एवाधीरममन्दं यथा स्यादेवं मुखरं शब्दायमानम् । कस्मिन् ? शत्रुमिव । रिपुस्पृधीर उत्तरलो मुखरो वाचालः केलौ सुलोलश्च भवतीति मञ्जीरे तस्या-न्यम् । हे सखि ! तिमिरपुञ्जेनान्धकारसमूहेन सहितं कुञ्जं चल गच्छ । नीलं निचोलं प्रच्छदपटं शील्य परिधेहि । 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः ।

प्रबन्धः ११] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । ९७

उरसि मुरारेरुपहितहारे घन इव तरलबलाके ।

तडिदिव पीते ! रतिविपरीते राजसि सुकृतविपाके । धीर० ॥ ५ ॥

विगलितवसनं परिहृतसरसनं घटय जघनमपिधानम् ।

किसलयशयने पट्टजनयने निधिमिव हर्षनिदानम् । धीर० ॥ ६ ॥

किंभूतम् ? कुञ्जे तिमिरपुञ्जेन सहितं । अथवा,—सतिमिरपुञ्जं यथा स्यात्तथा चल ॥ ४ ॥ उरसीति । हे राधे ! हे पीते पीतवर्णे गौरि ! त्वं मुरारेरुरसि सुकृत-विपाके पुण्यपरिणामे राजसि राजिष्यसि । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् । किंभूत उरसि ? उपहित आरोपितो हारो यस्मिन् । का कस्मिन्निव ? तरलबलाके चञ्चलपक्षिविशेषे घन इव मेघ इव । केव ? तडिदिव । कदा ? रतिविपरीते पुरुषायितरतिसमये । उपहितहारमुरस्वरलबलाकघनेनोपमीयते । सा पीता तडित् । तस्याः पुरषायिते चञ्चलत्वम् ॥ ५ ॥ विगलितेति । हे राधे ! किसलयशयने शय्यायां वर्तमाने पट्टजनयने पुण्डरीकाक्षे जघनं घटय ।

‘निचोलः प्रच्छदपटः’ इति यादवः ॥ ४ ॥ राधाया अत्युत्कृष्ठा जनयितुमाह—

उरसीति । हे पीते गौराक्षि ! । पुनः कीदृशे ? सुकृतविपाके सुकृतस्य पुण्यस्य विपाकः परिणामो मस्यास्तादृशी । पुनः कीदृशे ? उपहितहारे उपहितोऽर्पितो हारो यथा तादृशे । रतिविपरीते रतौ मुरारे विपरीते वैररीत्ये पुंसीभयनाय त्वं मुरारेरुरसि हृदये राजसि । अधुनैव राजिष्यसि । राजसीत्यत्र मविष्यत्सामीप्ये वर्तमानः । यद्वा,—‘सुकृतविपाके’, ‘उपहितहारे’ इति द्वयमपि ‘उरसि’ इत्यस्यैव विशेषणम् । तदा तत्सुकृतस्य विपाकस्वरूपे, उपहितः हारो यत्र तादृशे उरसी-त्यर्थः । केव ? तडिदिव विद्युदिव । उरसि कीदृश इव ? तरलबलाके । तरला चञ्चला बलाका वक्रपङ्क्तिर्यत्र तादृशे । घन इव मेघ इव । अत्र पीतविद्युतो राधाया उपमानान्मेघस्य सजलत्व विवक्षितम् । तदुक्तम् ‘पीता वर्षाय विज्ञेया’ इति । अत्र कुण्डलद्वयस्य श्यामत्वेन सजलमेघसाम्यम् । राधायाश्चञ्चलद्वारस्य चञ्चलबलाकाप-ङ्क्तिसाम्यम् । राधायाश्च तदानीं तरलतया पीततया पीतविद्युत्साम्यम् । अत्र यद्यपि बलाकाया मेघस्याधः स्थितत्वादिद्युतश्चोपरि वर्तमानत्वाद्भारविशिष्टकुण्डो-रःस्थलसद्भाधोपमानं च तरलवक्रपङ्क्तिविशिष्टमेघोपरिस्थितविद्युतो विरुद्धं, तथापि मेघोपरि वक्रपङ्क्तिर्यदि भवति तदुपरि च विद्युत्तदादृशं राधाया उपमानं भवती-त्यभूतोपमा बोध्या । तदुक्तं दण्डिना (का. २।३८)—‘सर्वेष्वप्यप्रभासारः समाहृत इव क्वचित् । तवाननं विभातीति तामभूतोपमा विदुः ॥’ यद्वा,—‘तरलबलाके’ इत्यपि राधाया एव विशेषणम् । तथा च हे तरलबलाके ! हे चञ्चलकामुक्तीत्यर्थः । तस्मिन्कोटिकन्दर्पलावण्ये दृष्टे त्वमेव कामुक्ती सती पुरुषायितमाचरिष्यसीति भावः । ‘बलाका वक्रपङ्क्तौ स्याद्बलाका विस्रकण्टिका । बलाका कामुक्ती ज्ञेया चलाकश्च वक्रो मतः’ इति शाश्वतः ॥ ५ ॥ पुरुषायितसुखोत्कृष्ठां कारयित्वा सप्रति नायककृतरतोत्कृष्ठां जनयितुमाह—विगलितमिति । हे पट्टजनयने

पाठा०—१ ‘परिहृतसरसनं’ C. २ ‘निधानम्’ BM., C., S.

गीत० ९

हरिरभिमानी रजनिरिदानीमियमपि याति विरामम् ।

कुरु मम वचनं सत्वररचनं पूरय मधुरिपुकामम् । धीर० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवे कृतहरिसेवे भणति परमरमणीयम् ।

प्रमुदितहृदयं हरिमतिसदयं नमत सुकृतकमनीयम् ॥ धीर० ॥ ८ ॥

किंभूतं जघनम् ? विगलितवसनम्, स्वयमेव ततः परिहृतसरनं त्यक्तमेख-
लम् । अत एव वसनपिधानरहितम् । अत एव निधिना उपमीयते । कमिव ?
निधिमिव । किंभूतं निधिं जघनं च ? हर्षनिदानं हर्षस्याधिकारणम् ॥ ६ ॥
हरिरभिमानीति । हे राधे ! सत्वररचनं शीघ्रसाधनं यथा स्यात्तथा मम
वचनं कुरु । किंभूतं वचनम् ? मधुरिपुकामं कृष्णवाञ्छां पूरय । न पूर्यते
चेत् किं स्यात् ? हरिरभिमानी, स्वत्तो लाघवं न सहते, पश्चात्तां त्यक्ष्यति ।
पश्चादपि करिष्यति चेदिदानीमेव कुरु । अन्यथेदानीमियं रजनिरपि विरामं
याति । अभिसारकालोऽपि यात्यति । वर्तमानसामीप्याद्द्वर्तमानवत् ॥ ७ ॥
श्रीजयदेवेति । हे वैष्णवाः ! हरिं नमत नमस्कुरुत । किंभूतं हरिम् ?
जयदेवे अतिसदयम् । किंभूते जयदेवे ? परमरमणीयमिदं पूर्वोक्तं भणति ।

पद्मनयने राधे ! किसलयशयने नवपल्लवक्षप्यायां कृष्णेन रञ्जितायां जघनं घटय
आरोपय । कीदृशं जघनम् ? विगलितं कीटकन्दपलावण्यश्रीकृष्णदर्शनेन
स्वयमेव रत्नलितं वसनं यस्य तत् । अत एव पिधानमावरणं तद्रहितम् । पुनः
कीदृशम् ? परिहृता दूरीकृता रसना छुद्रघण्टिका येन तादृशम् । पुनः कीदृशम् ?
हर्षस्यानन्दस्य निधानं गृहम् । कमिव ? निधिमिव । 'रसना काञ्चिजिह्वयोः' इति
विधुः ॥ ६ ॥ हरिरिति । हरिः कृष्णोऽभिमानी मनस्वी । तथा चैतावता
दैन्येनापि दुर्ग्रहमलजन्त्यां लमि को वेदोदास्यमेवाचरेदिति भावः । इयं रजनिरपि
रात्रिरपीदानीं विराममवसानं याति । तथा च मम वचनं 'चल सखि पुञ्जम्'
इत्यादि मद्वाक्यं कुरु । कीदृशम् ? सत्वरं त्वरया वेगेन सहितं गमनं रचयेति
सत्वररचनम् । मधुरिपोः कृष्णस्य कामं वाञ्छां पूरय । नायिका चात्राभि-
सारिका । तादृशे च रसार्णवे-मदनानलसंतप्ता याऽभिसारयति प्रियम् ।
उद्योत्प्रीतमखिनीयानयोग्याभ्यरविमूषणा ॥ स्वयं चाभिसरेद्या तु सा भवेदभि-
सारिका ॥ इति ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवे कवौ । कृता हरेः सेवा
येन तादृशे परमरमणीयं यथा स्यादेवं भणति सति । हे जनाः ! हरिं कृष्णं
नमत । कथम् ? प्रमुदितमानन्दयुक्तं हृदयं यथा स्यात्तथा तादृशम् । कीदृशं

पाठा०-१ 'सत्वररगमनं' R.B.

टिप्प०-१ यत्तत्त्वमेवातिशयेन प्रेम्णाऽभिमानपात्रं, अत्रो मधुरं सन्तोऽपीह
शोमकृतेन यस्य तस्य मधुरिपोः कामं यथाभिष्टां पूरय पूर्णं पारय । रिपुपीठिनः
मिदं वरीकृतो मयिष्यतीति भावः-संजीविनी ।

विकिरति मुहुः आसानांशः पुरो मुहुरीक्षते

प्रविशति मुहुः कुञ्जं गुञ्जन्मुहुर्वहु ताम्यति ।

रचयति मुहुः शय्यां पर्याकुलं मुहुरीक्षते

मदनकदनकान्तः कान्ते ! प्रियस्तव वर्तते ॥ ३ ॥

तत एव प्रमुदितहृदयम् । पुनः किंभूते जयदेवे ? कृतहरिसेवे । किंभूतं हरिम् ? सुकृतमिव कमनीयं मनोहरम् ॥ ८ ॥ इदानीं सत्वरगमनाय प्रोत्साहयति—
विकिरतीति । हे कान्ते ! तव प्रियो मदनकदनकान्तो वर्तते मदनेन कान्तिं प्राप्नोति वर्तते । यथाविधः सन्निक करोतीत्याह—तव नागतैवेति कृत्वा मुहुः आसान्विकिरति निःआसपारं मुञ्चति । नागतैवेति कृत्वाप्रे मुहुर्वारंवारमाशा ईक्षते विलोकयति । प्याकुलतया कस्या दिशः समेप्यतीति सर्वा एककालमि-
वावलोकयति । तत्राप्यदृष्ट्वा भ्रान्तः सन्कुञ्जं प्रविष्टा भविष्यतीति मुहुर्वारं-
वारं कुञ्जं प्रविशति । मुहुर्मुहुरिति कोऽर्थः ? तत्राप्यदृष्ट्वा बहिर्निर्घातस्यैव निवृत्त इव तिष्ठतीति मुहुर्मुहुः प्रविशतीति । मुहुर्मुहुर्वारं 'कृतो नागता, किं केनचिद्विवारिता, उत कृतो भयाद्वा ?' इत्यादि तस्या अनागमनहेतुं विमृश्य मुहुर्वारंवारं बहु बहुविधं गुञ्जन् अव्यक्तशब्दं कुर्वन् ताम्यति ग्लायति । अपवा,—दृष्टेदं विमर्शनम्, आगमिष्यत्येवेति मुहुः शय्यां रचयति ।
तत्राप्यदृष्ट्वा पर्याकुलं यथा स्यात्तथा ममानुरागादागमिष्यत्येवेति मुहुरीक्षते हरिम् । सदयं दयासहितम् । पुनः कीदृशम् ? सुहृत्वेन पुण्येन कमनीयं चाञ्छनीयम् ॥ ८ ॥ श्लोकेनापि नायकस्योत्कण्ठामाह—विकिरतीति । हे कान्ते ! तव प्रियो मदनकदनकान्तः । मदनः कामस्वप्ननिर्त कदनं दुःखं तेन कान्तो ग्लानो वर्तते, । मुहुर्वारंवारं आसान्विःआसान्विकिरति क्षिपति । नासापुरो नासाम् मुहुर्वारंवारमीक्षते । ध्यानेनापि प्रियां पश्यामीति नासाधं बीक्षमाणस्त्वां ध्यायतीति भावः । ध्यानसमये नासाप्रवीक्षणेन मनःसंयमो भवतीति 'नासापुर' इत्युक्तम् । क्वचित् 'आसानांशः' इति तालव्यशकारवाङ्मा-
स्तदा आसान्विकिरति । अथ पुर आशाः पुरोभागस्यदिशः अनेन चर्तमानागमि-
ष्यतीत्याशयेन दृष्ट्वा मुहुरीक्षत इत्यर्थः । मुहुर्वारंवारं कुञ्जं प्रविशति गुञ्जन्शब्दं कुर्वन्कदाचिदनेन घर्तमानस्य नितीय तिष्ठतीत्याशयेन ध्याने लां दृष्ट्वा केलये वा कुञ्जं प्रविशतीत्यर्थः । मुहुर्वारंवारं बहुविकं यथा स्यादेवं ताम्यति ग्लानो भवति । ध्यानविच्छेदे लां तत्राप्यदृष्ट्वा ताम्यतीति भावः । क्वचित् 'कूजन्मुहुस्ता-
म्यति' इति पाठः । तदा कूजचार्तनार्दं कुर्वन्ताम्यतीत्यर्थः । मुहुर्वारंवारं शय्यां रचयति । एतावदकालं गुरुजनमीत्या नापातोऽतः परमायास्यतीति शय्यां रचयतीति भावः । मुहुर्वारंवारं परित आकुलं यथा स्यादेवमीक्षते । 'नासा तु नासिमायां स्यात्' इति विश्वः । 'आशास्तृष्णा दिशः प्रोक्षाः' इति च ॥ ३ ॥

त्वद्दाम्येन समं समग्रमधुना तिग्मांशुरस्तं गतो

गोविन्दस्य मनोरथेन च समं प्राप्तं तमः सान्द्रताम् ।

कोकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना

तन्मुग्धे ! विफलं विलम्बनमसौ रम्योऽभिसारक्षणः ॥ ४ ॥

आश्लेषादनु चुम्बनादनु नखोल्लेखादनु स्वान्तज-

प्रोद्धोधादनु संभ्रमादनु रतारम्भादनु प्रीतयोः ।

इति 'कदन'शब्दतात्पर्यम् । हरिणी छन्दः । दीपकालंकारः ॥ ३ ॥ इदानीं सांप्रतमेव गन्तुं सांप्रतमिति हेतुमाह—त्वद्दाम्येनेति । हे मुग्धे ! समग्रं यथा स्यात्तथाधुना त्वद्दाम्येन समं तव चक्रतया सहितं रविरस्तं गतः (रविः) तवाभिमानश्चोभयमेवाभिसारविलम्बकृत् गतमित्यर्थः । च पुनर्गोविन्दस्य मनोरथेन सह तमः सान्द्रतां प्राप्तम् । तिग्मांशावस्तं गते चन्द्रे चानुदिते तमः सान्द्रं भवत्येव । अयं कालोऽभिसारत्वरार्यै । अनु च सान्द्रे तमसि मग्निष्याऽऽगमिष्यतीति गोविन्दस्य मनोरथो वृद्धिं प्राप्तः । अनु च मम प्रार्थना कोकानां चक्रवाकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा जाता । सदृशीति विरहाधिक्यात्करुणनिवेदकस्वरत्वाच्च । तत्तस्मात्कारणाद्विलम्बनं विफलम्, अभिसरणक्षणातिपातो निरर्थकः । असावभिसारक्षणो रम्यो वर्तते । ईदृशी प्रियवादिनी प्रियसखी, सान्द्रान्धतमसं चानुकूलं, नीलनिबोलादि साधनं, प्रियतमस्त्वदेकतानः । एवं सति गमनविलम्बने 'मुग्धे' इति संबोधनमौचिनीमानहति । सहोक्तिरलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥ तत्रागतायास्ते बहुविधकामकौतुकं भविष्यतीति प्रलोकयति—आश्लेषादिति ।

पुनरपि स्वरयितुमाह—त्वद्दाम्येति । हे मुग्धे ! असावभिसारक्षणोऽभिसारयोग्यः क्षणो रम्यस्ततो विलम्बनं विफलं निष्फलम् । रम्यत्वहेतुमाह—त्वद्दाम्येण त्वदीयनेत्रजलेन सह तिग्माशुः सूर्यः समग्रं यथा स्यात्सामरत्येन यथा स्यादेवमस्तं गतः । त्वदीयवाष्पमप्यस्तं गतं सूर्योऽप्यस्तं गत इत्यर्थः । क्वचित् 'वाम्येन समम्' इति पाठः । तदा त्वदीयवाक्येन त्वदीयवचनेन समं तिग्माशुरस्तं गतः । मयि गमनाय स्वरयन्त्यामुत्तरमप्रयच्छन्त्यास्ते वाक्यं मुग्धाक्षोपलभ्यत इत्यर्थः । तमस्तिमिरं गोविन्दस्य मनोरथेन समं वाञ्छया सह सान्द्रतां निविडतां प्राप्तं गतम् । गोविन्दस्य मनोरथोऽन्धकारश्च निविडो जात इत्यर्थः । कोकानां चक्रवारिणां करुणस्वरेण करुणरसभेण (ध्वनिना) सदृशी दीर्घा विस्तीर्णा मदभ्यर्थना सप्रज्ञा । यथा कोकानां करुणस्वरो नानाप्रकारः श्रूयते, एवं मदीया वाणुफयोऽपि सप्रति तवाग्रे भवन्तीति भावः । अयं सहोक्तिनामालंकारः । तदुक्तं दण्डिना (का. २।३।५१)—'सहोक्तिः सहभावेन कथनं गुणकर्मणाम्' इति ॥४॥ पुनरप्यन्धकारस्य नैरिन्द्रियकथनेनाभिमारक्षणस्यातिरम्यतामेवाह—आश्लेषादिति ।

प्रबन्धः ११] रसिकप्रिया-रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १०१

अन्यार्थं गतयोर्ध्रमांश्चिमलितयोः संभाषणैर्जानतो-

दम्पत्योरिह को न को न तमसि श्रीडाविमिश्रो रसः ॥ ५ ॥

इह तमसि वर्तमाने दम्पत्योर्जीडाविमिश्रः कः को रसो न इति न, अपि तु सर्व एव रसो भवतीति । श्रीडाविमिश्रस्ये हि सर्वमपि सर्वरसागमं भवतीति । किंभूतयोर्दम्पत्योः ? अन्यार्थं गतयोः परस्त्रीपरपुरपत्येन प्राप्तयोः । पुनः किंभूतयोः ? भ्रमान्मिलितयोः प्रतिकुञ्जमितस्ततः परिभ्रमणान्मिलितयोः । सान्दे तमसि परस्परालार्पणेव जानतोः । अथवा, -आलार्पणैरित्यत्र सात्विकभावेन स्वरभङ्गादेवावगमात् । अथवा, -अन्यमर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य गतयोः । परस्त्री-परपुरपौ हि न्याजान्तरेणैव मिलतः । अन्येषां भ्रान्तिगुल्पाय मिलितयोः । तमेव रसमाह—आश्लेषादनु भवस्थायिभावो भवानकः प्रादुर्भावमासादयति । सुम्बनादनु मा मेति क्षामाभरोलापिनीं कान्तां कामलप्य कृतं हृदयस्येति शोकमिवानुभवन्करणाकलितान्तःकरणो भवति । तदनु श्रोताह्वयार्थमुरसा-हात्मा नखोल्लेखादनु धीरोऽयतरति । एवं साधने संमिलिते किमिदमपूर्वं सुखमन्वभवमिति भावान्तरं गमितयोर्विषयसहचरोऽद्भुत उद्भूततामादीकते । एवं च क्रमोद्बोधे नानाविलासविलसितादनु हाससहायस्यानो हास्यः समु-द्यसति । एव कृतपरिकरसंकरः सकलरसचक्रवर्ती आनन्दमधुसन्दोहमधुरो रतिसहचरः शृङ्गाररसः समुन्मिषति । तद्व्यतिकरादनु प्रीतयोरत्तररसः सर्वोऽपि प्रीडासंवलितः शृङ्गारस्य समुन्मिषति । अत्राश्लेषानन्तरं सुन्यनं, ततो नखक्षतं, ततः कामविकाराः, ततो मैथुनं, ततः प्रीतिः, ततो रसभाव-नेति क्रमोऽपि कामशास्त्रकथितः । तदुक्तं भरतेन—‘आश्लेषसुम्बननखक्षतका-

इह तमसि दम्पत्योर्जायापत्योः को न श्रीडाविमिश्रो लज्जासमन्वितो रस आवि-र्भवतीत्यर्थः । कीदृशोर्दम्पत्योः ? अन्यार्थं गतयोरन्या नायिकामन्यनायकं चोद्दिश्य गतयोः । पुनः कीदृशोः ? आश्लेषादनु आलिङ्गनात्पश्चात्सुम्बनं, तदनु यो नखोल्लेखः, तदनु यः संभ्रमः संभोगादरः कामोद्बोधः, तदनु यो रतारम्भः सुरतारम्भः, तदनु प्रीतयोर्लज्जानन्दयोः संभाषणैर्जानतोऽन्यवायिकानामप्राहिप-त्युरन्यनायकनामप्राहिपत्याद्यात्वापैः कथं पतिः कथमिदं मे पत्नीति खरविशेषेण जानतोऽपि । रतान्ते परस्परं ज्ञातेऽपि न तुल्यापराधात्परस्परदोषोद्भावनम् । किंतु लज्जासहितः शृङ्गाररस एवाविर्भवतीत्यर्थः । अथ प्रथममाश्लेषः, ततःसुम्बनं, ततो नखक्षतं, ततः कामोद्बोधः, ततः संभ्रमः, ततो रतान्तः, ततः प्रीतिः, ततो रस-भावनमिति कामशास्त्रसिद्धः क्रमोऽपि कथितः । तदुक्तं भरतीये—‘आश्लेषसुम्ब-ननखक्षतकामबोधशीघ्रत्वमैथुनसनन्तसुखप्रबोधम् । प्रीतित्वतोऽपि रसभावनमेव कार्यमेवं नितान्तचतुराः सुचिरं रमन्ते’ इति । नन्वष्टया सुरतरतमप्युक्तं कामशास्त्रे, तत्र च दन्तक्षतकूजितकेशप्रहणादिकमप्युक्तम् । तथा च कामशास्त्रोक्तकमरक्षा नेति न वाच्यम् । तस्य निःशङ्कलेकमाधायकत्वात्; इह तु परपुत्रं परनारीं चोद्दिश्य

सभयचकितं विन्यस्यन्तीं दृशं तिमिरे पथि

प्रतितरु मुहुः स्थित्वा मन्दं पदानि वितन्वतीम् ।

कथमपि रहःप्राप्तामङ्गैरनङ्गतरङ्गिभिः

सुमुखि ! सुभगः पश्यन्स त्वामुपैतु कृतार्थताम् ॥ ६ ॥

मबोधशीघ्रत्वमैथुनमनन्तसुखप्रबोधम् । प्रीतिस्ततोऽपि रसभावनमेव कार्यमेवं
नितान्तचतुराः सुचिरं रमन्ते ॥' शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । दीपकमलंकारः
समुच्चयो भ्रान्तिमांश्च ॥ ५ ॥ इदानीं स्वप्नासिरेव श्रीकृष्णस्य सर्वस्वमिति
दर्शयन्त्याह—सभयेति । हे सुमुखि राधे ! स सुभगः श्रीकृष्णस्त्वां पश्यन्ना-
नन्कृतार्थतामुपैतु कृतकृत्यो भवतु । अत्र दृशिर्ज्ञाने वर्तते । किंभूतां त्वाम् ?
तिमिरे तिमिरवति पथि मार्गे सभयचकितं यथा स्यात्तथा दृशं विन्यस्यन्तीम् ।
सभयचकितमिति भयविस्मयस्थाविभावौ भयानकाद्गुताबुक्तौ भवतः ।
निविडे हि तमसि भयं भवत्येव । तादृशो च भावितमयानके पथि संकेतस्थानं
यामीति विस्मयः । एवं प्रियस्यापि प्रियतमेन समं समागमो भविष्यति न
चेति दाह्यावकाशोऽपि । किंभूतां त्वाम् ? प्रतितरु तरुं तरुं प्रति स्तननितम्ब-
भारभरालसतया मुहुर्यारंवारं स्थित्वा कोऽपि मां मा द्राक्षीदिति मन्दं पदानि
वितन्वतीम् । प्रतितरु अत्र वा स मे प्रियो भविष्यतीत्याशङ्कया मुहुः स्मित्वेति
योजनीयम् । किंभूताम् ? कथमपि केनचित्प्रकारेण पूर्वोक्तसखीवचननील-

गतशोः शङ्काकुलचित्तत्वात्संक्षिप्तपूर्वोक्तक्रमेणैव सुरतारम्भ उचित इति भावः ।
तथाह रुद्रः (शं. ति. १।६९)—'ईर्ष्या कुलक्षीपु न नायकस्य निःशङ्ककेलिर्न परा-
ङ्गनाम्' इति । तस्मादेतादृशे गाढान्धकारे ते गमनविलम्बनमनुचितमिति भावः ।
'दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ' इत्यमरः ॥ ५ ॥ पुनरपि स्मरयितुं
कृष्णोत्कण्ठामाह—सभयेति । हे सुमुखि ! सुभगः शोभनः श्रीकृष्णस्त्वां
पश्यन्कृतार्थतामुपैतु प्राप्नोतु । कीदृशीम् ? तिमिरेऽन्धकारे सति पथि वर्तते तदा
भयचकितं भयसहितं यथा स्यादेवं दृशं नेत्रं विन्यस्यन्तीमप्यन्तीम् । पुनः
कीदृशीं त्वाम् ? प्रतितरु तरुं तरुं प्रति मुहुः पुनः पुनः स्थित्वा मन्दं यथा
स्यादेवं पदानि वितन्वतीम् । गाढान्धकारे तमालविटपेषु को वेदात्र कृष्णः
स्थितो भविष्यतीत्याशयेन वाऽयमेव कृष्ण इति भ्रमात्तदन्तिकमुपेत्य पश्चाद्विशेष-
दर्शने सति तत उत्थाय पुनरपि तथेत्येवं प्रतितरु स्थित्वा गच्छन्तीमिति भावः ।
पुनः कीदृशीम् ? कथमपि शनैः शनैश्चरणक्षेपदिना रह एवास्तस्थलं प्राप्ताम् ।

पाठा०-१ 'विन्यस्यन्ती' B. २ 'दृशौ' C., B. ३ 'मुपैति' P.
४ 'कृतार्थाम्' C.

टिप्प०-१ कथमपि महता कष्टेनाग्रे रह पशान्मृदं प्राप्तां सुमुखी । अन्धकारे
मग्नश्चक्षुःशून्यमुक्तम् । अथ रसवदलङ्कारः—संजीविनी ।

राधामुग्धमुखारविन्दमधुपक्षेलोक्यमौलिस्वली-

नेपथ्योचितनीलरत्नमयनीभारावतारान्तकः ।

स्वैच्छन्दं व्रजसुन्दरीजनमनस्तोपप्रदोपोदैयः

कंसध्वंसनधूमकेतुरवतु त्वां देवकीनन्दनः ॥ ७ ॥

इति श्रीजयदेवकृतौ श्रीगीतगोविन्देऽभिसारिकावर्णने

साकाङ्क्षपुण्डरीकाक्षो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

निचोलादिसाधनसंपत्त्याऽभिमानपरित्यागेन मय्यनुकम्पया वा रहःप्राप्ताम् । पुनः किंभूताम् ? अनन्तरद्विभिः कामकलोलकलैरङ्गैरपलक्षिताम् । अत्र तमसो नैविड्यादर्शनायोग्यत्वेऽङ्गस्पर्शनादेव ज्ञातेति कृत्वा द्योशानार्थो व्याख्यात इत्याकृतम् । अत्र हरिणो वृत्तम् । अतिशयोक्तिरलंकारः ॥ ६ ॥ इदानीं संभोगाख्यं दृष्टारमवतारयन्तदापातनिकाद्वारेण सर्गान्तराशिपमाह—
राधामुग्धेति । देवकीनन्दनः श्रीकृष्णस्त्वामवतु रक्षतु । किंभूतो देवकी-
नन्दनः ? राधामुग्धमुखारविन्दमधुपः । मुखमरविन्दमिव मुखारविन्दं, मुग्धं
च तत् मुखारविन्दं च मुग्धमुखारविन्दम् । राधाया मुग्धमुखारविन्दं तस्मि-
न्मधुप इव मधुपः । अनेन भारी संभोगो द्योतितः । पुनः किंभूतो हरिः ?
त्रैलोक्यमौलिस्वलीनां कीदृशदेशादीनां नेपथ्योचितं मूपथोचितं नीलरत्न-
मिव । पुनः किंभूतो देवकीनन्दनः ? अग्रन्या भूमेर्भारावावतारो जन्म येषां
शिशुपालवन्तवम्नादीनां तेषामन्तक इत्यन्तकः । यमसदृशोऽभूदित्यर्थः । पुनः
किंभूतो देवकीनन्दनः ? व्रजे सुन्दर्यः व्रजसुन्दर्यः । व्रजसुन्दरीणां जनस्य
मनस्तोपप्रदोपोदैय इव । पुनः किंभूतो हरिः ? कंसध्वंसनधूमकेतुः कंसस्य
ध्वंसनं विनाशस्तत्र धूमकेतुरिव विनाशसूचकताराविशेष इव । जातमात्र
पुत्रं कंसविनाशं सूचितवानित्यर्थः । अत्र कंसध्वंसने गोपीनां परमेश्वरादन्यत्र
गतिप्रतिशेधो धूमकेतुवृन्दद्वानुरिव प्रकाशकत्वात् । प्रकारो हि स्वेच्छाविहारभङ्गो
जायते । अथवा,—कसेः शातनार्यत्वाद्वाधायाः कामेन यच्छातनं तत्र धूम-
पुनः कीदृशीम् ? अनन्तरद्विभिरनङ्गस्य कामस्य यस्तरत्नः पुनःपुनर्वद्वोधस्तमुत्ते-
रङ्गैरपलक्षिताम् । अङ्गैरित्यत्र विशेषणं तृतीया ॥ ६ ॥ सर्गवसाने कवि-
राशिपमाशास्ते—राधेति । देवकीनन्दनः श्रीकृष्णस्त्वामवतु रक्षतु । कीदृशः ?
राधाया मुग्धं रमणीयं यन्मुखारविन्दं तत्र मधुपः अमर इव । मुखारविन्दे माधुर्यं
पाति रक्षति, निरानुकूलतया वृद्धिं प्रापयतीत्यर्थः । माधुर्यमात्रं तृणया पियतीति
वा । त्रैलोक्यस्य वा मौलिस्वली वृन्दाटवी तदलंकारयोचितनीलरत्नं, इयामसुन्द-
रतामित्यर्थः । त्रैलोक्ये एवाखिलज्ञान्तानां मौलिस्वलीति वा । उक्तं च—‘अहो

केतुरिव । स्वच्छन्दप्रदोपोदय इति यदा यदा प्रदोपोदयं वाञ्छति तदा तदा स एवेति । अथवा,—प्रगतो दोपोदयो यस्मात्तेन सह क्रीडतीनां दोष एव नास्तीति । अथ च राधामुग्धमुखारविन्दे मधु माधुर्यं पाति रक्षतीति । चिरं विप्रलम्भे हि प्रियदर्शनान्माधुर्यमुपपद्यत एवेति पदानामौचित्यं । अत्र श्लेष-लुप्तोपमापरिकरवर्णोपमालंकाराः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । पाञ्चाली रीतिः । आरभटी वृत्तिः । गीत्यादि पूर्वोक्तमेव ॥ ७ ॥

प्रत्याह्वयं पञ्चतयारिसैन्यं यो योजयत्याहवकुम्भकर्णः ।

स कुम्भकर्णो रसिकप्रियायाः समस्करोत्पञ्चतयात्र सर्गम् ॥

इति कुम्भकर्णेन विरचितायां गीतगोविन्दटीकायां

रसिकप्रियायां सर्गोऽगात्पञ्चमः ॥

मधुपुरी धन्या वैकुण्ठाच्च गरीयसी ।' इति । पृथिव्या भाररूपोऽवतारो येषाम-सुराणां तेषामन्तको नाशकः; अत एव कंसध्वंसने धूमकेतुस्तद्विनाशपिशुनग्रहः, जातनाभ एव तस्य नाशं सूचितवानित्यर्थः । तदेव—स्वच्छन्दं ब्रजसुन्दरीजन-मनस्त्रोपाय चित्ताभिलाषपुराणाय चिरमपार प्रदोषो रजनीमुखमिव । चिरं निल-मेवादवत्विति वा ॥ ७ ॥

नो भूपाः कति सन्ति तेषु विरला विद्वद्गुणादिण-

स्तन्मध्येऽपि नवप्रबन्धगणनानिर्बन्धिनो दुर्लभाः ।

दित्रास्तेष्वपि कैटभद्विदुदयप्रेमानुबन्धाः क्षिता-

धैवेपा धुरमेक एव बहति श्रीशालिनाथप्रभुः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरभिरुचिरचितायां श्रीशालिनाथकारितायां

गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जर्याख्यायां पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

प्रबन्धः १२] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १०५

पष्ठः सर्गः ६

—धन्यवैकुण्ठकुङ्कुमः—

अथ तां गन्तुमशक्तां चिरमनुरक्तां लतागृहे दृष्ट्वा ।

तच्चरितं गोविन्दे मनसिजमन्दे सखी प्राह ॥ १ ॥

गुणकरीरागेण रूपकतालेन गीयते । प्रबन्धः ॥ १२ ॥

पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम् ।

तदधरमधुरमधूनि पिबन्तम् ॥

नाथ हरे ! सीदति राधाऽऽवासगृहे ॥ ध्रुवपदम् ॥ १ ॥

इदानीं कुत्रचित्कुले राधां संस्थाप्य दूती सचेष्टितं कृष्णे विनिवेदयति—
अथ तामिति । अथानन्तरं राधासखी तच्चरितं राधायाश्चरितं गोविन्दे
निवेदयामास । किंभूते गोविन्दे ? मनसिजमन्दे । किं कृत्वा ? तां राधां
गन्तुमशक्तां ज्ञात्वा । शरीरान्तर्यातन्याः शक्तेर्दर्शनाविषयत्वेन दृष्टेति दृशिरग्र
ज्ञानार्थः । किंभूताम् ? तां चिरं गोविन्देऽनुरक्ताम् । अथवा,—लतागृहे इति
तस्याधिकरणत्वेन व्याख्येयम् । अत्रैव लतागृहे सङ्केतस्य कृतत्वात् ।
आर्याछन्दः ॥ १ ॥ पूर्वं ध्रुवपदं व्याक्रियते—नाथ हरे इति । हे नाथ !
आवासगृहे सङ्केतस्थाने राधा सीदति अवसादं प्राप्नोति ॥ अथ पदानि—पश्य-
सीति । सा राधा रहसि रहोनिमित्तान्तरनिमित्तं एकान्तनिमित्तं वा दिशि
दिशि भवन्तं पश्यति । सर्वा दिशस्तस्यास्त्वन्मया एव जाता इत्यर्थः । स्वद-
्वैतमभवदित्यर्थः । 'सङ्गमविरहविवेके धरमिव विरहो न सङ्गमस्तस्याः । सङ्गे
सापि तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥' किं कुर्वन्तम् ? तदधरमधुरमधूनि

अथेति । अथानन्तरं सखी तच्चरितं गोविन्दे गोविन्दं विषयीकृत्य प्राहोवाच ।
कीदृशे गोविन्दे ? मनसिजेन कामेन मन्दे मन्दयतौ । किं कृत्वा ? ता राधा
लतागृहे क्वचिद्वृत्तामण्डपे चिरं बहुकालं व्याप्यानुरक्तां दृष्ट्वास्मिन्नेव लतागृहे फेलिः
कर्तव्येति चिरकालीनं तस्यानुरागं ज्ञात्वेत्यर्थः । पुनः कीदृशीम् ? गन्तुमशक्तां
कृष्णान्तिकं प्रयातुमसमर्थाम् । 'मन्दः खले मन्दयते मूर्खं सैरेऽल्परोणिजोः'
इति विश्वः ॥ १ ॥ भाषया यदुवाच तद्वीरेण कथयति—पश्यतीति । गीत-
स्यास्य गुणकरी रागो रूपकतालः । गीतार्थस्तु—हे नाथ हे हरे ! राधा
वासगृहे लब्धवतः सकाशात्सीदत्यवसथा भवति । विशेषतस्त्वमेव तस्या अवसा-
दकारणमिति भावः । रहस्येकान्ते दिशि दिशि भवन्तं पश्यति । कीदृशं भवन्तम् ?
तदधरमधुरमधूनि लक्ष्मीयाधररूपाणि मधुरमधूनि पिबन्तमासादयन्तं, भावनया
स्वकीयाधरपानं कुर्वन्तं तामेव दिशि दिशि पश्यतीति भावः । यद्वा,—लच्छन्दस्त्व-
न्मवाचकः । तथा च—तदधरमधुरमधूनि त्वतोऽन्यस्या नायिकाया अधरमधुर-
मधूनि पिबन्तं दिशि दिशि पश्यतीति भावः । लच्छन्दस्त्वकारान्तोऽन्यपर्यायः

पाठा०—१ 'गोण्डकरी' R.P., गोण्डकरी० O. २ 'स्वधर' P.,

R.M. ३ 'राधा वासगृहे' R.M.

त्वदभिसरणरभसेन चलन्ती ।

पतति पदानि कियन्ति चलन्ती ॥ नाथ हरे० ॥ २ ॥

विहितविशदविसकिसलयवलया ।

जीवति परमिह तव रतिकलया ॥ नाथ हरे० ॥ ३ ॥

मुहुरवलोकितमण्डनलीला ।

मधुरिपुरहमिति भावनशीला ॥ नाथ हरे० ॥ ४ ॥

पिबन्तम् । तस्या राधाया एव अधरमधूनि पिबन्तम्, एवमवस्थमेवेत्यर्थः । तदधरसंसर्गान्मधुराणि मधूनि यान्यक्षराणि तानि शृण्वन्तम् । अत्यादरं श्रवणं पानमुच्यते । तस्यादरश्रवणेन तस्यालीकत्वं द्योत्यते । प्रतिवञ्चनाभावात् ॥ १ ॥ त्वदभिसरणेति । हे माधव ! सा राधा त्वदभिसरणे रभसेन चलन्ती संभजमाना । अर्थादभिसारवेगम् । कियन्ति पदानि चलन्ती सती पतति । तस्मात्स्थानादधिकं गन्तुमशक्तेत्यर्थः ॥ २ ॥ विहितेति । सा परं तव रतिकलया रतिविज्ञानेन रतिशिल्पेन परं जीवति, नान्य उपायः । किंभूता सा ? कृतपाण्डुरमृणालाङ्गुरकटका ॥ ३ ॥ मुहुरिति । सा मुहुर्वारंवारमवलोकिता मण्डनानां लीला विलासो यया सा । इमानि तानि मण्डनानि तत्सुरतसमारम्भयोग्यानीति मुहुर्मुहुः कानिचित्परिदधाति । किंभूता सती ? अहे मधुरिपुरिति भावनशीला ध्यानस्वभावा । एतेन स्त्रीयोग्यानि मण्डनानि मुक्त्वा त्वद्विरहदुःखापनोदाय पुरुषायितसुरतयोग्यानि मण्डनानि दधाना स्वयमेव त्वद्रूपीभूय कालमतिबाहयतीत्यर्थः । अथवा त्वदलाभात्स्वयमेव त्वं च राधा च भूत्वा ।

सर्वनामगणे पठितः । तदुक्तं सर्वादिगणव्याख्याने प्रक्रियाप्रसादे 'लच्छन्दोऽन्यवाची द्विःपठितः स्वरमेद एक उदात्तोऽनुदात्तः' इति काशिकाकारमतम् । ग्रन्थान्तरमते तु 'एकोऽकारान्तोऽन्यस्त्वनकारान्तो द्वावप्यानुदात्तौ' इति । 'भोगावासो वासश्छद्म' इति हारावली ॥ १ ॥ ननु किमिति सीदति ? अत्रैव किमिति नायातीत्यत आह—त्वदिति । तवाभिसारे यो रभस उत्साहस्तेन चलन्ती प्रसाधनादौ व्याप्रियमाणा कियन्ति पदानि कतिपयानि पदानि चलन्ती त्वदन्तिग्रमागन्तुं गच्छन्ती पतति स्खलति । तथा च त्वद्विरहसंतप्ता त्वदन्तिकमागन्तुमसमर्था ॥ २ ॥ नन्वेवं चेदशक्ता तर्हि कथं जीवतीत्यत आह—विहितेति । सा परं केवलं तव रतिकलया पूर्वानुभूतायास्त्व रतेराकलनेन जीवति । कीदृशी ? विहितानि विदार्थैर्निर्मलैर्विसेर्मृणालैः किसलयैर्नवपल्लवैश्च वलयानि कङ्कणानि यस्याः सा । 'कलनाकालयोः कला' इति विश्वः । 'वलयं कङ्कणेऽपि च' इत्यपि ॥ ३ ॥ पुनः कीदृशी ? मुहुरिति । मुहुर्वारंवारमवलोकिता वीक्षिता मण्डनेर्मुकुटकुण्डलवनमालाभिलीला तवानुकृतिर्यया सा । पुनः कीदृशी ? अहं

स्वरितमुपैति न कथमभिसारम् ।

हरिरिति वदति सखीमनुवारम् ॥ नाथ हरे० ॥ ५ ॥

श्लिष्यति चुम्बति जलधरकल्पम् ।

हरिरुपगत इति तिमिरमनल्पम् ॥ नाथ हरे० ॥ ६ ॥

भवति विलम्बिनि विगलितलज्जा ।

विलपति रोदिति वासकसज्जा ॥ नाथ हरे० ॥ ७ ॥

‘स्त्रीणां प्रियालोककलो हि वेशः’ इति स्वचेतोहराणि मण्डनानि आदधाना वर्तते ॥ ४ ॥ स्वरितमिति । सा राधा अनुवारं वारंवारं सखीमिति वदति । इतीति किम् ? हे सखि ! हरिस्वरितं शीघ्रं अभिसारं सङ्केतस्थानं कथं नोपैति कथं न याति ? ॥५॥ श्लिष्यतीति । हे हरे ! सा हरिरुपगत इति कृत्वा श्लिष्यती-
लत्वसान्यादनल्पं स्थूलं तिमिरमन्धकारं श्लिष्यति चुम्बति च । किंभूतं तिमिरम् ? किञ्चिजलधरसदृशम् ॥ ६ ॥ भवतीति । हे हरे ! सा पासक-
सज्जा नाम नायिका । भवति त्वयि विलम्बनकारिणि सति विलपति
विलापान्करोति । रोदिति अश्रूणि विमुञ्चति । ‘दूतीमहरहः प्रेष्य सज्जिते
वासवेश्मनि । यस्या न मिलति प्रेयान्सा हि पासकसज्जिका ॥’ इति ॥ ७ ॥

मधुरिपुरिति भावनशीला चिन्तनपरा । रहति तत्र वेशं विधायानुरागातिशयेनाहमेव
मधुरिपुरिति चिन्तयन्तीति भावः । लीला च हासविशेषस्तदाह वात्स्यायनः—
‘प्रयोजनस्य चेष्टा याऽनुरागातिशयेन या । कियतेऽनुकृतिः सेव्यं लीलोक्ता मुनि-
सत्तमैः’ इति ॥ ४ ॥ स्वरितमिति । हरिस्वरितमभिसारकुञ्जं कथं नोपैत्या-
गच्छतीति सखीमनुवारं सा वदति ॥५॥ श्लिष्यतीति । सा हरिः कृष्ण उपगत
आगत इति बुद्ध्याऽनल्पमधिकं तिमिरमन्धकारं श्लिष्यत्यालिङ्गति चुम्बति च ।
कीदृशं तिमिरम् ? जलधरकल्पं श्याममेघसदृशम् । यदा यदोत्थाय तवान्तिकं
चलति तदा तदा निकुञ्जद्वारे पुञ्जीभूतमन्धकारं दृष्ट्वा लज्जमातस्यैव चुम्बना-
लिङ्गनादिकमाचरतीत्यागन्तुमेव न पारयतीति भावः । भ्रान्तिमात्रममलंकारः ।
चालक्षणं प्रागेवोक्तम् ॥ ६ ॥ भवतीति । पश्चाद्विशेषदर्शने सति, भवति त्वयि
विलम्बिनि विलम्बं कुर्वति सति विगलितलज्जा सती सा वासके लीलागृहे
कान्ताभिसरणाय सज्जा संसृतसकललीलोपकरणा विलपति । हे निष्कृप ! कथ-
मेतावदौदास्यं मयि त्वया रचितमिति विलापं करोति । रोदिति रोदनं करोति ।
वासकसज्जालक्षणं तु रसार्णवसुधाकरे—‘भरतायैरभिदधे स्त्रीणां वासस्तु
वासकः । स्ववासकवशात्तन्ते समेष्यति गृहं प्रति । सज्जो करोति चात्मानं या सा
वासकसज्जिका’ इति । शृङ्गारतिलके (१।७६)—‘भवेद्वासकसज्जासौ

श्रीजयदेवकवेरिदमुदितम् ।

रसिकजनं तनुतामतिमुदितम् ॥ नाथ-हरे० ॥ ८ ॥

विपुलपुलकपालिः स्फीतसीत्कारमन्त-

र्जनितजडिम काकुव्याकुलं व्याहरन्ती ।

तव कितव ! विधायामन्दकन्दर्पचिन्तां

रसजलनिधिमग्रा ध्यानलग्ना मृगाक्षी ॥ १ ॥

श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवकवेरिदमुदितं रसिकजनं अतिमुदितं हृष्टतरं तनुताम् । अथवा, -रसिकजने मुदितं हर्षं तनुताम् ॥ ८ ॥ तथा च सङ्गीत-राजे-‘मालवीयः स्मृतो गौडो रागमालोऽहुतालकः । शृङ्गारो विप्र-लम्भाख्यो रसो देवादिवर्णनम् । पदसंततितत्त्वेनाः पाठाः स्वरसमुच्चयः ॥ ततः पद्यानि यत्र स्युर्लयमध्यममानतः । स प्रबन्धवरो ज्ञेयो धन्यवै-कुण्ठकुङ्कुमः ॥’ इति धन्यवैकुण्ठकुङ्कुमनामा द्वादशः प्रबन्धः । शलो नायकः । गूढविप्रियकूच्छः । चिन्तात्तरावती घासकसज्जा नायिका । तल्लक्षणं—‘केलीगृहमयात्मानं मण्डयत्येप्यति प्रिये । सखी दूती..... समाप्तिं समगादिति’ (?) ॥ ८ ॥ इदानीं तस्यास्तदेकपरस्त्वमाह—विपुलेति । हे कितव धूर्ते ! सा मृगाक्षी तव अमन्दकन्दर्पचिन्तामति-शयितकामचिन्तां कृत्वा विधाय ध्यानलग्ना सती स्मरजलनिधिमग्रा शृङ्गारसागरे लीना । किंभूता सा ? विपुला महती रोमाञ्चपङ्क्तिर्यस्याः सा । अपि किंभूता ? स्फीतसीत्कारं प्रवृद्धसीत्कारं यथा स्यात्तथा । अन्तः अर्थात् विरहेणैव जनिताभ्यां जडिमकाकुभ्यां व्याकुलं यथा स्यात्तथा व्याह-रन्ती भाषमाणा । ‘ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः’ इति मालिनी

सज्जिताङ्गरतालया’ इति ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवकवेरिदमुदितं कथितम् । रसिकजनं शृङ्गारसासादपुरःसरमगवद्भक्तिरूपसाक्षादप्राप्तिमति-मुदितमतिशयेनानन्दितं तनुता विस्तारयतु ॥ ८ ॥ विपुलेति ।इत्यादि-वन्दर्पचिन्तां विधाय तथापि त्वं चेन्न मिलसि तदा तव ध्यानमेवाचरतीत्यर्थः । कीदृशी ? विपुला प्रचुरा पुलकपालिः रोमाञ्चपङ्क्तिर्यस्याः । ध्यानकल्पितलतकर-स्पर्शोद्भूतरोमाञ्चवतीत्यर्थः । किं पुर्व्वेती ? काकुव्याकुलं यथा स्यात्काका ध्वनि-विकारविशेषेण व्याकुलं यथा स्यादेवं व्याहरन्ती । ध्यानेनैव तव करं नीवीयन्धनो-न्मोचनासक्तं परिकल्प्य कुटुमिताख्यहावमाधिता ‘मुञ्च माम्’ इत्यादिनिषेधकं वान्धं कथयन्तीति भावः । पुनः कथं यथा स्यात् ? स्फीतः प्रवृद्धः सीत्कारो यत्र एवं यथा स्यात् । ध्यानेनैव तद्वत्तनययतादिकं परिकल्प्य सीत्कारं करोतीति भावः । पुनः कथं यथा स्यात् ? अन्तर्धितो जनितो जडिमा जाड्यं यत्रैवं यथा स्यात् । ध्यानकल्पितविलासयान्त्रारिसमयस्तब्धाख्यः (स्तम्भाख्यः) सालिको भवति । अन्यस्यापि जलनिधिमग्नस्यान्तर्जम्बुक्षीतवशात्सीत्कारो व्याकुलं श्रुत्यदृष्टं यथा

अङ्गेष्वाभरणं करोति बहुशः पत्रेऽपि संचारिणि

प्राप्तं त्वां परिशङ्कते वितनुते शय्यां चिरं ध्यायति ।

इत्याकल्पविकल्पतत्परचनासङ्कल्पलीलाशत-

व्यासक्तापि विना त्वया चरतनुर्नेपो निशां नेष्यति ॥ २ ॥

छन्दः । रसवदलंकारः ॥ २ ॥ इदानीं सा राधा ध्यानादिना त्वया सह रममाणापि साक्षात्त्वामलभमाना न कथंचिद्विश्रुतिमेप्स्यतीत्याह—अङ्गेष्विति । हे माधव ! एषा मत्सखी । एषेति एतत्पदप्रत्यक्षे व्यापारादुद्धौ प्रत्यक्षीकृत्याह । एषा चरतनुरित्येवंक्रमेण आकल्पविकल्पतत्परचनासङ्कल्पलीलाशतव्यासक्तापि नेपथ्यवितर्कैकिसलयशय्याविरचनत्वप्राप्त्युचितविलासशयनेष्वासक्तापि सती त्वया विना निशां न नेष्यति निशां नेतुं न शक्ता भविष्यतीति । इतीति किम् ? तान्देय कानिचिदाह—अङ्गेषु अवयवेषु त्वच्चित्तापहारि आभरणं करोति । कथं ? बहुशः । बहुश इति अतनुरूपपरित्यागेन त्वच्चित्तप्रीतिकरपरिग्रहो द्योत्यते । अपि च,—पत्रे दृक्षपत्रे पत्रत्रिपक्षेऽपि वा । 'अपि'शब्दाचृणादिपरिस्पन्दो लभ्यते । तस्मिन्संचारिणि संचरणशीले स्वामेव प्राप्तं परिशङ्कते विचारयति । अत्र पृथकारं विनापि 'पार्थो धनुर्धरः' इतिवत्सर्वाणि वाक्यानि सावधारणान्येवेति कृत्वा पृथकाराक्षेपः । अपि च अवश्यमागमिष्यतीति कृत्वा शय्यां वितनुते । तत-

स्यादेवं भवतीति ध्वनिः । इयं च अदृताख्या पद्यमयस्था । तल्लक्षणं चोक्तं प्राक् । कुट्टमितलक्षणं रत्नार्णवसुधाकरे—'केशधरादिग्रहणे मोदमानापि मानवे । दुःखितेव बहिः कुप्येद्यत्र कुट्टमितं तु तत्' इति । 'स्तम्भश्रेष्ठा प्रतिध्वनिः' इति शृङ्गारदीपिका । 'काकुः द्वियां विकारो यः शोकमीत्यादिभिर्ध्वनेः' इत्यमरः ॥ २ ॥ पुनः कृष्णं लरमितुमाह—अङ्गेष्विति । हे कृष्ण ! त्वया नैका परतनुः कुन्दरी रात्रिं न नेष्यति न प्रभातं प्रापयिष्यति । कीदृशी ? इति अनेन प्रकारेणाकल्पोऽलंकारः विकल्पस्त्वदागमनशङ्का, तत्पं शय्यां, तद्वचना संकल्पस्त्वदीयसङ्गादिध्यानमित्यादिलीलाशतव्यासङ्गेऽपि त्वत्सङ्गाभिलाषिण्यास्तस्या न कुत्रापि मनो रमत इति भावः । अलंकारादिव्यासङ्गमेवाह—अङ्गेष्विति । अङ्गेष्वाभरणं करोतीति भावः । अनेनाकल्प उक्तः । अथ च बहुशो वारंवारं पत्रेऽपि संचारिणि पक्ष्यादौ चरणघातेन चलति सति त्वां प्राप्तमागतं परिशङ्कते । अनेन विकल्प उक्तः । अथ च,—शय्यां शयनीयं वितनुते विस्तारयति । अनेन तत्परचनोक्ता ।

पाठा०-१ 'व्यासङ्गेऽपि' RM. २ '०र्नेका' RM.

टिप्प०-१ ननु मया सह रमणं जातमेव; किमर्थं मम तत्र गमनम् ? चेदेवं रममाणापि साक्षात्त्वा विना दक्ष्यमाणव्यापारवृत्त्यापि निशां नेतुं न समर्था भविष्यतीत्याह—दीपिका ।

किं विश्राम्यसि कृष्णभोगिभवने भाण्डीरभूमीरुहि
भ्रातर्यासि न दृष्टिगोचरमितः सानन्दनन्दास्पदम् ।

स्वामपश्यन्ती चिरं त्वामेव ध्यायति । शय्यां विरचय्य तेन सह मयात्रैव
कामकेलयः कर्तव्या इति चिरं ध्यायति । अन्योऽपि यः कश्चिन्मानसव्य-
थाभिभूतो रजन्यतिवाहनेऽसमर्थः स तदतिवाहनार्थं कार्यान्तरव्यासक्त्या
चेतो रमयति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, समुद्ययोऽलंकारः ॥ २ ॥ इदानी-
माशीर्वाजेन सर्गान्तमाविष्करोति—किमिति । गोविन्दस्य गिरो जयन्ति
सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । भावगर्भतया चक्षुर्वेदग्राह्यापनेन सर्वोत्कृष्टत्वम् ।
तत्त्वेन च नमस्कार्यत्वम् । किंभूता गिरो वाचः ? सायमतिथिप्राशस्त्य-

अथ च,—चिरं बहुकालं व्याप्य त्वां ध्यायति चिन्तयति । अनेन सकल्प उक्तः ।
तथा च तवागमनप्रत्याशया एतैर्व्यापारैः संप्रति कालं नयति । यदि च
सर्वथा त्वया न गन्तव्यं तदा त्वत्सङ्गं 'प्रति निराशा सती रात्रिं नेतुं न शक्यतीति
भावः । अप्रताप्यश्च हावो वर्णितः । तदुक्तम्—'अल्पता सा तु कथिता
प्रियस्यागमने सति । दिदृक्षुर्भयोस्तद्वत्ससंभ्रममलंकृतिः' इति । 'आकल्पवेधौ
नेपथ्यम्' इत्यमरः । 'तर्को विकल्पः शङ्का च' इति च । 'तत्त्वं च
शयनीये स्यात्तत्त्वमट्टकलत्रयोः' इति विश्वः । 'सकल्पः कर्म मानसम्' इत्यमरः
॥ २ ॥ सर्गान्ते जयदेवः शमाशास्ते—गोविन्दस्येति । गोविन्दस्य गिरो
वाण्यो जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । कीदृशाः ? सायमतिथिप्राशस्त्यगर्भाः
सायंकाले येऽतिथयस्तेषां प्राशस्त्यं स्वागतादिप्रशंसा 'धन्योऽयमतिथिर्यदि
पुण्योत्पादकः' इतिरूपा । दस्तुतस्तु प्रियाभिसारसंकेतज्ञापनादयं बहुमुख-
प्रदातेति गर्भेऽभ्यन्तरे यामां ताः । प्रशंसयाऽभ्यन्तरेऽभिप्रायविशेषपुष्पा
इत्यर्थः । व्याजोच्चिरलंकृतिः । कीदृशस्य गोविन्दस्य ? नन्दान्तिके पितुः समीपे
तादृगसंकेतसूचनारूपं अध्वगमुखाज्जि सृतं श्रीराजाया वचनं गोपतः सगोपनं
बुधतः । किं तत् ? हे भ्रातः पथिक ! 'भ्रातः' इति कोमलामञ्जरे, भाण्डीर-
भूमीरुहि वटवृक्षे किं विश्राम्यसि ? विश्रामं मा कृपाः । तत्र हेतुः—कृष्ण-
भोगिभवनेति । कृष्णव्यासौ भोगी च कृष्णभोगी, तस्य भवने बालसर्पवासे ।
पक्षे—शृंगारिणः श्यामसुन्दरस्य विलासगृहे । पक्षद्वये नेह स्थेयमिति वेति
'भ्रातृ'पदोपादानम् । श्लेषालंकारश्च । 'कृष्णः केशवकृष्णयोः' इति धरणिः ।
'भोगी कामुकसर्पयोः' इति विश्वः । तर्हि कं यामि इत्यत आह—इतो वटात्
सानन्दं आनन्दसहितं नन्दगृहं न यासि, अपि तु याहि इति शून्यमर्पावासपरि-
त्यागेन श्रीमद्गृहातिथ्येन च निर्हतो भविष्यतीत्यर्थः । तद्वरे भविष्यतीत्यत
आह—दृष्टिगोचरमिति । आसप्तमेव पथिकवचनेन संकेतसूचनात् श्रीकृष्णस्य

प्रबन्धः १२] रसिकप्रिया-रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् १११

राधाया वचनं तदध्वगमुत्साहान्दान्तिके गोपतो

गोविन्दस्य जयन्ति सायमतिथिप्राशस्त्यगर्भा गिरः ॥ ३ ॥^१

इति श्रीगीतगोविन्दे वासकसज्जावर्णने धन्यवैकुण्ठो

नाम पष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

गर्भाः । सायंकालेऽतिथयः सायमतिथयः तेषां प्राशस्त्यं स्वागतादिसंभारेण प्रशंसा, तदर्थं यासां ताः । तथा-किंविशिष्टस्य गोविन्दस्य ? नन्दान्तिके नन्दसमीपे तत्तादवसद्धेतुसूचनारूपमध्वगमुत्साहिःसृतं राधाया वचनं गोपतः गोपायितुः । गां पालयतीति गोपः, गोपायतेः पचाद्यच् । 'आदायः-' इति तलोपे सार्वविभक्तिकमत्सिः । तस्य गोपतः । अत्र पितुः सङ्केताशङ्का मा प्रासांक्षोदिति गोपने तात्पर्यम् । अत्र तदपह्नवादपहृतिरलंकारः । प्रशंसाछन्नानु व्याजोक्तिरपि । पितुः समीपे तात्पर्यञ्चो लज्जावहमिति तदपाकरणार्थं अप्रस्तुतप्रशंसापि । तदिति किम् ? हे आतः पथिक ! भाण्डीरभूमीरुहि इतः घटवृक्षे । किं विधाम्यसि ? अत्र विधामं मा कृयाः । कुत इति हेतुगर्भविशेषणमाह । किंविशिष्टे वृक्षे ? कृष्णभोगिभयने । कृष्णश्चासौ भोगी च कृष्णभोगी, तस्य भवनं तस्मिन् । कृष्णतर्पावासे इत्यर्थः । अत्र 'भ्रातृ'पदेन भ्रातृस्त्वम् । तेन च मासङ्केतस्थानमेतदिति व्यज्यते । पक्षे,-कृष्णश्चासौ भोगी शूद्रादी च तस्य निवासः । अत्रार्थद्वया-श्लेषिकृष्णशब्देन श्लेषोऽलंकारः । स हि किं कुर्वित्याशङ्काह-इतो घटास्तानन्द-नन्दास्पदं न यासि अपि तु याहि इति श्लोड्यलक्षणेन खड् । तानन्दमृद्धिमच्च तन्नन्दास्पदं चेति । अनेनात्र अन्यपरित्यागेन यत्प्रार्थ्यते तत्सुलभमिति ।

तादृशभावप्रसूतेन श्रीराधाया वचाति जयन्तीत्यपि ध्वनितम् । अत्र चातुर्यादि-गुणविशिष्टौ राधामोहनावालम्बनौ, स्वयं दूती नायिका, घटाशुदीपनविभावाः । एवं रसराट् शृंगारो निरूपितः ॥ ३ ॥

पाठा०-१ 'नन्दन्ति वेदिमुहुर्गो' B. २ 'सायमतिथेः सुखिप्रगर्भा' C.

टिप्प०-१ केचित्तु श्रीमद्वन्दावनेश्वर्या विप्रलम्भसहमानाः पूर्वसर्गान्ते सयोगमनु वर्णयन्ति; अत्र सप्तमे च वैचित्र्यविप्रलम्भाख्यमद्वुतरसविवर्तं निरूपयन्ति; तत्रैवं संगतिः-पूर्वसर्गे स्वयं दौलेन संयोगः, अग्रिमाष्टपद्या प्रेमविलासः, ततः अज्ञानन्या इत्या विषादव्यञ्जनेन स्वीयमेव रमितमन्यामुद्दिश्य प्रबन्धद्रोपेन श्रीराधाया निरूपितम् । सर्गान्ते प्रणयावृत्तं निषीय तत्संगमनिर्द्वैरेव नागरभौलेः तस्याग्रे प्राक् गीतनिचो-लेत्यादि, ततोऽष्टमं वदन्तमवसद्विदुल्या नागया कृतानुनयविनीतस्यापि 'याहि याहि' इति तिरस्कारः, तदग्रे सुगम एव । तदीयानां परितोपायैवेदं व्याकृतं, तत्स्थानाध्यम्-इति दीपिका ।

तर्हि दूरे भविष्यतीत्यादाह्लाद-दृष्टिगोचरं आगतमेव । मानन्देति पदिक-
विशेषणं वा । सांप्रतमानन्देऽपि संपदंसादकुशलतामाप्स्यमीति औचित्रीमाह ।
अथ कृष्णवराधैरानन्दधनैर्विभारैर्यदाह्लादपातुनिनिवेधाभिष्यक्तो रतिग्यापी विप्र-
मम्भाकपः शृङ्गारो रम्यः । आसीदगरे भलं हृत्ती ॥

निसर्गचिप्रोभ्यल्लयुक्तिर्गमं द्याचष्ट पठं रमिरुप्रियायाः ।

सर्गं गृपग्रामकिर्ताटरवं धीरुम्भकर्णंरुणितम्भरोऽग्र ॥

इति धीमहाराजाधिराजानिनवभरतधीरुम्भकर्णंरुणिते धीरुम्भम्यामि-
मन्दरम्यादरे गीतगोविन्दविवरणे पादरुमन्त्रायर्जने
धम्यपैरुण्टो नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

गुणेषु ये दोषदत्तः परेषां भूमः स्यदोषावरणाय किं तात् ।

सतः पिभास्यन्ति गमाग्र दोषान्सन्तमृतत्जानपि किं ब्रवीमि ॥

इति धीमहामहोपाध्यायधीनंकरमिध्रविरचितायां धीशालिनापकारिणायां
गीतगोविन्दटीकायां षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ७

- नागरनारायणः -

अत्रान्तरे च कुलटाकुलवर्मपातं-

संजातपातक इव स्फुटलाञ्छनश्रीः ।

वृन्दावनान्तरमदीपयदंशुजालै-

र्दिसुन्दरीवदनचन्दनबिन्दुरिन्दुः ॥ १ ॥

प्रसरति शशधरबिम्बे विहितविलम्बे च माधवे विधुरा ।

विरचितविविधविलापं सा परितापं चकारोच्चैः ॥ २ ॥

नृपः कुम्भकर्णः धृतं वाचि धत्ते

मनोऽधीश्वरासेवने सन्निधत्ते ।

हृदीशं परं घासुदेवं निधत्ते

वरं गीतगोविन्दगानं विधत्ते ॥

इदानीं मानिनीमानसखण्डनाखण्डमण्डलं चन्द्रोदयं वर्णयत्ताह—अत्रान्तर इति । अत्रान्तरे एतस्मिन्नवसरे इन्दुवृन्दावनान्तरमंशुदीपदीपयत् प्रकाशितवान् । किंविशिष्टः ? स्फुटलाञ्छनश्रीः स्फुटकलङ्कशोभः । उद्देश्यते—कुलटाकुलवर्मपातसंजातपातक इव । अन्योऽपि यः कश्चन यस्य कस्यचन मार्गपातं करोति स कलङ्की, भवत्येव । किंभूत इन्दुः ? दिग्सुन्दरीवदनश्री-खण्डतिलक इव । वसन्ततिलका । अत्र रूपकोद्देशे अलङ्कृती ॥ १ ॥ इदानीं विप्रलब्धायास्तस्या विधुरत्वं कथयति—प्रसरतीति । सा राधा उच्चैः परितापं चकार खेदं चकार । कथं यथा भवति ? विरचितविविधविलापं यथा स्यात्तथा । किंभूता सा ? अतिसयविधुरा । यः सति ? शशधरबिम्बे प्रसरति उद्गच्छति सति । माधवे च कृतविलम्बे सति । ‘श्रेष्ठ्य दूतीं स्वयं दत्त्वा निकेतं

अत्रान्तर इति । अत्रान्तरेऽस्मिन्नवसरे । इन्दुवृन्दावनान्तरमंशुजालैः किरणसमूहैर्वृन्दावनान्तरं वृन्दावनमध्यमदीपयत्प्रकाशितवान् । दिक् पूर्वा, दिक्सैव सुन्दरी कामिनी तस्या वदनस्य मुखस्य चन्दनबिन्दुर्मण्डलाकारचन्दनतिलकम् । अत्र पूर्णचन्द्रो वर्णलेन बोध्यः ; खण्डचन्द्रे चन्दनबिन्दुसादृश्याभावात् । पुनः कीदृशः ? स्फुटीभूता प्रकटिता लाञ्छनस्य कलङ्कस्य श्रीः शोभा यत्र तादृशः । कुलटा-कुलस्य व्यभिचारिणीसमूहस्य यो वर्मपातः संकेतममनमार्गप्रतिरोधस्तेन संजातं पातकं यस्य सः । अपरस्यापि कृतपापस्य कलङ्कः स्फुटीभवतीति ध्वनिः ॥ १ ॥ प्रसरतीति । शशधरबिम्बे चन्द्रबिम्बे प्रसरति सति । माधवे कृष्णे विहितविलम्बे कृतकालक्षेपे सति । विधुरा दुर्बलता राधोच्चैः परितापं चकार ।

मालवरागयतितालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः ॥ १३ ॥

कथितसमयेऽपि हरिरदृह न ययौ चनं

मम विफलमिदंमर्मलरूपमपि यौवनम् ।

यामि हे कमिह शरणं सखीजनवचनवञ्चिता ॥ ध्रुवपदम् ॥ १ ॥

यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितं

तेन मम हृदयमिदमसमशरकीलितम् ॥ यामि हे० ॥ २ ॥

नागतः प्रियः । यस्यामेन विता दुःस्था विप्रलब्धा तु मा मता' । अप्या

॥ २ ॥ पूर्वं ध्रुवः । यामीनि । हे सखि ! इह अस्मिन्नवसरे कं शरणं यामि ?

किंभूताहम् ? सखीति । तस्य एव जन इतरजनवत् तद्वचनेन 'त्वमत्र संके-

तस्थाने निष्ठ तमहमानयामि' इति कथनेनात्रैव स्थिता या विप्रलब्धा ।

इति ध्रुवः ॥ अथ पदानि-कथितेति । आत्मगतं कथयति-मम इदं यौवनं

विफलम् । किंभूतम् ? अमलरूपमपि । अथवा, -यौवनं रूपं च द्वयमपि

निष्फलम् । अत्र 'अपि'शब्दो भूषणकलादीनामनुक्तानां समुच्चयार्थः । अत्र

कारणमाह—'अदृह' इति कष्टे । हरिः कथितसमयेऽपि संक्रेतितकालेऽपि

यत्नं न ययौ न प्राप्तवान् । यतः 'प्रियेषु सौभाग्यफला हि योपितः'

॥ १ ॥ अपि च, -यदिति । यद्यस्मादेतोर्निशि रात्रौ अनुगमनाय ।

अर्थात् हरेरनुगमनाय । गहनमपि, 'अपि'शब्देन यत्कथमपि न क्रियते

विरचितो विविधो नानाविधो विलापो यत्रैवं यथा स्यात् । पूर्वं तदागमन-

शङ्काप्यासीत् । चन्द्र उदितेऽग्निसारिणां कुत्र संचार इति तदागमनं प्रति

निराशयाधिकं विललापेति भावः ॥ २ ॥ विविधविलापमेव गीतेन कथयति—

कथितेति । गीतस्यास्य गौडमालवरागः । प्रतिमण्डतालः । गीतार्थस्तु-इह

विपिने कं जनं यामि शरणम् ? यद्वा, -कं भलमग्निं यमं च शरणं यामि । तेन

विना जलप्रवेशमग्निप्रवेशं यमगृहं यामीत्यर्थः । कीदृशी ? सखीजनानां वचनेन

वञ्चिता प्रतारिता । मया हरिरानीयत एवेति सखीजनेन प्रतारितेत्यर्थः । सख्योऽ-

ध्येवं प्रतारिकास्तदा कोऽन्यो विश्वासपात्रं भवेदिति भावः । 'को ब्रह्मात्मानि-

त्येषु दामने सर्वनाम्नि च । पावके च मयूरे च मुखशीघ्रजलेषु कम् ॥' इति

विश्वः । 'शरणं गृहरक्षिप्रः' इत्यमरः । सखीवचनमेवाद—कथितेति । कथित-

पाठा०-१ 'गौडीमालवरागे प्रतिमण्डताले' RM., S., P. २ 'ललित-

समये'. ३ 'मेतदनु रूपमिति'.

टिप्प०-१ अमललक्षणं यौवनम्—'भूषणामृषणाम्ना हि चमत्कारेण नेत्रयोः ।

परस्पररसुतमुदममल तत्प्रकीर्णितम् ॥' इति बाल० । २ यौवनलक्षणम्—'नितम्बो

विपुत्रो मध्यं कथमङ्गं वरयति । पीनौ कुचावूरुमुगं रम्यं पूर्णयौवने ॥' इति

दीपिका ।

मम मरणमेव धरमिति वितथकेतना ।

किमिति' विषहामि विरहानलमचेतना ॥ यामि हे० ॥ ३ ॥

मममहह विधुरयति मधुरमधुयामिनी ।

कापि हरिमनुभवति कृतसुकृतकामिनी ॥ यामि हे० ॥ ४ ॥

तदपि शीलितमनुभूतम् । तेन कारणेन मम इदं हृदयमसमशरकीलितं वर्तते । अथवा,—यदित्यन्यथं सर्वनामप्रतिरूपकं मत्स्वार्थं । यस्यानुस्मरणाय एवं कृतं तेन हेतुना तमेव हेतुं कृत्वा मम हृदयमसमशरकीलितं वर्तते । अथवा,—यदिति यद्वचनेनाप्यवहितमेव सखीवचनं परासृश्यते । यद्वचनानुस्मरणाय गहनं शीलितं तेन तद्वचनहेतुना मम हृदयमसमशरपीडितं । वर्तते । अत्र यच्छब्दस्याप्राधान्यात्समासेन निर्गुणत्वाच्च न प्रधानत्वेनान्वयः संभवी, विवक्षितार्थसमर्पकत्वात् ॥ २ ॥ अपि च,—ममेति । इहाचेतनाहं चैतन्यरहिता विह्वलत्वमाप्ता विरहानलं विषहामि । कथमिति विषहामीति । धात्वन्तरमप्यस्तीत्यन्यार्थताम् । तदसद्भावे भ्रान्तिर्मास्तु । तत्संदेहविराकरणार्थं कामधेनारीक्ष्यताम् । अत्र विषह किं शक्तावित्यस्य (?) दिवादित्यचुरादित्वभ्यादित्वपरस्मैपदिनो न सन्ति । किंविशिष्टा अहम् ? इतीति हेतोः वितथकेतना वितथं केतनमावासो यस्याः । प्रियशून्यत्वात् । अथवा,—वितथं निमग्नं यस्याः सा । सखीमाद्यवचनेन हि तामनुस्मरणेन वा ईदृशस्य साहसस्यानुपधातात् । अथवा,—वितथं केतनं देहो यस्याः प्रियाप्राप्तेः ॥ एवं सति मम मरणमेव धरं, न देहधारणम् ॥ ३ ॥ अपि च,—मममहहेति । मधुरमधुयामिनी कोमला सरसा घतन्तरात्रिमां विधुरं करोति । अपि च,—कापि कृतसुकृतकामिनी कृपया हरिमनुभवति । पृतासमयेऽपि सख्यप्रे स्वयमेव कथितो यः समयः कालोऽस्मिन्नवसरे मया सङ्केतस्थलमागन्तव्यमिति । यद्वा,—सख्या मदप्रे यः समयः कथितस्तदपि वनं सङ्केतनिकुञ्जं न ययौ न गतवान् । इदमारूढमेव ये यौवनं तादृश्यममलरूपमपि निर्मलसौन्दर्यमपि विफलम् । पूर्वं तदागमनप्रत्याशया स्थितं, संप्रत्यवधिलङ्घने निरवधिदुःखाहं भोगेऽसमर्था शरीरं त्यक्ष्याम्येव, मम यौवनं यास्यतीति भावः ॥ १ ॥ यस्य कृष्णस्यानुगमनायाजुसरणाव निशि रात्रौ गहनमपि शीलितं तेन कृष्णेन निमित्तभूतेन मम हृदयमसमशरेण कामशरेण कीलितं विद्धम् ॥ २ ॥ मम मरणमेव वस्तुकृष्टम् । तत्र हेतुमाह—इह वनेऽचेतना समूर्च्छा । यद्वा,—अचेतना मूर्च्छया ज्ञानरहिता । यद्वा,—अः कृष्णस्त्रय चेतना बुद्धिर्पक्षात्पदशी । विरहानलं विरहाग्निं किमिति विषहामि सहे । तथा च—इह मम दुःखस्य कोऽपि ज्ञातापि न, इत्यरण्यरुदितं किमित्याचरा-

अहह कलयामि बलयादिमणिभूषणम् ।

हरिविरहदहनवहनेन बहुदूषणम् ॥ यामि हे० ॥ ५ ॥

कुसुमसुकुमारतनुमतनुशरलीलया ।

स्रगपि हृदि हन्ति मामतिविषमशीलया ॥ यामि हे० ॥ ६ ॥

अहमिह निवसामि नगणितवनवेतसा ।

स्मरति मधुसूदनो मामपि न चेतसा ॥ यामि हे० ॥ ७ ॥

यताऽहं मन्दभाग्या यतस्तत्प्राप्त्यर्थं मया प्रयत्नः कृतः, अन्यथा च हरि-
रतसुखमनुभूयते ॥ ४ ॥ अपि च,—अहहेति । ‘अहह’ इति खेदे । हरिविर-
हदहनवहनेन बलयादिकं मणिभूषणं बहुदूषणं कलयामि । यतः ‘स्त्रीणां
प्रियालोकफलो हि वेषः’ इति ॥ ५ ॥ अपि च,—कुसुमेति । हे कान्त !
हृदि घटमाना स्रगपि मानतनुशरलीलया कामबाणस्याभाज्येन हन्ति ।
मया पुष्पस्रगिति धार्यते; तस्याश्च स्मरशरमयत्नात् हननस्वभावः । अत
एवातिविषमशरलीलया । अति विषमीयते यस्मिन्नित्यतिविषमं तच्छीलं यस्याः
सा तथा । अथवा,—मां हृदि मनसि हन्ति, मनो विध्यतीत्यर्थः । अत एव
विषमशीलया अन्यशरेभ्यो विषमस्वभावया । तथा च ‘अपूर्वेयं धनुर्विद्या
मन्मथस्य महारमनः । शरीरमक्षतं कृत्वा भिनयन्तर्गतं मनः ॥’ किंभूता ?
कुसुमादपि सुकुमारतनुम् । यो हि यस्माद्धीनबलः स तं सुखेन हन्ति ॥ ६ ॥
अपि च,—अहमिति । हे कान्त ! अहमिह कुञ्जे नगणितवनवेतसा निवसामि
सीति भावः । कीदृश्यहम् ? अतिवितथकेतनाविशयेन वितथं मिथ्याभूतं केतनं
गृहं यस्यास्तादृशी । यद्वा,—अतिवितथं केतनं शरीरे यस्याः सा । तथा च—
निरुपमसौन्दर्यालयमपीदं शरीरं तेन विना विफलमित्यर्थः । अतिवितथकेतनमिमं
स्वपतिं विहायान्यपुरुषमभिस्तयतीत्येवंरूपलाञ्छनं यस्यास्तादृशी । तस्मिन्मिलिते
लक्षणमपीदं न मे दुःखाय स्यात् । सप्रति तु मृषालक्षणमात्रं मे दुःखमिति
भावः । ‘केतनं लाञ्छने काये गृहे, चोर्णनिमग्नये ।’ इति विश्वः । ‘पह मर्षणे’
इति चुरायन्तर्गणयुजादौ परस्मैपदी विकल्पेन णिजन्तः पठितः । तस्य णिचोऽ-
भावे विषदानीति प्रयोगः ॥ ३ ॥ मामित्यादि । अहहेति खेदे । इयं मधुरा
मनोहरा मधुयामिनी वसन्तरात्रिमां विधुरयति विकलयति । कापि कृतं पुण्यं
यया एतादृशी कामिनी हरिं कृष्णमनुभवति । केलिसमये पश्यति । ‘विधुरं
स्यात्प्रतिश्लेषे विधुरो विकलेऽन्यवत्’ इति विश्वः । ‘मधुरं सरसे हेयं स्वादुन्यपि
मनोहरे’ इति धरणिः । ‘स्याद्धर्ममस्त्रिया पुण्यश्रेयसी सुकृतं यष्ट’ इत्यमरः ॥ ४ ॥
अहहेति । अहहेत्यद्भुते । बलयादिमणिभूषणं वटकादिमणिखचितमलंकारं
हरिविरहदहनवहनेन कृष्णविरहामिधारणेन बहुदूषणमनेकदोषं पश्यामि । स्त्रीणां
प्रियाण्याभरणानि, तान्यप्यधुना भारभूतानीत्यद्भुतमिति भावः ॥ ५ ॥ कुसु-
मेति । स्रगपि पुष्पमालापि । अतनुशरलीलया अतनुः कामस्तस्य ये शरास्तेषां

प्रबन्धः १३] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् ११७

हरिचरणशरणजयदेवकविभारती ।

वसतु हृदि युवतिरिव कोमलकलावती ॥ यामि हे० ॥ ८ ॥

तर्किक कामपि कामिनीमभिसूतः किं वा कलाकेलिभि-

र्वद्धो बन्धुभिरन्धकारिणि वनाभ्यर्णे किमुद्दाम्यति ।

न गणितानि वनानि चेतसाश्च यया । 'वनवेतस'ग्रहणमन्येषामपि वनस्थ-
विपमाणासुपलक्षणार्थम् । तेन दुर्लभ्यमप्युल्लङ्घ्य न चिन्तामहमागता, परं
मधुसूदनस्तु मां चेतसापि न स्मरति । अतीव युद्धाभिनिवेशः संभोगपराप्नुस्वो-
भवतीति व्यङ्ग्यम् । नगणितेत्यादौ निषेधार्थकनकारेण समासः । 'अनुनीतश्च
खगः स नैकधा' इतिवत् । शेषविवक्षाभाष्यन्मां स्मरतीत्यत्र न पृष्टी ॥ ७ ॥
अपि च,—हरिचरणेति । हरिचरणौ शरणं गृहं यस्याः, सा चासौ जयदेव-
कविभारती च । अथवा,—हरिचरणेति जयदेवविशेषणम् । तत्र शरणं रक्षितृ ।
हृदि वसतु । अर्थाद्रक्षकानाम् । किंलक्षणा ? कोमला कलावती च । तथा च
सङ्गीतराजे—'रागः स्वास्थानगौडाख्यस्तालो वर्णयती रसः । शृङ्गारो विप्र-
लम्भाख्यः प्रमदा मदनाकुला ॥ पक्षनामावलेः पादा शुभ्रिता यत्र गीतके ।
स्निग्धमधुसूदनोऽयं रासावल्यनामकः ॥ प्रबन्धः पृथिवीभर्ता प्रयद्धः प्रीतये
हरेः ॥' इति स्निग्धमधुसूदनरासावल्यनामा प्रबन्धस्योद्देशः ॥ ८ ॥ राधा
तदनागमने स्वगतान्हेतुन्यतर्कयति—तर्कमिति । यद्यस्मात्कान्तः
कामुकः सङ्केतीकृतमभुवञ्जुललताकुञ्जेऽपि यत्नागतः मनोहरचेतसलतागृहेऽपि
लीलया मां हृदि हन्ति ताडयति । कामबाणा अपि पुष्पाण्येव क्षगपि पुष्पमयीति
तल्लीलया हन्तीति भावः । कीदृश्या अतनुशरलीलया ? अतिविषमशीलया
अतिशयेन विषमं शीलं स्वभावी यस्यास्तादृश्या । अन्यबाणा हि क्षिप्ताः सन्तः
क्षतमुत्पाद्य प्रन्ति । कामबाणास्तु हृदि सप्ततः क्षतमकृत्वैवान्तरे प्रन्तीति
विषमशीलवेति भावः । कीदृशी माम् ? कुसुमसुकुमारतनुं पुष्पकोमलाशीम्
॥ ६ ॥ अहमिति । अहमिह निरुज्जे वसामि । कीदृशी ? न गणिता न संभा-
विता वनवेतसा विपिनस्य वेत्रलता यया सा । मधुसूदनः कृष्णो मां चेतसा
न स्मरति । अपि च चेतोमात्रसाध्वं त्वया स्वयं स्मरणमपि न करोति, अन्यस्य
का वार्तेति 'चेतसा' इत्यनेन ध्वनितम् ; अन्यथा स्मरणस्य चेतोजन्यत्वेन
चेतसेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । नगणितेत्यत्र नशब्देन निषेधवाचकेन समासः, न तु
नञ्शब्देन । नया सह समासेऽगणितेति स्यात् । यद्वा,—नञ् शिरस्थालने । तथा
च गणिताः प्रतिलतं कृष्णमन्येषयन्त्या परिसेख्याता वनवेतसा यया सा । यद्वा,—
अहमिह वने किं नातिवसामि ? अपि तु निवसाम्येव । शेषं पूर्ववत् । विप्र-
लम्बा चेयं नायिका । तल्लक्षणा—'कृत्वा संकेतमप्राप्ते दयिते व्यथिता तु
या । विप्रलम्भेति सा प्रोक्ता बुधैरस्यास्तु विक्रियाः । निर्वेदचिन्ताधेष्टास्तु
मूर्च्छानिःश्रुतितादयः' इति ॥ ७ ॥ हरिचरणेति । हरेश्वरणी शरणं यस्यै-

कान्तः क्लान्तमना मनागपि पथि प्रस्थातुमेवाक्षमः

सङ्केतीकृतमञ्जुवञ्जुललताकुञ्जेऽपि यन्नागतः ॥ १ ॥

अथागतां माघवमन्तरेण सखीमियं वीक्ष्य विपादमूकाम् ।

विशङ्कमाना रमितं कयापि जनार्दनं दृष्टवदेतदाह ॥ २ ॥

यन्नायासीत्तत्तस्माद्दहमिति वितर्कयामि । तमेव वितर्कमाह—कामपीति । कांचित्कामिनीमभिरुतः किमन्यकामिन्यर्थं गतः ? अथवा,—मामत्र संकेतस्थाने विहाय कथमन्यत्र विहरिष्यतीत्याशङ्काह—कलाकेलिभिर्वन्धुभिर्ब्रह्मः किम् । कलेति । विलासकीडापरैः । मामभ्युपगच्छन्तरापि क्रीडावशो जातः । अथवा,—मां विहाय अन्यत्करोतीति विचारेणाप्यलम् । किंतु मामेवाभिसरन् मामलभमान इतस्ततः सान्द्रेऽन्धकारे घनसमीपे परिभ्राम्यति । अथवा,—तदपि न घटते । अथवा,—क्लान्तमनाः सन् पथि मार्गे प्रस्थातुमेवाक्षम इति सुस्थितम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । संशयोऽलंकारः ॥ २ ॥ अथ सखीविपादानुमितं कृष्णस्यान्यासक्तत्वं वितर्कयन्नाह—अथेति । इयं राधा अथानतादृशो जयदेवकविस्तस्य भारती घाणी हृदि हृदये वसतु । अर्थात्कृष्णस्य भक्तानाम् । कीदृशी भारती ? कोमलाऽनिष्टुरवर्णा कलावती विचित्रकलायुक्ता । केव ? युवतिरिव । कीदृशी ? कोमला मृदुरा । कलावती चतुःपट्टिकलाकुशला ॥ ८ ॥ तरिकमिति । कान्तः कृष्णः संकेतीकृतो मञ्जुर्मनोहरो वञ्जुललताकुञ्जो घेत्रलतागृहं तत्रापि यत् यतो हेतोर्नागतस्तत्कमपि कामिनीं किमभिरुतः ? अन्यस्याः कस्याश्चिदभिसारभूमिं प्राप्त इति किम् इत्यर्थः । यद्वा,—वन्धुभिर्गोपभूमिं प्राप्तः कलाकेलिभिः कौतुककलाभिर्बद्धो नियन्त्रितः किम् ? यद्वा,—अन्धकारिणि घनतरतरच्छायायां निबिडान्धकारे वनोपान्ते संकेतीकृतविपिनसमीपे संकेतस्थलमप्राप्य भ्राम्यति किम् परिभ्रमणं करोति किम् ? संशयान्तरमाह—क्लान्तमना इति । प्रकृतकिमुशब्दोऽत्रापि संबध्यते । तथा च—क्लान्तं मद्विशेषे दुःखेनोपतप्तं मनो यस्य एतादृशः । प्रस्थातुमक्षयः । ततश्चलितुमेवासमर्थः इति किम् इत्यर्थः । उक्ता चेयं नायिका—(शृ. ति. १।७५) 'उक्ता भवति सा यस्याः संकेतं नागतः प्रियः । तस्यानागमने हेतुं चिन्तयत्याकुलं यथा ॥' इति ॥ १ ॥ अथेति । अथानन्तरमियं राधा एतद्वक्ष्यमाणं दृष्टवदाह उक्तवती । यथा कस्य कियद्दुत्तान्तः केनचित्साक्षाद्दृष्टः कथयति तद्वदित्यर्थः । किं कृत्वा ? सखी मोघवमन्तरेण कृष्णं विनाऽऽगतां वीक्ष्य दृष्ट्वा । अत एव विपादेन मूकां मौनम् । कीदृशी ? जनार्दनं कृष्णं कयाचिन्नायिकया रमितं शङ्कमाना तर्कयन्ती ।

पाठा०-१ 'प्राप्य' B., S.

टिप्प०-१ संशयाक्षेपालंकारोऽयम् ; तदुक्तं दण्डिना (का. २।१६३-४) 'किमयं शरदम्भोदः किं वा हंसकदम्बकम् । कृतं नूपुरसंवादि श्रूयते तत्र तोवदः ॥ इत्येष संशयाक्षेपसंशयो यन्निवर्त्यते । धर्मेण हंसमूलभेनास्पृश्यनजातिना ॥' इति दीपिका ।

प्रबन्धः १४] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् ११९

वसन्तरागं यतितालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः ॥ १४ ॥

स्मरसमरोचितविरचितवेशा

गलितकुसुमदरविलुलितकेशा

कौपि मधुरिपुणा विलसति युवतिरधिकगुणा ॥ ध्रुवपदम् ॥

हरिपरिरम्भणविलितविकारा ।

कुचकलशोपरि तरलितहारा ॥ कापि० ॥ २ ॥

न्तरं कृष्णं विना भागतां सरसीं वीक्ष्य दृष्ट्वा तत्प्रत्यक्षीकृतमिव यथा स्यात्तथा
तद्वक्ष्यमाणमाह—किंभूतां सखीम् ? विपादमूकामकृतकार्यत्वाद्विपण्णतया
प्रतिबुद्धमक्षमाम् । किंभूता राधा ? जनार्दनं कयापि कान्तया रमितं विशद्व-
माना । सखीविपादान्यथानुपपत्त्याऽन्यासद्वो व्यज्यते । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ४ ॥
इदमेव प्रथयति—तत्र पूर्वं ध्रुवपदम् ॥ कापीति । सखि ! कापि युवतिः
मधुरिपुणा सह विलसति । किंभूता ? अधिका गुणाः सौन्दर्यादयो यस्याः ।
अर्थान्मत्सकाशात् । मां विहाय यया रमत इति । 'मधुरिपुः' इत्यनेन तस्य
माधुर्यानभिज्ञत्वं द्योत्यते । तेन 'अधिकगुणा' इत्यनेन सत्तो हीनेति व्यज्यते ॥
अथ पदानि । स्मरेति । किंभूता कापि ? स्मरसमरोचितो विरचितो वेषः प्रसाधनं
यया सा । स्मरसमरः कामकेलिः । अथवा,—सरोपलक्षितः समर इव समरः ।
अपि किंभूता ? रतिविमर्दनेन विगलितपुष्पैरीपद्विलुलिताः केशा यस्याः सा ।
गनेनोक्तेनास्याः पुरुषायितव्यं व्यज्यते ॥ १ ॥ अपि च,—हरीति । पुनः
जनस्यार्दनस्वभावोऽयं, अतस्तस्य 'मम सत्तापकलमुचितमित्यभिप्रायेण 'जनार्दन'
इत्युचित पदोपादानम् । तथा च जनानामर्दनस्वभावो यस्तस्य मम तापजन-
कत्वमुचितमेवेति भावः ॥ २ ॥ तदेव गीतेन कथयति—स्मरेति । गीतस्यास्य
वसन्तरागः । एकताली तालः । गीतार्यस्तु—कापि युवतिर्मधुरिपुणा कृष्णेन
विलसति रमते । अत एवाधिकगुणा अधिकः सौन्दर्यादिगुणो यस्याः सा ।
गत्संकेतागमनोस्तुङ्गनिःकृष्णं गुणैरपहृल्य रमितवती । सत्तोऽप्यधिकगुणेति
भावः । 'युवती विलसति' इत्यनेन कामिर्भूतविलासाकथनाद्विपरीतरतमुक्तम् ।
कीदृशी ? स्मरसमरः कामसंग्रामः । सुरतमिति यावत् । तत्रोचितो योग्यो
विरचितः कृतो वेश आभरणं यया सा । पुनः कीदृशी ? गलितः रत्नलितः
पुष्पमभरो यस्यात्तादृशी । विलुलिताः कृष्णेन कचग्रहपूर्वकं चुम्बनादानेन
स्रस्ताः केशा यस्याः सा । विपरीतरते च नायिकायाः केशग्रहणपूर्वकमेव
चुम्बनं कार्यमित्युक्तं प्राक् । 'अत्रियां समरानीकरणाः' इत्यमरः । 'वेशो
वेश्यागृहे प्रोक्तो नेपथ्ये गृहमात्रके ।' इति विश्वः ॥ १ ॥ पुनः कीदृशी ?
हरीति । हरेः परिरम्भणेनालिङ्गनेन चलितो जातो विकारो रोमाश्चादिर्यस्याः ।

पाठा०—१ "रागे एकतालीताले" RM., S., P. २ 'कुसुमभरवि'
RM. ३ 'कापि चपला मधु' P., G. ४ 'विलित' RM., S., P.

विचलदलकललिताननचन्द्रा ।

तदधरपानरभसकृततन्द्रा ॥ कापि० ॥ ३ ॥

चञ्चलकुण्डलदलितकपोला ।

मुखरितरसनजघनगतिलोला ॥ कापि० ॥ ४ ॥

दयितविलोकितलज्जितहसिता ।

बहुविधकूजितरतिरसिता ॥ कापि० ॥ ५ ॥

किंभूता? हरिपरिरम्भणेन बलितः संभक्तो विकारः कामोपलक्षितो मानसो भावो यस्याः । कुचकलशयोरुपरि तरलितश्चञ्चलो हारो यस्याः । अत्रापि हारतरलत्वं पुरुषायितमभिव्यनक्ति ॥ २ ॥ अपि च,—विचलदिति । पुनः किंभूता? विचलदलकैललितो मनोहरो मुखचन्द्रो यस्याः सा तथा । पुनः किंभूता? तदधरपानरभसेन हर्षेण कृता तन्द्रा मुखजनितालीकनिद्रा यया ॥ ३ ॥ अपि च,—चञ्चलेति । किंभूता? चञ्चलकुण्डलाभ्यां दलितौ दलितौ कपोलौ यस्याः । पुनः किंभूता? मुखरितरसना या जघनगतिः जघनस्य गतागतं तथा लोला ॥ ४ ॥ अपि च,—दयितेति । किंभूता? लज्जिता चासौ हसिता च लज्जितहसिता । दयितविलोकितेन लज्जितहसिता । अपि च किंभूता? बहुविधानि कूजितानि पारावतादीनामव्यक्तशब्दानुकरणानि

पुनः कीदृशी? कलशाविव कुचौ तत्र तरलितश्चञ्चलो हारो यस्याः सा ॥ २ ॥

पुनः कीदृशी? विचलदिति । विचलद्विधश्चलैरधिकैश्चूर्णकुन्तलैर्ललितो मनोहर आननचन्द्रो यस्याः सा । ललितं चालकानां कलङ्कसादृश्यान्मुखे चलःकलङ्कवत्त्वं चन्द्रमसः प्रतीयते । पुनः कीदृशी? तस्य कृष्णस्याधरपानरभसः तेन कृता चक्षुर्निमीलनेनाविष्कृता तन्द्रा रतिमुत्पानुभवजनिता निद्रा यया सा ॥ ३ ॥

पुनः कीदृशी? चञ्चलेति । चञ्चलाभ्यां कुण्डलाभ्यां दलितौ मृदितौ कपोलौ यस्याः सा । कुण्डलशोभायुक्तं पुरुषायितसकलनायिकातनुचाञ्चल्ये भवत्येव । पुनः कीदृशी? मुखरितेति । मुखरिता शब्दायमाना रसना शुद्धघण्टिका यस्य तादृशस्य जघनस्य गत्या गतेन लोला चञ्चला ॥ ४ ॥ पुनः कीदृशी?

दयितेति । दयितस्य कृष्णस्य विलोकितेन वीक्षणेन लज्जितहसितं लज्जाहासं यस्याः सा । यद्वा,—दयितविलोकिते च लज्जिता लज्जायती हास्ययुक्ता चेत्यर्थः । पुरुषायमाणायास्तस्या अधःस्थितस्याङ्गनायमानस्य कृष्णस्य दर्शनेन लज्जा हासं च तस्या अभूदिति भावः । लज्जितहसितेत्यत्र प्रथमत्राख्याने नपुंसके भावे कः । द्वितीयव्याख्याने लज्जधातोर्हास्यवाचकस्य धातोर्धाकर्मकत्वाद् 'गत्यर्थकर्मक-

(पा. ३।४।७२) इत्यादिवा कः । कीदृशी? बहुविधं पिकशिखिकलहंसादीनामिव नानाप्रकारं कूजितं शब्दितं यत्र एतादृशो रतिरसः सुरतरसत्वेन रसिता दृष्टा ।

प्रबन्धः १४] रसिकप्रिया-रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १२१

विपुलपुलकपृथुवेपथुमङ्गा ।

श्वसितनिमीलितविकसदनङ्गा ॥ कापि० ॥ ६ ॥

श्रमजलकणभरसुभगशरीरा ।

परिपतितोरसि रतिरणधीरा ॥ कापि० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितहरिरमितम् ।

कलिकलुपं जनयतु परिशमितम् ॥ कापि० ॥ ८ ॥

यत्र तद्यथा स्यात्तथा रतिरसेन रतिरागेण रमिता शब्दिता । अथवा,—बहुविधं कृजितमन्यताः शब्दो यत्र तेन रतिरसेन शब्दिता ॥ ५ ॥ अपि च,—विपु-
लेति । विपुला बहवः पुलका रोमाशा यत्र असौ विपुलपुलकः पृथुर्यो वेपथुस्तस्य
भङ्गस्तरङ्गो यस्याः, भङ्ग इव भङ्गः । श्वसितनिमीलिताभ्यां विकसन्प्रकटीभवन्न-
नङ्गः प्लुतलक्षणः कामो यस्याः ॥ ६ ॥ अपि च,—श्रमजलेति । किंभूता ? स्वेद-
विन्दुद्विगतशरीरा । अपि च किंभूता ? उरसि पतिता । अर्थाद्वरेः । रती रण इव
रतिरणाः तत्र धीरा स्थिरा ॥ ७ ॥ श्रीति । इदं श्रीजयदेवभणितं विपरीतर-
ताभिः—(योग-)-क्रीडितं कलिकलुपं परिशमितं जनयति यति शान्तिं नयतु ॥
यद्वा,—बहुविधं नानाप्रकारं पारायतासीनां यत्कृजितं तद्विरतिरसे रसितं शब्दितं
यस्याः सा । 'रसितं शब्दिते हृष्टे' इति बोधः ॥ ५ ॥ पुनः कीदृशी ?
विपुलेति । विपुलाः प्रचुरा ये पुलका रोमाशास्तेषां पृथुर्महान्यो वेपथुः कम्पस्तस्य
भङ्गस्तरङ्गो यस्याः सा, रोमाश्चम्पयोरुत्तरोत्पत्त्या तरङ्गसाम्यम् । 'भङ्गस्तरङ्गे
रुमेदे भङ्गो जयविपर्यये ।' इति विश्वप्रशाशः । पुनः कीदृशी ? श्वसितं
सुरतायासजनितो निश्वासो निमीलितं परमानन्दावाप्तिजनितं नेत्रनिमीलनं ताभ्यां
विकसन्प्रकटीभवन्ननङ्गः कामो यस्याः सा । 'श्वसित—' इत्यनेनानन्दावाप्तिसाक्षिभ्यं
कथितम् । तदुक्तं रतिरहस्ये—'मुदुध सञ्जनाश्लेष सीःपाराधितलजितम् ।
हुङ्कारोच्छ्वसितं नार्या वीर्यसाञ्जिभ्यश्चनम् ॥' इति । 'निमीलित—' इत्यनेन
च्युतिशालः कथितः । तदुक्तं तत्रैव—'मूर्च्छना मीलनं चाक्ष्णोऽच्युतिकालस्य
लक्षणम् ।' इति ॥ ६ ॥ पुनः कीदृशी ? श्रमजलेति । श्रमजलक्षणेन सुरतायास-
जनितप्रस्वेदविन्दुसमूहेन सुभगं मनोहरं शरीरं यस्याः सा । मुटितहारेऽपि वक्षसि
स्वेदविन्दुभिर्मुष्काहारशोभाजननात्सुभगशरीरेति भावः । पुनः कीदृशी ? उरसि
कृणस्य वक्षसि परिपतिता । पुनः कीदृशी ? रतिरणे सुरतसंप्राप्ते धीरा पण्डिता ।
अनेन सुरतान्तकाल चक्रः । तदुक्तं रतिरहस्ये—'अत्रे सेदः श्लथलं च
केशवध्वादिचंसुतिः । जाते च्युतिमुखे नार्या विरामेच्छा च जायते ॥'
इति । बन्धधायं हंसलीलशब्दः । तदुक्तं रतिरहस्ये—'नारी पादद्वयं
दत्त्वा कान्तस्योरुगुणोपरि । कटिमान्दोलयेदाशु बन्धोऽयं हंसलीलकः' इति ।
'लवलेदशकणावः' इत्यमरः ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवेन भणितं

विरहपाण्डुमुरारिमुखाम्बुजघुतिरियं 'तिरयन्नपि वेदनाम् ।

विधुरतीव तनोति मनोभुवः सुहृदये हृदये मदनव्यथाम् ॥ १ ॥

तथात्र सङ्गीतराजे—'श्रीरागो यत्र रागः स्यात्तालस्तु द्रुतमण्डकः । वर्णनं वासुदेवस्य रतिस्तद्व्यत्यये स्त्रियाः । पदेभ्यः पाठसन्तानं स्वरारोहोऽस्यैव च । प्रयोगश्च भवेद्यत्र स प्रयन्धवरः स्मृतः ॥ हरिरमितचम्पकवर्णभ्यः शोभराभिधः' इति । हरिरमितचम्पकशेखरनामा चतुर्दशः प्रबन्धः ॥ ८ ॥

इदानीं विरहातुरा राधा चन्द्रमुद्दिष्याह—विरहेति । 'अये' कोमलामन्त्रणे । हे सखि ! अयं विधुः हृदये अर्थात् मम अतिमदनव्यथां तनोति । किंभूतः ? मनोभुवः मदनस्य सुहृन्मित्रम् । मुरारोर्विरहावस्थास्मरणेनाह । किंभूतः ? विरहेण पाण्डु यन्मुरारिमुखाम्बुजं तस्य घुतिरियं घुतिर्यस्य । अत एव वेदनां तिरयन्नपि आच्छादयन्नपि । एतदुक्तं भवति—पूर्वं मदीयविरह-पाण्डुमुरारिमुखकान्तिमरवेन मम वेदनां नाशयन्नपि कामसुहृत्त्वेन वेदनां करोत्येव । तदग्राह्यापि मदपेक्षया तस्य स्थितत्याहुः खं नाभूत्, सांप्रतमन्यासक्तं तं ज्ञात्वा मया स्थातुं न शक्यत इति भावः । द्रुतविलम्बितं द्युत्तम् ॥ ५ ॥ इदानीं राधा विह्वलिते मनसि तत्स्वरूपमेव निरूपयति—अत्र पूर्वं ध्रुवपदम् ॥ रमत इति । अधुना मुरारिर्यमुनापुलिनवने रमते । अत्र 'मुरारि'पदं कामुकस्य कर्कश्येन रत्यभावं द्योतयति । किंभूतः ? विजयी मां पराभूय जयवान् । इति ध्रुवः । अथ पद्यानि । तमेव रमणप्रकारमाह कथितं यद्धरेः कृष्णस्य रतिरमितं क्रीडितं कळेः कलियुगस्य कलुषं पापमर्थाच्छ्रोतॄणां पाठकानां च परिशमितं जनयतु नष्टं करोतु ॥ ८ ॥ संप्रति चन्द्रोऽप्ययमधिकतरं व्यथयतीत्याह—विरहेति । 'अये' इति विषादे । अयं दृश्यमानश्चन्द्रो मम हृदये मदनव्यथां कामपीडां तापदधिकं यथा स्यादेवं तनोति विस्तारयति । क्रीदताः ? विरहेण मद्विश्लेषेण पाण्डु धूसरं यन्मुरारेः कृष्णस्य मुखाम्बुज-माननपथं तद्वह्णुतिर्यस्य सः । तथा च—तादृशकृष्णमुखाम्बुजसदृशचन्द्रदर्शने कृष्णमुखाम्बुजस्य स्मरणादतिव्यथा जायत इति भावः । किं कुर्वन् ? वेदनामपि तिर्यस्त्रिरोहितां कुर्वन् । तथा च—चन्द्रदर्शनेन तथा विवेकोन्मूलनं भवति यथा कृष्णमुपायेन कृतापराधमपि तमेव मनः स्मरतीति भावः । व्यथाजनकत्वे हेतुमाह—मनोभुव इति । मनोभुवः कामस्य सुहृन्मित्रम् । तथा च निकटस्थितस्यापि कृष्णस्यानुसरणं मया न कृतमिति मदनाज्ञालङ्घनात्कामो मे वैरी जातः । सख्युत्तस्य साहाय्यं चिकीर्षता चन्द्रेणापि व्यथा जन्यत इति भावः । चन्द्रस्य कृष्णमनोजन्यत्वेन कामस्य मनसिजत्वेनैव प्रतिद्वेः । सोदरत्वेन कामचन्द्रयोः सौहार्दाच्च 'मनोभव'पदेन कामसोपादानम् । तथा च श्रुतेः 'चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।' इति । 'वेदना ज्ञानदुःखयोः । मये कोपे विषादे च संप्रमे स्मरणेऽपि च' इति विश्वः । 'तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे' इति च ॥ ९ ॥ पूर्वं गीतेन कस्याश्चिद्वि-

प्रबन्धः १५] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १२३

गुर्जररीरागैकतालीतालैर्न गीयते । प्रबन्धः ॥ १५ ॥

समुदितमदने रमणीवदने चुम्बनवलितधरे ।

मृगमदतिलकं लिखति सपुलकं मृगनिव रजनीकरे ॥ १ ॥

रमते यमुनापुलिनवने विजयी मुरारिरघुना ॥ ध्रुवपदम् ॥

घनचयरुचिरे रचयति चिकुरे तरलिततरुणानने ।

कुरवककुसुमं चंपलासुपमं रतिपतिमृगकानने ॥ रमते ० ॥ २ ॥

—समुदितेति । रमणीवदने मृगमदतिलकं कस्तूरीतिलकं लिखति । रमतेऽ-
स्थामिति रमणी । लिखितं लेखनसामान्यादिन्यासे वर्तते । किंभूते वदने ?
अत एव सम्यगुदितः कामो यतः । पुनः किंभूते ? सतिलकं मुखमुद्गीक्ष्य
दीप्तसरत्वासपुलकं यथा भवति तथा चुम्बनादलितः संमकोऽधरो यत्र ।
कस्मिन्क इव ? रजनीकरे मृग इव । पूर्णचन्द्रनिभे मुखे कस्तूरीतिलकेन राधा-
निःश्वासैककाश्मल्यं घोल्यते । अत्र 'रजनीकर'ग्रहणेन तयोः क्षणरागिष्वं घोल्यते
॥ १ ॥ अपि च, —घनचयेति । स तस्या इति प्रकरणलभ्यौ । चिकुरे कुन्तले ।
जातावेकवचनम् । कुरवककुसुमं शोणसैरेयकपुष्पं शोणाम्लानपुष्पं
वा रचयति । किंभूते ? रतिपतिः मृग इव तस्य कानने । किंभूते चिकुरे ?
घनचयरुचिरे मेघपटलमनोहरे । पुनः किंभूते ? तरलिततरुणानने । तरलि-
तानि तरुणानामाननानि धेन । काननपदे तरलितानि तरुणानां कुरवककुसु-
परीतरतमुक्तम्, अधुना कस्याश्चित्स्वाधीनमर्तृकाया नायकरुर्तृकां कीदृमाह—समु-
दितेति । गुर्जररीरागैकतालः । गीतार्थस्तु—विजयी जयश्रीलो मुरारिरघुना-
पुलिने वने यमुनायाः सरोवरे यद्वर्तते तत्र रमते कीदृति । निःशङ्ककेलिप्रतिपदनाय
'विजयी' इत्युक्तं । कीदमेवाह—समुदितेति । रमणीवदने कामिनीमुखे सपुलकं
सरोमात्रं यथा स्यादेवं मृगमदतिलकं कस्तूरीतिलकं लिखति । कीदृशे ? चुम्बनाय
वलितः संमुखीकृत्य संकोचितोऽधरो यत्र तादृशे । कुत्र वसिष्ठ ? रजनीकरे चन्द्रे
मृगनिव । कीदृशे चन्द्रे ? समुदितः सम्यगुदितो मदनो यस्मात्तादृशे । पूर्णचन्द्रस्य
कामोद्दीपकत्वादिति भावः । पुनः कीदृशे चन्द्रे ? चुम्बनाय वलितः संमुखीकृतोऽधरो
यस्मात्तादृशे । चन्द्रदर्शनाद्भूतोऽचुम्बनादौ प्रवृत्तिः । अत्र मुखस्याह्लादकारित्वादिना
चन्द्रसाम्यं, कस्तूरीतिलकस्य च मृगसाम्यं बोध्यम् ॥ १ ॥ कैत्यन्तरमाह—घन-
चयेति । चिकुरे तस्याः केशपाशे कुरवककुसुमं शोणाम्लानपुष्पं, अरुणशि-
ष्टीपुष्पं वा रचयति । यथाविन्यासमर्पयतीत्यर्थः । कीदृशे चिकुरे ? घनचयान्नोप-

पाठा०—१ 'घटयति'... 'मूयिते' ॥ २ ॥ B. २ 'कुरवक' B., P.

टिप्प०—१ अन्यथा सह रतनमात्रेणैव किमर्थं खेदं प्राप्त्यपीति ध्वनिः । कीदृशं ?
चपलावत् विपुदिव सुप्रभा शोभा यस्य तत् । यत्र मेघे विबुद्धाति तथा चिकुरे कुसु-
मानीति भावः—संजीविनी ।

घटयति सुघने कुचयुगगगने मृगमदरुचिरूपिते ।

मणिसरममलं तारकपटलं नखपदशशिभूपिते ॥ रमते० ॥ ३ ॥

मानां वा वातारिवृक्षागामग्रभागा यसिन् । रमणीपक्षे कुलटानां सुखरूपम् ।
यथा मृगः कानने बली तथात्र कामः । अत्र 'मृग'शब्देन तत्र रममाणस्य
हरेः परुषत्वं (पशुत्वं) व्यज्यते ॥ २ ॥ अपि च,—घटयतीति । स
तस्याः कुचयुगगगने कुचयुगं गगनमिव बृहत्त्वात् । अमलं मणिसरं
हीरकहारं तारकपटलं तारकासमूहं घटयति योजयति । किंभूते ? सुघने
सुतरां घने पीने । गगनपक्षे शोभनघने । किंभूते स्नयुगे ? मृगमदरुचिरूपिते ।
कस्तूरीपरिष्वङ्गेन निवारितमुरतध्रमजले । गगनपक्षे मृगमदकान्तियुक्ते रक्षे
च भावेन । पुनः कथंभूते ? नखपदं शशीव तेन भूपिते । पक्षे—नखपदमेव
शशी तेन भूपिते । अत्र तस्मिन्भिलापशून्यत्वं गगनपदव्यङ्ग्यम् ॥ ३ ॥ अपि

समूहवद्बुचिरे मनोहरे । पुनः कीदृशे ? रतिपतिः कामः स एव मृगस्तस्य कानने
घने । पुनः कीदृशे ? तरलितानि विलोक्नेन चघलीकृतानि तरुणानां यूनानान-
नानि मुखानि येन तादृशे । कीदृशं कुसुमम् ? चपला इव रक्तविद्युदिव सुषमाति-
शयिता शोभा यस्य तादृशम् । यद्वा,—चपलायत्सुषमं चारु । अत्र विरहतापशा-
मकतयातिशयामलतया चिकुराणां सजलमेघसाम्यम् । केशप्रथितपुरवक्कुसुमानां
चान्तरान्तरा दृश्यमानतया विरहिणां संतापजनकतया रक्ततया लोहितविद्युत्सा-
म्यम् । 'चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः । 'स्मृतः कुर-
वकः शोणाम्लानक्षिणीप्रमेदयोः' इति विश्वः । 'कुसुमं पुष्पफलयोः' इत्यपि ।
'चपला कपिलाविद्युत्पुंथलीपिप्पलीपु च' इत्यपि । 'सुषमं चारुसमयोः सुषमा परमा
द्युतौ' इति च ॥ २ ॥ केत्यन्तरमाह—घटयतीति । कुचयुगं गगनमिव ? बृहत्त्वात् ।
तत्रामलं निर्मलं मणिसरं मुकाहारं तदेवतारकपटलं तारकसमूहं घटयति प्रापयति ।
कीदृशे कुचयुगगगने ? सुष्ठु अतिशयेन घनो विस्तारो यत्र तादृशे । मृगमदस्य
कस्तूर्या रच्या दीप्या रूपिते व्याप्ते । पुनः कीदृशे ? नखपदं नखद्वस्तदेव शशी
तेन भूपितेऽलंकृते । नखक्षतं चेदधेन्दुसाम्यं बोध्यम् । तदुक्तं पञ्चसायके—'अधेन्दु-
संकाशमिदं नखक्षतमधेन्दुसंज्ञं कथितं समाचतः । कक्षानितम्बस्तनपार्धमध्ये दात-
व्यमेतत्कर्जं सदैव' इति । अत एवात्र 'शशि'पदमप्यर्धचन्द्रपरं बोध्यम् ; पूर्णच-
न्द्रस्य तत्साम्याभावात् । अत्र कुचयुगस्य विस्तीर्णत्वात्कस्तूरिकया श्यामलाङ्गरूप-
चन्द्रवत्त्वाद्गगनत्वेन निरूपणम् ; गगनस्यापि कविसंप्रदाये श्यामत्वेनैव प्रसिद्धेः ।
अत एव 'सुघन' इत्यादिभिर्भिन्नविशेषणैर्गगनत्वनिरूपणौपयिकविशेषणोपादाना-
त्साहमेतद्रूपकम् । 'घनः सान्द्रे दृढे दीर्घे विस्तारे लोहमुद्गरे' इति विश्वः ।
'गुण्ठितरूपिते' इत्यमरः । एतद्व्याख्यानसमये शीरस्वामिनाप्युक्तम्—'रूपिते
लौकिकव्यावृत्त्येत्यर्थः । 'यत्रान्तर्गतेरेणुरहितः ॥' 'नक्षत्रे चापि मध्ये च तारकं

जितं विसृज्य कले मृदुमुजयुगले करतलनलिनीदले ।

मरकतवलयं मधुकरनिचयं विवरेति हिमशीतले ॥ रमते० ॥ ४ ॥

च,—जितेति । स कृष्णस्तस्या जितविसृजकले मृणाललङ्घनसदृशे मुजयुगले यतमाने । करतलनलिनीदले कराब्जपत्रे । शोणे करतले नीलमरकतसंचयः सभ्रमरपद्मशोभामनुकरोति । तेन तयोः यावकमण्डनकमनीयतान्वयेन औपाधिकेहो रसाभाश्रयेन व्यजितः । मरकतवलयं मधुकरनिचयमेव पितरति प्रयच्छति । किंभूते करतले ? हिमशीतले । अत्र 'हिमशीतल'शब्द-स्तस्मिन्कामामावं द्योतयति । तथा चाह—'अनुरागोऽनुरक्तायां रसावह इति तारकापि च' इति विश्वः ॥ ३ ॥ किंच,—जितविसृजेति । मृदुमुजयुगले तस्याः कोमले बाहुयुगे मरकतवलयमिन्द्रनीलमणिच्छृणं तमेव मधुकरनिचयं भ्रमरसमूहं विकिरति अर्पयति । कीदृशे मुजयुगले ? जितं निजमार्दवेन शैलेन चाभिभूतं विसृजकलं मृणाललङ्घनं येन तादृशे । पुनः कीदृशे ? करतलमेव नलिनीदलं पद्मं यत्र तादृशे । यद्वा,—करतलमेव नलिनीदलं पद्मिनीपत्रं यत्र तादृशे । पुनः कीदृशे ? हिमवच्छीतले । अत्र यद्यपि करतलस्य पद्मिनीपत्रलक्षणं न विरुद्धमिति द्वितीयव्याख्याने मरकतवलयस्य भ्रमरसमूहत्वेन रूपगतरस्य पद्मरूपणमात्रं शोषलभ्यमित्येकदेशविवर्तिरूपकम् । तदुक्तं काव्यप्रकाशे (१०।१४)—'धौता आर्याथ ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।' अत्यर्थः—केचन पदार्थाः श्रौताः श्रुतिपठिताः साक्षाच्छब्दाः, केचन आर्याः, तदन्यार्थानुपपत्तिगम्या यत्र रूपके तदेकदेशविवर्तिरिति । 'नलिनी पद्मिनी पद्मध्वोमस्तिन्धुसरोवरे' इति विश्वः । 'मरकतो नीलमणिः' इति ॥ ४ ॥ किंच,—रतिगृहेति । रतेः शृङ्गारस्य गृहे आश्रये मणिमयसरनं मुकामयीं मेखलां विकिरति क्षिपति । अत्र विकिरतीत्यनेन काञ्चीरन्धनसमये श्रोणीस्पर्शजनितसाध्वमवशात्कम्प्यमान-करः क्षिपति, न तु बध्नातीति ध्वनितम् । कीदृशे ? विपुलापघने विपुलो विस्तीर्णो-ऽपघनोऽपघयो यस्य तादृशे, अतिमांसल इत्यर्थः । पुनः कीदृशे ? मनसिजस्य कामस्यासने कनकनिर्मितसिंहासनं इव विस्तीर्णत्वादतिगोरलाच्च जघनस्य कनकास-नराम्यम् । अत्र जघनस्य कनकासनत्वरूपणसमुपलब्धमानमनसिजस्य महाराजत्व-माजीवतीत्येकदेशविवर्तिरत्यादिरूपकमिति । कीदृशं मणिमयसरनम् ? तोरणस्य मङ्गलस्य सज्जो हसनमुपहासो यस्यात्तादृशम् । अन्योऽपि यदि सिंहासने उपविशति तदा सत्र परिजनैर्वन्दनमालिका बध्यते । मनसिजसिंहासनीभूते तस्या जघने शुद्धमणिकारूपमाङ्गल्यसज्जं बध्नातीति भावः । पुनः कीदृशे जघने ? कृतं वासनं वस्त्रं समाह्वस्यापि कार्शीं बध्नाति कृष्णेऽतिलज्जया बायिकया कृतं नाटिकादिरूपं

पाठा—१ 'जितविसृ' ०. २ 'विकिरति' RM.

टिप्प०—१ हिमवत् शीतले संतापहरत्वात् पद्मिनीपत्रयुक्ते विसृजकले भ्रमर-समूहस्तिष्ठतीति रूपकालंकारः—पदपोषनिक ।

रतिगृहजघने विपुलापघने मनसिजकनकासने ।

मणिमयरसनं तोरणहसनं 'विकिरति कृतवासने ॥ रमते० ॥ ५ ॥

चरणकिसलये कमलानिलये नखमणिगणपूजिते ।

बहिरपवरणं यावकभरणं जनयति हृदि योजिते ॥ रमते० ॥ ६ ॥

स्थितिः । अभाये रत्नपुराणस्य रसाभासं जगुर्बुधाः ॥ ४ ॥ अपि च, रतीति । स तस्या रतिगृहजघने मणिमयरसनं मेखलं विकिरति । रतिगृहं च तज्जघनं च । जघनस्य रतिगृहेति नास्ति सत्येव रतिं गृह्णति । रतेरावासप्रस्थापितत्वेन विशेषणपरता । किंभूते ? विपुलापघने विपुलावयवे । पुनः किंभूते ? मनसिज-कनकासने कामस्य हेमपीठे । किंभूतं रसनम् ? तोरणहसनम् । रतिगृहं तोरणसदृशमिति यावत् । किंभूते रतिगृहे ? कृतवासने कृतं वासनं गन्धादि-यस्य । गृहं च अधिवासपरिकल्पितासनादि रमणीयं भवति । अत्र 'कनक'-शब्दः स्मरहरप्रियत्वेन कामस्योद्देश्यो भवतीति ध्वन्यते ॥ ५ ॥ अपि च,—चरणेति । हरिस्तस्याचरणकिसलये यावकभरणं पूरणं जनयति । किंभूते ? हृदि योजिते योगं प्रापिते । अर्थात् श्रीकृष्णस्य हृदि । किंचिदिष्टे चरणकिसलये ? कमलानिलये लक्ष्मीनिवासस्थाने । पुनः किंभूते ? नखा एव मणि-गणाः आरुह्यत्वात् । तैः पूजिते । किंभूतं यावकभरणम् ? चरणस्य स्वभा-वलोहितत्वाद्बहिर्भूतमाच्छादकम् । किंभूते हृदि ? कमलानिलये लक्ष्मी-निवासस्थाने । पुनः किंभूते ? नखमणिगणपूजिते । तया दत्तनखात्वात् ॥ ६ ॥

वर्तं वनेत्यर्थः । यद्वा,—कृतं वासनं श्रीकृष्णवशीकरणाय धूपविशेषो यत्र तादृशे । अत एव तथा वशीकृतः सन् मामवधूय तथा सह रमत इति भावः । धूपविशेषश्च स्वदेहे नायकवशीकरणाय च नायिकया कर्तव्य इति कामशास्त्रे उक्तम् । तदुक्तं रतिरहस्ये—'वायुवतीमलयोद्धवसूक्ष्मैलासर्जकृष्ट-सिद्धार्थैः । सर्वाङ्गीणो धूपः सर्वजनानां वशीकरणम् ॥' इति । यद्वा,—कृता तत्कान्तिदर्शनात्कृष्णेन वासना भोगेच्छा यत्र तादृशे । यद्वा,—कृतं वासनमर्थात्कामेन स्थानं यत्र तादृशे । यद्यपि 'मनसिजकनकासन' इत्यनेनैव काम-स्थानं प्राप्तं तथापि नित्यं तत्साङ्गिध्वसूचनायैतदुक्तम् । 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽ-पघनोऽथ कलेवरम्' इत्यमरः । 'सिंहासनं तद्वैमम्' इत्यपि । 'रसनं स्वादने प्राने रसना काबिजिह्वयोः । रसनं चापि' इति विश्वः । 'मङ्गलसूक्तोरणोर्ध्वं भवेद्वन्दनमालिका' इति क्षीरस्वामिलिखितकोषः । 'वासनं वसने चाथ स्थाने ज्ञाने च धूपने' इति विश्वः ॥ ५ ॥ किंच,—चरणकिसलये चरण एव किसलयमाता-म्रलात्मोमलत्वाच्च । तत्र यावकभरणं जनयति । कीदृशे ? कमलायाः श्रियो निलय अश्रये । पुनः कीदृशे ? नखा एव मणिगणा मणिसमूहास्तैः पूजितेऽलंकृते । कीदृशं यावकभरणम् ? बहिर्भूतं दूरीभूतमपवरणं यस्य तादृशम्, स्पष्टमित्यर्थः । पुनः कीदृशे ? हृदि हृदये योजिते । अनुरागातिशयात्प्रापितं सहृदये तवरण-

अथर्वः १५] रसिकप्रिया-रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १२७

रमयति सुमृशं कामपि सुदर्शं खलहलधरसोदरे ।

किमफलमवसं चिरमिह विरसं वद सखि ! विटपोदरे ॥ रमते ० ॥ ७ ॥

इह रसभणने कृतहरिगुणने मधुरिपुपदसेवके ।

कलियुगरचितं न वसतु दुरितं कविनृपजयदेवके ॥ रमते ० ॥ ८ ॥

अपि च, रमयतीति । हे सखि ! मौनं विमृज । विरसं यथा स्यात्तथा चिरमिह विटपोदरे निवृत्ते फलप्राप्तिलक्षणरहितं चिरं किं भवसं किमुपितासि । क सति ? खलहलधरसोदरे दुष्टे बलभद्रभ्रातरि कामपि आश्रमसदृशं खलो सुदर्शं लक्षणया विरूपनेत्रं रमयति सति । अत्र 'हलधर'शब्दो मामनुकूलं विहायान्यासकोऽन्यां रममाणस्य तस्य पामरत्वं द्योतयति । ईदृशास्यास्य प्रतीक्षायां विदग्धया न स्यादन्यमिति भावः ॥ ७ ॥ अपि च, इष्टेति । कविराजजयदेवके कलियुगेन रचितं दुरितं न वसतु न तिष्ठतु ।

किञ्चलर्यं कृत्वा मायकं च रचयतीत्यर्थः । यद्वा, इति तस्यैव विशेषणम् । कीदृशे हृदि ? कमलाया लक्ष्म्या निलये आश्रमे । लक्ष्म्याः कृष्णवक्षसेव सर्वदा स्थितिः । पुनः कीदृशे ? नखा । एव मणिगणालेभूषिते । लक्ष्म्या अपि गृहे तदीयचरणकिञ्चलयं ददाति । तेन तस्य सौभाग्यातिशयो च्युतितः । अत्र 'चरण-किञ्चलये नखमणिगण' इत्यत्र रूप्यमाणयोः किञ्चलयलमणिगणलयोः परस्परमयो-गादयुक्तं नाम रूपकम् । तदुक्तं दण्डिना (१।७८)—'इदमार्द्रसितं ज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुञ्जम् । इति ज्योत्स्नोत्पलयोगादयुक्तं नाम रूपकम्' इति । 'कमलापीवरयोः' इति विश्वः । 'लाक्षा राक्षा जनु क्लीबे यावकालककामयाः' इति विश्वः ॥ ६ ॥ रमयतीति । एवं स्वयमेव तत्तदामरणं विधाय कामपि सुदर्शं शोभने दृश्यो नेत्रे यस्यास्ताम् । खलो दुर्जनो यो हलधरो बलभद्रस्तस्य सोदरो भ्राता कृष्णस्तस्मिन्सुमृशमतिशयेन रमयति । हे सखि ! वद कथय । इह विटपोदरे कुञ्जमध्ये विरसं रसशून्यं यथा स्यादेवमत एवाफलं यथा स्यादेवं चिरं बहुकालं व्याप्य किं किमित्येवं सौस्थितासीत्यर्थः । अत्र च हलधरसोदरत्वेन कृष्णस्योपादानम् । हलधरो ग्राम्यः, तत्सोदरोऽयमपि तथैव भविष्यतीति तस्य मां विहाय क्याचिद्रोपिकया सह केलिकरणमुचितमेवेति सूचनाय । 'विटपः पङ्क्ये पिङ्गे विस्तारे स्तम्भशाखयोः' इति विश्वः । अवसमिति 'वस निवासे' इत्यस्य धातो-रुत्तमपुरुषैकवचनम् । लङ् । स्वाधीनभर्तृकैयं नाभिध्व । तदुक्तं शृङ्गारतिलके (१।७४)—'यस्या रतिगुणाकृष्टः पतिः पार्श्वं न मुञ्चति । विवित्रविभ्रमापक्वा स्वाधीनपतिता यथा' इति ॥ ७ ॥ इहैतत्कव्यकृत्तरे कविनृपजयदेवके कलियुगेन

पाठा-१ "चरितं" KM., P., S., B., P. G.

टिप्पणी-१ इह विटपे धूर्तवृत्तानिबुद्धेऽफल निष्प्रयोजन विरस रसरहितं यथा तथा चिरं बहुकालं किमवसं किमर्थमुपितासि, वद कथय, मौनं त्यक्त्वा न संतोषार्थंगमनं प्रति सानुकूलवाक्यं कथयेल्लेखः-संजी० ।

नायातः सखि ! निर्दयो यदि शठस्त्वं दूति ! किं दूयसे ?

। स्वच्छन्दं बहुवल्लभः स रमते, किं तत्र ते दूषणम् ? ।

किंभूते ? रसभणने रसोद्दीपके । कर्तारं ह्युः । पुनः किंभूते ? कृतहरिगुणने
कृतहरिकथाम्यासे । पुनः किंभूते ? मधुरिपुपदसेवके । अथ च, -इह रस-
भणने इति प्रबन्धविशेषणत्वेन योजनीयम् । इयमष्टपदी स्तुतिनिन्दापरत्वेन
बोद्धव्या ॥ तथा च सङ्गीतराजे-‘द्रुतमण्डेन ताटेन द्रुतेनैव लयेन च ।
मङ्गारे रसराजे स्यात्पदानां संततेः पुनः । स्वरग्रामस्तथा पादास्तेना अपि
यथाक्रमम् । हरिरसमन्मयावस्थितकाव्यः प्रबन्धराट् ॥’ इति हरिरसमन्म-
यतिलकनामा पञ्चदशः प्रबन्धः ॥ कृष्णानागमने हेतुं दूतीं विषादोपनय-
पुरःसरं सोत्कण्ठा राधा प्रकटयति—नायात इति । हे सखि राधे ! स
मया बहुप्रेयस्यापि आहूतः परं निर्दय इति नायातः । अथ राधाह—हे
दूति ! स यदि शठः धूर्तः तर्हि किं दूयसे ? एवं मा विषादं कार्षीः । एवं
दूतीकर्मण्येव प्रभुः । दूत्याह—हे राधे ! अहं अत एव दूये । स
बहुवल्लभः सन् बहुषो बहुभाः प्रेयसो यस्य सः स्वच्छन्दं यथा
स्यात्तथा रमते क्रीडति । पुनराधाह—तत्र से किं दूषणं ? न हि एवं
विपरीताचरणेति मदीयमेव दैवं बलवत्तरमित्याह—हे सखि ! पश्य जानीहि ।
बहुतरं ज्ञास्यसि वा । इदं हृदयं चेतो यास्यति । किंभूतं चेतः ? स्वयं
स्फुटद्विदलत् । उल्लेखते—उत्कण्ठार्तिभरादिव प्रियमिलनेच्छापीडाभरादिव ।
अन्योऽपि आर्तिभरतापितो विदीर्यत एव । किंभूतं चेतः ? अथ प्रियसङ्गमाय
दयितस्य गुणैः आकृष्यमाणं मया निरूप्यमानमपि नीयत एव । आद्यानि च
तानि प्रियाणि च तेषां तैर्वा सङ्गमः तस्यायः प्राप्तिः तस्यै, तेन वा दयितः,
तस्य वा । आद्यप्रियसङ्गमे निमित्ते अयेन शुभावहेन विधिना दयितस्य ।

चरितमाचरितं कृतं दुरितं न वसतु न तिष्ठतु । कीदृशे ? रसस्य कृष्णविषयशृङ्गार-
रसस्य भणनं कथनं यस्य तादृशे । अत एव कृतं हरेर्गुणनं चिन्तनं येन तादृशे ।
अत्र हेतुमाह—मधुरिपोः कृष्णस्य पदसेवके ॥८॥ पूर्वमन्यस्याः कस्याश्चित्कृष्णेन
सह केलीमुत्प्रेक्ष्य सख्या अग्रे वर्णितवती । संप्रति दूतीं कृष्णेनोपभुक्तां सङ्गमाना
वक्रोत्थया दूतीं प्राह—नायात इति । हे सखि दूति दूत्यकर्मकुशले ! स निर्दयो
दयारहितोऽत एव शठः कृतगूढमदपराधो यदि नायातस्तदा किं दूयसे किमिति
दुःखिता भवसि ? स तु शठो न भवति; किं तु शृष्टः स्वच्छन्दमेव रमतेऽतः
किं दूयसे इत्याह—स्वच्छन्दमिति । स कृष्णो बहुवल्लभोऽनेकनायिकप्रियोऽत
एव स्वच्छन्दं निःशङ्कं रमते । यथा कथाचिद्रोपिकया सह केलिं करोति ।
तत्रार्थे से तव किं दूषणम् ? अपि च, -आथर्वरम्यस्य प्रियस्य कृष्णस्य संगमाय
मिलनायेदं मम चेतोऽन्तःकरणं यास्यति । कीदृशम् ? दयितस्य कृष्णस्य गुणैः
मोन्दर्पादिभिराकृष्यमाणं दलत्पदारेणानीयमानम् । अपरमपि गुणैः रज्जुभिरा-

प्रबन्धः १६] रसिकप्रिया-रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १२९

पश्याद्य प्रियसंगमाय दयितस्याकृष्यमाणं गुणै-

रुत्कण्ठार्तिभरादिव स्फुटदिदं चेतः स्वयं यास्यति ॥ १ ॥

देशचरं ङीरागेण रूपकतालेन गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ १६ ॥

अनिलतरलकुवलयनयनेन ।

तपति न सा किसलयशयनेन ।

सखि ! या रगिता वनमालिना ॥ ध्रुवपदम् ॥ १ ॥

अथवा,—आद्यप्रियसङ्गमायेति चतुर्थ्यन्तं भिन्नपदम् । एतदुक्तं भवति—
हरिसंगमे पूर्वानुभूतस्मरणदिदं चेतो यास्यत्येव, न ते दूषणं न मम । सोऽपि
नोपालम्भमहंति; विधेः पराश्रुतत्वात् । अथवा,—एवंविधमिदं चेत एव
यास्यति ज्ञास्यति इदमेव ज्ञातास्यादं निवृत्तिमेष्यतीत्युपरम्यते । अथाद्य
पश्य । तद्वृणैराकृष्यमाणं सत् प्रियसङ्गमाय यास्यति ॥ अत्र शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् । काव्यलिङ्गमलंकारः । उत्प्रेक्षोत्तरे च ॥ ६ ॥ तानेव दयितस्य
सुरतसौशील्यादिकान्गुणानन्यनायिकामप्रत्वेन निन्दास्तुतिपरत्वेनाह—
अनिलेति । तत्र पूर्वं ध्रुवपदं यथा—सखि येति । हे सखि ! या गोपिका
कृष्यमाणमन्यत्र गीयत इति ध्वनितम् । कीदृशं चेतः ? उत्कण्ठार्तिभरादिव
स्फुटत् । उत्कण्ठा औरमुक्त्यमार्तिः पीडा तयोर्योऽविशयस्तस्मादिव बहिर्भवत् ।
अपरमपि वस्तुन्तरसंकुले स्थितं वस्तु शङ्कया बहिर्भवतीति ध्वनितम् ।
तथा च अतः परं विरहदुःखं सोढुमशक्तया सहृणानेव स्मरन्त्या प्राणा एव
स्याज्यास्ततः 'अन्ते वा मतिः सा गतिः' इति स्वयमेव चेतस्त्रयं यास्यतीति किमतः
परं तवात्र गतागतायासेनेति भावः । अथ वक्तृविशेषाद्बोद्धव्यविशेषाच्छठादि-
पदाच्च ध्वनितोऽयमर्थः—हे दूति ! यदि स नायातस्तदा त्वं किं दूयसे ? तदनाग-
मनं ममोत्तमये युज्यते, न तव । त्वं तु तत्सङ्गभोगेनैव कृतार्थी जातेति सखीमपि
सोत्कण्ठमाह । समीचीनं राख्यगात्रितमिति भावः । यदि च निर्दयकुचोपमर्दन-
गाढालिङ्गनादिना लज्जानपीडने दयारहितस्तदापि त्वं किं दूयसे ? नायकस्य
तादृशं दयाराहित्यं नायिकया भाग्येन लभ्यत इति भावः । यदि च शठस्तदापि
किं दूयसे ? शठचेनैव मद्वसनं कृतवता त्वमुपभुकेति शठवेति भावः । यदि च
बहुवल्लभः सखच्छन्दं रमते स तदापि ते किं दूयणम् ? किं च बहोषु वल्लभाषु
मध्ये संप्रति त्वमेका प्रिया जातेति भावः । पश्याद्येति । तथा च भवाहसीनामु-
पभोगमात्रमुद्देश्यमिति तस्य बहुवल्लभत्वेऽपि न क्षतिः । नम तु प्रथमानुरागसम-
यमारभ्य प्रियेणान्या मनस्यपि न कृता । मगपि सप्रेऽपि तदन्यो नेच्छाविषयोऽ-
भूत्, अपुना तु विधिवशाद्विपरीले प्राणानेव त्यज्यामीति भावः । अत्र प्रथमपदे
शठो नायक उक्तः । 'सखच्छन्दम्' इत्यादिना च पृष्टः । तदुभयलक्षणं रसार्णव-
सुधाकरे—'अनुकूलसौकजातिः शठो गूढपराधकृत् । पृष्टो व्यजान्ययुवति-
मोगलक्ष्योऽपि निर्णयः' इति ॥ १ ॥ संप्रति कृष्येन रममाणायाः सौभाग्यसुखं
तद्विरहिण्याद्य संतापमष्टपथा कथयति—अनिलेति । गीतस्यास्य देशाखराणो

विकसितसरसिजललितमुखेन ।

स्फुटति न सा मनसिजविशिखेन ॥ सखि ! या० ॥ २ ॥

वनमालिना हरिणा रमिता । रमणमिता रमिता । अथवा,—रमः संजातो यस्य इति वनमालिना सह क्रीडितेत्यर्थः । अथवा,—उद्यानविहारादिभिर्हरिणा वा रममाणा गोपिका हरिणैव तद्विशेषक्रीडने नियुक्ता । आत्मना सह क्रीडनार्थं प्रेरितेति यावत् । अथवा,—वनमालिना सह कामेन रन्तुं प्रेरिता, तत्रैव साभिलाषा क्रीडापरा बभूवेत्यर्थः । निन्दापक्षे तु—वनमालिनेति मालायाः सन्धावात्तस्याः संभोगपराङ्मुखत्वं सूचितम् । वनलक्ष्म्या मलिनेव; इतस्ततः पुष्परसास्वादात् । इति ध्रुवः ॥ अथ पदानि । अनिलेति । तत्र प्रतिपदमेकैकं विशेषणम् । तृतीयान्तं वनमालिनः, प्रथमान्तं च या इति पदोपलक्षितायास्तस्याः । तत्रापि च ध्रुवपदाद्विशेषणानां वैपरीत्येन । पक्षे—एतद्विपरीतोऽर्थः सूचिवो भवति । किंभूतेन वनमालिना ? अनिलेन तरले ये नीलोत्पले ते इव । नीले कमले इव नयने यस्य । सा गोपिका किसलयशयनेन न तपति नोपतप्ता भवति । पक्षे—या किलान्यमनस्केन प्रियान्तरनिरीक्षणमहितचञ्चललोचनेनोपभुज्यते सा किसलयशयनेऽपि न तपतीति न, अपि तु तापं प्राप्नोत्येव ॥ १ ॥ अपि च,—विकसितेति । किंभूतेन हरिणा ? स्फुटितारविन्दमिव मनोहराननेन सा गोपिका कामबाणेन विद्धा न भवति । पक्षे—विलासकलाविमुखेन । केवलं प्रसारितमुखेन संभोगमाप्नोति । सा मदनबाणैर्मनसि न विध्यते ? अपि तु

रूपकतालः । गीतार्थस्तु—हे सखि ! या वनमालिना कृष्णेन रमिता क्रीडिता सा किसलयशयने पल्लवशय्यायां न तपति नोपतप्ता भवति । कृष्णाङ्गसङ्गे तत्सुखपदमेव भवतीति भावः । कीदृशेन वनमालिना ? अनिलेन वायुना तरलेऽनिलवद्वा तरले चञ्चले कुवलये तद्वत्तयने यस्य तेन । नायिकासंनिधौ साध्वसवशाच्चञ्चलनेत्रेणेत्यर्थः । अथवा,—याऽरमितेत्यत्र अश्लेषः । तथा च या वनमालिना अरमिता सा किसलयशयने न तपतीति, अपि तु तपत्येव । नद्वये प्रकृतस्यैवार्थस्य प्राप्तेः । यद्वा,—किसलयशयनेनेत्येवं तृतीयैव । नञ् शिरश्चालने । तथा चायमर्थः—या रमिता वनमालिना किसलयशयनेन न तपति ? अपि तु तपत्येव चेति काका लभ्यते । ‘अनिजो वसुधातयोः’ इति विश्वः ॥ १ ॥ अथ च,—विकसितेति । या वनमालिना रमिता सा मनसिजविशिखेन कामबाणेन न स्फुटति न द्विधा भवति । कीदृशेन वनमालिना ? विकसितं पुष्पितं यत्सरसिजं पद्मं तद्वद्वलितं मनोहरं मुखं यस्य तेन । मुखहास्येन विकसितपद्मसाम्यं बोध्यम् ।

टिप्प०—१ अपरमपि वस्तुन्तरसंक्रुले स्थाने स्थितं वस्तु सांकर्याद्विभवेतीति पुनर्दिददिति वा । अन्योऽपि गुणे रञ्जुमिरावृष्टः सन् प्रयावीति । अत्रोत्प्रेक्षा-
लंकारः—पद० ।

अवन्धः १६] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १३१

अमृतमधुरमृदुतरवचनेन ।

ज्वलति न सा मलयजपवनेन ॥ सखि ! या० ॥ ३ ॥

स्थलजलरुहरुचिकरचरणेन ।

लुठति न सा हिमकरकिरणेन ॥ सखि ! या० ॥ ४ ॥

सजलजलदसमुदयरुचिरेण ।

दलति न सा हृदि चिरैविरहेण ॥ सखि ! या० ॥ ५ ॥

कनकनिकपरुचिशुचिवसनैः ।

श्वसिति न सा परिजनहसनेन ॥ सखि ! या० ॥ ६ ॥

विष्यत एव ॥ २ ॥ अपि च,—अमृतेति । किंभूतेन हरिणा ? अमृतवन्मधुरतरं कोमलं वचनं यस्य तेन । सा मलयानिलेन न ज्वलति न दीप्यते । अतिप्रियवचनस्य दाता न भावं द्योतयति । तेन 'प्रियवाक् स्त्री (!) शीलः स्त्रीणां भवति बलुभः' इति बालम्यनिरासान्मनोऽनवस्थानान्मलयमारुतेन ज्वलत्येव ॥ ३ ॥ अपि च,—स्थलेति । किंभूतेन हरिणा ? स्थलरुमलकान्तिरुचरचरणेन सा गोपिका चन्द्रकिरणेन न लुठति न भूमौ परिवर्तते । ततः पक्षे—'स्थलरुमल'ग्रहणेन तद्वत् तस्यापहायित्वमुक्तम् ॥ ४ ॥ अपि च,—सजलेति । किंभूतेन हरिणा ? सजलजलदोदयरुचिसमिता । सा गोपिका हृदि हु।सहविरहभरेण न दीर्यते । पक्षे—अत्र 'सजलजलद'ग्रहणेनैव विरहेण संयोजोऽपि प्रियविरहसाम्यमिति निन्दार्थः ॥ ५ ॥ अपि च,—कनकेति । किंभूतेन

अथ च,—या पिकचित्तेन सरश्चिजललितमुखेन वनमालिना रमिता सा मनसिजविशिलेन न स्फुटति ? अपि तु स्फुटत्येवेति पूर्ववत् ॥ २ ॥ अथ च,—अमृतेति । या वनमालिना रमिता सा मलयजपवनेन मलयगिरिजातेन वातेन न ज्वलति न दीप्यते । कीदृशेन वनमालिना ? अमृतादपि मधुरं मृदुतरमतिशयेन कोमलवचनं यस्य तेन । अमृतेत्याद्युचितविशेषणोपपत्त्या चामृतसेकेन ज्वलनाभावस्योचितत्वात् । अथ चामृतमधुरमृदुतरवचनेन वनमालिना या रमिता सा मलयजपवनेन न ज्वलति ? अपि तु ज्वलत्येवेति ॥ ३ ॥ स्थलजलेति । कीदृशेन वनमालिना ? स्थलोद्भवं जलरुहं कमलं तद्वच्चिर्योस्तादृशौ करौ चरणौ यस्य तेन । अथ च या वनमालिना रमिता सा हिमकरकिरणेन न लुठति किं ? अपि तु लुठत्येव ॥ ४ ॥ सजलेति । अथ च,—या वनमालिना रमिता सा विरहाधिक्येन हृदि हृदये न दलति न दीर्यते । पुनः कीदृशेन ? सजलो जलसहितो यो जलदो मेघस्तत्समुदयरुचिरेण मनोहरेण । अथ च,—या वनमालिना रमिता सा विरहभरेण हृदि न दलति ? अपि तु दलत्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ कनकेति ।

पाठा०—१ 'हिमकरचरणेन' G. २ 'विरहभरेण' BM., S., P., G.

टिप्प०—१ वचनमिति । श्रीराधाद्दीप्तिपादुव्यात्पीतावरधारणं, नतु मण्डनार्थमिति भावः । तद्यथा—'पीताम्बर किमिति नन्दसुतो विभक्तिं नीलाम्बर किमिति मानुसुता विभक्तिं । मन्थे दिनेऽपि निजजीवनधारणार्थमालिङ्गनं कलयतो वसनच्छलेन ॥'—इति पद० ।

सकलभुवनजनवरतरुणेन

वहति न सा रुजमतिकरुणेन ॥ सखि ! या० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितवचनेन ।

प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन ॥ सखि ! या० ॥ ८ ॥

हरिणा ? कनकनिकपश्यामरुचिश्चासौ शुचिवसनश्च तेन । अथवा कनकस्य निकपः निकपोपलरेखा तत्कान्तिविमलवस्त्रेण । सा गोपिका परिजनहसनेन न श्रसिति निःश्वासवती न भवति । पक्षे—या कापायवसनादिना संगता भवति सा परिजनैरुपहसिता दीर्घान्निःश्वासान्मुञ्चत्येव ॥ ६ ॥ अपि च,—सकलेति । किंभूतेन हरिणा ? सकलभुवनजनश्रेष्ठतरुणेन सातीव निर्भररसेनापि रुजं पीडां न धारयति । या किल सकलेष्वपि भुवनेषु वरतरुणेनोप-
भुज्यते तस्यास्तु एकैकस्यापि विरहेण शोको भवतीति निन्दा ॥ ७ ॥ अपि च,—श्रीजयदेवेति । अनेन श्रीजयदेवभणितं च तद्वचनं च तेन हेतुना हरिः श्रीकृष्णः हृदयं प्रविशतु । अर्थाद्राधायाः । अथवा,—अर्थ हरिः हृष्य-
विशतु । ‘अपि’शब्दात्तदारोपकरणवचनानि च ॥ तथा च सङ्गीतराजे—
‘रागो घरादिका यत्र तालो वर्णयनिस्तथा । पदानि स्वेच्छयालापमूपितानि
यथाद्युति ॥ ततः स्वराश्च पाटाश्च ततः पद्यानि कानिचित् । इति
नारायणपदाम्मदनायासनामकः ॥ प्रयन्धः क्षितिनाथेन शोकनाथस्य वर्णितः’ ॥

या वनमालिना रमिता सा परिजनानां हसनेन इयती लज्जा रोदितीत्यादिपरिजन-
हासेन । यद्वा,—परितः सर्वतो जनानां हास्येन न श्रसिति न संतापनिःश्वासं
त्यजति । कीदृशेन वनमालिना ? कनकनिकपः सुवर्णकणपट्टिका तस्येव रुचि-
दोप्तिर्यस्यैतादृशं शुच्यनुपहतं वस्त्रं यस्य तेन । अत्र ‘कनक’पदेनैव पीतले प्राप्तेऽपि
स्निग्धत्वाप्राप्तये ‘निकप’पदोपादानम् । अथवा,—या वनमालिना रमिता सा
परिजनहसनेन न श्रसिति ? अपि तु धृसित्येवेत्यर्थः । ‘निकपः कणपट्टिका’ इति
हारावली । ‘शुचिः शुद्धेऽनुपहृते’ इति विश्वः ॥ ६ ॥ सकलेति । या वनमा-
लिना रमिता सातिकरुणेनातिशयितकरुणारसेनोपलक्षिता सती रुजं तद्विश्लेषजन्यां
व्याध्यवस्थां तद्वज्र वहति धारयति । कीदृशेन वनमालिना ? सकलभुवने
समस्तलोके ये जनास्तेभ्योऽपि वरतरुणेन श्रेष्ठतरुणेन । अथवा,—या वन-
मालिना रमिता साऽतिकरुणेनोपलक्षिता रुजं न वहति ? अपि तु वह-
त्येवेत्यर्थः । अस्मिन्पक्षेऽतिकरुणेति कृष्णस्य विशेषणम् । तदतिक्रान्त-
करुणा दया यस्य तादृशेन निर्दयेनेत्यर्थः । ‘करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायां करुणा
मता’ इति विश्वः ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । अनेन जयदेवभणितमिलनेन श्रीज-
यदेवेन कविना भणितं वर्णितं यन्मिलनं कृष्णस्य कामिन्या सहैत्यर्थः ।
ने न हरिरपि कृष्णोऽपि हृदयमर्थाद्रातृणां श्रोतृणां प्रविशतु । यद्वा,—
श्रीजयदेवभणितस्य यन्मिलनं संयन्धोऽप्ययनगानरूपत्वेन हरिरपि हृदयं प्रविशति-

प्रदन्धः १६] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १३३

मनोभवानन्दन चन्दनानिल !

प्रसीद रे दक्षिण ! मुञ्च वामताम् ।

क्षणं जगत्प्राण ! 'विधाय माधवं'

पुरो मम प्राणहरो भविष्यसि ॥ १ ॥

इति नारायणमदनायासनामा षोडशः प्रदन्धः ॥ ८ ॥ चेतो यास्यतीति
सखीं प्रोच्य अन्तरा पुनः सप्याजं कालविलम्बं कृत्वा पुनः स्मरशरासहा
मलयानिलमुपालब्धुगाह—मनोभवेति । हे चन्दनानिल ! जगदाह्लादक !
प्रसीद विपरीतलक्षणया क्षमां कुरु । कथं वैपरीत्यम् ? यतः जगदाह्लादकस्व-
रूपप्रच्युत्या मम रिपोर्मनोभवस्य आनन्दमकरोः अतो मनोभवानन्दन !
प्रसीद क्षमां कुरु । दक्षिणोऽहमिति कृत्वा हिताहितलक्षणनरुतानभिज्ञत्वा-
न्नोपालम्ब्योऽहमिति यदसीति चेत्तर्हि जितम् । हे दक्षिण ! क्षणं क्षणमात्रं
वामतां मुञ्च । कृतजगत्प्राणस्य मे सर्वसाधारण्येन नैयं प्रकृतिरिति चेद्,—
हे जगत्प्राण अह्नीकृतजगत्प्राण ! त्वं माधवं पुरो विधाय अग्रे कृत्वा सांप्रतमेव
मम प्राणहरो भविष्यसि । तर्हि साधु चेष्टितम् । नाहमस्या मरणनिमित्तं,
किंतु माधव इतीदमेव वामताया विलसितमिति । अत्र वंशस्थं वृत्तम् ।

स्यार्थः ॥ ६ ॥ संप्रत्यनिलमेव संतापदं मत्पोपालमते—मनोभवेति । हे
चन्दनानिल चन्दनसंबन्धवायो ! मे मम प्रसीद प्रसादं कुरु । हे दक्षिण !
सर्वेषां विलासिनामनुकूलस्वभाव ! वामतां प्रतिकूलतां मुञ्च । अत्र चन्दनतह-
संगतस्य वामत्वं नोचितमिति चन्दनानिलदक्षिणपदाभ्यां ध्वनितम् । वामत्वे
हेतुगर्भविशेषणमाह—मनोभवेति । मनोभवं वाममानन्दयतीति मनोभवा-
नन्दनः । तथा च मम वैरी वामत्वं यदानन्दयति तदेव प्रतिकूलमाचरसीति
भावः । यदि च वामतां न मुञ्चति तदा माधवं कृष्णं जनं मम पुरोऽग्रे विधाय
पश्चात्तद्दर्शनं कृत्वाऽप्य प्राणहरः प्राणानां हर्षा भविष्यति । यथा विरहिणीं मां
व्यथयसि तथा मया विरहितं तमपि संतापय । यथा मदन्तिकं स आयास्यति तथा
दुर्विभावः । एतेन जगत्प्राणहरणे पायोः सामर्थ्यं ध्वनितम् । यद्वा,—चन्दनानिल !
क्षणं वामतां मुञ्च । माधवं पुरो विधाय पश्चान्मम प्राणहरो भविष्यसी-
त्यन्वयः । शेषं पूर्ववत् । जगत्प्राण जगतां प्राणभूत ! । दक्षिणस्य वामत्वं
जगत्प्राणस्य प्राणहरत्वमिति विरोधालंकारः । 'वामं सव्यं प्रतीपे च
द्रविणे चातिमुन्दरे' इति विधः । 'दक्षिणः सरलवामपरच्छन्दानु-

सकलभुवनजनवरतरुणेन

बहति न सा रुजमतिकरुणेन ॥ सखि ! या० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितवचनेन ।

प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन ॥ सखि ! या० ॥ ८ ॥

हरिणा ? कनकनिकपदयामरुचिश्चासौ शुचिवसनश्च तेन । अथवा कनकस्य निकपः निकपोपलरेखा तत्कान्तिविमलवक्षेण । सा गोपिका परिजनहसनेन न श्वसिति निःश्वासवती न भवति । पक्षे—या कापायवसनादिना संगता भवति सा परिजनैरुपहसिता दीर्घात्रिःश्वासान्मुञ्चत्येव ॥ ६ ॥ अपि च,—सकलेति । किंभूतेन हरिणा ? सकलभुवनजनश्रेष्ठतरुणेन सातीव निर्भररसेनापि रुजं पीडो न धारयति । या किल सकलेष्वपि भुवनेषु वरतरुणेनोप-
भुज्यते तस्यास्तु एकैकस्यापि विरहेण शोको भवतीति निन्दा ॥ ७ ॥ अपि च,—श्रीजयदेवेति । अनेन श्रीजयदेवभणितं च तद्वचनं च तेन हेतुना हरिः श्रीकृष्णः हृदयं प्रविशतु । अर्थाद्राधायाः । अथवा,—अयं हरिः हृत्प्र-
विशतु । ‘अपि’शब्दात्तदारोपकरणवचनानि च ॥ तथा च सङ्गीतराजे—
‘रागो वराटिका यत्र तालो वर्णयतिस्तथा । पदानि स्वेच्छयालापमूपितानि
यथाद्युति ॥ ततः स्वराश्च पाटाश्च ततः पद्यानि कानिचित् । इति
नारायणपदान्मदनायासनामकः ॥ प्रयन्धः क्षितिनाथेन लोकनाथस्य वर्णितः’ ॥

या वनमालिना रमिता सा परिजनानां हसनेन इयती लज्जा रोदितीत्यादिपरिजन-
हासेन । यद्वा,—परितः सर्वतो जनानां हासेन न श्वसिति न संतापनिःश्वासं
त्यजति । कीदृशेन वनमालिना ? कनकनिकपः सुवर्णकपणपट्टिका तस्यैव रुचि-
र्दोषिर्यस्यैतादृशं शुच्यनुपहतं वस्त्रं यस्य तेन । अत्र ‘कनक’पदेनैव पीतले प्राप्तेऽपि
स्निग्धत्वाप्राप्तये ‘निकप’पदोपादानम् । अथवा,—या वनमालिना रमिता सा
परिजनहसनेन न श्वसिति ? अपि तु श्वसित्वेवेत्यर्थः । ‘निकपः कपपट्टिका’ इति
हारावली । ‘शुचिः शुद्धेऽनुपहृते’ इति विश्वः ॥ ६ ॥ सकलेति । या वनमा-
लिना रमिता सातिकरुणेनाविशयितकरुणारसेनोपलक्षिता सती रुजं तद्विश्लेषजन्यां
व्याध्यवस्थां तद्वच्च बहति धारयति । कीदृशेन वनमालिना ? सकलभुवने
समस्तलोके ये जनास्तेभ्योऽपि वरतरुणेन श्रेष्ठतरुणेन । अथवा,—या वन-
मालिना रमिता साऽतिकरुणेनोपलक्षिता रुजं न बहति ? अपि तु बह-
त्वेवेत्यर्थः । अस्मिन्पक्षेऽतिकरुणेति कृष्णस्य विशेषणम् । तदतिक्रान्त-
करुणा दया यस्य तादृशेन निर्दयेनेत्यर्थः । ‘करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायां करुणा
मता’ इति विश्वः ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । अनेन जयदेवभणितमिलनेन श्रीज-
यदेवेन कविना भणितं वर्णितं यन्मिलनं कृष्णस्य कामिन्या सहैत्यर्थः ।
ने न हरिरपि कृष्णोऽपि हृदयमर्थाद्वातृणां श्रोतृणां प्रविशतु । यद्वा,—
श्रीजयदेवभणितस्य यन्मिलनं संवन्धोऽध्ययनगणनरूपत्वेन हरिरपि हृदयं प्रविशति-

प्रबन्धः १६] 'रसिकप्रिया-रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १३५

किं ते कृतान्तभगिनि ! क्षमया वरद्वे-

रङ्गानि सिञ्च मम शान्त्यतु देहदाहः ॥ ३ ॥

प्रातर्नीलनिचोलमच्युतमुरः 'संवीतपीतांशुकं

राधायाश्चकितं विलोक्य हसति सौरं सखीमण्डले ।

मलयानिल ! बाधा विधेहि पीडया किं प्रतीक्षसे ? हे पद्मबाण ! प्राणान् गृहाण । पद्मभिर्याणैः पद्मापि प्राणास्त्वं गृहाण । भवत इदमेव प्रयोजनम् । यस्मात्सरोऽपि रुतं जनमुपताप्य गृहाभिमुखीकरोति । एतदर्थमेव स्वभावपरित्यागेनाप्युपकृतिर्विधेया । परं तु अहं बाध्यमानापि गृहीतप्राणापि पुनर्गृहं नाश्रयिष्ये, श्रीकृष्णमेव शरणं यजिष्यामीति तावुपालम्ब्य पुनरदीर्णस्मराय यमुनामाह—हे कृतान्तभगिनि यमस्वसः ! मलयानिलपद्मबाणौ शैत्यसंभोगकारणावपि पीडयतः, तर्हि नहि त्वं यमस्य भगिनी, ताम्भ्यां प्राणेषु गृहीतेषु भ्रातुः किमुत्तरं दास्यसि ? इति । तेन तव क्षमया क्षान्त्या किं ? भ्रातुर्हितं समाचर मत्प्राणार्पणेनेत्याह—वरद्वैरुर्मिभिर्मम गात्राणि सिञ्च । तेषु सिकैषु माधवप्राप्त्या देहदाहः शान्त्यतु । वरद्वैरुर्केनापि तद्वलाभे प्राणेषु गतेषु देहदाहः शान्तिमेव्यतीत्यभिप्रायः । यस्तन्ततिलकगृह्यतम् । अमस्तुतप्रशंसा-लंकारः ॥ ३ ॥ इदानीं सर्गान्ते वैष्णवानागाधे—प्रातरिति । अयं नन्दात्मजः जगदानन्दायास्तु । किंभूतः ? स्वादु स्मेरमुखः सौरं सहासं मुखं यस्य स तथा । किं कृत्वा ? राधानने नयनयोरञ्जलं प्रान्तमाधाय आरोप्य । किंभूत-बायो । बाधा पीडा विधेहि कुरु । अत्र मलयजचन्दनाश्रयत्वेन मदाशयोऽतस्तदाश्रितस्य ते याचकप्रत्याख्यानं नोचितमिति सूचनाय 'मलयानिल'पदोपादानम् । हे पद्मबाण ! मम प्राणान्गृहाण । पद्मभिर्याणैः पद्मानामपि प्राणानां ग्रहणं कामस्योचितमिति सूचनाय 'पद्म'पदोपादानम् । ननु कृष्णेन चेदुपेक्षिता तदा गृहं किमिति न गच्छसीत्यत आह—न गृहमिति । गृहं पुनः भूयो गृहं नाश्रयिष्ये । तेन विना गृहमपि मे सत्तापजनकमेव भविष्यतीति भावः । हे कृतान्तभगिनि । ते क्षमया सहिष्णुतया किम् ? किं प्रयोजनमित्यर्थः । वरद्वैरुर्मिभिर्मेऽङ्गानि सिञ्च ह्लावय । देहदाहो विरहजन्यो देहदाहः शान्त्यतु निवर्तताम् । कृतान्तो निर्दयस्तद्विग्न्यात्तेऽपि दया न युक्तेत्याख्यापनाय कृतान्तेत्युपात्तम् । 'भगिनी स्वसा' इत्यमरः । कामवागा अपि—'समोहनः क्षोभणश्च दहनः क्षोपणस्तथा । उच्चाटनश्च कामस्य बाणाः पद्म प्रक्रीर्तिताः' इति ॥ ३ ॥ सर्गान्ते भक्तान्कविराशिपाऽऽशस्ते—प्रातरित्यादिना । अयं नन्दात्मजः जगदानन्दायास्तु । कथंभूतः ? स्वादुस्मेरमुखः ईपत्स्मितेन युक्तं मुखं यस्य तथोक्तः । किं कृत्वा ? राधाया आनने वदने नयनयोरञ्जलं प्रान्तमाधायारोप्य । कीदृशम् ?

रिपुरिव सखीसंवासोऽयं शिखीव हिमानिलो

विषमिव सुधारश्मिर्यस्मिन्दुनोति मनोगते ।

हृदयमदये तस्मिन्नैवं पुनर्वलते बला-

कुवलयदृशां वामः कामो निकामनिरङ्कुशः ॥ २ ॥

बाधां विधेहि मलयानिल ! पञ्चवाण !

प्राणान्गृहाण न गृहं पुनराश्रयिष्ये ।

अतिशयोक्तिरलंकारः ॥ १ ॥ इदानीं स्वचित्तमेवोपालभते—रिपुरिवेति । हे सखि ! यस्मिन्गते सति अन्यत्र स्थिते सति अथवाऽज्ञातस्वरूपे सति अयमनुकूलोऽपि सखीसंवासः रिपुरिव मनो दुनोति । अनु च शीतो वायुः ज्वलन इव मनो दुनोति । अपि च,—अमृतदोधितिर्हालाहलमिव मनो दुनोति । एवमप्यर्थं तस्मिन्नप्यदये हृदयं पुनर्वलाद्वलते तदभिमुखीभवति । किं तर्हि क्रियते खैणस्थितिरियम् । कुवलयदृशां निकामनिरङ्कुशः कामो वाम एव वर्तते । निकामनिरङ्कुशः अतिशयोक्तृद्वलः । अत्र हरिणीवृत्तम् । विरोधालंकारः ॥ २ ॥ इदानीं कामोपतप्ता मलयानिलादीनधिक्षिपति—बाधामिति । हे

वृत्तिषु' इति च ॥ -१ ॥ अधुना ममैवापराधो नान्यस्येत्याह—रिपु-
रिवेति । यस्मिन्कृष्णे मनो गते चेतसि कृते सति सखीसंवासः सखीभिः
सहावस्थानं रिपुरिव शत्रुरेव दुनोत्युपतापयति । सखीर्दृष्ट्वा त कृतालंकाररचना-
परिहासवासभवनपरिष्कारादिस्मरणेनाधिकतर उपतापो भवतीति भावः । अयं
च हिमानिलो हिमनगर्भोऽप्यतिशीतलोऽपि वायुः शिखीवान्तिरिव दुनोति । अयं
सुधारश्मिश्चन्द्रो विषमिव दुनोति । तस्मिन्नेव कृष्णेऽदये दयारहिते हृदये
पुनर्भूयोऽपि बलाद्वलाद्वलते । निवार्यमाणमपि तत्रैव गच्छतीत्यर्थः । अतः
कुवलयदृशां कमलनेत्राणां कामो निकाममत्यर्थं निरङ्कुशस्त्यक्तमर्यादोऽत एव
मे वामः प्रतिकूलः । अन्योन्यानुरागो हि कामो मनोहरो भवति, अत्र तु स मयि
नीरागः केवलं ममैव चेतस्तत्र धावतीति बाधता कामस्येति भावः । अत्र सखीनां
संवासस्य रिपुवत्, हिमानिलस्य बहिर्वत्, सुधारश्मेर्विषयदपकारित्वं विरुद्धमिति
विरोधालंकारः । 'शिखिनौ बहिर्बाहिणौ' इत्यमरः ॥ २ ॥ संप्रति विरहदुःखम-
सहमाना मलयानिलादीन्प्रापयति—बाधामिति । हे मलयानिल मलयसंबन्धि-

टिप्प०—१ तद्वृत्तं चोक्तं काव्यप्रकाशे (१०।१०१) 'निगीर्षोप्यवसानं तु
प्रवृत्तस्य परेण यत् । प्रवृत्तस्य यदन्यत्वं यथोक्तौ च कथनम् ॥ कार्यकारणयोर्यश्च
पौर्वापर्यविपर्ययः । विधेयातिशयोक्तिः सा' इति । २ तद्वृत्तं चोक्तं काव्यादर्शे
(२।११३) 'विस्मयानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् । निशेपदर्शनायैव स विरोधः
स्मृतो यथा ॥' इत्यादिना ।

प्रबन्धः १७] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १३७

अष्टमः सर्गः ८

—विलक्ष्य लक्ष्मीपतिः—

अथ कथमपि यामिनीं विनीय स्वरशरज्ज्वरितापि सा प्रभाते ।
अनुनयवचनं वदन्तमग्रे प्रणतमपि प्रियमाह साभ्यसूयम् ॥ १ ॥

भैरवीरागयतितालाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ १७ ॥

रजनिजनितगुरुजागररागकपायितमलसनिवेशम् ।

वहति नयनमनुरागमिय स्फुटमुदितरसाभिनिवेशम् ।

हरि हरि याहि माधव ! याहि केशव ! गा वद कैतववादम् ।

सामनुसर सरसीरुहलोचन ! या तव हरति विपादम् ॥ ध्रुवपदम् ॥

सदानन्दसन्दोहकारं मुकुन्दं नमस्कृत्य पद्माद्रविषुत्पयोदम् ।

नृपः कुम्भकर्णो विधत्ते विचित्रं वरं गीतगोविन्दघातं प्रविश्रम् ॥ १ ॥

इदानीमेवं तापरत्वेन विलम्बनायाम्नायाः पुरत आर्तप्राणपरिप्राणकारणं
जगत्कारणकारणमाधिरभूत् । अतः कविराह—अथेति । यामिनीनां हि
प्रियाप्रतो मानोऽतिमानमेतीति प्रनिद्धमाह । अथ माधवागमनानन्तरं
प्रियं साभ्यसूयं सा राधा वक्ष्यमाणमाह । किंभूतं प्रियम् ? अग्रे प्रणतमपि ।
अर्धाञ्चरणयोः । पुनः किंभूतम् ? अनुनयवचनं सामयानयं वदन्तम् । कः ?
प्रभाते । किंभूता सा ? स्वरशरज्ज्वरितापि । किं कृतरा ? कथमपि महता
फट्टेन यामिनीं विनीय । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । राषिहता नायिका । हरि हरीति
स्वेदे धूर्तो नायकः । विप्रलम्भो रमः । जगतिरलंकारः ॥ १ ॥ तानेव सपञ्ची-

अथेति । अथानन्तरं सा राधा प्रभाते प्रातः प्रियं कृणुं साभ्यसूयमसूया-
सहितं यथा स्वादेवमाह उक्तवती । किं कृत्वा ? यामिनीं रात्रि कथमपि
कथादपि विनीय नीत्वा । अत्र 'यामिनी'पदेन प्रियविरहेऽतिदीर्घलं ध्वनितम् ।
'उदरवती कन्या' इतिवत् । कीदृशी ? स्वरशरज्ज्वरितापि कामवाणपीडितापि
अन्यन्ताधिकनखाद्दृष्टनेन जनितमहादुःखा विरमृतविरहदुःखा उक्तावेत्यर्थः ।
कीदृशं प्रियम् ? अनुनयाय स्वापराधजनितक्रोधशान्तये वचनं 'यच्चातं तच्चातं भूयो
नेदृशमाचरामि' इत्यादिविनयवाक्यं वदन्तं प्रणतमपि नम्रमपि । 'रजनी यामिनी'
इत्यंगरः ॥ १ ॥ तदेव गीतेन कथयति—रजनीति । गीतस्यास्य भैरवी-

पाठा०—१ 'अनुनयविनयं' P., B. २ 'भैर(व P.)वीरागेण यतितालेन'
C. ३ 'निमेषम्' RM., P. C. ४ 'वहसि'.

टिप्प०—१ भैरवीरागः; तद्वक्षणम्—'सरोवरस्थे स्फटिकस्थ मण्डपे सरोरुहः
शङ्करमर्चयन्ती । तालप्रभेदप्रतिपन्नगीता गौरीतनुनारदभैरवीयम् ॥' इति पद० ।
२ मा लक्ष्मी, तस्या भव इत्यनेन तत्पत्नित्वेन चाञ्चल्यं सूचितम् । 'केशव' इत्यनेन
केशनाशकत्वेनापि केशशक्तृत्वमनुचितमिति सूचितम्—पद० ।

कज्जलमलिनविलोचनचुम्बनविरचितनीलिम रूपम् ।

दशनवसनमरुणं तव कृष्ण ! तनोति तनोरनुरूपम् ॥ हरि हरि० ॥ २ ॥

विषयेभ्यः प्रकटयति । तत्र पूर्वं पूर्वपदानुस्यूतत्वाद्भुवपद व्याक्रियते—हरि हरीति । हरि हरीत्यव्ययानामनन्तार्थेऽत्राख्येदाचरमव्ययम् । अथवा गान पूर्व्यं, स्तोभमात्रम् । एण्डिता राधा अग्रे प्रणत प्रिय सेव्यमाह—हे माधव लक्ष्मीपते ! याहि गच्छ । अन्यासक्तो हि कथमन्या प्रतारयसीति 'मा' शब्दघो-
त्पम् । अथवा, मा स्वभावचञ्चला तस्या पत्युश्चञ्चल एव युक्तमेव । तर्हि चञ्चलस्य
एवदेकपरायणा मा कथं प्रतारयसीति याहि । एवमप्यधिक्षेपेऽसत्तुष्टा पुनराह—हे
केशव ! याहि । स्वयोपिति रत्नत्वे विमुच्यते । प्रशन्ता केशा यस्येति केशव
पदच्युत्पत्ते । एव केशसस्कारवतीषु स्वेरिणीषु रत इति 'केशव' शब्दव्यङ्ग्यम् ।
अतो हे केशव ! बहुचलभ ! एवदेकपरायणोऽहमित्यादिकैतववाद छलवाक्य
मा वद । विषण्णे मयि किमकारणरोपणे रोप इत्याशङ्कसे चेत्—मैवम्, हे
कुमुदलोचन ! या तव विषाद हरति तामेव बहुप्रियामनुसर । अनुरूपस्यानु
रूपायामनुरूप सुरतमिति । 'कुमुद'ग्रहणेन सोमपतोद्भूतत्वाद्वाग्री जागरो
दिवाशयो लक्ष्यते । इति ध्रुव ॥ अथ पदानि । रजनीति । हे कृष्ण ! त्व
नयनमनुरागमिव बहसि । किभूतमनुरागम् ? स्फुटमतिशयहृदयेनान्तर्ग्याप्य
यहिर्निर्घातम् । पुन किभूतम् ? उदितरसस्य शृङ्गारस्याभिनिवेश आग्रहो
यत्र । अथानुरागविशेषणत्वेन उदित स्वादस्याभिलाषस्याग्रहो यत्रेति ।
किभूत नयनम् ? रजनिजनितो योऽसौ गुरुजागरराग तेन कषायित लोहि-
तीकृतम् । पुन किभूतम् ? अलसो निवेशोऽवस्थान यत्र । अत्र 'बहुति'
इति पाठान्तरपक्षे तवेति पूर्वपक्षस्यानुपपत्तेन नयनं कर्तुं स्फुटमनुरागं बहतीति
थोऽप्यम् ॥ १ ॥ अपि च,—कज्जलेति । हे कृष्ण ! तत्र दशनवसनमधरस्त
नोरनुरूप रूपं तनोति । किभूतम् ? अरणम् । स्वभारारुणमपि । पुन किभूत

रागो यतिताल । ताललक्षणमुक्तं प्राक् । गीतार्थस्तु—हरि हरीति खेदे । हे
माधव हे केशव ! याहि इतोऽपसर । लक्ष्मीचञ्चलातस्तेऽपि तादृशीष्वेवानुरागो
गुज्यते । स्थिरानुरागाणां मादृशा ते किं प्रयोजनमिति 'माधव'पदेन ध्वनितम् ।
कैतववादं छलवाक्यं मा वद मा कथय । 'कैतव तु छले धूर्ते' इति विश्व ।
ननु लदनुसरणायैतस्ततो भ्रमतो विलम्बो जात इत्यत आह—तामिति । हे
सरसीरुहलोचन कमलनयन ! ता नायिकामनुसरानुगच्छ या तव विषादं दुःख
हरति । अहं तु स्वयमेव सतप्ये । ते विषादं कथमपनेष्यामीति भावः । अत्र
पञ्च प्रभाते यथार्थमर्धमुकुलित तद्वत्ते नयनं रात्रिजागरालस्यान्मुकुलीभवद्दलात्त्वया
प्रसार्यमाणमित्युचिद्वशादिति प्रउपसीति सरसीरुहलोचन' इत्यनेन ध्वनितम् ।
यद्वा,—सरसीरुहं यथा रात्रौ मुकुलितं तिष्ठति, प्रभाते प्रसरति, तथा लरीयनयनं
रात्रौ मद्रिपये निमीलितमासीत्, इदानीं त्वया प्रसारितमिति तेन पदेन ध्वनितम् ।

अवन्धः १७] रसिकप्रिया—रसमहायाङ्ग्यटीकाद्वयोपेतम् । १३९

यंपुरनुहरति तव सारसङ्गरसरनसरक्षतरेसम् ।

मरकतशकलकलितकलधौतलिपेरिव रतिजयलेखम् ॥ हरि हरि० ॥३॥

दशमवयवम् ? कज्जलेन मलिने ये विलोचने तयोद्युम्बनेन विरचितो नीलिमा यत्र तत् । अत्र मलिनग्रहणं तत्रेव योर्वहुपुरुषोपभोग्यत्वं व्यञ्जयति ॥ २ ॥ तत्र यत् रतिजयलेखमनुहरतीयानुक्रोशीव । इदं यत्पुनः, मया सर्वं जितमिति कामिनः प्रति कामजायाप्रेष्यलेखोऽयम् । अनेन स्त्रीप्रेष्यत्वेन तस्याधमत्वं सूचितमिति व्यङ्ग्योऽर्थः । किंभूतं यत्पुः ? सरस्य सङ्गर इव सङ्गरे कामविलासे सरनसरणां क्षतरेखा यत्र । अत्रापि 'सर'ग्रहणं विलासभङ्गे हेतुः । तस्याः संबन्धिनं लेखमिति यत्पुनस्तत्त्वतानां लेखेनोपमेयगर्भविशेषणमाह । मरकतशकले कलितायाः कलधौतलिपेः संबन्धिनम् । अथवा,—लिपेरिव यत्र पञ्चमी । तत्रैवं लिपेरिवेति योजनीयम् । 'कलधौतलिपिमिव' इति युक्तः पाठः ॥३॥

ननु मे स्वतोऽन्या प्रेयसी नेलात आह—हे कृष्ण ! तव नेत्रं नयनं तदनुरागमिनं वहति धारयति । कीदृशं नयनम् ? रजनिजनितो रात्रिनासो गुरुर्यो महाजागरस्तज्जितो यो रागो रज्जता तदेव रक्षणद्रव्यं तेन कपायितमीषलोहितम् । तदेवालसनिमेषम् । अलसो मन्यरो निमेषः पक्षमविन्यासो यस्य तादृशम् । अत्र च रात्रिकैलिसाक्षिणा कृष्णेन यस्याः कस्याधिहोपिकायाः केलिव्यासहेन वृथा जागरणं कारित इति रागेन क्रोधेन कपायितस्य राधाया अप्रेऽन्यनायिकागुप्तरद्याभिनिवेशलमुचितमेवेति श्वनिः । 'गुहमेद्वि चान्यवत्' इति विद्यः । 'रागोऽगुरुर्यो मात्सर्यं हेहादौ क्रोधादिषु', 'गान्धारादावन्यो रागः' इति विद्यः । 'कपायो रसनेवे सादङ्गराने विलेपने । निर्यासे च कपायोऽयं गुरुर्यो लोहितेऽन्यवत्' इति च । 'निवेशः शिबिरोद्वाहे विन्यासेऽनुप्रकाशिते' इत्यपि । 'हरि हरि' इत्यव्ययम् ॥ १ ॥ खेदेन त्वदन्वेषणार्थवर्षटनजिततरजनिजागराक्षेत्रयोर्लोहितमिलनं दुःशङ्कयेत्यत आह—कज्जलेति । हे कृष्ण ! अक्षमपि ते दशनवसनमधरस्त्व तनोः शरीरस्यानुरुधं योग्यं रूपं कान्तिं तनोति विस्तारयति । तनुरपि ते श्यामाऽधरोऽप्यधुना ते श्याम इति भावः । कीदृशम् ? कज्जलेनाञ्जनीभूतेन मलिने ये विलोचने नेत्रे तयोद्युम्बनेन विरचितो नीलिमा नीलपद्मपत्रं तादृशं, तस्याद्युम्बनसमये लग्नतत्रेवाजनेन श्यामीभूतस्त्वधर एव स्फुटलेन धूर्ततां प्रकटयतीति भावः । नेत्रयोरपि चुम्बनमुक्तं कामशास्त्रे—'शुभ्रे नेत्रे कलाटे च चुम्बनं परिकीर्तितम्' इति । 'ओष्ठाधरो नु रदनच्छदौ दशनवाससी' इत्यमरः ॥ २ ॥ यत्पुनरिति । हे कृष्ण ! सरस्य कायस्य संगरे संग्रामे सराणां तीक्ष्णानां नसराणां नयानां रेखा यत्रैतादृशम् । तत्र यत्पुनर्मरकतशकले नीलमणि-राशे कलिता निर्मिता या कलधौतलिपिः सुवर्ण इवाक्षरविन्यासस्तस्या इव रति-

चरणकमलगलदलककसिक्तमिदं तव हृदयमुदारम् ।

दर्शयतीव वहिर्मदनद्रुमनवकिसलयपरिवारम् ॥ हरि हरि० ॥ ४ ॥

दशनपदं भवदधरगतं मम जनयति चेतसि खेदम् ।

कथयति कथमधुनापि मया सह तव वंपुरेतदभेदम् ॥ हरि हरि० ५ ॥

अपि च,—चरणेति । अत्र प्रीतिविशेषं सूचयति—हे कृष्ण ! तवेदं हृदयं वहिर्मदनद्रुमस्य मदने द्रुम इव तस्य नवकिसलयपरिवारं नवपल्लवसमूहमिव दर्शयति—किंभूतं हृदयम् ? उदारं महत् । पुनः किंभूतम् ? चरणकमला-दलककसाक्षिभ्यादुपभुक्तमनितापादपक्षतः गलतालक्केन सिक्तम् । अत्र मदनद्रुमत्पारोपेण वहिर्महणेन च तस्याः साधारण्यानुरागौ सूचितौ । हस्तचरणान्यां रतविशेषो यथा—‘यदि संहतमूर्ध्वगमूरयुगं युवतेः परिरम्य नरो रमते । तदभग्नमुरःस्फुटनं च भवेदुरसि प्रमदाचरणद्वयतः’ ॥ ४ ॥ अपि च,—दशनपदमिति । हे कृष्ण, तव एतदिति अन्यरमण्युपभोगचिह्नितं मया सहाधुनापि प्रत्यक्षतो दृश्यमानेऽपि भेद एतामप्यवस्थां प्रापितया

जयलेखं सुरतविजयप्रशस्तिं लेखनपत्रमनुहरति सदृशीकरोति । अत्र कृष्णव-पुपो नीललान्मरकतशङ्खलसाम्यम् । सुवर्णस्य वसिसप्रदाये आरक्तत्वेनैव वर्ण-नीयलावण्यक्षतस्य सुवर्णलिपिसाम्यं बोध्यम् । ‘सगरोऽहिं कृतौ युधि’ इति विश्वः । ‘पुनर्भवः करुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । ‘गारुतमं मरकतमश्मगभौ हरिन्मणिः’ इति च । ‘भित्तं शरलक्षणं वा पुंस्त्रि’ इति च । ‘कलधौतं रूप्यहेम्नोः कलधौतं कलध्वनौ’ इति विश्वः । ‘वर्णदूतं स्रस्तिमुखो लेखो वाचिकहारकः’ इति हारावली ॥ ३ ॥ ननु मार्गं विस्मृत्य षण्ढादिक्षत-वर्त्मनागच्छतो मे वपुषि षण्ढकक्षतं दृश्यते, न तु नखाङ्गमिलित आह—चरणेति । इदमुदारं तव हृदयं मदनद्रुमस्य कामरूक्षस्य हृदयान्तर्गतस्य नव-किसलयपरिवारं नूतनपल्लवसमूहं वहिर्दर्शयतीव । कीदृशं हृदयम् ? चरणकमला-दन्यन्तामिनीपदपद्माद्गलतां स्रवतालक्केन सिक्तम् । अपरीऽपि वृक्षः सिक्तः समुद्रसन्पल्लवानुदर्शयतीति ध्वनिः । हृदि नायिमाचरणालक्तकस्रवन्धकथनेन क्रोधाख्यो बन्धः कथितः । तदुक्तं चात्स्यायने—‘योपित्पादौ हृदि न्यस्य कराभ्यां धारयेत्कुर्वौ । यथेष्टं ताडयेद्योनिं क्रोवबन्धः प्रकीर्तितः ॥’ इति । ‘परिवारः परिकरे समूहे चेतनेऽपि च’ इति विश्वप्रकाशः ॥ ४ ॥ किंच,—दशनेति । भवदधरगतं दशनपदं तवाधरस्थितं कस्याधिद्वन्तक्षतं मम चेतसि

टिप्प०—1 न विपत्रे भेदो यस्य, पूर्वं मया सह तव वपुषो भेदो नास्तीति स्थितम् ; दशनी तु तद्विपरीतमिति मया सह एवेति विभावनालंकारः—पद० । 2 ननु तत्रोपायनार्थं कमलत्रोटनं कृतवति मयि पञ्चकोशादापतना भूतेनममाधरो दष्टः न तु दन्तद्वयमिलित आह—वहिरिवेति—पद० ।

प्रबन्धः १७] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १४१

वैहिरिव मलिनतरं तव कृष्ण ! मनोऽपि भविष्यति नूनम् ।

कथमथ वक्ष्यसे जनमनुगतमसमशरज्वरदूनम् ? ॥ हरि हरि० ६

भ्रमति भवानवलाकवलाय वनेषु किमत्र विचित्रम् ।

प्रथयति पूतनिकैव बधूवधनिर्दयबालचरित्रम् ॥ हरि हरि० ॥ ७ ॥

सहामेदं कथं कथयति । कोऽसावभेद इत्याह—दशनपदं दन्तक्षतं भयदधर-
गतं सत्, मम चेत्तसि खेदं जनयतीति । यस्य मणस्तस्य वेदनेति प्रतिवेदन्य-
मणोऽन्यवेदनामादधानीति विरुद्धपरिहाराय भेद एव घटते । स च सुतरां
विरुद्ध इति ॥ ५ ॥ अपि च,—वहिरिवेति । नूनं प्रितर्के । हे कृष्ण !
अहमिति वितर्कयामि । तव मनोऽपि मनसः स्वभावादौघवत्ये सत्यपि वहिरिव
वह्निगतकृष्णवर्ण इव मलिनतरं भविष्यति । अथ धैर्यं न तर्हि अनुगतमा-
श्रितं भवन्तमधिकृत्यासमशरदूनं महक्षणं जनं कथं वक्ष्यसे । तद्वचनादेव
चित्तमपि मलिनमनुमीयते । मलिना एवाश्रितवज्रनां कुर्मन्तीति ॥ ६ ॥
अपि च—भ्रमतीति । हे बधूवधे निर्दय ! भवान्वनेषु अवलाकवलाय
युपतीप्रसनाय भ्रमति । सर्वाणि घान्त्यानि सावधारणान्येपेति । यथा पार्थो

खेदं दुःखं जनयति । एतत्तव वपुरुनापि मया सह वधमभेदं कथयति, अन्य-
शरीरक्षतस्यान्यत्र व्ययाजनकलासमवाद्गुणो भेदं शपयतीति भावः । अधुना-
त्यन्तहृदयमेदे वपुरमेदो नोचित इति काका व्यज्यते । प्रसिद्धमेदकारणानि
पद । भेदकारणस्य विभाव्यमानत्वादिभावनालंकारः । तदुक्तं दण्डिना
(का. २।१९९)—‘प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किञ्चित्कारणान्तरम् । यत्र स्वाभाविकत्वं
या विभाव्यं सा विभावना ॥’ इति ॥ ५ ॥ ननु तवोपायनार्थं कमलं
त्रोटयति मयि पुष्पकोपादापतता भ्रमरेण ममाधरोक्षे दद्यो न तु दशन-
क्षतमिदमित्यत आह—वपुरेति । हे कृष्ण ! नूनं तर्के उत्प्रेक्षायात् । तव
मनोऽपि चित्तमपि यपुरिव शरीरमिव मलिनतरमतिशयेन मलिनं भविष्यति ।
यथा ते वपुः श्यामं तथा मनोऽपि भविष्यतीत्यर्थः । ननु मनोमालिन्यं त्वया
कथं ज्ञातमित्यत आह—कथमिति । अयेति संप्रत्ये । त्वमेव पृच्छयसे यदि
तवान्तर्मलिनं न तदाऽसमशरदूनम् असमशरो विषमशरः कामलाज्जनितेन ज्वरेण
दूनं दुःखितमत एवानुगतं त्वामनुद्धनं मादृशं जनं कथं वक्ष्यसे प्रतारयसि ?
तथा च शरणागतजनवधनमन्तर्माालिन्यमन्तरेण न भवतीति भावः । तथा च
व्याजेन दशनक्षतादिगोपनेऽपि नूनमितिपदप्रदानादुत्प्रेक्षा नामायमलंकारः ।
तदुक्तं दण्डिना (का. २।२५४)—‘मन्ये शङ्के घृवं प्रायो नूनमित्येवमा-
दिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्देतिवचनोऽपि तादृशः ॥’ इति ॥ ६ ॥ चित्त-
मालिन्यमेवाह—भ्रमतीति । भवान्वनेषु विपिनेष्ववलाकवलाय कामिनीप्रसनाय

श्रीजयदेवभणितरतिवञ्चितखण्डितयुवतिविलापम् ।

शृणुत सुधामधुरं विबुधा ! विबुधालयतोऽपि दुरापम् ॥ हरिहरि० ८

तवेदं पश्यन्त्याः प्रसरदनुरागं वहिरिव

प्रियापादालक्तचलुरितमरुणघोति हृदयम् ।

धनुर्धरः' इतिवत् । अत्र मद्बधे किं विचित्रम् ? ममावलाया वधः सुकर एव पूतनिका अतियुद्धमदा कंसभगिन्येव तव बालचरित्रं प्रथयति । बालेन यदि तादृशी प्रबला कवलिता तर्ह्यस्या अवलायाः कवलने किमाश्चर्यम् ? अत्र स्त्रीवधो निषिद्ध इति निन्दा । 'अथ कथमपि' इत्यादौ खण्डिता नायिका । तल्लक्षणम्—'ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते कान्ते कोपकपायिता । गत्वान्यत्रागते कान्ते भोगचिह्नैः कपायिता' ॥ ७ ॥ अपि च,—श्रीजयदेवेति । हे विबुधाः ! श्रीजयदेवेन भणितमभिलापवञ्चितखण्डितयुवतिविलापं शृणुत । किंभूतम् ? सुधामधुरम् । पुनः किंभूतम् ? स्वर्गोऽपि दुरापम् । सप्तम्यर्थे तसिः ॥ खण्डितालक्षणं यथा—'निद्राकपायमुकुलीकृतताम्रनेत्रो नारीनख-
घणविशेषविचित्रिताङ्गः । यस्याः कुतोऽपि पतिरेति गृहं प्रभाते सा खण्डितेति कथिता कविभिः पुराणैः ॥' तथा च संगीतराजे—'तालो वर्णयतिर्मधरागो देवादिवर्णनम् । विप्रलम्भाख्यशृङ्गारो रसः करुणवेदनम् । कविनामाङ्कित-
पदप्रान्ते पाटस्तरावलिः । द्वित्राण्यथ पदानि स्युरिति लक्ष्मीपतेः पुरः । रत्नावलीप्रबन्धोऽयं निबद्धः कुम्भभूभुजा ॥' इति लक्ष्मीपतिरत्नावलीनामा सप्तदशः प्रबन्धः ॥ पदरचना जयदेवोदिता कमलावल्लभगानोचिता । कुम्भनृपेण परं योजिता धातुवरेण भणत रसरताः ॥८॥ इदानीं खण्डितापि प्रौढत्वमालम्ब्य तमधिदिपति—तवेदमिति । हे कितव ! स्वदालोकोऽद्य भ्रमति । अत्रार्थे किं चित्रम् ? न किमपीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—प्रथयति ख्यापयति । स्वभाषि बाल्ये येन स्ववदानप्रवृत्ता राक्षसी हता तस्य संप्रति कोमलाङ्गीना मादृशां मारणे किं वक्तव्यमिति भावः । खण्डिता नायिका । तदुक्तं भरतेन—'निद्राकपायकलपीकृतताम्रनेत्रो नारीनखघणविशेषविचित्रिताङ्गः । यस्याः कुतोऽपि गृहमेति पतिः प्रभावे सा खण्डितेति कथिता कविभिः पुराणैः' इति ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । हे विबुधाः पण्डिताः ! इमं जयदेवेन कविना वर्णितं रघो वधितायाः प्रतारितायाः खण्डितायाः प्रातरागतान्यनायिकान-
खादुचिहितप्रियाया विलापं परिदेवनं शृणुताकर्णयत । कीदृशम् ? सुधातोऽपि मधुरम् । तत्र हेतुमाह—विबुधेति । विबुधालयतोऽपि देवालयेऽपि दुरापं दुःप्राप्तमित्यर्थः । सुधा स्वर्गोऽपि सुलभा, कृष्णकयामृतपानं तु तत्रापि दुर्लभमिति सुधापेक्षयाधिकमाधुर्यमिति भावः । 'विबुधः पण्डितं देवे' इति विश्वः । सुरालयतोऽपीत्यत्र सप्तम्यर्थे तसिः । सार्वविभक्ति-

प्रबन्धः १७] रसिकप्रिया—रसमश्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १४३

ममाद्य प्रख्यातप्रणयभरभङ्गेन कितव !

त्यदालोकः शोकादपि किमपि लज्जां जनयति ॥ १ ॥

अन्तर्मोहनमौलिघूर्णनचलन्मन्दारविभ्रंशन-

स्तम्भाकर्षणदृष्टिदर्पणमहामग्नः कुरङ्गीदृशाम् ।

मम शोकादपि किमपि अधिकतरां लज्जां जनयति । त्वदर्शनेन शोकं पराकृत्य लज्जेयाधिकाभूत् । तत्र पूर्वं शोके कारणमाह—प्रख्यातस्य जगद्विदितस्य स्नेहातिशयस्य भङ्गेन । ततो लज्जां प्रति हेतुगर्भं विशेषणमाह—किंभूताया मम ? त्वेदं हृदयं पश्यन्त्याः । किंभूतं हृदयम् ? प्रियायाः चायककर्पूरितम् । अत एवावगच्छति अरुणस्य द्योत इव द्योतो विद्यते यस्य तत्तथा । अरुण-चरत्तन्ध्यारागवद्भोवनश्रीलंघा । उत्प्रेक्षते—बहिः प्रसरदनुरागमिव बहिः प्रसरत्तल्लङ्कृत्कम्पातेन तदनुरागो यस्मिन् । बहुमानपुरःसरमुपभोगयोग्यस्य कौस्तुभस्य प्रेम्यापादाहतिर्लज्जाधिक्ये हेतुः । तत्र प्रेम्नोपभोगे लज्जापि नास्तीति व्यङ्ग्यम् । अत्र शिखरिणीवृत्तम् ॥ १ ॥ इदानीं सर्गान्ते मङ्गलाचरणादिपमाह—अन्तर्मोहनेति । कंसारेः धीकृष्णस्य वंशीरवः पाविकाध्वनिः यो युष्माकं श्रेयांसि विपोल्यतु विपुलीकरोतु । किंभूतो वंशी-रवः ? इत्थंज्ञानवदूषमानादिविषदुर्वारदुःखापदां भंशः इत्थद्विद्वानवैर्दूष्यमाना ये दिविपदस्तेषां दुर्वारदुःखापदसंज्ञेतुत्वाद्रंशः । पुनः किंभूतः ? कुरङ्गीदृशा-मन्तर्मोहनमौलिघूर्णनचलन्मन्दारविभ्रंशनस्तम्भाकर्षणदृष्टिदर्पणमहामग्नः । अन्तर्मोहनेत्यादिदृष्टिपदान्तो द्वन्द्वः । तेषां संहर्षो योगः सत्र महामग्न इव । अन्तर्मोहनं मनोमोहनम् । अनेन मोहनं मौलिघूर्णनमिति वशीकारः । वशी-

कत्वसिरिति नियमात् ॥ ८ ॥ त्वेदमिति । हे कितव धूर्त ! त्वदालोकस्तव दर्शनम् । प्रख्यातः प्रसिद्धो यः प्रणयमरोऽनुरागातिशयस्तस्य भङ्गेन नाशेन हेतुना शोकादिदुःखादपि किमप्यनिर्वचनीयां लज्जां जनयति । कीदृश्या मे ? त्वेदं प्रत्यक्षं हृदयं पश्यन्त्याः । कीदृशम् ? प्रियापादालङ्कैः प्रियायावरणसंवन्धियावकैर्व्याप्तम् । अत एवावगच्छामकृष्णा छाया दीप्तिर्यस्य तादृशम् । किमिव ? बहिः प्रसरदनुरागमिव हृदयं परिपूर्णाधिक्याद्बहिः निःसरत् । प्रेम्णैव वा राधा पूर्वं सौभाग्यगर्वेण न कांचन गणयति स्म सा इदानीं समक्षमन्यनायिकाचरणालङ्ककं हृदयं परवन्ती जीवत्येवेति विषक्षयुवती-परिहासश्रद्धया शोकादपि मेऽधिकलज्जा भवतीति भावः । 'छाया स्यादातपाभावे

दृष्यद्दानवदूयमानदिविपद्दुर्वारदुःसापदां

भ्रंशः कंसरिपोर्विपोलयतु वः श्रेयांसि वंशीरवः ॥ २ ॥

इति श्रीजयदेवद्वतौ श्रीगीतगोविन्दे खण्डितावर्णने

विलक्ष्यलक्ष्मीपतिर्नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

कृता हि देवताः साधु साध्विति शिरोधूनेन प्रशंसन्ति । चलन्ति यानि
मन्दारकुसुमानि तेषां विभ्रंशनम् । एतावता मारणमुद्दिष्टम् । मारणे हि
कुसुमस्रजां भ्रंशो जायते । स्वभारुपणं सिद्धम् । दृष्टिर्बाधा । उच्चाटनमिति
यावत् । एतेषां योगः । एतावता वंशीरवस्य मृगीदशां संवन्धि पङ्कर्मसाधन-
महामन्त्रत्वमुक्तम् । वंशं ध्रुत्वा मृगीदशस्तां तामवस्थां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

उदञ्चष्टकुलाचलप्रतिनिधिः कीर्तिमजापूरिता-

ष्टाशोऽष्टदुहिणश्रुतिप्रतिहतिप्रक्रान्तभेरीरवः ।

स्फूर्जच्छट्यैजिताष्टदिक्पतिरसौ श्रीकुम्भकर्णो व्यधा-

रसर्गस्याष्टमितस्य चारुविकृतिं भक्तोऽष्टमूर्तेरिमाम् ॥

इति श्रीरसिकप्रियानाम्नि श्रीगीतगोविन्दविधरणे म्लेच्छवनीदावानल-
महाराजश्रीकुम्भकर्णविरचितेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

प्रतिविम्बार्कपोषितोः । पालनोत्कोचयोः कान्तिसच्छोभापङ्क्तिषु स्पृता ॥' इति
विश्वप्रकाशः ॥ २ ॥ सर्गावसाने कविमैत्रलमाचरति—अन्तरिति । कंसरिपोः
श्रीकृष्णस्य वंशीरवो मुरलीनादो वः युष्मार्कं मल्याणानि व्यपोहयतु
विनरतु । कल्याणदातृत्वसामर्थ्यक्यनायात्र 'वंसरिपु'पदोपादानम् । किलक्षणः ?
कुरङ्गोदशां हरिणनेत्राणामन्तर्गहनं मनोमोहनं, मौलिघूर्णनं तन्नादप्रशंसार्थं
शिरश्चालनं, मिलन्मन्दारस्य विद्यंस्वनमघःपातनं स्वध्याकर्षणं स्वध्यानां मानिनी-
नामपि वशीकरणं, दृष्टिद्वर्षणं नेत्रोत्साहः, श्रवणनिर्दृष्ट्या नेत्रविकासो भवति ।
इत्यादिकर्मसाधने महामन्त्रः । पुनः किलक्षणः ? दृष्यद्भिर्दर्पयुक्तैर्दानवदैत्यैर्दूय-
मानानामुपतप्यमानानां दिविपदा देवानां दुर्वाराऽनिर्वाया दुःसापदो दुःखहेतु-
भूता विपत्तयस्त्रासां भ्रंशो नाशकः । यच्छूवणेन देवा दैत्यपीडाभयान्मुक्ता
भवन्तीति भावः । अनेनापि सामर्थ्यलक्षणो नायकगुण उक्तः । तथा च देवादीनां
विलाससाधको यस्य येषुनिनादः किं वक्तव्यं तस्य श्रीपुरोत्तमस्य विलासिलमिति
भावः ॥ ३ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरमिश्रविरचितायां श्रीशालिनाथकारितायां
गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरीसमाख्यायामष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

प्रबन्धः १८] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् १४५

नवमः सर्गः ९

—मुग्धमुकुन्दः—

तामथ मन्मथखिन्नां रतिरसभिन्नां विषादसंपन्नाम् ।

अनुचिन्तितहरिचरितां कलहान्तरितामुवाच रहसि सखी ॥ १ ॥

गुर्जररीरागयतितालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः १८ ॥

हरिरभिसरति बहति मधुपवने

किमपरमधिकसुखं सखि ! भवने ॥ १ ॥

माधवे मा कुरु मानिनि ! मानमये ॥ ध्रुवंपदम् ॥

इदानीं प्रणयकोषादरिमधिक्षिप्य कलहान्तरितत्वेनोपेतप्यमानां राधां सख्याह—तामथेति । अथ सखी तामुवाच । किंभूताम् ? मन्मथखिन्नाम् । पुनः किंभूताम् ? संभोगरागेण भावशबलतां प्राप्ताम् । पुनः किंभूताम् ? विषादसंपन्नाम् । पुनः किंभूताम् ? अनुप्यातहरिचेष्टिताम् । पुनः किंभूताम् ? कलहान्तरिताम् । तद्वक्ष्ये यथा—‘प्राणेश्वरं प्रणयकोषविशेषभीतं वा चाटुकारमवधीर्य विशेषवाग्भिः । संतप्यते मदनबहिर्दिशासन्मूर्धैर्वाष्पाकुलेह कलहान्तरिता हि सा स्यात्’ ॥ इयं पथ्या आर्या । तामथेत्यादिषु अनुकूलो नायकः । मौढ्यीरा मानवती नायिका । सखी दूती च ॥ १ ॥ तदेव वक्ष्यमाणमाह—हरिरभीति । तत्र पूर्वं ध्रुवः । माधव इति । अये राधे मानयति ! अनु च समर्थनायिकावाधे । इति ध्रुवः । अथ पदानि—हरिरिति । हे सखि राधे ! भवने गृहे । ‘अपरम्’ इति रावधिको निर्देशः । अतः परमधिकं किं सुखम् ? न किञ्चिदपीत्यर्थः । अत इति किम् ? यन्मधोर्वसन्तस्य पवने

पूर्वसर्गे खण्डिताया राधायाश्चरितमुक्तम् । सप्रति पश्चात्तापयुक्तां तां सख्युवाचेत्याह—अथेति । अथ अनन्तरे कलहान्तरिता परपवचनानन्तरं कृतपश्चात्तापां राधा रहसि एकान्ते सखी उवाच उक्तवती । क्रीडशीम् ? मन्मथेन कामेन खिन्नां दुःखिताम् । अत एव रतिरसेन शृङ्गाररसेन भिन्नां संगताम् । अत एव विषादसंपन्नामुद्वेगसहिताम् । अत एवानुचिन्तितं स्मृतं हरेश्चरितं पुरा रहोविलसितं यया ताम् । ‘भिन्नमन्यार्यवचने सगते दारिते स्फुटे’ इति विश्वः । कलहान्तरिता चेयम्—‘प्राणेश्वरं प्रणयकोषमरेण मीतं वा चाटुकारमवधीर्य विशेषवाग्भिः । संतप्यते मदनबहिर्दिशासन्मूर्धैर्वाष्पाकुला च कलहान्तरिता हि सा स्यात्’ ॥ इति ॥ १ ॥ तदेव गीतेन कथयति—हरिरिति । गीतस्यास्य गुर्जररीरागो यतितालयः । गीतार्थस्तु—‘अये’ इति संग्रमे । हे मानिनि मानवति ! माधवे लक्ष्मीपतौ मानं मा कुरु । लक्ष्मीपतिरपि स्त्रां प्रसादयत्यहो मायमित्यवश्यं तया मानस्त्याज्य इति सूचनाय ‘माधव’पदो-

पाठा०—१ ‘अथ तां’ B.M., P., O. २ ‘रामकरी’ B. ३ ‘रूपकताले’ B.

४ ‘मुपने’ P.

गीत० १३

तालफलादपि गुरुमतिसरसम् ।

किं विफलीकुरूपे कुचकलशम् ? ॥ माधवे० ॥ २ ॥

कति न कथितमिदमनुपदमचिरम् ।

मा परिहर हरिमतिशयरुचिरम् ॥ माधवे० ॥ ३ ॥

किमिति विपीदसि रोदिपि विकला ? ।

विहसति युवतिसभा तव सकला ॥ माधवे० ॥ ४ ॥

संजलनलिनीदलशीतलशयने ।

हरिमवलोक्य सफल्य नयने ॥ माधवे० ॥ ५ ॥

बहति वाति सति हरिरभिसरति स्वयमायाति ॥ १ ॥ अपि च,—तालफला-
दिति । हे राधे ! कुचकलशं किं विफलीकुरूपे ? हरिकरतलस्पर्शविलासाभा-
वाद्विफलमित्यर्थः । तालफलादपि गुरुं कठिनं महान्तं च । पुनः फीदशम् ?
अतिशयेन सरसम् ॥ २ ॥ अपि च,—कति नेति । हे सखि ! अतिशय-
रुचिरं हरिं मा परिहर । इदं वचनमचिरं सांप्रतमनुपदं स्थाने स्थाने कतिवारं
कथितम् ॥ ३ ॥ अपि च,—किमितीति । हे सखि ! इति अमुना प्रकारेण
किं विपादं कुरूपेऽतिविकला सती किमिति रोदिपि ? सकला युवतिसभा तव
इति चेष्टितं हसति ॥ ४ ॥ अपि च,—सजलेति । अत एव नयने सफल्य

पादानम् । मृदुपवने वसन्तवायौ बहति सति हरिः कृष्णोऽभिसरति लघ्वीयसंकेत-
भूमिभागच्छति । हे सखि ! भुवने त्रैलोक्येऽपरं कृष्णाभिसरणादन्यत्किं सुखम् ?
अपि तु न किंचिदित्यर्थः । 'मधु क्षीरे अले क्षौद्रे मये पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे
वसन्ते च जीवाशोके मधुदुग्धे ॥' इति विश्वः ॥ १ ॥ किं च,—तालेति ।
कुचकलशं कलशवत्पीनं मांसलं स्तनं किमिति विफलीकुरूपे ? कृष्णकररपर्शदेव
कुचकलशयोः साफल्यं, तदभावे वैफल्यमिति भावः । तालफलापेक्षयापि गुरुं
कठिनमतिसरसं च । रसः शृङ्गाराख्यस्वत्सहितम् । तालकलपक्षे—रसो माधुर्यं
तत्सहितम् । अतिमर्दनेन नै रसप्रदत्वं भवति । अपरः कलशोऽपि पूर्णः
अमृदुर्भवति । रसो जलं तत्सद्वित्तव्यं भवतीत्यपि ध्वनितम् ॥ २ ॥ ननु यदा
हरिरायातस्त्वदा लयापि नोक्तमित्यत आह—कति नेति । इदमचिरं सांप्रत-
मेवानुपदं स्थानं स्थानं प्रति मया कियञ्च कथितम् ? अपि तु बहु कथितम् । इदं
किम् । हरिमतिशयरुचिरमतिशयेन मनोहरं मा परिहर मोपेक्षस्व ॥ ३ ॥
किमिति । त्वं किमिति किमर्थं विपीदसि विपण्या भयसि ? ननु नास्मि
विपणेत्यत आह—रोदिपीति । विकला विह्वला सती रोदिपि रोदनं करोषि ।
अत एव सकला समस्ता युवतिसभा हसतीति भावः । यद्वा,—इयं मानापनोदाय
प्रणतमपि प्रियमुपेक्ष्य संप्रति रोदितीति मानपरिपाटी न जानासि ।
सकला चतुःपट्टिकलासहिता युवतिसभा हसतीति भावः ॥ ४ ॥ तर्हि
धिमिल्यत आह—सजलेति । हे संजलनन्दिनदलशीतलशयने ! जल-

पाठा०-१ 'मृदुनलिनी' P. २ "शीलितशयने" (=शीलितं आधित्वं
शयनं यथा तत्संगुदिः) B., D., O.

टिप्प०-१ लालकलमयणमारुहं भवति, इदं लवणकनणप्रेनेति भावः—संजीविनी ।

जनयसि मनसि किमिति गुरुखेदम् ? ।

शृणु मम वचनमनीहितभेदम् ॥ माधवे० ॥ ६ ॥

हरिरुपयातु वदतु बहुमधुरम् ।

किमिति करोपि हृदयमतिविधुरम् ? ॥ माधवे० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितमतिललितम् ।

सुखयतु रसिकजनं हरिचरित्रम् ॥ माधवे० ॥ ८ ॥

॥ ५ ॥ अपि च,—जनयसीति । हे राधे ! इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण मनसि चित्ते महान्तं खेदं किं जनयसि ? तर्हि किं किं विधेयमित्याशङ्क्याह—मम वचनं शृणु । किंभूतम् ? अनीहितभेदम् । न हेहितश्रेयसितो भेदः पार्थक्यं येन सत्तथा ॥ ६ ॥ अपि च,—हरिरुपयातिवति । हे राधे ! हरिरुपयातु स्वस्वमीपमायातु । बहु विस्तारं मधुरं चाटु वदतु । अनया रीत्या हृदयमतिविधुरं किं करोपि ? ॥ ७ ॥ अपि च,—श्रीजयदेवभणितमिति । हरिचरितं रसिकजनं सुखयतु । किंभूतम् ? श्रीजयदेवभणितम् । पुनः किंभूतम् ? अतिललितम् । धुनिजातिप्रहलयसाम्पान्मनोहरम् । तथा च संगीतराजे—‘नटरागस्तृतीयाख्यस्तालो मध्ये क्वचित् क्वचित् । पदानां शोभयालापगुम्फानां गानहेतुकम् ॥ अन्ते पाठाः स्वरास्तेनास्तदन्ते पद्यगुम्फनम् । पद्यामन्दमुकुन्दायमकरन्दमभिधानवत् । प्रबन्धः प्रीतये गीतः श्रीपतेः कुम्भभूमुजा ॥’ इति श्रीजयदेवमुकुन्दो नामाष्टादशः प्रबन्धः ॥ यदि कौतुकिनो गाने संगीते चातुरी यदि । रसिकाः कुम्भकर्णस्य शृण्वन्तु धुषसत्तमाः ॥ ८ ॥ सखी सहितानि यानि नलिनीदलानि कमलिनीपत्राणि तेषां शीतलं शयनं शय्या यस्यात्वादशे ! तं पुरःस्थितं हरिं कृष्णमवलोक्य पश्य । अत एव नयने नेत्रे सफलं कृतार्थं । यद्वा,—सजलेति सप्तमी । तथा च तथा रचितं यत्सजलनलिनीदलशीतलशयनं तत्रोपविष्टं हरिमवलोक्येत्यर्थः । तथा च सत्कारं पूर्यकं शयने उपवेदय हरिं पश्येति भावः ॥ ५ ॥ जनयसीति । तस्मान्मनसि चित्ते गुरुखेदं महदुःखं किमिति जनयसि ? मम वचनं ‘माधवे मानं मा कुर्व’ इति मम वाक्यं शृणु । कीदृशम् ? अनीहितोऽनाकङ्क्षितो युवशोभेद उपजाप एतादृशम् । तथा च मम वचनं युवयोः प्रीतिकारकं तदवश्यं त्वया श्रोतव्यमिति भावः । मया मह नाकाङ्क्षितं भेदं यथा स्यादेवं मम वचनं शृणु । इयं सखी मतोऽभिन्ना, मदनिष्ठं न भवतीति बुद्ध्या मद्रचनं शृण्वति भावः ॥ ६ ॥ हरिरिति । हरिः कृष्ण उपयातु लदन्तिकं गच्छतु । बहुमधुरमतिसरसं यथा स्वादेवं वदतु । हृदयं सखीयं हृदयमतिविधुरमतिदुःखितं किमिति करोपि ? ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवेन भणितं वर्णितं ललितं मनोहरं हरिचरितं रसिकजनं कृष्णभक्तिरसास्वादगृहीतं शृङ्गारादिरसास्वादपरं जनं सुखयतु आनन्दयतु ॥ ८ ॥

स्निग्धे यत्परापासि यत्प्रणमति स्तब्धासि यद्रागिणि

द्वेषस्थासि यदुन्मुखे विमुखतां यातासि तस्मिन्प्रिये ।

तद्यत्तं विपरीतकारिणि तव श्रीखण्डचर्चा विषं

शीतांशुस्तपनो हिमं हुतवहः क्रीडामुदो यातनाः ॥ २ ॥

सान्द्रानन्दपुरंदरादिविविधदृन्दैरमन्दादरा-

दानमैर्मुकुटेन्द्रनीलमणिभिः संदर्शितेर्दिन्दिरम् ।

स्वच्छन्दं मकरन्दसुन्दरगलैर्मन्दाकिनीमैदुरं

श्रीगोविन्दपदारविन्दमशुभस्कन्दाय वन्दामहे ॥ ३ ॥

इति श्रीजयदेवकृतौ श्रीगीतगोविन्दे कलहान्तरितावर्णने

मुग्धमुकुन्दो नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

तदुश्चेष्टितमनुवदन्ती तां राधां प्रति बोधयति—स्निग्ध इति । हे विपरीत-
कारिणि विपरीतकृतप्रतिकरणशीले ! यत्तव श्रीखण्डचर्चा चन्दनानुलेपो
विषमिव भवति । यच्च शीतांशुश्चन्द्रः तपन इव भवति, यच्च हिमं नीहारो
हुतवह इव भवति, यच्च क्रीडामुदः केलिप्रमोदास्तीव्रवेदना इव भवन्ति,
पुतपुक्तम् । विपरीतं य आचरति यस्य सर्वं विपरीतमेव भवति । तदेव विप-
रीतमाचरणं दर्शयति—यत्तस्मिन्पि तादृशप्रियकारिण्यपि हरौ स्निग्धे सखेहे
परुषा रूक्षासि । सखेहे स्नेहराहित्यं वैपरीत्यम् । यच्च प्रणमति नतिशीले प्रिये
स्तब्धासि । प्रणमत्यप्रवणत्वं वैपरीत्यम् । यच्च रागवति द्वेषेष्ण्यसि । अत्रापि
तादृगेव वैपरीत्यम् । यच्च संमुखे प्रिये वैमुख्यं यातासि । संमुखे विमुखभावो
वैपरीत्यम् । अत्र शार्दूलविश्रीडितं वृत्तम् । विरोधालंकारः ॥ २ ॥ इदानीं
सर्गान्ते सर्वविघ्नोपशमनार्थं गोविन्दं प्रणमति—सान्द्रेति । श्रीगोविन्दपदा-
रविन्दं वन्दामहे नमस्तुभेहे । किमर्थम् ? अशुभस्कन्दाय अशुभनाशाय ।

स्निग्ध इति । यद्यतो हेतोः स्निग्धे यस्मिन्प्रिये मधुरवचनैः स्नेहं
प्रकाशयति सति परुषासि निष्ठुरभाषिष्यति । यच्च प्रणमति तस्मिन्स्तब्धासि । यच्च
रागिण्यनुरागवति तस्मिन्स्त्वं द्वेषस्थासि द्वेषमवलम्ब्य स्थितासि । यच्चोन्मुखे
आलिङ्गनाय संमुखे तस्मिन्स्त्वं विमुखतां यातासि पराशुखतां गतासि । तद्धे-
तोर्हं विपरीतकारिणि । एतत्तर्हं विपरीतमेव । एतदकिम् ? तव श्रीखण्डचर्चा
चन्दनलेपो विषम् । यथा विषं भोक्षारं मूर्च्छयति तथा चन्दनलेपोऽन्येषां
सुखदोऽपि तां मूर्च्छयतीति भावः । अथ च,—शीतांशुस्तपनः सूर्यः । अन्येषां

पाठा०-१ 'यस्मिन्' RM., P. २ 'युक्तं तद्विपरीतं' P., S.

३ 'अन्तर्मोहन....' यन्दीरयः ॥ ३ ॥ P., C. ४ '०न्दीयरम्' D.

५ 'मिलन्' B. ६ 'मन्दमुकुन्दो' D., RM., S.

किंविशिष्टम् ? स्वच्छन्दं यथा स्यात्तथा मकरन्दसुन्दरा मकरन्दसदृशी
गलन्ती या मन्दाकिनी गङ्गा तथा सान्द्रं स्निग्धम् । अरविन्दे हि मकरन्दो
भवति । तेन मन्दाकिनी उपमीयते इत्युपमालंकारः । पुनः किंभूतम् ?
सान्द्रानन्दा निविडहर्षा ये पुरन्दरादिदिविपदस्तेषां वृन्दैः मुकुटेन्द्रनीलम-
णिभिः संदर्शिता इन्दिन्दिरा मधुपा यत्र तत्तथा । अत्र चरणयोः कमलोपमा,
मन्दाकिन्या मकरन्दोपमा, सुरवृन्दमौलिनीलमणीनां मृगोपमा । एवं
चरणसरोजे मकरन्दशुपो नमत्सुरमौलिनीलमणिव्याजेन मृदा इव । किं-
विशिष्टैर्दिविपद्वृन्दैः ? अमन्दादरात्प्रचुरादरवशतः आनन्यैः साष्टाङ्गप्रणिपात-
प्रवणैः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३ ॥

एवं कृत्वा हृदीशं द्वितयमय नये सारमासाद्य तिस्रः

सम्यगयोगं चतुर्णां निपुणतरधिया पञ्च जित्वा विदित्वा ।

पदकं हित्वाय सप्ताष्टकुलगिरिबलो गीतगोविन्दसर्गं

सूक्तया कृत्वा निसर्गोद्भवलमिव नवमं कुम्भकर्णो जयी स्नात् ॥

इति श्रीकुम्भकर्णविरचितायां गीतगोविन्दटीकायां रसिकप्रियायां कलहान्तरि-
तावर्णने मुग्धमुकुन्दो नाम नवमः सर्गः ॥

श्रीतलस्यभावोऽपि चन्द्रस्त्वपि तापप्रदत्वात्तपन इति भावः । हिमं तुषारोऽपि
जुतवहोऽग्निः । अथ च,—क्रीडामुदः सखीसीडाजन्या मुदः प्रमोदा यातनाः
सीमवेदनाः । यस्तस्मिन्विपरीतमाचरति तस्य सर्वं विपरीतेमेव भवतीति भावः ।
'पर्यं वरुणे हृषे स्यान्निष्ठुरवत्तस्यपि ।' इति विश्वः । 'यातना सीमवेदना'
इत्यमरः ॥ १ ॥ सर्गावसाने हृदयशान्त्यै ऋषिर्मङ्गलमाशास्ते—सान्द्रेति । वयं
श्रीगोविन्दस्य पदारविन्दं चरणसरोजे वन्दामहे नमस्कर्महे । किमर्थम् ? अशुभ-
स्कन्दाय अशुमानां भक्तिप्रतिबन्धकां हसां स्कन्दाय नाशाय । तादर्थ्यं चतुर्थी ।
अत्र 'वयम्' इति बहुवचनं शिष्याद्यभिप्रायेण । पापनाशनसामर्थ्यं द्योतयति—
स्वच्छन्दमित्यनेन । किंविशिष्टम् ? स्वच्छन्दं यथा स्यादेवं मकरन्दवत् सुन्दरं
यथा स्यादेवं गलन्त्याः स्रवन्त्या मन्दाकिन्या आकाशगङ्गाया मेदुरं स्निग्धम् ।
तथा हि—यस्मान्निःसृता मुरसरित् विश्वं पावयति, किं वक्तव्यं तस्य सामर्थ्यमिति
भावः । अरविन्दे हि मकरन्दो भवति, तेन मन्दाकिन्युपमीयत इत्युपमालङ्कारः ।
पुनः कीदृशम् ? सान्द्रोऽतिनिविड आनन्दो हर्षो येषां ते पुरन्दरादय इन्द्रादयो
दिविपदा देवास्तेषां वृन्दैः समूहैरमन्दादरादादरातिशयात् आसमन्ताभ्रैर्नेति-
युक्तैस्तेर्मुकुटेन्द्रनीलमणिभिः संदर्शिता इन्दिन्दिरा मृदा यत्र तादृशम् । अनेन
तद्वन्त्यस्त्वमुक्तम् । अत्र चरणस्य कमलोपमा, मन्दाकिन्या मकरन्दोपमा,
सुरवृन्दमौलिनीलमणीनां मृगोपमा, एवमेव कमलरूपकता चरणस्योक्ता । तथा
चात्र 'मन्दाकिनी' पदेन व्यापकतयाऽभिरतप्रवाहरूपश्च भगवतो यशो वर्णितम् ॥ ३ ॥

वात्स्यायनादिमतसंमतमत्र किञ्चिदुक्तोपजातमय शब्दनयप्रमेयम् ।

यच्चाप्यलङ्कृतिरहस्यमलेखि तत्तत्ताम्राथभूलमिति सन्मतिभिर्विभाव्यम् ॥

इति श्रीशंकरमिश्रविरचितायां गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जर्यां

नवमः सर्गः ॥

दशमः सर्गः १०

-चतुरचतुर्भुजः-

अत्रान्तरे मंसृणरोषवशमपार-

निःश्वासनिःसहमुखीं सुमुखीमुपेत्य ।

सत्रीडमीक्षितसखीवदनां दिनान्ते

सानन्दगद्गदपदं हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

‘देशवराडीरागाष्टतालीतालभ्यां गीयते । प्रबन्धः १९

वदसि यदि किञ्चिदपि दन्तरुचिकौमुदी

हरति हरतिमिरमतिघोरम् ।

स्फुरदधरशीधवे तव वदनचन्द्रमा

रोचयतु लोचनचकोरम् ॥ १ ॥

प्रिये ! चारुशीले ! मुञ्च मयि मानमनिदानम् ।

इदानीं सायं कृतसखीकृत्यां स्मरशरजर्जरितकोपां स्वयमनुनयति—अत्रान्तर इति । अत्रान्तरेऽस्मिन्नवसरे दिनान्ते हरिः सत्रीडं यथा स्यात्तथा सुमुखीं राधामुपेत्य सानन्दगद्गदपदं सहर्षविशकलिताक्षरं यथा स्यात्तथा इति वक्ष्यमाणमुवाच । पुनः कथं ? यथा स्यात्तथा । किंभूताम् ? मंसृणरोष-यशां स्निग्धरोपरागाम् । कोमलसखीवचनैः किञ्चिन्नमितरोपाम् । पुनः किंभूताम् ? अपारनिःश्वासनिःसहमुखीं विरहसहनासमर्थाननाम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १ ॥ तदेव वक्ष्यमाणमाह—वदसीति । तत्रानुरोधेन क्रमपरिपटीं परित्यज्य पूर्वं ध्रुवपदं व्याक्रियते—प्रिये हीति । हे प्रिये ! शोभनशीले ! मयि विषये यो मानः तं मुञ्च परित्यज । किंभूतम् ? अनिदानम् सपत्नी-

अत्रान्तर इति । अत्रान्तरेऽस्मिन्नवसरे हरिः राधां समुपेत्य समीपं गत्वा प्रदोषे रात्रिमुखे इति वक्ष्यमाणमुवाच । कीदृशम् ? अमसृणः कर्कशो यो रोष-स्वस्मादसीमोऽधिको निःश्वासस्तेन निःसहं विरहदुःखसहनाक्षमं मुखं यस्यास्ताम् । पुनः कीदृशीम् ? सत्रीडं सलज्जं यथा स्यादेवमीक्षितं सख्या वदनं यथा ताम् । कथं यथा स्यात् ? सानन्दगद्गदपदम् । आनन्देन गद्गदपदं गलदक्षरवाक्सहितं यथा स्यात् ॥ १ ॥ तदेव गीतेन कथयति—वदसीति । गीतस्यास्य देश-

पाठा०-१ ‘अत्रान्तरेऽमसृण’ R.M., S. २ ‘वशादसीम’ R.M., P. S., D., C. ‘वशामसीम’ ३ ‘समुपेत्य राधाम्’ R.M. ४ ‘प्रदोषे’ S., O. ५ ‘देशीय’ O. ६ ‘रोचयति’ P., S., D., O.

टिप्प०-१ रागलक्ष्णम्—‘आरब्धगमनमुद्रा पूर्णायमाननयनमुग्धाया । सुप-
शायिनी निजदक्षिणे देशवराडी भवेद्गौरी ॥’ इति । लज्जुगो लज्जुशेति अष्टताली
प्रसीतिना ॥’ इति ताललक्ष्णम्—दीपिका ।

सपदि मदनानलो दहति, मम मानसं
 देहि मुखकमलमधुपानम् ॥ ध्रुवपदम् ॥
 सत्यमेवासि यदि सुदति ! मयि कोपिनी
 देहि खरनखरशरघातम् ।
 घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं
 येन वा भवति सुखजातम् । प्रिये ! ० ॥ २ ॥

संभोगलक्षणकारणरहितम् । सपदि संप्रतं भवतीति मानमपेक्ष्य मदनानलो मम मानसं दहति । तत्तापोपशान्त्यै मुखकमलमधुपानं देहीति ध्रुवः । अथ पदानि । वदसीति । हे प्रिये ! किञ्चिदपि प्रियाप्रियनिरपेक्षं स्वल्पमपि वदसि । तदा तव दन्तरचिकौमुदी मम दरतिमिरं भयान्धकारं हरति । किभूतं भयान्धकारम् ? अतीव घोरम्, अतीव भयानकहेतुस्याद्वयानकम् । अत्र मयि स्थायी भयमेवोद्दिक्तः सन् भयानकतामेप्यतीति । 'विभाषेरनुभाषैश्च सात्त्विकैर्न्यभिचारिभिः । अतीवमानः स्थायित्वे स्थायीभावो रसः स्मृतः' इति । स च गृह्यारविरोपी त्वया परिहरणीय एव । तत्र चन्द्रचन्द्रमा मम लोचनचक्रोरं स्फुरन्वोऽधरे शीघ्रुल्लसै रोचयतु साभिलाषं करोतु । अधरशीघ्रचन्द्रिकार्थं चन्द्रमसः साध्विध्यान्मन्त्रेण चक्रोरस्य स्पृहा जायते ॥ १ ॥ अपि च,—सत्यमिति । हे सुदति शोभनदन्ते ! सत्यमेव यदि मयि कोपिन्यसि तर्हि

बरावीरागस्तालयावृतालः । गीतार्थस्तु—हे प्रिये राधे ! चार मनोहरं शीलं यस्यास्तादृशे, त्वं ममि मद्भिषयेऽनिदानमकारणकं मानं गुह्यं स्य न । सपदि त्वन्मानकाल एव मदनानलः क्लान्निर्मम मानसं दहति तापयति । अतो मुखकमलममलं तत्सवन्धि यन्मधु तापानं देहि । चारशीलत्वमेवाह—वदसीति । त्वं यदि किञ्चिदपि उदासीनवचनमपि वदसि तदा दन्तरचिकौमुदी तव दन्तानां या रचिः सैव कौमुदी चन्द्रज्योत्स्ना सातिपोरमतिमीमं दरतिमिरं दरं साध्वस स एव तिमिरमन्धकारः तद्दरति दूरीकरोति । अत्र साध्वसे सति पुरः स्थितमपि यस्तु न प्रकाशत इति साध्वसस्यान्धकारत्वेन निरूपणम् । दन्तरचेष्ट तच्चाशक्त्याः कौमुदीत्वेन निरूपणम् । अथ च,—स्फुरन्मन्त्रेण सात्त्विकिचलन्वोऽधरः । तल्लक्षणं चोक्तम् । 'चन्द्रिकाया कौमुदी' इति विश्वः । 'दरः साध्वसगर्वयो.' इति च । 'घोरं मीमे हरे घोर.' इत्यपि । 'शीघ्रं निमृतेऽमृते (१)' । 'शीघ्र'शब्दः पुंस्यपि । पुनपुंसशेषेऽमरसिंहः—'कुटं मुण्डं शीघ्रं वृत्तम्' इति । अत्राधरशीघ्रये इत्यत्र तादर्थ्यविवक्षाया चतुर्थी । न च लोचनचक्रोरमित्यत्र 'रच्यमानां ग्रीयमाणः' इति (पा. १।४।३३) चतुर्थी । कुतो नेति चेत्,—अन्यमर्तुकोऽभिलाषो रचिः; इह तु वदनचन्द्रमसोर्ने प्रीतिजनकत्वं विवक्षितम् ॥ १ ॥ सत्यमेवेति । हे सुदति शोभनदन्ते ! त्वं सत्यमेव यद्यार्थमेव यदि कोपयस्यसि तदा खरास्तीक्ष्णा

त्वंमसि मम भूषणं त्वमसि मम जीवनं
त्वमसि मम भवजलधिरत्नम् ।

भवतु भवतीह मयि सततमनुरोधिनी
तत्र मम हृदयमतिरत्नम् । प्रिये ! ० ॥ ३ ॥
नीलनलिनाभमपि तन्वि ! तव लोचनं
धारयति कोकनदरूपम् ।

सापराधे मयि खरनखरशरघातं देहि । भुजाभ्यां बन्धनं घटय । रदैः खण्डनं
जनय । अथवा,—किमुद्दिश्यते येन वा अपराधयोग्येन दण्डेन तव सुखजातं
भवति स एव विधीयताम् । प्रभूणां हि सापराधेषु भृत्येषु ताडनबन्धन-
खण्डनादयो दण्डाः समुचिताः । अत्रैतद्व्याजेन नखक्षवालिङ्गनचुम्बनादीन्प्रार्थ-
यते ॥ २ ॥ अपि च,—त्वमसीति । तव अन्या एव सन्ति, ता एव प्रार्थ्य-
न्तामित्याशङ्काह—मम स्वमेव भूषणमसि । स्वयाऽलंकृतोऽहमन्यासु सौभा-
ग्यवान् । अथ तिष्ठतु बाह्यभूषणम् । मम जीवनमपि स्वमेवासि । अथ
जीवनमपि तिष्ठतु । जीवनेऽपि भवजलधौ रत्नं स्वमेव । ‘भवजलधि’ग्रहण-
मन्वस्य परिग्रहस्य जडत्वद्योतनार्थम् । भवतीह विषये मयि सततमनु-
रोधिनी कृपापरा भवतु । अत्रैवार्थे मम हृदयमतीव यत्नपरं विद्यते ॥ ३ ॥
अपि च,—नीलेति । हे तन्वि ! नीलनलिनाभमपि कृष्णरूपमपि तव लोचनं
कोकनदरूपं रक्तिमानं धारयति । अतो यदि कुसुमशरबाणचेष्टया कुसुमशर-
बाणाघीना भूत्वा यदि मामपि कृष्णं रञ्जयसि तदा इदं रञ्जनमेतल्लोचनरञ्ज-
नानुरूपं स्यात् । इदमाकृतम्—यथा मयि कोपेन स्वया कृष्णं लोचनं

ये नखास्त एव बाणास्तेषां प्रहारं देहि । तेनापि यदि न तुष्यसि, तदा
भुजाभ्यां बाहुभ्यां बन्धनं घटय; तेनाप्यसंतोषे रदखण्डनं रदैर्दशनैः खण्डनमधरे
क्षतं जनय; येन वा सुखजातं सुखसमूहो भवति तदेव कुरु । तथा च मय्यप-
राधानुकूलं दण्डं विधाय कोपं मुञ्चेति भावः । सुदति शोभना दन्ता
अस्या इत्यस्य सवुद्धिः । दन्तस्य दन्नादेशः । ‘जातं जालोच्चजन्मसु’ इति
विश्वः ॥ २ ॥ ननु या तव प्रिया तम्या मानं मोचय । मे मानत्यागे तव किं
प्रयोजनमित्यत आह—स्वमसीति । त्वं मम जीवनमसि । त्वमि विषणायां
मम विषादो भवति, प्रसन्नाया प्रसाद इति त्वमेव जीवनमिति भावः । त्वं मम
भूषणमलंकरणमसि । त्वां विना न परमा यन्नितिरिति त्वमेव मम लोकोत्तरं
भूषणमिति भावः । भवजलधौ संसाररूपे रक्षाकरे त्वमेव मम रत्नमसि । यथा
परिद्वस्य रत्ने दृष्टे परमानन्दो भवति, एवं मम त्वमपि दृष्टायामिति भावः ।
भयतिविति । इह प्रणते मयि भवती सततं सदा अनुरोधिनी भवतु । तत्रार्थे मम
हृदयमतिरत्नवत् ॥ ३ ॥ नीलेति । हे तन्वि कृपाप्रि । नीलनलिनस्य नीलोत्पल-

कुसुमशरबाणभावेन यदि रञ्जयति
 कृष्णमिदमेतदनुरूपम् ॥ प्रिये ! ० ॥ ४ ॥
 स्फुरतु कुचकुम्भयोरपरि मणिमञ्जरी
 रञ्जयतु तव हृदयदेशम् ।
 रसतु रसनापि तव घनजघनमण्डले
 घोषयतु मन्मथनिदेशम् । प्रिये ! ० ॥ ५ ॥

रक्तं कृतं तथा मयि प्रसादपरा भूयश्च कुसुमशरभावेन कामबाणानां यदाशा-
 दीनां चेष्टया मयि रक्तं पुर, कोपं स्वश्रव्या प्रसादपरा भवेत्पर्यः । अपवा,-
 कुसुमशरभावेन यदि नीलनलितनाभमपि लोचनं कोकनदरूपं धारयति तर्हि
 एतदिदं तवानुरूपम् ॥ ४ ॥ अपि च,-स्फुरतिविविधं । हे तन्मय ! तव पुष्प-
 म्भयोरपरि मणिमञ्जरी मणिः मञ्जरीव स्फुरतु । स्फुरन्ती च किं करोष्वित्याह-
 तव हृदयदेशं रञ्जयतु । अपि च,-रसनापि तव निषिद्धजघनमण्डले रसतु
 शब्दं करोतु । सा तथाविधा किं करोष्वित्याह-मन्मथनिदेशं 'सर्वा एव
 मानिन्यो मानं मुक्ताया कामवशात्ता भवन्तु' इति कामाशां घोषयन्तु ॥ ५ ॥

स्वेवाभा दीप्तिर्यस्यैतादृशं तव लोचनं रोषारुणं यत्कोकनदरूपं रक्षोपलसौन्दर्यं
 धारयति । यदि च कुसुमशरः कामस्वस्य बाणभावेन बाणत्वेन तद्बाणाभिप्रायेण
 या इमं कृष्णं च रञ्जयति रक्तं करोति । एतस्य चक्षुषोऽनुरूपं सदृशम् ।
 यदा हि सततं परशतीरगेदिनो रुधिराक्षरयेनारुणा भवन्तीति भावः ।
 यदा,-कुसुमशरबाणभावेन कुसुमशरस्य बाणरूपो यो भावोऽभिप्रायस्तेन ।
 यदा,-कुसुमशरबाणभावेन तद्बाणस्वरूपेण चक्षुषा भित्त्वा कृष्णं मां यदि
 रञ्जयति । इदं रञ्जनमेतस्यास्त्वैतस्य बाणस्य चानुरूपं सदृशम् । इयमे
 लौहित्यापादनसमर्थायास्ते मम रञ्जनमनुरूपमेवेति । यद्य बाणेन ताप्यते स
 रुधिरादिना रक्षो भवत्येवेति भावः । कुसुमशरबाणभावेनानेन नयनेन कृष्णं
 नन्दात्मजं मां रञ्जयति प्रणयास्पदं करोषीति । इदमेतस्यास्त्ववानुरूपमेवेति
 प्रकृतार्थो भवेत् । 'कोकनदं रक्तकैरवे रक्तपद्मे' इति विधः ॥ ४ ॥ स्फुर-
 त्विति । मणिमञ्जरी मणिपरम्परा कुचकुम्भयोः स्तनकलशयोरपरि स्फुरतु
 चञ्चला भवतु । तव हृदयदेशं वक्ष-प्रदेशं रञ्जयतु स्वरश्मिनिः शोभवतु ।
 लज्जननलितं रक्तं धत्ते, त्वं च कृष्णं मां रञ्जयति । अतो मणिमञ्जरी अर्पिता
 वक्षो यदि रञ्जयति तदानुरूपं भवतीति भावः । अत्र केरीरूपशुभकर्मारम्भे
 मञ्जरीयुक्तपूर्णकलशस्थापनमुचितमेवेति सूचनाय कुचयोः कलशत्वेन रूपं,
 मणिपरम्परायाश्च मञ्जरीत्वेन रूपणम् । तव घनजघनमण्डले मांसलजघनभागे
 रसनापि क्षुद्रघण्टिकापि रसतु शब्दायमाना भवतु, मन्मथनिदेशं कामाशां

स्थलकमलगञ्जनं मम हृदयरञ्जनं

जनितरतिरङ्गपरभागम् ।

भण मसृणवाणि ! करवाणि चरणद्वयं

सरसलसदलक्तकरागम् । प्रिये ! ० ॥ ६ ॥

सरगरलखण्डनं मम शिरसि मण्डनं

धेहि पदपलवमुदारम् ।

ज्वलति मयि दारुणो मदनकदनाहणो

हरतु तदुपाहितविकारम् । प्रिये ! ० ॥ ७ ॥

अपि च,—स्थलकमलेति । हे मसृणवाणि क्षिप्रवाणि ! भण आदिश । तव चरणद्वयं सरसलसदलक्तकरागं करवाणि । सरसः सखेहो लसन्दोऽसावलक्तकस्तस्य रागो यत्र । अथवा,—सह रसेन शृङ्गारेण वर्तते इति सरसः, स चासौ तथा शृङ्गारोत्पत्तिद्वारेण स्पृहाजनकश्चासौ लसत्कान्तिमांश्चेति ईदृशोऽलक्तकरागो यत्र । एतावता अलक्तकरजनसमकालमेव शृङ्गारोत्पत्तिर्भवत्येवं यूनाम् । किंभूतं चरणद्वयम् ? स्थलकमलगञ्जनं पद्मरामस्पर्धि । पुनः किंभूतम् ? मम हृदयरञ्जनं मम चित्तानुकारि । पुनः किंभूतम् ? जनित उत्पादितो रतिरङ्गस्य रमणप्रमोदस्य परभागो यत्र, कामोद्रेककारीत्यर्थः ॥ ६ ॥ अपि च,—सरस्रेति । हे राधे ! मम शिरसि उदारं चरणलक्षणैर्महत्पदपलवं पदं पलव इव लौहित्यकौमल्यसैत्यादिना मण्डनमिव धेहि आरोपय । किंभूतं पदपलवम् ? सरगरलखण्डनं कामविपत्तापशमनम् । मयि विषये दारुणो मदनस्य यरकदनं तदेवारण इव सूर्य इव ज्वलति दीप्यते । स चरणपलवः मम घोषयतु वारं वारं कथञ्चतु । कामाज्ञया 'भोः केलि कुहूत' इति वामाशया सर्वं विलासिनो रमन्तामिति वा मन्मथनिदेशं घोषयत्विति भावः ॥ ५ ॥ स्थलेति । हे मसृणवाणि क्षिप्रवचने । भण आज्ञां देहि । तव चरणद्वयं सरसगलदलक्तकरागं सरसः सान्द्रो लसन्नलक्तकरागो महारजनरागो यस्य तादृशं करवाणि कुर्याम् । कीदृशम् ? स्थलकमलगञ्जनं स्थलोत्पन्नं यत्कमलं खञ्जन्त्या तस्य तिरस्कारकम् । पुनः कीदृशम् ? मम हृदयानुरागजनकम् । तथा चेदं मम हृदयं रञ्जयति । ममाप्यलक्तकेनैतद्रमणमुचितमेवेति भावः । अत एव जनितो रतिरङ्गे मुरतकौशले परभागः परस्परशोभा येन तादृशम् । मयालक्तकेन चेदं रञ्जयते । तदेतत्कौशलपादौ मम हृदयलभं सत्परमशोभा दास्यतीति भावः । 'स्फुरतु मणिमञ्जरी' इत्यनेन भगनेन च विपरीतरतमशान्तिमतम् । 'परस्परं तु या कान्तिः परभागः स कथ्यते' इति धरणिः । 'रजः कौशलरागयोः' इति च ॥ ६ ॥ सरस्रेति । हे

पाठा०-१ 'परिभाषम्' P. २ 'सरसगलदल' P., S. ३ 'देहि' P., O. ४ 'कदनानलो' B.M., P., S., O. 'तदुपाहित' B.M., P., S., D.

इति चटुलचाटुपटुचारु मुरवैरिणो

राधिकामधि वचनजातम् ।

जयति जयदेवकविभारतीभूषितं

मानिनीजनजनितशातम् ॥ प्रिये ! ० ॥ ८ ॥

शिरसि निहितः सन् । तेन मदनकदनारुणजनिततापेन उपाहितविकारमारो-
पितविकृतिं संतापं हरतु । अग्रान्तरेत्यादौ मीढा मानवती नायिका । अनुपल्लो
नायकः ॥ ७ ॥ अपि च, -इतीति । इत्यमुना प्रकारेण चटुलचाटुपटुचारु
मुरवैरिणो राधिकामधिकृत्य वचनजातम् । जयदेवकविभारतीभूषितम् । पुनः
किंभूतम् ? मानिनीजनजनितशातम् मानिनीजनस्य जनितमुत्पादितं शातं
सुखं येन ॥ 'ललितापि पथरचना न धातुयोगाद्वे विभाति शुभा । इति कुम्भ-
फणं नृपतिर्गायति तां गीतगोविन्दे ॥' तथा च सङ्गीतराजे - 'तालो वर्णयती
रागाः क्रमादष्टादश स्मृताः । मध्यमादिश्च ललितो वसन्तो गुञ्जरी तथा ॥
धनाध्री भैरवो गौण्डकृतिर्देसाङ्गिकापि च । मालवध्रीश्च केदारमालवीयादि-
गौण्डकी ॥ स्थानगौण्डश्च धीरागो मङ्गारश्च यराटिका । मेघरागश्च भद्राप-
द्मेरणीनियता इमे ॥ यावद्गायं पदानि स्युः प्रान्ते पादस्वराणि तु । कचिच्च-
विद्वत्तालपभूषितानि यथारुचि ॥ मिथः प्रियोक्तिसंभारविमलम्भरसानि च ।
यत्र स्वाःस प्रबन्धोऽयं रागराजिविराजितः ॥' इति चतुरपतुभुञ्जरागराजि-

प्रिये ! उदारं सुन्दरं पदपङ्क्तं चरणकिसलयं मम शिरसि धेहि स्थापय । कीदृशम् ?
मण्डनं मम मस्तकस्यालंकरणम् । पुनः कीदृशम् ? स्वरस्य यद्भरलं विपं तस्य
खण्डनं नाशनम् । विरहिणं मूर्च्छादिप्रदानेन मलयानिले स्मरगरललपणात्स्वरस्य
सर्पत्वमाक्षिप्यते । 'चरणपङ्क्तं विधेदि' इत्यनेन नायिकाया गारुडिकत्वं चेत्वाङ्मेव-
रूपकमिदम् । अपरमपि सर्पादिविपं गारुडिकचरणधातेनाभिमन्त्रितपङ्क्तवारोपणेन
च शाम्यतीति ध्वनिः । किं च मयि दारुणो दुःसहो मदनकदनारुणो मदनः
कामस्वजनितं मत्कदनं तापः स एवारुणः सूर्यो ज्वलति । अतस्तेनोपहितं
जनितं विकारं भ्रान्त्यादिरूपं हरतु दूरीकरोतु । अन्यः सूर्यसंतापः शिरसि
पङ्क्तवादिस्थापनेन शाम्यतीति ध्वनिः । 'गरुणोऽस्फुटरागे स्यात्सूर्ये सूर्यस्य
सारथौ ।' इति विधः । 'कदनं कञ्जपे तापे' इति च ॥ ७ ॥ इत्यनेन प्रकारेण
मुरवैरिणः कृष्णस्य राधिकामधि लक्ष्मीकृत्य वचनजातं वाक्यसमूहो जयति
सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । कीदृशम् ? चटुलं मनोहरं चाटु प्रीतियुक्तं पटु चतुरं चारु
मुकुमारम् । पुनः कीदृशम् ? पद्मावती जयदेवपत्नी तस्या रमणो बल्लभो यो जय-
देवः तेन कविभारता भारतीसंज्ञया कविलट्टया भणितं वर्णितम् । जयदेवकवे-

पाठा०-१ 'जयति पद्मावतीरमणजयदेवकविभारतीभूषितमतिशातम् ॥'

परिहर कृतातङ्के ! शङ्कां त्वया सततं घन-
स्तनजघनयाक्रान्ते स्वान्ते परानवकाशिनि ।
विशति वितनोरन्यो धन्यो न कोऽपि ममान्तरं
प्रणयिनि ! परीरम्भारम्भे विधेहि विधेयताम् ॥ २ ॥

चन्द्रोद्घोतनामा एकोनविंशः प्रबन्धः ॥ ८ ॥ १९ ॥ इदानीमात्मानं गत-
दोषं ज्ञापयन्संभोगार्थं श्रोत्साहयन्नाह—परिहरेति । हे कृतातङ्के कृतान्य-
वनितासङ्गशङ्के ! मयि शङ्कां त्यज । अथवा,—मयि कृतातङ्के त्वद्वियोगदर्शन-
संजातसंतापे शङ्कां त्यज । त्वां मयि संजातमनोविकल्पां दृष्ट्वा मयि संतापो
जायत इत्यर्थः । अत्र ममेति पञ्चान्तमर्थवशात्सप्तम्या विपरिणम्यते । कथं
शङ्का परिहरणीयेति धाक्यार्थद्वारेण हेतुमाह । ‘सतत’ग्रहणेन जीवितावधि
स्वदृतेऽन्या काचन मम हृदयमाश्रित्य न चतंत इति बोधयति । हे प्रणयिनि !
मम स्वान्ते घनस्तनजघनया स्वया सततमाक्रान्ते अत एवान्यानवकाशवति
वितनोरनन्नादन्यो धन्यस्तादृशसौभाग्ययोग्यः कोऽप्यन्यः स्त्रीलक्षणो जनोऽ-
न्तरं पश्चाद् विशति । साङ्गस्य प्रवेशाभाव इति त्वां शङ्कां मा कृथा इत्यर्थः ।
शङ्कां मुक्त्वा किं कुर्वित्याह—परीरम्भारम्भे आलिङ्गनारम्भे विधेयतां
दासतां विधेहि । अथैवं योजना—प्रणयिनीति काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र
संबध्यते । त्वयि योगो न युक्त इति प्रणयिनि मयि छेदपरे परीरम्भारम्भे
विधेयतां किंकरतां विधेहि । त्वयानुमतोऽहमालिङ्गनार्थं प्रयतेय तथा कुरु ।
हरिणी वृत्तम् । अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः । प्रणयिनीति पदौचित्यं वर्णानु-
प्रासश्च । प्रौढा नायिका । प्रगल्भो नायकः । विप्रलम्भे सद्गतिर्दिः ॥ २ ॥

भारत्या भणितमिति तु व्याख्यानं मन्दम् ; तथा पौनरुक्त्यापत्तेः । जयदेवकवि-
भणितमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् । पुनः कीदृशम् ? अतिशतमतिशयितं सुखं यस्मा-
त्तादृशम् । भारतीश्चिलक्षणं शृङ्गारतिलके—(३।४४) ‘प्रधानपुरुष-
प्राया सदक्रोकिनिरन्तरा । भारतीयं भवेद्वृत्तिर्वीरहास्याद्भुताश्रया ॥’ इति ।
रसार्णवसुधाकरेऽपि—‘शृङ्गारादिषु सर्वेषु रसेष्विष्टा हि भारती ।’ इति ।
‘चटुलः सुन्दरे चले’ इति परणिः । ‘चटु चाटु प्रियं वाक्यम्’ इति हरिश्चन्द्रः ।
‘पटुस्त्रीक्ष्णे नीरोगे चतुरेऽन्यवत्’ इति विध्वः । ‘शमेशातमुखानि च’ इत्यमरः
॥ ८ ॥ परिहरेति । हे कृतातङ्के विहितसंतापे ! अन्यनायिकासङ्गसंशयं परिहर
त्यज, यतो मम स्वान्ते चित्तेऽभ्यन्तरे वितनोस्त्वनुश्रव्यात्फामादन्यो धन्यो जनो न
पिशति न प्रविशति । पुतो न प्रविशतीत्यत आह—परेति । परानवकाशिनि
इतरावकाशशून्ये । तत्र हेतुमाह—त्ययेति । घने निमिडे स्तनजघने यस्यास्तादृशया
स्वया सततमाक्रान्ते व्याप्ते । तथा च सदा त्वया पूरिते मरीचे स्वान्तेऽन्यस्य प्रवेष्टु-

प्रदग्धः १९] रसिकप्रिया—रसगञ्ज्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १५७

मुग्धे ! विधेहि मयि निर्दयदन्तदंश-

दोर्बल्लिवन्धनिविडस्तनपीडनानि ।

चण्डि ! त्वमेव मुदमुद्बह पञ्चबाण-

चाण्डालकाण्डदलनादसवः प्रयान्ति ॥ ३ ॥

शशिमुखि ! तव भाति भङ्गुरभूर्युवजनमोहकरालकालसर्पिः ।

तदुदितभयभञ्जनाय यूनां त्वदधरसीधुसुधैव सिद्धमन्त्रः ॥ ४ ॥

इदानीं सापराधित्वमभ्युपगम्याप्याह—मुग्धे इति । हे मुग्धे आत्महि-
तानभिज्ञे ! अहमपराधीति चेत्तर्हि मय्यपराधयोग्यं दण्डं निर्दयदन्तदंश-
दोर्बल्लिवन्धनिविडस्तनपीडनानि विधेहि । अथवा,—कोपैकशरणेति चेत्तर्हि
संयोधनमुत्तेनानुरूपं विशेषणमाह—हे चण्डि कोपने ! पञ्चबाणचाण्डालः
तस्य काण्डैः शरैर्दलनान्ममासवः प्रयान्ति । किं पुनस्तस्य पौरुषेण ? त्वमेव
मुदमुद्बह मया जितोऽयमिति जयपटहं वादय इत्यन्वयः । अथवा,—
हे चण्डि ! त्वं मुदमुद्बह एव, नान्योऽयकाशः, चण्डित्वं त्यज । त्वया
चण्डित्वे अश्रमाणे पञ्चबाणचाण्डालकाण्डदलनान्ममासवः प्रयान्ति ।
यस्यन्ततिलकावृत्तम् । रतिर्भावो व्यङ्ग्यः । तेन रम्यदलंकारता ।
अनुकूलो नायकः । मुग्धा नायिका । प्रसादो गुणः । वैदर्भी रीतिः
॥ ३ ॥ इदानीं वात्स्यायनन्यायमाश्रित्य क्रमेणानुकूलयति—शशि-
मुखीति । हे शशिमुखि ! तव भङ्गुरभूर्युवजनमोहकरालकालसर्पिः
विद्यते । युक्तोऽयमर्थः, शशिनो हिंसायंत्रवणात् । या हिंसमुखी भवति

मेवावकाशो नास्ति । अनङ्ग एव परान्प्रविशति; तस्याङ्गाभानादित्यर्थः । तस्मात्परी-
रम्भारम्भे आलिङ्गनारम्भे विधेयतां वचनश्रुतितां विधेहि कुरु, परिरम्भमाचरेति
मद्वचनं दुर्विलम्बः । 'रुक्मापशङ्कास्तातङ्कः' इत्यमरः ॥ २ ॥ मुग्धे इत्यादि । मुग्धे
मुन्दरि ! निर्दयं दयारहितं दन्तदंशं दन्तश्वतम् । अथ च दोर्बल्लिवन्धं भुजलता-
वन्धं निविडं गाढं स्तनाभ्यां पीडनं च विधेहि कुरु । ततो हे चण्डि कोपने ।
त्वमेव मुदमानन्दमयं प्राप्नुहि । मम पुनः पञ्चबाणः कामः स एव निरपराधमा-
द्वजनहिंसकध्वेन चाण्डालः, तस्य काण्डदलनाच्चाचप्रहरणादसवः प्राणाः प्रयान्तु
निर्गच्छन्तु । चाण्डालप्रहरणेन मरणे न समीचीना गतिः । अतस्त्वया साक्षादेव
यथोचितदण्डाचरणं विधेयमिति भावः । 'चण्डी कात्यायनीदेव्यां हिंसकोपन-
योपितोः' इति विश्वः ॥ ३ ॥ ननु कोपो मम नास्त्येवेति आह—शशिमुखी-
त्यादि । हे शशिमुखि चन्द्रावने । तव भङ्गुरभूः भाति । कीदृशः ? युवजनानां

पाठा०-१ 'मुदमञ्जय पञ्च' RM., O., D. २ 'चाण्डाल' B.
३ 'प्रयान्तु' D., S. ४ 'कालसर्पिः' RM., C. ५ 'विषभञ्जनाय' B.
'तदुदितभयभञ्जनाय' RP.

व्यथयति वृथा मौनं तन्वि ! प्रपञ्चय पञ्चमं

तरुणि ! मधुरालापैस्तापं विनोदय दृष्टिभिः ।

सुमुखि ! विमुखीभावं तावद्विमुञ्च न मुञ्च मां

स्वयमतिशयन्निग्धो मुग्धे ! प्रियोऽयमुपस्थितः ॥ ५ ॥

तस्मा मुखे भूः कृष्णसर्पा भवत्येव । यूनां तरुणानां यतः सर्पादुदितभय-
भञ्जनाय त्वदधरसीधुसुधैव त्वदधरसीधुः, स एव सुधा । तव किला-
मृतबुद्ध्या तत्सन्निधौ कृष्णसर्पा अवस्था न युज्यते इति योजना ।
अथवा,—हे शशिमुखि ! तव मुखे भ्रूस्त्रावत्सर्पात्यनुमीयते । यतो यदुदितभय-
भञ्जनाय यूनां त्वदधर एव सीधुः, पानसाधर्म्यात् स एव सुधामधुरत्वाद्वि-
पनाशनाय सिद्धमन्नः । अत्र सुधाया आस्वाद्यत्वेन ओषधित्वे घक्तव्ये यन्म-
द्योपादानं तत्सर्वयुवसाधारण्येन इन्द्राभासव्याघृत्यर्थम्, अनिसौन्दर्यात् ।
अन्ये स्मरन्तु नाम उपभोगयोग्यत्वं हरेरेवेति । पुष्टिताम्रा वृत्तम् । अत्र
कक्षितोपमारूपकालंकारौ । तमेव क्रमशः पदार्थं विशिनष्टि आसर्गपरिसमाप्तेः
॥ ४ ॥ व्यथयतीति । हे तन्वि कृशाङ्गि ! तवैतद्वृथा मौनं मां व्यथयति ।
एवया तनुत्वाद्वक्तुमशक्यत्वेन मौनं न प्रियते, किंतु निरपराधे सापराधोऽय-
मिति 'वृथा'शब्दयोक्त्यम्; अत एव व्यथयति । हे तरुणि ! मधुरालापैः पञ्चमं
पञ्चमस्वरं प्रपञ्चय विस्तारय । पञ्चमोपादानेन वसन्तसमयमंशातरुचिराला-
पकोकिलजेटुत्वं सूचितम् । वसन्ते हि कामिभ्यः स्वरं प्रियमनुसरन्तीति
व्यज्यते । हे तरुणि ! मौनं वचनशक्तौ सत्सामयचनमर्थान्तरापाति तत्प्राप्तेति ।
अपि च,—दृष्टिभिरित्यत्र 'दक्षिरे प्रेक्षणे' इत्यत्र 'प्र'शब्दो दर्शनमकर्मं निग्धत्वादि

तरुणजनानां मोहनाय करालो भीषणः कालसर्पः । भुजंगो दृष्ट्वा मोहयति, इयं
दृष्ट्वा मोहयतीत्येतस्य करालत्वम् । अतस्तदुदितविषमञ्जनाय तत्सकाशादुदितमुद्गतं
यद्विषं तस्य भञ्जनाय नाशाय यूनां तरुणजनानां त्वदधरसीधुसुधैव त्वदीयाधर
एव सीधुमंदिराविशेषः स एवामृतं तदेव सिद्धः साधितो मन्त्रः । अन्यो
जपादिना विषं नाशयति अर्थं लासादित एवेति एतस्यान्यमन्त्रापेक्षया सिद्धत्वम् ।
तथा चायमपि तव भ्रूकालसर्पविगमृच्छितस्वस्याप्यौषधत्वेन तवाधरः सुधायाः
समान इति भावः । 'करालो भीषणेऽन्यतर' इति विधुः ॥ ४ ॥ व्यथयती-
त्यादि । हे तन्वि ! तव वृथा मौनमवारणवाङ्मन्धनं मां व्यथयति पीडयति ।
किंच, हे तरुणि ! मधुरालापैः पञ्चमं स्वरविशेषं प्रपञ्चय विस्तारय ।
किंच, दृष्टिभिरवलोकनैस्तापं संतापं विनोदय विशेषतोऽपमारय । हे सुमुखि !
विमुखीभावं त्यज मयि विमुखतां तावद्विमुञ्च । मुमुक्षुस्ते वैमुह्यमनुचितमिति
भावः । मानं मुच त्यज । हे मुग्धे ! अवं प्रियोऽनाकाङ्क्षित एवोपस्थित

प्रबन्धः १९] रसिकप्रिया—रसमहापाख्यटीकाद्वयोपेतम् । १५९

बन्धूकद्युतिबान्धवोऽयमधरः स्निग्धो मधूकच्छवि-

गण्डश्चण्डि ! चकास्ति नीलनलिनश्रीमोचनं लोचनम् ।

नासाभ्येति तिलप्रसूनपदवीं कुन्दाभदन्ति ! प्रिये !

प्रायस्त्वन्मुखसेवया विजयते विश्वं स पुष्पायुधः ॥ ६ ॥

वदति । तेन स्निग्धलोचनैस्तापं विनोदयेति विशिष्टोऽर्थो लभ्यते । हे सुमुखि ! तायद्विमुखीभावं विमुञ्च । मुमुक्ष्या विगुरीभावो न युक्तः । हे मुग्धे ! अय-
महमतिशयस्निग्धः स्नेहयान्त्रीतिमांश्च उपस्थित इति मां न वञ्च इति न, अपि
न वञ्च जानीहि । 'अयम्' इति औदासीन्यव्यावृत्त्यर्थो निर्देशः । अत्र मुग्धत्वं
न घटते । चानुर्यमुपेत्य मां स्वदेकतानं जानीहीत्यर्थः । अत्र हरिणीवृत्तम् ।
यथासंख्यमलंकारः । अनुकूलो नायकः । प्रसादो गुणः । कैशिकी वृत्तिः ।
वैदर्भी रीतिः । भागधी गीतिः ॥ ५ ॥ बन्धूकेति । 'हे चण्डि' इति सांप्रतं
कोपहानायपि भूतपूर्वकोपाश्रयणेन संबुद्धिः । 'प्रिय' इति वितर्कः । अहमिति
जाने । स पुष्पायुधस्त्वन्मुखसेवया विश्वं विजयते । 'सः' इत्यनेन स धाणोऽपी-
श्वरदग्धः स्पर्धते । स तथाविधः सांप्रतं पुष्पैरपि आश्रयविशेषेण साधकैः
सुरासुरैर्दुर्जयमपि विश्वं विजयते । तानेय त्वन्मुखसेविपौष्पापञ्चबाणानु-
दिशति । हे चण्डि ! अयं तवाधरो बन्धूकद्युतिबान्धवः बन्धुजीयकान्तिसदृशः ।
अनेन रक्ताकर्पणवाण उक्तः । अपि च,—तव गण्डः स्निग्धो मधूकच्छविश्च-
कास्ति । विरहिणीनां हि गण्डे पीतिमा भवति । अनेन पीतो वशीकारवाण उक्तो
भवति । अपि च,—तव लोचनं नीलनलिनकान्तिपराकरगशीलं चकास्ति ।
अनेन कृष्णवर्णं उन्मादनवाणोऽभाणि । अपि च,—तवेयं नासा तिलप्रसून-
पदवीमत्येति अतिक्रामति । अनेन द्रावणवाण उक्तः । अपि च,—हे प्रिये !
कुन्दाभदन्ति कुन्दवदुज्ज्वलदन्ते ! । अनेन शोषगराण उक्तः । एवमेतैः

आगतः । कीदृशः ? अतिशयस्निग्धोऽतिशयेन स्नेहवान् । तथा च स्वयमागतः
प्रियः (इति) हेतुनोचित इति भावः ॥ ५ ॥ संप्रति त्वयि मानवत्यां
त्वन्मुखेनैव कामो मा पीडयति । अतस्त्वं प्रसीदेत्याशयेनाह—बन्धूकेत्यादि ।
अतिकोपने ! अयं तवाधरो, बन्धूकद्युतिबान्धवो बन्धुस्य पुष्पविशेषस्य या
द्युतिर्दक्षिणतस्या बान्धवः सुहृत् । अत्र तद्बान्धवरूपेण बन्धूकद्युतिसमाधेर-
नित्यस्थितिव्यञ्ज्यते । अयं स्निग्धो गण्डः कपोलो मधूकच्छविर्मधूकपुष्पस्यैव लविः
कान्तिर्यस्य एतादृशश्चकास्ति शोभते । लोचनं नीलनलिनश्रीमोचनं स्वमान्सा
नीलनलिनस्य नीलोत्पलस्य श्रित्रं कान्ति मोचयति त्याजयति । हे कुन्दाभदन्ति !
कुन्दपुष्पस्येवाभा रीतियेषां ते दन्तास्तादृशि । तव नासा तिलप्रसूनपदवीं
तिलपुष्पपद्धतिमभ्येति प्राप्नोति । प्राय इति तर्कयामि । स प्रसिद्धः पुष्पायुधः

दृशौ तव मदालसे वदननिन्दुसंदीपनं

गतिर्जनमनोरमा विजितरम्भमूरुद्वयम् ।

रतिस्तव कलावती रुचिरचित्रलेखे भ्रुवा-

वहो विबुधयौवतं वहसि तन्वि ! पृथ्वीगता ॥ ७ ॥

पञ्चभिर्वागैर्भवत्याः सेवको भूत्वा विश्वजेता भवतीति । शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् । उपमाविशेषोऽलंकारः । अनुप्रासो वर्णालंकारः । असमसपदा वैदर्भीरीतिः । प्रसादो गुणः । स्थितलयं गानम् । संभाविता गीतिः । कैशिकी वृत्तिः ॥ ६ ॥ दृशायिते । 'अहो' इति आश्चर्ये । त्वं पृथ्वीगतापि दिव्यस्त्रीसमूहं वहसि । क कामित्याह-तव दृशौ मदेनालसे वर्तते । अनेन मदालसतां वहसीत्युक्तम् । अपि च, तव वदनं चन्द्रवद्दीप्तिमद्गर्भते । अनेन इन्दुमतीनाम्नी अप्सराः कथिता । अपि च, -तव गतिर्जनमनांसि रमयतीति । अनेन मनोरमा काचन सुरस्त्री भणिता । अपि च, -तवोरुद्वयं विजितकदलीकाण्डं वर्तते । अनेन रम्भोक्ता । अपि च, -तव रतिः संभोगः कलावती हासभाषकिलकिञ्चित्तमोद्गायितविविधोकादिप्रती वर्तते । अनेन कलावती काचिदेवनायिकोक्ता । अपि च, तव भ्रुवौ रुचिरे चित्रे लेखे ययोस्ते तादृशौ । अनेन रुचिरा चित्रलेखा च

पुष्पमेवायुधं शस्त्रं यस्य सः कामस्त्वन्मुखसेनया त्वन्मुखमेव सेना कटकं तेन विश्वं विजयते । कामः पद्मभिः शरैर्विश्वं जयति । त्वन्मुखे बन्धूकमधूकनीलोत्पलतिलकुन्दपुष्पाणि पद्म सन्तीति त्वन्मुखेनैव कामो विश्वं जयतीति भावः ॥ 'बन्धूकं बन्धुजीवे स्यात्' (इति मेदिनी ।) 'मधुपुष्पो मधूकश्च गुडपुष्पो गण्डुगः' इति हारावली ॥ ६ ॥ दृशायिति । हे तन्वि ! त्वं पृथ्वीगता पृथ्व्यां भुवि गता प्राप्ता सती विबुधयौवतं देवयुवतीसमूहमाध्वर्येण वहसि धारयति । तदेवाह—दृशायिति । तव दृशौ नेत्रे मदालसे मदेन हर्षेणालसे मन्यरे । अथ च मदालसा स्वर्वेश्या । तथा च स्वर्गे एवैव मदालसा, त्वं तु एकवदे मदालसे दधासीत्याश्चर्यमिति भावः । तव वदनमिन्दुमत्यास्पदमिन्दुविषयिणी या मतिस्तस्या आस्पदं विषय इत्यर्थः । तव मुखेऽयमिन्दुरिति मतिर्भवति । अमरलोकानामिन्दुमती काचन देवाज्ञना तस्या आश्रयः । तव गतिर्जनानां मनोरमा मनोहारिणी । अथ च, -मनोरमानां या देवाज्ञना तदात्मिका । अथवा, -रमा लक्ष्मीस्तदात्मिकेत्यर्थः । तथा तवोरुद्वयमुरुयुग्मं विष्णुरम्भं विष्णवे स्वशोभया तिरस्कृते रम्भे कदली येन तादृशम् । अथ च, रम्भा स्वर्वेश्या । स्वर्गे एवैव रम्भा त्वमूरुद्वयात्मकं रम्भाद्वयं दधासीति भावः । अथ च, तव रतिः सुरतकेलिः कलावती कांशलशालिनी । अथ च, तव रतिः कामपत्नी । अस्ति कलावतीनाम्नी देवाज्ञना । ते भ्रुवौ

पाठा०-१ 'संदीपकं' P., 'मिन्दुमत्यास्पदं' R.M., D., S. २ 'विष्णु-रम्भं' R.M.; D., S., P. ३ 'रुचिरचित्रलेखे' R.M., D., S.

प्रबन्धः १९] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १६१

सं प्रीतिं तनुता हरिः कुवल्यापीडेन सार्धं रणे

राधापीनपयोधरस्मरणकृत्कुम्भेन 'सभेदवान् ।

यत्र स्विद्यति मीलति क्षणमपि क्षिप्रं तदालोकन-

व्यामोहेन जितं जितं जितमभूत्कंसस्य कोलाहलः ॥ ८ ॥

इति श्रीजयदेवकृतौ श्रीगीतगोविन्दे मानिनीचर्णने

चतुरचतुर्भुजो नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

वर्णिता ॥ 'जसौ जसयला चसुप्रहयतिश्च पृथ्वी गुरु' इति पृथ्वीछन्दः ।
कल्पितोपमालकार ॥ ७ ॥ स प्रीतिमिति । स हरिर्जगता प्रीतिं तनुता हर्षं
विस्तारयतु । कीदृशो हरिः ? कुवल्यापीडेन कसदन्तिना सार्धं रणे सभेदवा-
न्तगमवान् । किंविशिष्टेन कुवल्यापीडेन ? राधापीनपयोधरयोः स्मरणरुरी
कुम्भौ यस्य तेन । क इत्यपेक्षायामाह—यत्र हराविति हेतो राधापीनपयो-
धरस्मरणादेव सापेक्षभायोद्वेकाक्षेण स्विद्यति स्वेद्यति । मीलतीति ।
भ्रान्त्या चक्षुषि निमीलति सति कसस्य तदालोकनात्तस्य तत्पाविषस्य दर्शना-
द्व्यामोहेन भ्रान्त्या क्षिप्रं वेगेन नित जितमिति कोलाहलो भवति स । भ्रान्ति-
मदाशिपावलकारो । शूद्रारवीरयोः सकरश्च । शार्दूलविप्रीडित वृत्तम् ॥ ८ ॥

भानन्दकन्दलीकन्द मुकुन्द नन्दनन्दनम् ।

प्रणम्य दशमं सर्गं व्याकरोत्कुम्भभूपति ॥

इति श्रीचित्रकूटाधीश्वरराजाधिराजमहाराजश्रीबुम्भकर्णविरचिताया
रसिकप्रियाया चतुरचतुर्भुजो नाम दशमः सर्गः ॥

रचितचित्ररञ्जे रचिता मयि कोपवशाच्चित्रा विचित्रा लेखा ध्रुवुटी याभ्यां
तादृशे । तथा च स्वर्ग एवैव चित्रलेखा, लङ्गूष्मा तु चित्रलेखादय रचितमित्या-
शयमिति भावः । प्रेयोनामापमलङ्कारः । तदुक्तं दण्डिना (का २।२७५)—
'प्रेय प्रियतराख्यान रसग्रसपेशलम्' इति । पृथ्वीनामक चेद छन्दस्वरूपेण
वृत्तरत्नाकरे । 'रम्भा कदल्यप्सरसो' इति विष्ट । युवतीना समूहो यौवतम् ।
'मिह्रादिभ्योऽण् ।' (पा ४।२।२८) 'गार्गिष यौवत गणे' इत्यमरः ॥ ७ ॥
अयं सर्गान्ते कविराशिष प्रयुक्ते—प्रीतिमिति । हरिः श्रीकृष्णो वो युष्माक पठता
गायता शृण्वता च प्रीतिमान् इ तनुता विस्तारयतु, यतो भक्तानां कलेशहारी

पाठा०-१ 'प्राति वस्तनुताम्' RM, C, D २ 'ससर्गवान्' S.
३ 'क्षणमय क्षिप्ते क्षिप्ते तद्वृणात्' RM, D, S, C. ४ 'कसस्यालमभूजित
जितमिति व्यामोहकोलाहल' RM, D 'तदालोकनात्कसो बालजित
जितमभूत्कालोकोलाहल' P., C ५ 'मुग्धमाधवो' RM., D 'मुग्ध-
मधुसूदनो' B

हरिः । कीदृशः ? रणे रतिसंप्रामे राधायाः पीनौ पयोधरौ तयोः स्मरणवत्
 संस्कारयोवो याभ्यां तादृशौ कुंभौ यस्य तयोक्तेन कुवल्यापीडेन हस्तिना सार्धं
 संभेदवान् संसर्गवान् । अत्र प्रचुरशृंगारित्वं तथा च धीराधायां सर्वाधिकभावं,
 श्रीकृष्णस्याद्भुतवीर्यत्वं शृङ्गारविरोधिभयानकहेतुमहासत्त्वं हस्तिसंप्रामे शृङ्गार-
 रसस्याधिर्भावेन वर्णितमिति ज्ञेयम् । तदेवाह—यत्र यस्मिन्रणे तत्कुम्भस्थल-
 दर्शनोद्धोषसात्त्विकविकारेण स्त्रियति स्वेदं कृतवति पुनः केनापि सुखोदयेन क्षणं
 मिलति सति । अथ अथानन्तरं तत्क्षणमेव द्विपे क्षिते हते सति कंससालमति-
 शयेन जितं जितमावेगेन द्विरुक्तिः; इति व्यामोहकोलाहलः अभूत् ।
 अयमर्थः—जितं प्रथमस्वाकस्वेदमिति ताभ्यां कंससभायामानन्दो जातः ।
 पश्चात्तत्क्षणमेव हते द्विपे आवेगान्छत्रुणा जितं जितमिति । अमुना प्रकारेण
 व्यामोहो मूर्च्छाकोलाहलो हाहाशब्दश्चाभवदित्यर्थः । यद्वा,—उदितसात्त्विक-
 विकारे तादृशस्य दर्शनात् व्यामोहान्त्रान्त्या 'जितं जितम्' इति कोलाहलोऽ-
 भवदित्यर्थः ॥ ८ ॥

स्फुटीकृतसोत्करां प्रथितशालिनाथोल्लस-

त्सुरद्वमसमुद्भवां विबुधवर्गदत्तोत्सवाम् ।

नृणां सरसमाधवोत्तमगुणैः प्रमोदप्रदां

लिहन्तु रसमञ्जरीं रसिकचञ्चरीका मुहुः ॥ १ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरमिथविरचिताया श्रीशालिनाथकारितायां

गीतगोविन्दटीकाया रसमञ्जरीसमाख्यायां दशमः सर्गः ॥

प्रबन्धः २०] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १६३

एकादशः सर्गः ११

—सामोददामोदरः—

सुचिरमनुनयेन प्रीणयित्वा मृगाक्षीं

गतवति कृतवेशे केशवे कुञ्जशय्याम् ।

रञ्जितरुचिरभूषां दृष्टिमोषे प्रदोषे

स्फुरति निरवसादां कापि राधां जगाद ॥ १ ॥

वसन्तरागयतितालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः ॥ २० ॥

विरचितचाटुवचनरचनं चरणे रचितप्रणिपातम् ।

संप्रति मञ्जुलवञ्जुलसीमनि केलिशयनमनुयातम् ॥ १ ॥

मुग्धे ! मधुमथनमनुगतमनुसर राधिके ! ॥ ध्रुवपदम् ॥

इदानीं कृतानुनयां राधां कापि सखी हरिमभिगमनाय प्रोत्साहयति—
सुचिरेति । कापि सखी राधां जगाद । क सति ? प्रदोषे रजनीमुखे
स्फुरति सति । किंभूते प्रदोषे ? दृष्टिं मुष्णातीति कर्मण्यम् । अभिसारिकाभि-
सरणावसान इत्यर्थः । किंभूतां राधाम् ? निरवसादामङ्गीकृतानुनयेन गत-
सेवाम् । पुनः किंभूताम् ? रचितनीलनिचोलाद्यभिसरणयोग्यवेपाम् । क
सति ? कृतवेशे कृतनेपथ्ये, अथ वा कृतग्रहे कृष्णे कुञ्जशय्यां गतवति सति ।
किं कृत्वा ? बहुकालानुनयेन मृगाक्षीमनुकूलयित्वा । मालिनीवृत्तम् ॥ १ ॥
तदेव प्रोत्साहमनुवदति—विरचितेति । तत्र पूर्वं ध्रुवः । मुग्ध इति ।

सुचिरेति । कापि सखी राधां जगादोवाच । क सति ? प्रदोषे स्फुरति
सति । कीदृशे ? दृग्बिमोषे दृशो विमुष्णाति चोत्पति विषयमदृशासमर्थं करोति
तादृशे । गाढान्धकारे इत्यर्थः । पुनः क सति ? केशवे मृगाक्षीं हरिणनयनां
राधां सुचिरं बहुकालं यथानुनयेन प्रीणयित्वा कुञ्जशय्यां लतावेष्टितकुटीराभ्यन्तर-
स्थशयनीयं गतवति गते सति । कीदृशे केशवे ? कृतवेशे कृतालंकरणे । कीदृशीं
राधाम् ? रचिता रुचिरा मनोहरा भूषालंकृतिर्वया ताम् । पुनः कीदृशीम् ?
निरवसादां निर्गतोऽवसादः कृष्णानागमनजन्यं दुःखं अस्यात्ताम् ॥ १ ॥ तदेव
गीतेन कथयति—विरचितेति । गीतस्यास्य वसन्तरागो यतितालः । गीतार्थस्तु
—हे मुग्धे राधे ! मधुमथनं कृष्णमनुसर । कीदृशम् ? अनुगतं त्वामनुसृतम् ।
अनुगतत्वमेवाह—विरचितेति । विरचिता विहिता चाटुवचनस्य रचना संदर्भो-
येन तादृशम् । पुनः कीदृशम् ? तत्र चरणे रचितः प्रणिपातः प्रणामो येन
तादृशम् । तर्हि संप्रति कुत्रास्तीत्यत आह—संप्रतीति । संप्रत्यधुना यष्टुलो-
चेतसस्तस्य सीमनि पर्यन्ते यत्केलिशयनं कीडाशय्या तामनु लक्ष्मीकृत्य यातं

पाठा०—१. 'रचितरुचितभूषां' Rf. २ 'दृग्बिमोषे' Rm. ३ 'रागे
रूपकताले' Rm., D., S., P.

घनजघनस्तनभारभरे ! दरमन्थरधरणविहारम् ।

मुखरितमणिमञ्जीरमुपैहि विधेहि मरालनिकारम् ॥ मुग्धे० ॥ २ ॥

शृणु रमणीयतरं तरुणीजनमोहनमधुपविरावम् ।

कुसुमशरासनशासनवन्दिनि पिकनिकरे भज भावम् ॥ सु० ॥ ३ ॥

हे मुग्धे प्रियाभिसरणकालानभिज्ञे राधिके ! बालत्वद्योतनाय कप्रत्ययः । अनु-
गतमनुकूलं मधुमयनमनुसर । मा विलम्बं विधेहीत्यर्थः । इति ध्रुवः । अथ
पदानि । विरचितेति ध्रुवेणान्ययः । किंभूतं मधुमयनम् ? संप्रति हृदानीमेव
मनोरमवज्जुलसीम्नि केलिशयनमनुप्राप्तम् । वसलादीनां विभावत्वेन परिण-
मनात्तद्द्योतनार्थत्वात्त्रिकुञ्जोपादानम् । पुनः किंभूतम् ? विरचितचाटुवचन-
रचनम् । पुनः किंभूतम् ? धरणे रचितप्रणिपातम् ॥ १ ॥ अपि च,—घनेति ।
हे घनजघनस्तनभारभरे ! जघने च स्तनौ च जघनस्तनम्, घनं च तज्जघन-
स्तनं च, तस्य देशे भरोऽतिशयो यस्यान्तस्थाः संवृद्धिः । मुखरितमणिमञ्जीरं
नूपुरं यथा स्यात्तथा उपैहि आगच्छ । तेन चागमनेन मरालानां हंसानां
निकारं जयं विधेहि । कथं विधेहीति चेत्,—दरमन्थरेति । ईपन्मन्थरधरण-
विन्यासं यथा स्यात्तथा ॥ २ ॥ अपि च,—शृण्विति । हे मुग्धे ! रमणीयतरं
तरुणीजनमोहनं मधुपानां विरुतं शृणु । अपि च,—कामाज्ञास्तुतिपाठके
पिकसमूहे भावमनिप्रायं भज । किमुक्तं भवति ? 'मधुप'शब्देन कृष्ण
उपलक्ष्यते वर्णतः साम्येन त्वदोष्टमधुपानेन च । अथ मधोदैत्यस्य

गतम्, त्वा तत्रस्थः प्रतीक्षत इत्यर्थः ॥ १ ॥ तां प्रोत्साहयन्ती सखी प्राह—
घनेति । हे राधे ! उपैहि कृष्णमुपगच्छ । कथं यथा स्यात् ? मुखरितः सशब्दः
कृतो मणिमञ्जीरो मणिखचितो मञ्जीरो नूपुरो यत्र गमने एवं यथा स्यात् । पुनः
कथं यथा स्यात् ? दरेण साम्येन मन्थरधरणविहारः पदविन्यासो यत्रैवं यथा
स्यात् । तत्र हेतुन्तरगर्भविशेषणमाह—घनेति । घनयोर्निविडयोर्जघनस्तनयो-
र्भारस्य भरोऽतिशयो यस्यास्वादशी । मरालानां हंसानां खकीयमन्थरगमनेन
मञ्जीरादिशब्देन च निकारं तिरस्कारं विधेहि कुरु । संप्रति मरालेषु शब्दायमानेषु
सत्सु मञ्जीरादिष्वनिरपि मरालशब्दत्वेनैव ल्यके प्राद्य इति संप्रति योग्योऽभिषा-
रक्षण इति ध्वनिः । अथ संप्रति हंसस्य शब्दो यात्रायां शुभं सूचयतीति गमनं
प्रति विलम्बो न कार्य इत्यपि ध्वनितम् । तदुक्तं चसन्तराजीये—'कृष्णाम्बु
सर्वास्वपि दर्शनेन हंसस्य शब्देन च सर्वसिद्धिः ।' इति । 'मरालो राजहंसे
स्यामरालो हंसमाश्रके' इति धरणिः । 'निवारः स्यात्परिभवे धान्यस्योक्षोपणेऽपि
च' इति विश्वः ॥ २ ॥ शृण्विति । तरुणीजनानां मोहजनकं मधुरिपोः कृष्णस्य
रावं शब्दं शृणु । कीदृशम् ? रमणीयतरमतिशयेन रमणीयम् । पिकनिकरे

प्रबन्धः २०] रसिकप्रिया-रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १६५

अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण लतानिकुरम्बम् ।

प्रेरणमिव करमोरु ! करोति गतिं प्रति मुञ्च विलम्बम् ॥ मुञ्चे ! ०४

स्फुरितमनङ्गतरङ्गवशादिव सूचितहरिपरिरम्भम् ।

पृच्छ मनोहरहारविमलजलधारमसुं कुचकुम्भम् ॥ मुञ्चे ! ० ॥ ५ ॥

पातनाच्छोपणान्मधुपः कृष्णः । तरुणीजनमोहनश्चासी मधुपश्च तस्य भयरसहमे विशिष्टान्सीरकृतादिशब्दान्द्रुण । अमु च स्वमपि तदा स्वात्मगतं रोपं त्यज्या कोकिलस्वरा समानन्दयेत्यर्थः । कुसुमशरासन-
शासनवन्दिनीति तैषां विभावत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥ अपि च, -मनिलेति । हे करमोरु ! करभवदूरु यस्याः सा । 'मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करमो वहिः ।' लतानिकुरम्बं लतासमूहः । अनिलतरलकिसलयनिकरेणैव करेण । गतिं प्रति प्रेरणमिव करोति । अतो विलम्बं मुञ्च । यत्र अचेतना अपि चेतनवत्प्रतिशोधयन्ति तत्रेष्टसिद्धिरवश्यंभाविनी । अत्र करसाक्षिण्यात् 'लता'शब्देन सदयः स्वां एतयन्तीति द्योत्यते ॥ ४ ॥ अपि च, -स्फुरितमिति । हे सखि ! अमुं कुचकुम्भं पृच्छ । म्रियकरस्पर्शाल-
सकुचकुम्भचेष्टां ज्ञातुमिच्छां कुरु । भाविप्रियावेदकः कुचकलशोऽपि
त्वां प्रेरयतीत्यर्थः । किंभूतं कुचकुम्भम् ? स्फुरितम् । कुचस्फुरणं प्रियसंगमप्रावेदयतीति सामुद्रिकज्ञाः । कस्मादिव ? कामोर्मिप्रतादिव ।

कोकिलसमूहे कुसुमशरासनवन्दिनि सति । कुसुमान्धेर शरासनं धनुर्वस्त्र तादृशः कामस्तच्छासनस्य तदाज्ञाया वन्दिनि स्तावके सति । यद्वा, -कुसुमशरासनं वन्दि-
तुं नमस्कृतुं शीलमस्य तादृशे नामाज्ञाकारिणि सतीत्यर्थः । भारं वृण्वेनुराणं मन्नाथय । अत्र पिकनिकरसंस्कारेण कृष्णमधुरालापस्य परैरलक्ष्यतया तदीयनिः-
शङ्कभाषितान्यपि त्वं तत्रागता सती श्रोष्यसीति ध्वनेतम् । अथ च पिकस्य मधुरस्वरो यात्रायां शकुन इत्यपि ध्वनितम् । 'वन्दिनः स्तुतिपाठकः' इत्यमरः
॥ ३ ॥ अनिलेति । हे करमोरु ! करमः कनिष्ठान्तो मणिवन्धपर्यन्तः करस्य वहिर्भागस्तद्वहिशोभतौ ऊरु यस्यास्तादृशि । गतिं गमनं प्रति विलम्बं कालक्षेपं मुञ्च । अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण अनिलेन वायुता तरलधराद्यो यः
किसलयप्रनिष्ठो नवपल्लवसमूहस्तरलरूपेण करेण लतानिकुरम्बं लतासमूहस्तव प्रेरणमिव करोति । किमलक्षकम्पच्छलेनाममञ्जसमसमान्ये लतासमूहोऽपि तां प्रेत्यतीति भावः । अर्धनाड्यो पल्लवितृथादिदर्शनं यात्राया फलसिद्धिसूचकम् ।
अतो गमनं प्रति विलम्बो न कार्य इति ध्वनितम् । तदुक्तं शाकुनशास्त्रे- 'वाने मधुरवाक्पक्षी वृक्षः पञ्चवितोऽप्रतः । अनुकूलो बन्वायुः प्रयागे जुभसूचकः'
इति । 'समूहो निदुरम्बं कदम्बकम्' इत्यमरः । 'मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करमो वहिः' इति च ॥ ४ ॥ स्फुरितेति । अमुं कुचकुम्भं स्तनकलशं पृच्छ सखी

अधिगतमखिलसखीभिरिदं तव वपुःपुरपि रतिरणसज्जम् ।

चण्डि ! रसितरशनारवडिण्डिममभिसर सरसमलज्जम् ॥ मुग्धे० ६

स्मरशरसुभगनखेन सखीमवलम्ब्य करेण सलीलम् ।

चल वलयकणितैरवबोधय हरिमपि निर्गदितशीलम् ॥ मुग्धे० ॥७॥

किंभूतम् ? सूचितः कथितो हरेः परिरम्भो येन । अपि किंभूतम् ? मनोहरो

हार एव विमलजलधारा यत्र शकुनकलशेऽपि तरङ्गवशात्सूचितप्रियप्रा-

प्तिर्भवति । विमलजलधारेऽपि, रण्डश्लेषालंकारः ॥ ५ ॥ अपि च,—अधि-

गनमिति । हे चण्डि ! सखीसकाशालम्ब्यारहितं यथा स्वात्तया अभिसर ।

अर्थात्कृष्णवसतिम् । यतोऽखिलसखीभिरिदमधिगतं ज्ञातम् । इदमिति किम् ?

तव वपुःपुरतोऽपि रतिरणाय विहितसामग्रीकं वर्तते इति सखीनामग्रे वपुर्नैव

निवेदितम् । अतो लज्जा मा कुरु । किंभूतं वपुः ? रसितो रशनावलिरिव

डिण्डिमः पणववाद्यविशेषो येन । अपि च किंभूतम् ? सरसं सरागम् । अत

एव रणोद्यतायाश्चण्डीति विशेषणमुचितम् ॥ ६ ॥ अपि च,—स्मरशरेति । हे

सखि ! करेण सखीमवलम्ब्य सलीलं चल । अपिश्चार्थः । च पुनः । निर्गदितशीलं

निर्गदितं तव प्रतीक्षया सुभटं व्याख्यातं शीलं यस्य । अथवा,—पूर्वपददोषत्वेन

सखीभिर्ज्ञानपरं निर्गदितं च तच्छीलं च भवत्याश्चरित्रं तत् । हरिमपि बोधयेति

‘अपि’ शब्दार्थः । किंभूतेन ? स्मरशरसुभगनखेन स्मरशरवस्तुष्पवस्तुभगा

समीचीनं वा वदतीति प्रश्नं कुरु । कीदृशम् ? स्फुरितं सकम्पम् । कस्मादिव ?

अनङ्गतरङ्गवशादिव, अनङ्गस्य कामस्य यत्तरङ्ग ऊर्मिस्तद्वशादिव । अत्रानङ्गत्वेन

तस्या रसतरङ्गिणीत्वमाक्षिप्यते । अन्योऽपि कुम्भो नथास्तरङ्गैः प्रेरमाणः सकम्पो

भवतीत्ययमपि ते कुचकुम्भस्तस्य रसतरङ्गिण्यामनङ्गतरङ्गैः प्रेरणादिव सकम्प

इति भावः । ‘इव’शब्द उत्प्रेक्षायोक्तः । पुनः कीदृशं कुचकुम्भम् ? मनोहरो

यो हारः स एव निर्मला जलधारा यत्र तद्वशात् । अत्र स्वनोपरि स्थितस्य हारस्य

जलधारास्वरूपणात्स्वनयोः पूर्णकलशत्वेन रूपणमाक्षिप्यते । पूर्णादेव कलशा-

त्तरङ्गैरानन्दोलने सति बहिर्जलधारानिःसरणसंभवात् । पुनः कीदृशम् ? सूचितः

हरेः कृष्णस्य परिरम्भ आलिङ्गनं येन तम् । नारीणां स्वनकम्पः प्रियसूचयतीति

शाबुनिकाः । तदुक्तम्—‘नित्यं नार्याः स्तने कम्पः प्रियसंगमसूचकः’ इति ।

पूर्णकलशत्वेन स्वनरूपणमपि यात्रायां पूर्णकलशदर्शनं प्रियसूचनाय ॥ ५ ॥

नतु सखीजनेषु पश्यत्सु, कथं मया गन्तव्यमित्यत आह—अधिगतमिति ।

इदं तव वपुः सखीभिरतिशयेन रतिप्रसङ्गाय सुरतप्रसङ्गाय, सज्जं कृतालंकरणादि-

कृत्यविधानमधिगमं ज्ञातम् । तथा च सखीभिर्दृष्टमेवाधुना किं विलम्बेनेति

पाठा०-१ ‘वपुरतिरतिरणसज्जम्’ BM., ‘रतिसङ्गरसज्जम्’ P. २ ‘रणि-

तरसनां’ C. ३ ‘नखेन करेण सखीमवलम्ब्यसलीलम् ।’ C.

४ ‘निजगतिशीलम्’ BM., D., S., C.

प्रयन्धः २०] रसिकप्रिया—रसमञ्जयाख्यटीकाद्वयोपेतम् ! १६७

श्रीजयदेवभणितमधरीकृतहारमुदासितवामम् ।

हरिविनिहितमनसामधितिष्ठतु कण्ठवटीमविरामम् ॥ मुग्धे० ॥८॥

सा मां द्रक्ष्यति वक्ष्यति स्मरकथां प्रत्यङ्गमालिङ्गनैः

प्रीतिं यास्यति रंस्यते सखि ! समागत्येति चिन्ताकुलः ।

नखा यस्मिन्नादशेन ॥ ७ ॥ अपि च,—श्रीजयदेवेति । इदं श्रीजयदेव-
भणितं हाराहारोपितमनसामविराममन्विष्टेदं कण्ठवटीमधितिष्ठति । अधरीकृतो
हारो मुक्तादिप्रथितो येन । पक्षेऽधरीकृतो हारः शुद्धं वचनं येन । पुनः
क्लिभूतम् । उदासितवामम् । उदासिता वामा स्त्री येन । अथवा उदासितं
हरिभक्तिप्रतीपं वचनं येन । वा उदासितं निराकृतमन्यदपि सुन्दरं येन
इति । हारनारीसुन्दरादीनां परिहारेणदमेवैक कण्ठे धारणीयमित्यर्थः । तथा
च सङ्गीतराजे—‘आदितालः प्रथमतः प्रतिमण्डलतः परम् । चतुर्मात्रा-
हमण्डलश्च तुर्यः स्वाद्वहुतालकः ॥ तालो वर्णयतिः पञ्चाक्षवमात्रिकमण्डकः ।
निसारश्च तथा शम्पा द्रुवमण्डलश्च रूपकः ॥ प्रतितालखिपुटक पञ्चतालीति
संज्ञया । प्रयोदश क्रमात्तालाः प्रतितालं पञ्चानि च ॥ यथा शोभालसियुञ्जि
ताचन्त्येष ततः परम् । काहली तुण्डफिन्यो च भुक्ता च शृङ्गाह्वयो ॥
पटह्य हुडुङ्गं च मुरजः करटापि च । रण्डा च उमरुदका पाटा पृतम-
मुद्गवा । ॥ नि.मारी पटहो दका मर्दलस्त्रिवली तथा । परदेति तथैतस्यां
प्रधानाक्षरयोजना ॥ एकताल्या ददली च त्रिपली दुन्दुभिन्धा । घटश्चतु-
र्दण्यकः स्वाद्वभिका पाठस्तन्ततिः ॥ प्रतिताल प्रयोगोऽपि रागो नन्दो निगद्यने ।
भावः । पद्मा,—सखीभिरिदं तव यपुर्वदुधा रतिरगे सम्यगधिगतं ज्ञातम् । तथा
च तासां मालजेति भावः । अतो हे यण्डि कोपने ! रसितः शब्दायमानः कृतो
रदानावलिः क्षुद्रघण्टिभावल्लिरेव डिण्डिमो वाद्यविशेषो यत्रैवं यथा स्यादेवमभितर
कुणसकेतभूमिमुपैहि । अन्यत्रापि रणे डिण्डिमस्वाज्यत एवेति ध्वनिः । पुन कथं
यथा स्यात् ? सरसस(म?)लज्जम् । रसः शृङ्गाररसस्तत्सहितं लज्जास(र?)रहितं च
यथा स्यादेवम् ॥ ६ ॥ स्मरेति । करेण सखीमवलम्ब्य सलीलं लीलासहितं यथा
स्यादेवं चल गच्छ । कीदृशेन करेण ? स्मरस्य कामस्य ये शरास्त्रद्वस्तुभगाः
सुन्दरा नमः यस्मिन्नादशेन । अन्यस्मिन्पि रणे शस्त्रास्त्राणि नवन्ति, रतिरगे
तु लज्जया एव स्मरस्य शङ्काणीति भावः । अथ वलयकणितैः कङ्कणशब्दैर्हरिमपि
निजगतिशीलं स्वीयगमनस्वरूपमवबोधय ज्ञापय । अन्यत्र समीचीनो बोधः
प्रतिगटमवहितं कृत्यैव युष्यत इति ध्वनितम् ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । इदं
श्रीजयदेवेन भणितं हरिविनिहितमनसा हरौ विनिहितं तत्परं मनो येषां तादृ-
शानामविराममनवरतं कण्ठवटीमधितिष्ठतु कण्ठदेशे वसत्वित्यर्थः । कीदृशम् ?
अधरीकृतः खगुणैर्दृशीकृतो हारो येन तादृशम् । पुनः कीदृशम् ? उदासिता

स त्वां पश्यति वेपते पुलकयत्यनन्दति स्विद्यति

प्रत्युद्गच्छति मूर्च्छति स्थिरतमःपुञ्जे निकुञ्जे प्रियः ॥ १ ॥

अक्ष्णोर्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावलीं

मूर्ध्नि श्यामसरोजदाम कुचयोः कस्तूरिकापत्रकम् ।

शृङ्गारो विप्रलम्भाख्यो रस उत्तमनायकः ॥ दूतीसंवादकथनं नायिकायामि-
हेष्यते । एतस्यालक्ष्णं यच्च तालराजिरसः स्मृतः ॥ प्रयन्धः कुम्भभूपेन
हरिप्रवणचेतसा ॥ इति धीहरितालराजिजलधरविलसितनामा विंशतितमः
प्रयन्धः ॥ ८ ॥ इदानीं तच्चेष्टाकथनन्याजेन गन्तुं व्याकुलयति—सा
मामिति । हे सखि ! प्रियः कृष्णो निकुञ्जे भवत्या अपेक्षयेत्येवं कुर्वन्नास्ते ।
किंभूते निकुञ्जे ? स्थिरतमःपुञ्जे स्थिरान्धकारचये । इतीति किम् ? सा प्रिया
समागत्य मां द्रक्ष्यतीति चिन्ताकुलो भवति, दूरं च पश्यति । एतावता हि
सारिकभावौ स्तम्भवैवर्ण्यं संजातौ भवत इति सूचितम् । चिन्तया स्तम्भं
दूरदर्शनेन वैवर्ण्यमामोति । दृष्ट्वा च स्मरकथां द्रक्ष्यतीति वेपते पुलकयति
च । एवं द्वावपरी सारिकौ येषथू रोमाञ्चश्चेति । कथाः कृत्वा प्रत्यङ्गनालि-
ङ्गनैः प्रीतिं यास्यतीत्यानन्दति आनन्दाश्रु मुञ्चति स्विद्यति च । एवमश्रुस्वेदा-
वुक्तौ । आलिङ्ग्य च नानारतोपचारै रंश्यते । चिन्तया आह्वानात्कृत्वा प्रत्यु-

खगुणैस्त्रिरस्कृता रामा येन तादृशम् । यद्यपि हारस्य रामाणां च कण्ठदेशस्थित्या
शोभाप्रदत्वं सभवति, तथापि तयो रानिगमेव शोभाप्रदत्वं न मुमुक्षुणाम् । तत्रापि
तारण्य एव न तु सर्वदा । जयदेवभणितं तु कृष्णकथात्वेन च सर्ववयस्य शोभा-
प्रदमिति क्षारापेक्षया नायिकापेक्षया चेदमधिकमिति भावः । कण्ठतटीमित्यत्र
'अधिशिब्स्थासं कर्म' (पा. १।४।४६) इत्यधिकरणे द्वितीया ॥ ८ ॥ इदानीं हरे-
रुत्कण्ठाधिक्यमाह—सा मामिति । हे सखि ! राधा आगत्य मां द्रक्ष्यति ईक्षि-
ष्यते । दृष्ट्वापि मां स्मरकथां द्रक्ष्यति कथयिष्यति । स्मरकथामुक्त्वापि सा प्रत्यङ्गा-
ययवं ममालिङ्गनैः प्रीतिं यास्यति । प्रीतियुक्तापि मया सह रंश्यते केलिं करिष्यति
इति चिन्ताकुलः सन्कृष्णः स्थिरतमःपुञ्जे स्थिरान्धकारसमूहे निकुञ्जे त्वां पश्यति
ध्यानदृष्ट्या । किमियं परमं बदिष्यति चेति भिया साध्वसेन वेपते कम्पते । पुल-
कयति, अज्ञानीत्यर्थात् । ध्यानेनैव तवालिङ्गनं परिकल्प्य साध्वसेन रोमाञ्चयुक्तो
भवतीति भावः । पश्चाज्ज्ञानेनैव तत्सुरतकेलिं परिकल्प्यानन्दयुक्तो भवतीति । ततो
ध्यानेनैव सुरतमुखं परिकल्प्य स्विद्यति प्रखेदयुक्तो भवति । पश्चात्केलिं कृत्वोत्थाप
गन्तुं प्रवृत्तायां त्वमि प्रत्युद्गच्छति प्रत्युत्थानं करोति । पश्चाज्ज्ञानविच्छेदे त्वामदृष्ट्वा
मूर्च्छां प्राप्नोति ॥ २ ॥ नन्वलंकरणरचनां विधाय गन्तव्यमित्यत आह—
अक्ष्णोरिति । अभिसारसाहसकृत्यामभिसाररूपं साहसं कुर्वन्तीत्यभिसारसाहस-

अबन्धः २०] रसिकप्रिया-रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १६९

धूर्तानामभिसारसंभ्रमजुषां विष्वङ्किञ्जे सखि !

ध्वान्तं नीलनिचोलचारु सुदृशां प्रत्यङ्गमालिङ्गति ॥ ३ ॥

काश्मीरगौरवपुषामभिसारिकाणा-

मायद्वरेखमभितो रुचिमञ्जरीभिः ।

दृच्छति । त्वदलाभे मूर्च्छति च । एवं स्वरभङ्गप्रलयौ दर्शितौ । एवं म
कृष्णस्त्वदभिकाङ्क्षयाऽष्टावपि साविकान्भावाननुभवताम्ने । प्रत्यङ्गालिङ्गनेन
स्थितालिङ्गनं वृक्षाधिरूढमुक्तं भवति । तल्लक्षणं यथा—‘रमणघरणमेकेना-
ङ्गिणाक्रम्य खिन्नं शसितमपरपादेनाश्रयन्ती तदूरम् । निजमथ भुजमेनं प्राञ्च-
यन्ती तदंसं तरमिव कमितारं चुम्बनार्थाधिरोढुम् ॥ यदभिलषति नारी तद्य
वृक्षाधिरूढम् ॥’ शादूलविक्रीडितं वृत्तम् । दीपकमलंकारः ॥ २ ॥ इदानीमभि-
सारिकासमयमाह—अक्ष्णोरिति । हे सखि ! विष्वक् चतुर्दिक्षु नीलप्रच्छद-
पटसदृशध्वान्तं सुदृशाः प्रत्यङ्गमालिङ्गति । नीलप्रच्छदपटवदृच्छाद्य अदृश्या करो-
मीत्यर्थः । किं कुर्वन् ? धूर्तानां मायाविनामभिसारे संभ्रमं येन भजन्तीनामु-
त्कोचमिराक्ष्णोरजनं निक्षिपत् । एतदेतत्कुर्वन्तदाह—अपि च, कुचयोः
कस्तूरिकापत्रावलिखितविशेषमिदं निक्षिपत् । अत्र ‘धूर्तां’ग्रहणेन निक्षेप
औचित्यमावहति । यतो मायाविनो माययैव साध्याः । अत्र च क्रमेण तमसो
पृथिव्या । पूर्वं प्रादुर्भावेऽक्ष्णोरजनम्, किञ्चिद्देहं कर्णाभरणाच्छादनम्,
तत एव प्रवृद्धे शिरोमुकुटवृत्ति । इंपदापरिसमाप्तेः कुचयोर्हारादिलोपः ।
क्रमेण प्रवृद्धं सत्सर्वशरीरं व्याप्य वस्तेत इति कमवृद्धिर्दर्शिता । अत्र ‘धूर्त-’
ग्रहणेन ता अपश्यन्त्यो भवतीं न कस्यचिदग्रे कथयिष्यन्तीति निःशङ्कं प्रज ।
शादूलविक्रीडितं वृत्तम् । यथासंख्यमलंकारः ॥ ३ ॥ इदानीं तमस्यपि
त्वामेव प्रतीक्षत इत्याह—काश्मीरेति । हे सखि ! एतत्तमिस्ते तस्य

कृतं, तासामत एव धूर्तानां शठानां सुदृशां नायिकानां ध्वान्तं तमो निकुञ्जे
विष्वन्सर्वतः प्रत्यङ्गमङ्गमङ्गं प्रति आच्छिद्यति । तदेव विशेषणैराह—
अक्ष्णोरिति । किं कुर्वन्तमः ? अक्ष्णोर्नयनयोरजनं कज्जलं निक्षिपदर्पयत् ।
श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावली तापिच्छस्य तमालस्य गुच्छस्तवस्परम्परां निक्षिपत् ।
मूर्ध्नि मत्स्यके श्यामसरोजदाम कमलमाला निक्षिपत् । कुचयोः स्तनयोः कस्तूरि-
कापत्रकं मृगमदरचनां निक्षिपत् । कीदृशं ध्वान्तम् ? नीलनिचोलचारु नीलनि-
चोलवत् कश्चुकवन्तार मनोहरम् । तथा च तवाभिसारयोग्याभरणानि तम एवार्प-
यिष्यतीति विमलंकरणे विलम्बेनेति भावः । अत्र लीणामलंकरणादिरचनाधिकारो
नपुंसकादीनामेवेति नपुंसकनिर्देशेन ध्वनितम् । ‘आलस्यकण्ठस्तमालः स्यात्ता-
पिच्छः’ इत्यमरः । ‘सादृच्छः स्वयमेव हारमेदकलापयोः’ इति विश्वः
॥ ३ ॥ किञ्च संप्रति मणिसुवर्णभरणं नोपादेयमित्यत आह—काश्मीरेति ।

पाठा०-१ ‘सारसाहसकृता’ RM. ‘सारसत्वरहृदा’ D., B.

गीत० १५

एतत्तमालदलनीलतमं तमिस्रं

तत्प्रेमहेमनिकपोपलतां तनोति ॥ ४ ॥

हारावलीवरलकाञ्चनकाञ्चिदाम-

‘केयूरकङ्कणमणिश्रुतिदीपितस्य ।

द्वारे निकुञ्जनिलयस्य हरिं निरीक्ष्य

श्रीडावतीमथ सखीमियमित्युवाच ॥ ५ ॥

श्रीकृष्णस्य स्वयि यत्प्रेम तदेव हेम तत्रिकपोपलतां तनोति । तमस्यपि बह्वी-
नामभिसारिकाणां प्राप्यवसरेऽपि स्वय्येव तस्य प्रेमेति निकपोपलहेमपरीक्षाश्म-
सान्यम् । किंभूतं तमिस्रम् ? अभितो रुचिमञ्जरीभिः कुङ्कुमगौरवपुष्पां स्वैरि-
णीनामावद्धा रेखा आमोगे विस्तारो येन । किंभूतं तमिस्रम् ? तमालदलनी-
लतमम् । एतावता तमसोऽजीव प्रवृद्धावभिलरेति प्रेरणम् । वसन्ततिलका-
वृत्तम् । अत्रोपमालंकारः ॥ ४ ॥ इदानीं भावान्तरेण तं पुष्पाति—हारा-
वलीति । इयं दूती राधां प्रति वक्ष्यमाणमुवाच । किं क्वथा ? निकुञ्जनिल-
यस्य द्वारे हरिं निरीक्ष्य । किंभूतां राधाम् ? श्रीडावतीम् । कामवतीनामपि
युवतीनां प्रथमसंगमे लज्जा किमपि कामातिशयं विदधाति । किंभूतस्य निल-
यस्य ? हारावल्यास्तरलो मध्यमणिः काञ्चनस्य काञ्ची मेखला दाम च मञ्जरी
कङ्कणे च तेषु मणयः तेषां द्युत्या दीपितस्य । वसन्ततिलकावृत्तम् । अतिश-

काश्मीरवत्कुङ्कुमवद्गौरं वपुः शरीरं यासां तादृशमभिसारपराणां नायिकानामभित
उभयतो मणिमञ्जरीभिर्नैणिपरम्पराभिरावद्धा रेखा येन तादृशमेतत्तमालदल-
नीलतमं तत्तमालदलवत्तमालपल्लववदतिशयेन नीलं तमिस्रमन्धकारं तत्प्रेमहेम-
निकपोपलतां तनोति विस्तारयति । संकेतभूमिं मज्जन्तीनामभिसारिकाणां
ताटङ्ककङ्कणमञ्जरीरादिखचितमणिवीप्तिभिरुभयपार्श्वे लङ्घ्योते सति रेखाकारतया
लक्ष्यमाणातिगौरतराङ्गकान्तिरन्धकाररूपकपट्टिकायां तत्प्रेम भुवर्णरेखेव भातीति
भावः । अथ चैतादृश्यपि गाढान्धकारे कान्तारे सर्वं मुक्लैकान्ताभिसार-
प्रस्थानेन प्रेम्णः शुद्धिं परीक्षत इति ध्वनिः । ‘पाषाणप्रस्तरप्रावोपलाश्मानः
शिला दधत्’ इत्यमरः ॥ ४ ॥ हारावलीति । अवानन्तरमियं दूती सर्वा
राधामिति वक्ष्यमाणमुवाच । कीदृशी सखीम् ? निकुञ्जनिलयस्य निकुञ्ज एव
निलयो निमृत्तगृहं तस्य द्वारे हरिं निरीक्ष्य दृष्ट्वा । श्रीडावतीं लज्जावतीमेतस्यै
कति निष्ठुराणि वचांसि मयोक्तानि, सप्रति कथं तत्समक्षं वागीति लज्जया
युक्तम् । कीदृशस्य निकुञ्जनिलयस्य । हारावत्यो हारपङ्कजस्तरलो हारमध्यमणिः
काञ्चनकाञ्चिदाम भुवर्णखचितमेखला दाम मञ्जरी नूपुरः कङ्कणं करभूषणमेतेषु

पाठा०-१ ‘मञ्जरीकङ्कण’ RM., D., S. २ ‘सखी निजगाद्
राधाम्’ B., ‘सखीप्रियमित्युवाच’ S.

प्रबन्धः २१] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १७१

वराडीरागरूपकतालाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ २१ ॥

मञ्जुतरकुञ्जतलकेलिसदने

विलस रतिरभसहसितवदने ! ॥ १ ॥

प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह ॥ ध्रुवपदम् ॥

नवभवदशोकदलशयनसारे

विलस कुचकलशतरलहारे ! प्रविश ० ॥ २ ॥

योक्तिरलंकारः ॥ ५ ॥ तदेव सरीवाक्यं निवृणोति—मञ्जुतरेति । अत्राष्ट-
पद्यामुद्गाहापेक्षया ध्रुवस्य बाहुल्यम् । तत्रापि च प्रतिपादमन्तिमं पण्डं
पदान्तरापेक्षया नवं नयमेवेति बोद्धव्यम् । तत्रापि राधाविशेषणानि सर्वा-
ण्यनुभावयेन बोद्धव्यानि, स्थानविशेषणानि च विभावयेनेति । प्रविशो-
त्थादि । हे राधे ! माधवसमीपं प्रविश । इह निकुञ्जे विलस गमनागमनादिचेष्टाः
कुरु । किंभूते राधे ? रतिरभसेन रतिहर्षेण हसितं वदनं यस्याः । एतावदव-
स्थानीयम् । तदनुस्यूतं त्वमेवपदमिहेत्यस्य विशेषणम् । किंभूते ? मञ्जुतरं मनो-
हरं यत्कुञ्जतलं कुञ्जस्याधरप्रदेशस्तदेव केलिसदनं यत्र ॥ १ ॥ अपि च,
नवभवति । हे कुचकलशतरलहारे ! कुचकलशे तरलश्चलो हारो यस्या-
स्तस्याः संयुद्धिः । इहेत्यस्य विशेषणम् । किंभूते इह ? नवं भवसदशोक-

खचिता ये मणयस्तेषां घुल्या कान्त्या दीपितस्य प्रकाशितस्य । 'तरलश्चलले पिङ्गे
हारमध्यमणावपि' इति विश्वप्रकाशः ॥ ५ ॥ तदेव गीतेनाह—मञ्जुतरेति ।
गीतस्यास्य वराडीरागो मण्डतालश्च । गीतार्थस्तु—हे राधे ! माधवसमीपं
कुष्णान्तिकदेशं प्रविश । इह मञ्जुतरकुञ्जतलकेलिसदने मञ्जुतरं यत्कुञ्जतलं
निकुञ्जाभ्यन्तरप्रदेशस्तदेव यत्केलिसदनं लोलाग्रहं तत्र विलस विलासं कुरु ।
कीदृशि ? रतिरभसेन सुरतोत्साहेन हसितं हास्ययुक्तं वदनं मुखं यस्यास्तादृशि ।
प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह विलसेत्युक्तम् ॥ ध्रुवपदमनुवर्तमानत्वात् ।
यद्वा,—इह माधवे विलस । कीदृशे माधवे ? मञ्जुतरकुञ्जतलं केलिसदनं
यस्य तादृशे । पुनः कीदृशे ? रतिरभसेन हसितं वदनं यस्य तादृशे ।
कीदृशे केलिसदने ? ॥ १ ॥ नवेति । नवं नूतनमय च लसच्छोभमानं यदशोक-
दलमशोकपल्लवं यस्य तच्छयनं शय्या तदेव सारो महाधनं यत्र तादृशे । त्वं
कीदृशी ? कुचकलशयोः स्तनकलशयोस्तरलश्चलो हारो यस्यास्तादृशी ।
अपरस्मिन्नपि गृहे महाधनं तिष्ठतीति ध्वनितम् । यद्वा,—नवलसदित्यपि 'राधे'

पाठा०-१ "रागे प्रतिमण्डाले" D., S. B.M. 'वराडीरागैकतालाभ्यां' B.
२ 'नवलसदशोक' D., B.M. ३ 'प्रविश राधे माधवसमीपमिह । विलस
कुचकलशतरलहारे' C., B.M., D., S.

कुसुमचयैरचितशुचिवासगेहे ।

विलस कुसुमसुकुमारदेहे । प्रविश० ॥ ३ ॥

मृदुचलमलयपवनसुरभिशीते ।

विलसै मदनशरनिकरभीते । प्रविश० ॥ ४ ॥

विततवहुवह्निनयपह्वयने

विलस चिरमलसपीनजघने ! । प्रविश० ॥ ५ ॥

दलानां शयनं तेन सारमुत्कृष्टं तस्मिन् ॥ २ ॥ अपि च,—कुसुमेति । हे कुसुमसुकुमारदेहे ! इह विलस । किंभूते इह ? कुसुमानां चयस्तेन रुचिरं शुचि च वासायं गेहं यस्मिन्निकुञ्जतले । अत्र सर्वत्र एकैकं राधाविशेषणं एकैकं निकुञ्जविशेषणम् ॥ ३ ॥ अपि च,—मृदुचलेति । हे राधे ! इह विलस । किंभूते राधे ? मदनशरनिकराद्रीतिभयं यस्याः तस्याः संबुद्धिः । इह मृदु यथा स्यात्तथा चलो यो मलयपवनस्तेन सुरभि च तच्छीतं च मृदुपवनेन

इत्यस्यैव विशेषणम् । तदा नवलसदशोकदलशयनमेव सारो यस्यास्तादृशि । यद्वा,—इह माधवे विलस । कीदृशे माधवे ? नवलसदशोकदलमेव सारो यस्य तादृशे ॥ २ ॥ कुसुमेति । हे राधे ! इह कुसुमचयेन पुष्पसमूहेन रचितं विरचितं शुचि अनुपहतं नायिकान्तरेणानुपभुक्तं यद्वासगेहं लीलागृहं तत्र विलस । यद्वा,—कुसुमचयेन रचितमर्थात्कृष्णेन निर्मितं शुचि वासगेहं यस्यास्तादृशी इति 'राधे' इत्यस्यैव विशेषणम् । पुनः कीदृशी त्वम् ? कुसुमवत्सुकुमारः कोमलो देहो यस्यास्तादृशी । यद्वा,—इह, माधवे विलस । कीदृशे माधवे ? कुसुमचयेन रचितं शुचि वासगेहं येन तादृशे । कीदृशे माधवे ? कुसुमवत्सुकुमारो देहो यस्य तादृशे । 'शुचि अनुपहते' इति विश्वप्रवाशः ॥ ३ ॥ चलेति । हे राधे ! माधवसमीपं चल व्रज । इह केलिसदने प्रविश विलस । कीदृशे केलिसदने ? मलयपवनसुरभिशीते मलयसंबन्धी यः पवनस्तेन सुरभि सुगन्धं शीतलं च तस्मिन् । यद्वा,—इह माधवे विलस । कीदृशे माधवे ? मलयपवनसुरभिशीते मलयसंबन्धी यः पवनो वायुस्तेन सुरभिशीतले वा । यद्वा,—च 'चल' इत्यपि पवनस्यैव विशेषणम् । तथा च चलश्चलो यो मलयपवनस्तेन सुरभिशीतले इत्यर्थः । 'चल' इत्यनेन ईपञ्चाशत्यमुक्तम् ; तेन मान्यमुक्तम् । त्वं कीदृशी ? रतिबलितललितगीते, रतौ बलितं ललितं मनोहरं गीतम् । ललित्यं हावविशेषः यस्यास्तादृशि । यद्वा,—कृष्णे विलस । कीदृशे कृष्णे ? रतिललितं मनोहरं बलितं संभक्तं गीतं यस्य तादृशे । क्वचित्सरसेति पाठः । ललितलक्षणं तु—'नानाविधमनाहार्यं स्वभावेन मनोहरम् । शृङ्गारचेष्टितं स्त्रीणां ललितं संप्रचक्षते'

पाठा०—१ 'रुचिरशुचि' RP. २ 'चल मलय' RM., O., D.

३ 'रतिबलितललितगीते' RM. ४ 'मधुरता'... 'शिखरे ॥ ५ ॥' RP.

प्रबन्धः २१] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । '१७३

मधुमुदितमधुपकुलकलितरावे ।

विलस कुसुमशरसरसभावे । प्रविश० ॥ ६ ॥

मधुरतरपिकनिकरनिनदमुखरे ।

विलस दशनरुचिरुचिरशिरसरे । प्रविश० ॥ ७ ॥

सुरभिशीतम् ॥ ४ ॥ अपि च,—मधुरतरेति । हे राधे ! इह विलस । किभूते राधे ? शुचीनि रुचिराणि दशनशिराणि यस्यास्तस्याः संबुद्धिः । किभूते इह ? मधुरतरो यः पिकनिकरस्य निनदस्तेन मुखरे ॥ ५ ॥ अपि च,—विततेति । हे राधे ! इह चिर विलस । किभूते राधे ? अलसं पीनं जघनं यस्यास्तस्याः संबुद्धिः । किभूते इह ? विततानि बहूनि घलीनां नवपल्लवानि तैर्घने । अपि च,—मधुमुदितेति । हे राधे ! इह विलस । किभूते राधे ? कुसुमशरे कामे रसो रागः साभिलापो भावोऽभिप्रायो यस्यास्तस्याः संबुद्धिः । किभूते इह ? मधुना मुदित चन्मधुपकुल तेन कलितो राधो गुञ्जारयो यत्र ॥ ४ ॥ विततेति । हे राधे ! माधवसमीपं प्रविश । इह केलिसदने चिर विलस च । कीदृशे केलिसदने ? विततैर्विस्तीर्णैर्वहुभिर्वर्ज्येणा लताना नवपल्लवैर्घने सान्द्रे । लं कीदृशी ? अलसपीनजघने । अलसे मन्धरे पीने मासले जघने यस्यास्तादृशि ॥ ५ ॥ मधुमुदितेति । कीदृशे केलिसदने ? मधुना पुष्परसेन मुदितान्यानन्दितानि यानि मधुपकुलानि भ्रमरसमूहास्तैः कलितो विहितो रावः शब्दो यत्र तादृशे । त्वं कीदृशी ? मदनरसरमसभावे मदनस्य कामस्य यो रसः शृङ्गाराख्यस्तत्र यो रमस उत्साहस्तेनोपलक्षितो भावो यस्यास्तादृशि । यद्वा,—इह राधे ! माधवे विलस । कीदृशे माधवे ? मदनरसेन यो रमसस्तेनोपलक्षितो भावो यस्य तादृशे इत्यर्थः । यद्यपि मधुपेनैव मधुपानकर्तृत्वं प्राप्तं तथापि इदानीं मधुपानप्राप्तये मधुमुदितेत्युपात्तम् ॥ ६ ॥ मधुरतरेति । कीदृशे केलिसदने ? मधुरतरो यः पिकनिकराणां कोकिलसमूहानां निनदः रुन्दस्तेन मुखरे वाचाळे । यद्वा,—एतदपि 'राधे' इत्यस्यैव विशेषणम् । तदा मधुरतरपिकनिकराणामिव यो निनदः सुरते कण्ठयुजित तेन मुखरमित्यर्थः । पुनः कीदृशि ? दशनरुचिर्दन्तकान्तितरेव रुचिरं शिखरं माणिक्यविशेषो यस्यास्तादृशि । यद्वा,—दशनरुचिर्बहुचिर शिखरं माणिक्यविशेषो यस्यास्तादृशि । यद्वा,—इह माधवे विलस । कीदृशे माधवे ? दशनरुचिरुचिरशिरसरे । 'दशनरुचिः' इत्यत्र द्वितीयव्याख्याने प्रसिद्ध-शिखरस्योपमेयतयाऽस्य विपर्यासोपमा बोध्या । तदुक्तं दण्डिना—(का २।१७) 'लदाननमिवोजिह्वमरविन्दममूदिति । सा प्रसिद्धविपर्यासाद्विपर्यासोपमेय्यते ॥' इति । 'पकदाडिमबीजाम माणिक्य शिखरं विदुः ।' इति शाश्वत ॥ ७ ॥

पाठा०—१ 'वितत'...१६ ॥' RP. २ 'विलस मदनरस-रमसभावे' RA, S. 'विलस मदनरमरमभावे' G. ३ 'मधुरतरपिक' C, P.

विहितपद्मावतीसुखसमाजे ।

कुरु मुरारे ! मङ्गलशतानि ।

भणति जयदेवकविराजराजे । प्रविश० ॥ ८ ॥

त्वां चित्तेन चिरं बहन्नयमतिश्रान्तो नृशं तापितः

कन्दर्पेण च पातुमिच्छति सुधासंवाधविम्बाधरम् ।

अस्याङ्कं तदलंकुरु क्षणमिह भ्रूक्षेपलक्ष्मीलव-

क्रीते दास इवोपसेवितपदाम्भोजे कुतः संप्रमः ? ॥ १ ॥

॥ ७ ॥ अपि च,—विहितेति । इदानीमष्टपदीं परमेश्वरे समर्पयन्नाह—
हे मुरारे ! जयदेवकविराजे मङ्गलशतानि कुरु । किंभूते ? विहितं कृतं पद्मा-
वत्या लक्ष्म्याः सुखं सुखरूपं समाजं स्थानं ग्रामादौ येन । किन्दुविल्ये
जयदेवकारितो महालक्ष्म्याः प्राप्तादोऽग्नीनि प्रसिद्धिः । लक्ष्मीभक्त्या
हरिस्तुप्यतीति ॥ ८ ॥ इदानीं प्रपामिरसनायाह—त्वामिति । हे राधे !
अयं धीकृष्णस्तव सुधासंवाधं सुधायाः मन्दं विम्बाधरं पातुमिच्छति ।
किंभूतोऽयम् ? त्वामेवंविधां दुर्बलां चित्तेन बहन्नयमतिश्रान्तः श्रमं प्राप्तः अत
एव नृशं तापितः । यतः यः श्रान्तस्तत्र भयति स तदुपशान्त्यै सुधा-
दिपानं कर्तुमिच्छति । तत्तस्मादस्य मुरारेरङ्कं क्षणमलंकुरु । कथं मयास्य
तादृशस्य महानुभावस्यैतत्कर्तुं युज्यत इति वदामि चेदित्याशङ्काह—इह
तावत्संप्रम आदरः कुतः ? किंभूते इह ? भ्रूक्षेप एव यो लक्ष्मीलवस्तेन
क्रीते । एतावता मूढ्येन गृहीते आदरो न कर्तव्य इति । अत एव दास इव ।
विहितेति । हे मुरारे ! जयदेवकविराजराजे जयदेव एव कवीनां राजराजः
सार्वभौमस्तत्र मङ्गलशतानि कल्याणशतानि कुरु । कीदृशे ? भणति तव गुणा-
न्वदति । पुनः कीदृशे ? विहितः पद्मावत्याः सुखसमाजः सुखसमूहो येन
तादृशे । एतेन स्त्रीतत्परत्वकथनेन परस्त्रीमुख्यं धनितम् । 'राजराजः
कुवेरेऽपि सार्वभौमे सुधाकरे ।' इति विश्वः ॥ ८ ॥ कृष्णोत्कण्ठाधिक्यमाह—
त्वामिति । अयं कृष्णस्त्वां चित्तेन मनसा बहन्नयमतिश्रान्तोऽतिशयेन श्रमयुक्तो
जातः । कन्दर्पेण कामेन च नृशमतिशयेन तापितः संतापितः । अतिसूक्ष्मे
चित्ते पीनस्तनजघनवत्याः स्तनधारणेन श्रमो युक्त एव । अन्योऽपि यो गुरुतर-
भारो ब्रह्मं करोति, तस्याप्यतिश्रमो भवतीति भावः । अतस्त्व सुधयाऽमृतेन संवाधं
संकटं विम्बाधरं विम्बफलमधरमोष्ठं पातुमिच्छति । तस्मादेतोस्तस्य कृष्णस्याङ्कं
कोटं क्षणं त्वमलंकुरु भूपय । नन्वयं बहुनाधिकानुरक्तः, अतस्तदङ्कारोहणे
बिभेमीत्यत आह—इहेति । इह कृष्णे कुतः कम्पादेतोः संप्रमो भयम् ?
कीदृशे कृष्णे ? सेवितं लवीयपदाम्भोजं लवीयचरणकमलं येन तादृशे । अत एव
दासजनेऽपि । तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह—भ्रूक्षेपेति । भ्रूक्षेपस्य भ्रुवः चालनस्य

प्रबन्धः २२] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १७५

सा ससाध्वससानन्दं गोविन्दे लोललोचना ।

सिञ्जानमञ्जुमञ्जीरं प्रविवेशामिवेशनम् ॥ २ ॥

वराडीरागयतितालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः ॥ २२ ॥

राधावदनविलोकनविकसितविविधविकारविभङ्गम् ।

जलनिधिमिव विधुमण्डलदर्शनैतरलिततुङ्गतरङ्गम् ॥ १ ॥

हरिमेकरसं चिरमभिलषितविलासम् ।

सा ददर्श गुरुरर्पवशंवदवदनमनङ्गनिर्वासम् ॥ ध्रुवपदम् ॥

उपसेवितं तत्र पदाम्भोजं येन तस्मिन् । दार्ढ्यविक्रीडितम् । रूपकोष्पेक्षे
अलंकृती ॥ १ ॥ इदानीं प्रपन्नाशङ्कदुचितं कर्माह—सेति । सा राधा
अमिवेशनं रतायोपकल्पितकेलिगृहं प्रविवेश । कथं यथा स्यात्तथा ? सिञ्जानी
सदान्दौ मञ्जुमञ्जीरौ यत्र तद्यथा स्यात् । किंभूता सा ? ससाध्वसं च
सानन्दं च ससाध्वससानन्दं यथा स्यात्तथा । गोविन्दे लोले सनृष्णे लोचने
च यस्याः सा । साध्वसेन चले । आनन्देन साभिलाषे । अत्र ससाध्वसा-
नन्दमिति षकेनैष 'सह'शब्देन हृत्ते प्रत्येकमुपादानं चलसतृष्णयोः
पृथग्योगार्थम् । अनुष्टुप्पद्यावृत्तम् ॥ २ ॥ आर्षोक्तमेव विष्टुणोनि—
राधावदनेति । तत्र पूर्वं ध्रुवपदम् । हरिमेकरसमिति । सा

या लक्ष्मी संपत्तया लवो लेशस्तेन कोते । 'संकटं ना शुशंवाधः' इत्यमरः ।
'लवलेशकृपाणवः' इत्यमरः ॥ १ ॥ सा ससाध्वसेति । सा राधा निकेतनं
लीलागृहं प्रविवेश प्रविष्टा । किं कुर्वती ? मञ्जुर्मनोहरो यो मञ्जीरो नृपुरस्तं सिञ्जाना
शान्दं कुर्वती । कथं यथा स्यात् ? ससाध्वसे साध्वससहितं सानन्दमानन्दसहितं
च यथा स्याद्विलम्बः । कीदृशी सा ? गोविन्दे लोले चचले लोचने यस्याः सा
॥ २ ॥ राधेति । गीतस्यास्य वराडीरागो रूपकतालः । गीतार्थस्तु—सा राधा
हरि कृष्णं ददर्श दृष्टवती । कीदृशम् ? एकरसं एको मुख्यः शृङ्गाराख्यो रसो
यस्य तम् । यद्वा,—एकस्तुल्यो रसो यस्य तम् । राधाया दादशः शृङ्गाररसः
कृष्णस्यापि तादृश एवेति भावः । पुनः कीदृशम् ? चिरं बहुकालं व्याप्याभिलषितो
वाञ्छितो विलासः केलिर्येन तम् । पुनः कीदृशम् ? शुक्लमहान्यो हर्ष आनन्द-
स्तस्य वरावदमायतं वदनं यस्य तम् । पुनः कीदृशं हरिम् ? अनङ्गविकाशम् ।
"कचित् अनङ्गविकाश" इति पाठः । तदानङ्गस्य कामस्य विकासः स्फुटता यत्र
तम् । राधेति । पुनः कीदृशं हरिम् ? राधाया वदनं सुखे तस्य विलोकनेन

पाठा०—१ 'ससाध्वसमानन्दं' B. २ 'सिञ्जाना' RM., D., C.
३ 'प्रविवेश निके(वेदा० P.)तनम्' B. ४ 'रूपकताले' P. ५ 'रञ्जित-
तुङ्गतरङ्गम्' RM. ६ 'मनङ्गविकारम्' RM., 'मनङ्गविकाशम्' D., C.

हारममलतरतारमुरसि दधतं परिरम्य विदूरम् ।

स्फुटतरफेनकदम्बकरम्बितमिव यमुनाजलपूरम् ॥ हरि० ॥ २ ॥

राधा हरिं वदति स्म भोक्तृत्वेन हरिस्वरूपेण संवादं प्राप्नोति स्म । किंभूतं हरिम् ? एकरसमेक एव राधाविषये रसो रागो यस्य । पुनः किंभूतम् ? चिरमभिलषितो राधासंयन्धी विलासो येन । पुनः किंभूतम् ? गुरुर्यो राधाया आगमननिमित्तो हर्षस्तस्य वशंवदं वशं वदनं यस्य । पुनः किंभूतम् ? अनङ्गनिवासं कामाश्रयम् । इति ध्रुवः ॥ अथ पदानि । किंभूतं हरिम् ? राधावदनविलोकनेन विकसिता उल्लासिता विविधा विकाराणां सात्विकभावानां विभक्ता यत्र । एतेन राधामुखदर्शनादक्रममेव सम्भादयः प्रादुर्भूता इत्यर्थः । कमिव ? जलनिधिमिव । किंभूतं जलनिधिम् ? विधुमण्डलदर्शनेन तरलिता ललिता मनोहरान्तरङ्गा यत्र । अत्र 'मण्डल'ग्रहणं समुद्रवृद्धिहेतुत्वं ज्ञापयति ॥ १ ॥ अपि च,—द्वारमिति । किंभूतं हरिम् ? उरसि हारं दधतम् । किंभूतं हारम् ? अमलतरतां प्रच्छतीति अमलतरतारम् । अथवा अमलतरा निर्दोषास्तरा निर्मलमौक्तिकानि यत्र । किं कृत्वा ? विदूरं दीर्घं विलम्ब्य विलम्बं कृत्वा । कमिव ? यमुनाजले पूरमिव । किंभूतं पूरम् ? स्फुटतरा ये फेनास्तेन मिश्रितम् । अनेन स्वेदाख्यसात्विकभावोत्पत्तिर्दृशिता । अनु च हारदर्शनं च तस्य इयामभ्युदोरसि गौरी त्वं स्फुरन्ती दीप्तिमेव्यसीति प्रोत्साहनम् । पौरुषायितरतविशेषश्च । फेनकदम्बेन सुरतश्रमजनिता उदविन्दवश्च दर्शिताः । यमुनाजलपूरोपमानेन समद्रुतिश्च ॥ १ ॥ अपि च,—

वीक्षणेन विकसिताः प्रकटिता विविधा नानाविधा विकारा जृम्भणापाङ्गक्षेपणकर-
विमर्शादिरूपास्त एव विभक्ता विशिष्टोर्मयो येन तम् । कमिव ? जलनिधिमिव । कीदृशं जलनिधिम् ? विधुमण्डलस्य चन्द्रमण्डलस्य दर्शनेन तरलिताधबलीकृता-
स्तुङ्गा अत्युच्चास्तरङ्गा ऊर्मयो यस्य तादृशम् । अत्रागाधशृङ्गाररसाधयत्वेन कृष्णस्य जलनिधिसाम्यम् । राधामुखस्य चाह्लादकारित्वादिना चन्द्रसाम्यम् । जृम्भणादिरूपाङ्गविकारस्योत्तरोत्पन्नतया तरङ्गस्य साम्यम् । 'भङ्गस्तारङ्गे मेदे तु भङ्गो जयविपर्यये' इति विश्वः ॥ १ ॥ विविधविकारानेवाह—द्वारमिति । कीदृशं कृष्णम् ? विदूरमतिशयेन परिरम्यालिङ्ग्य उरसि वक्षसि हारं दधतं विभ्राणम् । कीदृशम् ? अमलतरोऽतिशयेन विमलतरस्तारः शुद्धमौक्तिकं यत्र तादृशम् । कमिव ? स्फुटतरः प्रकटतरो यः फेनकदम्बः फेनसमूहत्वेन करम्बितं मिश्रितं यमुनाजलपूरमिव कालिन्दीप्रवाहमिव । अत्र कृष्णशरीरस्य इयामन्निगध-
तया यमुनाप्रवाहसाम्यम् । हारस्य चातिशुभ्रतया फेनसमूहसाम्यं बोध्यम् । अत्र हारालिङ्गनेन स्वाभिलाषप्रकटनान्मोहयिताख्यो भावो वर्णितः । तदुक्तं रसार्णवसुधाकरे—'स्वाभिलाषप्रकटनं मोहयिताख्यम्' इति । 'मिश्रितं तु

प्रबन्धः २२] रसिकप्रिया—रसनञ्जयोख्यटीकाद्वयोपेतम् । १७७

श्यामलमृदुलकलेवरमण्डलमधिगतगौरदुकूलम् ।

नीलनलिनमिव पीतपरागपटलभरवलयितमूलम् ॥ हरि० ॥ ३ ॥

तरलदृगञ्चलचलनमनोहरवदनजनितरतिरागम् ।

स्फुटकमलोदरखेलितखञ्जनयुगमिव शरदि तडागम् ॥ हरि० ॥ ४ ॥

श्यामलेति । किंभूतं हरिम् ? श्यामलं मृदुलं कलेवरमण्डलं यस्य । पुनः किंभूतम् ? अधिगते गौरे दुकूले येन । किमिव ? नीलनलिनमिव । पीतं यत्परागपटलं तस्य भरत्वेन बलयितं मूलं यस्य । अनेन गौराङ्गयास्तव कृष्णेन लतावेष्टितालिङ्गनविशेषे काष्ण्यमित्या भविष्यतीति प्रोत्साहनम् । तल्लक्षणं यथा—‘प्रियमनुकृतवल्लीविभ्रमा वेष्टयन्ती हुममिव सरलाङ्गी मन्दसीत्कार-दीर्घम् । वदनमुदितखेलाक्रन्दमाचुम्बनार्थं नमयति विनताङ्गी यलुतावेष्टितं तत्’ इति ॥ ३ ॥ अपि च,—तरलेति । किंभूतं हरिम् ? तरलदृगञ्चलचलनेन मनोहरं यद्वदनं तेन जनितो रतिरागो येन । अनेन कान्ता दृष्टिरुक्ता । यथा—‘आपिबन्तोव दृश्यं या सा विकासतिनिर्मला । सभ्रूक्षेपफटाक्षा च कान्ता मन्मथवर्धिनी’ । कमिव ? तडागमिव । किंभूतं तडागम् ? शरदि स्फुटे विकसिते कमलोदरे खेलितं खञ्जनयुगं यत्र । शरत्काले खञ्जनवर्णन-शुचितमेव । पत्रेऽपि लक्षणं मिलत्सेव । तदुक्तम्—‘अब्जेषु गोषु गजवाजि-महोरगेषु राज्यप्रदः कुक्षलदः शुचिशादूलेषु’ । अत्र ‘कमलोदर’महत्वेन पञ्चासनं नाम रतिविशेषः सूचितः । यथा—‘जङ्गायुगलस्य विपर्ययतः पञ्चा-करम्बितम्’ इति धरणिः । ‘तारो मुकादिसंशुद्धो तरणे शुद्धमौक्तिके’ इति विश्वः । ‘पूरो जलप्रवाहः स्यात्’ इति च ॥ २ ॥ पुनः कीदृशम् ? श्यामलेति । श्यामलं नीलं मृदुलं कोमलं कलेवरमण्डलं शरीरमण्डलं यस्य तादृशम् । पुनः कीदृशम् ? अधिगतमधिकं परिधेयत्वेन ज्ञातं गौरं पीतं दुकूलं पट्टवलं येन तम् । किमिव ? नीलनलिनमिव श्यामकमलमिव । कीदृशं नीलनलिनम् ? पीतो यः परागः पुष्परेणुस्तस्य पटलं समूहस्तस्य यो भरोऽतिशयस्तेन बलितं वेष्टितं मूलं यस्य तादृशम् । अतः कृष्णस्य द्विग्विश्याम्रतया नीलोत्पलसाम्यम् । पीतपट्टाम्बरस्य च मूललप्रपीतरागसाम्यम् । ‘अथ कलेवरम् । गात्रं चतुः संहतनम्’ इत्यमरः ॥ ३ ॥ पुनः कीदृशम् ? तरलेति । तरलो दृगञ्चलः कटाक्षस्तस्य चलनेन मनोहरं सुन्दरं यद्वदनं तेन जनित उत्पादितो रतिरागो राधायाः सुरवेच्छा येन तादृशम् । कमिव ? शरदि शरत्काले स्फुटकमलोदरे विकसितपद्मगर्भे खेलितं क्रीडितं खञ्जनयुगं खञ्जरीटयुगलं यत्र तादृशं वज्रगमिव । अत्र कृष्णस्य राधा-दर्शनासंशुभितत्वेन शरत्कालीनतडागसाम्यम् । स्नेमुखं मन्दहास्यं च विकसित-कमलसाम्यम् । तारकाः श्यामिकोपेतत्वेन परितः शुभ्रत्वेनातिचञ्चलत्वेन तन्नेत्रयोः खञ्जनसाम्यम् । शरत्काले जलाशयस्य कमलगर्भे खेलत्खञ्जनो दृष्टः

वदनकमलपरिशीलनमिलितमिहिरसमकुण्डलशोभम् ।

स्मितरुचिरुचिरसैमुल्लसिताधरपद्मवकृतरतिलोभम् ॥ हरि० ॥ ५ ॥

शशिकिरणच्छुरितोदरजलधरसुन्दरसकुसुमकेशम् ।

तिमिरोदितविधुमण्डलनिर्मलमलयजतिलकनिवेशम् ॥ हरि० ॥ ६ ॥

सनमुक्तमिदं युवतेः' ॥ ४ ॥ अपि च, - वदनेति । किंलक्षणं हरिम् ? वदन-
कर्तृकपरिशीलनेन मिलितो यो मिहिरस्तेन समे ये कुण्डले ताभ्यां शोभत
इति । अनेन शारीरकसूर्यसमाकर्षणसद्भावस्तान्तः सूचितः । तदेव चिह्नयति-
स्मितकान्त्या रुचिरः समुज्ज्वलितो योऽधरपद्मवस्तेन कृतो रतेर्लोभः
संभोगनृणा येन । रतान्ते किल ताम्बूलादिरागद्वासादिना अधर उज्ज्वलो
भवतीति कृतरतिलोभमिति रतिविरतावपि पुनरताय सस्पृहत्वम् । एतदेव
शृङ्गारसर्वस्वं यदतिविरतावपि न जुगुप्सेति ॥ ५ ॥ अपि च, - शशिकि-
रणेति । किंभूतं हरिम् ? शशिकिरणैः कर्तुरितोदरजलधरवत्सुन्दराः सकु-
सुमाः केशा यस्य । पुनः किंभूतम् ? तिमिरेऽन्धकारे उदितं यद्विधुमण्डलं
तद्वन्निर्मलो यो मलयजतिलकस्तस्य निवेशो यत्र आभ्यां विशेषणाभ्यां शशि-
किरणमिलिताभ्रशोभया अनु च सतिमिरनवोदितचन्द्रशोभया च सुरतान्ते

सन्दृष्टुर्वाञ्छितं प्रयच्छति । एवं चलदपाद्मवत्कृष्णदर्शनं राधाया वाञ्छितं
केलिसुखं दास्यतीति शरत्कालीनकमलमध्यस्य खञ्जनोपमानेन ध्वनितम् । तदुक्तं
चराहे—'हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलब्धेषु । दधिपात्रधान्यकूटे
दृष्टोऽभीष्टाति चेष्टते विहगः' इति । 'खञ्जरीटस्तु खञ्जनः' इत्यमरः ।
'तडागस्तु जलाधारः' इति विश्वः ॥ ४ ॥ पुनः कीदृशम् ? वदनेति ।
कृष्णवदनकमलस्य मुखपद्मस्य परिशीलनाय मिलितौ यौ मिहिरौ सूर्यौ ताभ्यां
समे ये कुण्डले ताभ्यां शोभा कान्तिर्यस्य तम् । अत्र कुण्डलयोर्नामणि-
रुचितत्वेन सूर्योपमा बोध्या । अभूतोपमा चेयम् । 'विकर्तनार्कमातण्डमिहिरा-
रुणपूषणः' इत्यमरः । पुनः कीदृशम् ? स्मितस्य ईपद्मास्य या रुचिः कान्ति-
स्त्वया रुचिरो मनोहरः समुल्लसितो राधाधरपानोत्कण्ठया ईषत्कम्पितो योऽधर-
पद्मवस्तेन कृतो राधाया रतिलोभः सुरतेच्छा येन तम् ॥ ५ ॥ पुनः कीदृशम् ?
शशिकिरणेति । शशिकिरणैश्चन्द्रकिरणैश्छुरितं संवत्समुदरमभ्यन्तरं यस्य
तादृशो यो जलधरो मेघस्तद्वत्सुन्दराः सुकुमाराः कुसुमं पुष्पं तत्सहिताः केशा
यस्य तम् । अत्र केशानां श्यामतया जलधरसाम्यम् । तत्र स्थितकुसुमानां मेघा-
न्तरितचन्द्रकिरणसाम्यं बोध्यम् । पुनः कीदृशम् ? तिमिरेऽन्धकारे उदितं
प्रकटीभूतं यच्चन्द्रबिम्बं तद्वन्निर्मलस्य मलयजतिलकस्य निवेशो विन्यासो यत्र

प्रबन्धः २२] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १७९

विपुलपुलकभरदन्तुरितं रतिकेलिकलाभिरधीरम् ।

मणिगणकिरणसमूहसमुज्ज्वलभूषणसुभगशरीरम् ॥ हरि० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितविभवद्विगुणीकृतभूषणभारम् ।

प्रणमत हृदि विनिधाय हरिं सुचिरं सुकृतोदयसारम् ॥ हरि० ॥ ८ ॥

सप्तधम्मिल्लत्वं स्वेदान्तुपूरैः किञ्चिन्मृष्टविशेषकत्वं मम भविष्यतीति मानसः प्रोत्साहः सूचितः ॥ ६ ॥ अपि च,—विपुलेति । किंभूतं हरिम् ? विपुलपुलकभरदन्तुरितं रोमाञ्चितम् । अपि च,—उक्तलक्षणाभी रतिकेलिकलाभिरुपलक्षितम् । अत एव तदर्थमधीरम् । अपि च किंभूतम् ? मणिगणकिरणसमूहसमुज्ज्वलानि यानि भूषणानि तैः सुभगं शरीरं यस्य । एतेन भविष्यत्सुरतान्ते भूषणपरिग्रहो द्योत्यते । 'सुचिर' इत्यादौ अभिसारिका प्रगल्भा नायिका । 'हारावली' इत्यादि आसर्गान्तं मध्या नायिका । तद्वक्षणं—'गुत्थलजासरा मध्या मोहान्तसुरतक्षमा' ॥ ७ ॥ अपि च,—श्रीजयदेवेति । हे जनाः ! हरिं सुचिरं हृदि विनिधाय प्रणमत । किंभूतं हरिम् ? सुकृतोदये सारम् । पुनः किंभूतम् ? श्रीजयदेवभणितो यो विभवः सामर्थ्यं तेन द्विगुणीकृतं भूषणभां दोभां ऋच्छतीति । अथवा,—द्विगुणीकृतं भूषणभां रानीति । एतत्कृत्वा उक्तेष्टदो भवतीति । अथवा,—श्रीजयदेवभणितेन विभवम्विभुर्भवन्निद्विगुणीकृतो भूषणानां भारः समूहो येन । जयदेवभणितं ध्रुवा भूषणानामनादरोऽभूदित्यर्थः ॥ 'क्रमेण तद्वेदद्वारध्वारागस्थानगौडकाः । धोरणी मालवीयश्च धराटी मेघरागकः ॥ मालवध्वीदेवशाखो गौण्डकृचाय भैरवी । घन्नासिका यसन्तश्च गुर्जरी च महारकः ॥ ललितः सप्तदशमो रागान्तावन्ति च क्रमात् । यदानि तेषु तालाः स्युरितस्तन्नाम कीर्यते ॥ आद्यत्रिसप्तदशमद्वादशे हुतमण्टकाः । द्वितीये नवमे चैकादशे चैव त्रयोदशे ॥ पदे पञ्चदशे सप्तदशे रूपक ईरितः । चतुर्थे प्रनितालव्या हुतालः पञ्चमे स्मृतः ॥ त्रिपुटः षष्ठाष्टमयोः

तादृशम् । अत्र कृष्णस्य गाढान्धकारसाम्यं लज्जाटस्थमण्डलाकृतितिलकस्य चन्द्रमण्डलसाम्यम् । पूर्णचन्द्रविम्बस्थितिकाले तिमिरसाम्यस्यासंभवादभूतोपमा हेया ॥ ६ ॥ पुनः कीदृशम् ? विपुलेति । विपुलो यः पुलकभरो रोमाञ्चातिशयस्तेन दन्तुरितं व्याप्तम् । पुनः कीदृशम् ? रतिकेलिकलाभिधुम्बनादिविशेषचातुरीभिरधीरं चञ्चलम् । पुनः कीदृशम् ? मणिगणानां मणिसमूहानां किरणसमूहेन समुज्ज्वलानि यानि भूषणानि मुकुटाद्वदमञ्जीरादीनि तैः सुभगं शरीरं यस्य तम् । 'निग्रीजततया व्याप्तं दन्तुरं कथ्यते गुप्तेः ।' इति धरणिः ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । हे जनाः ! हरिं प्रणमत । किं कृत्वा ? सुचिरं बहुकालं व्याप्य हृदि चित्ते विनिधाय । कीदृशम् ? सुकृतोदयस्य पुष्पोदयस्य सारं सारभूतम् । यद्वा,—सुकृतोदय एव सारो धनं यसात्तम् । पुनः कीदृशम् ? श्रीजयदेवस्य भणितविभवे

अतिक्रम्यापाङ्गं श्रवणपथपर्यन्तगमन-

प्रयासेनेवाक्ष्णोस्तरलतरतारं गमितयोः ।

इदानीं राधायाः प्रियतमसमायातसमये

पपात स्वेदाम्बुप्रसर इव हर्षाश्रुनिकरः ॥ १ ॥

स्यादुत्प्रतिमण्डकः । चतुर्दशे षोडशे च भद्रः स्यात्प्रतितालकम् ॥ मध्य-
मादौ पुनर्मुक्तिः श्रुद्धारः साभिलाषयोः । स्त्रीपुंसयोरुत्तमस्य नायकस्योपवर्ण-
नम् ॥ कैशिकीं रीतिमाश्रित्य पदानां स्वस्वनामता । छन्दः स्वेच्छाविरचितं
रूपके यत्र दृश्यते । स रागध्रेष्णिनामायं प्रीतिकृतकमलापतेः ॥ इति सानन्द-
गोविन्दरागध्रेष्णिकुसुमाभरणनामा द्वाविंशतितमः प्रबन्धः ॥ ८ ॥ इदानीं
राधाया अपि सात्त्विकभावोत्पत्तिं दर्शयति—अतिक्रम्येति । इदानीं राधाया
अक्ष्णोर्हर्षाश्रुनिकरः पपात । कः ? प्रियतमसमायातसमये प्रियतमस्य समा-
यातं समागमस्तस्य समये काले । क इव ? अपाङ्गं नेत्रप्रान्तमतिक्रम्य श्रव-
णपथपर्यन्तगमनप्रयासेन स्वेदाम्बुपूर इव । किंभूतयोर्नेत्रयोः ? प्रियदर्शना-
काङ्क्षया अतिशयेन चञ्चलत्वं प्रापितयोः । अत्र सात्त्विकभावान्तरित उपमा-

वाग्विभवे द्विगुणीकृतभूषणभारोऽलंकारसमूहो येन तम् । जयदेवसरस्वती
स्वयमेवोत्प्रेक्षालंकारवती । भगवद्गुणस्तु वर्णनीयैः सुतरामलंकृतेति भावः ॥ ८ ॥
इदानीं राधाया रसविक्रियामाह—अतिक्रम्येति । हे सखि ! यदि राधा हरिं
ददर्श तदानीं प्रियतमसमालोकसमये राधाया अक्ष्णोर्वर्तमान आनन्दसमूह
अश्रुरूपेण पतितः, हर्षाश्रुनिकरः पपातेत्यर्थः । ननु समीचीनभाजने स्थापितः
कथं पपातेत्यत्राह—किंभूतयोरक्ष्णोः ? तरलतरतारं दर्शनास्तप्तेनातिशयेन चञ्चला-
क्षिकनीलिकं यथा स्यादेवं पतितयोः ; सौन्दर्याधिक्येनातिसतृष्णनिरीक्षणात् ।
यस्मिन्नङ्गे पतति ता पुनरुत्थानासामर्थ्येन तत्रैव स्थिता इति ज्ञापनाय पतित-
योरित्युक्तम् । तथा च भाजने पतिते तदाधारवस्तुपतनं नियतमेवेति भावः ।
पतनहेतुमुत्प्रेक्षते—अतिक्रम्येति । अपाङ्गं नेत्रप्रान्तदेशमतिक्रम्योऽङ्घ्र्य श्रवण-
पथपर्यन्तगमनप्रयासेनैव स्वेदाम्बुप्रसर इव कर्णवर्त्मावधिचलनजनितप्रयासेन
स्वेदाम्बुपूर इव । अन्योऽपि दूरगमनेन श्रान्तः स्विद्यति पतति च । तथा
चानेन विशालनयनत्वं तस्याः सूचितम् । अथवाऽन्तर्गतो हर्षोऽधिकृतयान्तः-
स्थानमप्राप्य बहिरश्रुव्याजेन पतित इति भावः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ १ ॥

पाठा०-१ "रमलतरं" B., P. २ 'पतितयोः' RM., P., D., C.
३ 'तदानीं' D. ४ "समालोकसमये" RX., C., S., P., S. ५ 'स्वेदा-
भ्रमःप्रसर' D.

भजन्त्यास्तत्पान्तं कृतकपटकण्डूतिमिहितं-

सितं याते गेहाद्वहिरवहिवालीपरिजने ।

प्रियास्यं पश्यन्त्याः सारपरवशाकृतसुभगं

सलज्जा लज्जापि व्यगमदिव दूरं मृगदृशः ॥ २ ॥

सानन्दं नन्दसूनुर्दिशतु मितपरं संमदं मन्दमन्दं

राधानाधाय बाह्योर्विवरमनु दृढं पीडयन्प्रीतियोगात् ।

तुङ्गौ तस्यां उरोजावतनु धरतनोर्निर्गतौ मा स्म भूतां

पृष्ठं निर्भिद्य तस्माद्वहिरिति वलितप्रीवमालोकयन्वः ॥ ३ ॥

लंकारः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १ ॥ इदानीं मिलितायां तस्यां सखीकृत्य-
माह—भजन्त्या इति । मृगदृशो राधाया लज्जापि अतिदूरं व्यगमत् । किंभूता
लज्जा ? सलज्जा लज्जासहिता । किंभूतायाः ? प्रियास्यं पश्यन्त्याः । किंभूतं
प्रियास्यम् ? सारपरवशं यदाकृतमभिप्रायस्तेन सुभगं सुन्दरम् । पुनः किंभू-
तायाः ? तत्पान्तं तत्पसमीपं भजन्त्या आश्रयन्त्याः । क्व सति ? अवहिता-
लीपरिजने अवहितः सावधानो यः सखीलक्षणः परिजनस्तस्मिन्नेवास्तिबुद्धि-
विराति सति । कथं यथा स्यात्तथा ? कृता या कपटकण्डूतिनाया मिहितमा-
वृत्तवितं सितं यथा स्यात्तथा । शिखरिणी वृत्तम् । अच्यङ्ग्यो भावो रसवद-
लंकारता ॥ २ ॥ सानन्दमिति । नन्दसूनुः श्रीगोपालो यो युष्मभ्यं
मितपरममेयं संमदं दिशतु । कथं यथा स्यात् ? सानन्दं यथा स्यात्तथा । किं
पुर्वम् ? बाह्योर्विवरमनु राधां मन्दं मन्दमाधाय । 'मन्दं मन्दम्' इति 'मैनां
करस्पर्शोऽपि व्याकुलीकुर्यात्' इति तस्याः क्षीयपुष्पाधिरसौकुमार्यं व्यज्यते ।
प्रीतियोगादृढं पीडयन्नालिङ्गयन् । 'दृढं पीडयन्' इत्यनेमानुरागातिशयो
व्यज्यते । तेन च तद्वर्तं विषयत्वं व्यज्यते । पुनः किं पुनः ? इति वलितप्रीवं

भजन्त्या इति । तस्मिन्काले तत्पान्तं शप्यैकदेशं भजन्त्या आश्रयन्त्या
मृगदृशो हरिणनयनाया राधाया लज्जापि सलज्जेव सखीदेव भूत्वा दूरमतिशयेन
व्यगमद्विगता । क्व सति ? अवहिवालीपरिजने अवहितः कृतावधानो य आली-
परिजनः सखीपरिजनस्तस्मिन् । कृतकपटकण्डूति यथा स्यात्तथा । कृता कपटेन
व्याजेन कण्डूतिः कर्णादिवण्डयनं यत्र एवं यथा स्यात्तथा वहिरिति सति

पाठा०-१ 'विहित' RM. २ 'सिते' S., C., P. ३ 'सारसरस-
माकृत' P., RM., D. 'सारशरवशा' C. ४ 'दतिदूर' D., 'सनुचलतनोः'.

टिप्प०-१ 'सानन्दं' 'जयश्री-', 'सौन्दर्यैक-' इति शेषतः रसमञ्जरी-
सञ्जीविनी-दीपिकादिटीकाकृतसमतमिति विमान्यते । यत्तलटीका नोपलभ्यते ।
गीत० १६

जयश्रीविन्यस्तैर्महित इव मन्दारकुसुमैः

स्वयं सिन्दूरेण द्विपरणमुदा मुद्रित इव ।

भुजापीडक्रीडाहस्तकुवलयपीडकरिणः

प्रकीर्णासृग्विन्दुर्जयति भुजदण्डो मुरजितः ॥ ४ ॥

यथा स्यात्तथा आलोकयन् । ते च इतीति किम् ? तस्या वरतनोरतनु शीघ्रं यथा स्यात्तथा तुङ्गी उरोजो पृष्ठं निर्भिद्य तस्माद्बहिर्निर्गतौ मा स भूताम् । अनेनोरोजयोः काठिन्यं तीक्ष्णत्वं च व्यङ्ग्यम् । अथवा,—अतनुवरतनोरिति एकपदत्वेन अतनोः कामस्य घरा उत्कृष्टा तनुरिति वेति । अनयैव कामो विश्वजयाय मूर्तिमानित्यर्थः; अग्राद्भुतो रसः । राघामाधायेत्यादिः शृङ्गारः । न चानयोरन्योन्यविरोधः । अन्यपरत्वात् । अद्भुतो वाच्योऽप्यङ्गम् । यदाह—
'विवक्षितरसे लब्धप्रतिष्ठे तु विधायिनाम् । वाच्यानामङ्गभावं वा प्राप्ताना-
नुक्तिरच्छला ॥' इति । विशेषतस्तु प्रस्तुतपरिपोषकार्यसौ प्रकृतिरमणीयायां सत्त्वामधिकतरं सौकुमार्यमाविष्करोतीत्युपरम्यते । अलंकारसंबन्धमतेनाति-
शयोक्तिरलंकारः । संमददाने सानन्दमौचितीमावहति पुरुषः प्रमदायुक्तः ।
शृङ्गारः (रसः) । वैदर्भी रीतिः । प्रसादो गुणः ॥ ३ ॥ जयधीति ।
मुरजितो भुजदण्डो जयति । मुरं दैत्यविशेषं जितवान्मुरजित्, तस्य मुरजितः
कृष्णस्य दण्डाकारो बाहुः सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः । सर्वोत्कृष्टत्वेन जगद्-
न्यतममभिव्यञ्जितम् । कीदृशो भुजदण्डः ? प्रकीर्णासृग्विन्दुः विस्तीर्णा
असृजो रुधिरस्य विन्दवो यत्र स तथा । अत्र हेतुमाह—कीदृशस्य
मुरजितः ? भुजापीडेति । भुजापीडस्य भुजदण्डस्य क्रीडया विलासेन
हतो व्यापादितः कुवल्यापीडाख्यः करी गजो येन स तस्य तथेति ।
यद्वा,—भुजापीडक्रीडया हतश्चासौ कुवल्यापीडनामा करी च तस्येति
कर्मधारयः । संबन्धे षष्ठी । तत्संबन्धिप्रकीर्णरुधिरस्य विन्दवो यस्मिन्भुज-
दण्डे स तथेति 'क्रीडा'शब्देनानायासो व्यज्यते । 'रुधिरेऽसृग्लोहितात्त-
रक्तक्षतजशोणितम्' इत्यमरः । भुजहतहस्तिरुधिरविन्दुभुजसंबन्ध उत्प्रेक्षा-
बीजमित्युत्प्रेक्षते । कीदृश इव भुजदण्डः ? द्विपरणमुदा द्वाभ्यां नासा-
मुखाभ्यां पिबतीति द्विपो हस्ती कुवल्यापीडः तत्सङ्गरसमदेन स्वयमात्मना
सिन्दूरेण मुद्रित इवाङ्कित इव । कुवल्यापीडकरिसङ्ग्रामे 'साधुरयं मे
बाहुः' इति हर्षवशाच्छ्लोणेन सिन्दूराङ्कितो बाहुरिति भावः । रणमुदेति
हेत्वर्थे तृतीया । मुद्रित इति तारकादिवादितच् । पुनरुत्प्रेक्षते—कीदृश इव

नुत्नाद्बहिर्गते सति । पुनः कथं यथा स्यात् ? विहितस्मितं विहितेपद्मं यथा
स्यात् । कीदृशस्यास्तस्याः ? प्रियासं कृष्णस्य मुखं पश्यन्त्याः । कीदृशं मुखम् ?
स्मरसरसं स्मरेण कामेन सरसं शृङ्गाररससहितम् । पुनः कीदृशम् ? आकृत-

प्रबन्धः २२] रसिकप्रिया-रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् १८३

सौन्दर्यैकनिधेरनङ्गललनालावण्यलीलाजुषो

राधाया हृदि पल्लवे मनसिजक्रीडैकरङ्गस्थले ।

रम्योरोजसरोजखेलनरसित्वादात्मनः ख्यापय-

न्यातुर्मानसराजहंसनिभतां देयान्मुकुन्दो मुदम् ॥ ५ ॥

इति श्रीजयदेवकृतौ श्रीगीतगोविन्दे राधिकानिलने

सानन्ददामोदरो नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

भुजवण्डः ? जयश्रीविन्यसौमन्दारकुसुमैर्महित इव । जयलक्ष्म्या प्रशिक्षित-
न्दारकुसुमैः पूजित इव । जयसंपदि विन्यसौरर्थादेवैरिति वा समरजयिन
उपरि पुष्पवृष्टिरुचिता । यद्वा, -जयश्रिया लक्ष्म्या क्षिप्तैर्मन्दारकुसुमैर्महित
वत्सवं प्रापितः । पतिजये सति पत्नी उत्सवं करोतीत्युचिषम् । कुसुमरति-
मार्पकं 'मन्दार'पदमौचित्यमावहति । 'मह पूजायाम्' इत्यस्य चमत्त्वमे महित
इति रूपम् । महं प्रापित इत्यर्थे तारकादिरवादितप्रत्यय इति वा । शिखरिणी
छन्दः । तल्लक्षणं संगीतराजे- 'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसमला गः शिखरिणी' ।
उत्प्रेक्षाप्रकाशः । तल्लक्षणं काव्यप्रकाशे (१०।१२)— 'संभावनमथो-
त्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्' इति । अनुप्रासः शब्दालंकारः । तल्लक्षणम्
(का. प्र. १।७९)— 'वर्णसान्ध्यमनुप्रासः' इति । पाञ्चाली रीतिः । भारभटी
वृत्तिः । धीरो रसः ॥ ४ ॥ सौन्दर्येति । मुकुन्दो मुदं देयात् । अर्थाज्ज्ञेयः ।
मोचयति कुशाग्रप्राणिन इति मुकुन्दः । किं कुर्वन् ? ध्यातुर्नरस्य मानस
इव मानसे राजहंससदृशतां कथयन् । कस्मात् ? राधाया हृदि पल्लवे
पल्लव इव पल्लवे रम्योरोजसरोजखेलनरसित्वात् । रम्यो मनोहरौ उरोजा-
वेव सरोजे तत्र खेलनं तत्र रसित्वमेकाग्रभावस्तस्मात् । पल्लवे किल सरोज-
संभवः ? तत्र हंसेनैव भाव्यमिति रूपकमलंकारः । किंविशिष्टे हृदि ? मन-
सिजः कामस्तस्य क्रीडार्थमद्वितीयरङ्गभूमौ । किंविशिष्टाया राधायाः ? निधीयत
इति सौन्दर्यस्याद्वितीयो निधिः सौन्दर्यैकनिधिसद्रूपायाः । पुनः किंभूतायाः ?
अनङ्गस्य ललना रतिः तस्या लावण्यं तल्लीलया जुपतीति तस्या रतिरूपाया
इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । प्रतिपदं रूपकमलंकारः । तल्लक्षणम्—
'किंपित्ताधर्म्यसंपत्तेस्तुल्यावयवलक्षणम् । स्वैरिक्तवैर्विरचितं रूपं रूपक-
मिष्यते' इति । आक्षेपालंकारोऽपि ॥ ५ ॥

सुभगम् । आकृतेन तन्मयाख्येन सुभगं मनोहरम् ॥ २ ॥

पाठा०-१ 'अभिसारिकावर्णने सानन्दगोविन्दः' BM., S.

माद्यहुर्दन्तिदन्तावलचलदलनोद्दण्डदोर्दण्डपिण्डो-

हामस्त्रेमानधामाभिनवनयभवद् आजमानोरुकीर्तिः ।

व्याचष्ट स्पष्टसृष्टाष्टपदविवरणैः सर्गमेकादशं तं

पृथ्वीनाथः प्रथिष्ठा चितपृथुमहिमा कुम्भकर्णो महेन्द्रः ॥

इति श्रीयवनीपद्मिनीभानोः श्रीमहामहेन्द्रध्रीकुम्भकर्णस्य कृतौ रसि-

कप्रियायां सानन्ददामोदरो नामैकादशः सर्गः ॥

तर्कान्दोलनवर्कशापि सुमतिर्या हावभावान्विता

शृङ्गारादिरसोन्नयादिकुशला सा शंकरे केवला ।

किं शम्भोरपरत्र विश्वविजयो दत्तसरद्वेषिता

देहार्थोक्तकामिनीप्रणयिता च कापि देशान्तरे ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायध्रीशंकरमिथविरचितायां शालिनाथकारितायां

गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरीसमाख्यायामेकादशः सर्गः ॥

द्वादशः सर्गः-१२

-सुग्रीवपीताम्बरः-

गतवति सखीवृन्देऽमन्दत्रपामरनिर्भर-

स्तरपरवशाकृतस्फीतस्मितस्त्रपिताधराम् ।

सरसमनसं दृष्ट्वा राधां मुहुर्नवपल्लव-

प्रसवशयने निक्षिप्ताक्षीमुवाच हरिः प्रियाम् ॥ १ ॥

विभासरगैकतालीतालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः ॥२३॥

किसलयशयनतले कुरु कामिनि ! चरणनलिनविनिवेशम् ॥

मनसि शिवमजेयं चिन्तयित्वाऽप्रमेयं

नृपतिमुकुटरत्नं कुम्भकर्णाभिधेयम् ।

वितनुत इह सम्यग्देशमार्गानुमेयं

धृतिपुटपरिपेयं शीतगोविन्दगेयम् ॥

इदानीं चिरकालकाङ्क्षितराधादर्शनोत्सासमानसो हरिस्त्वामाह-गतव-
तीति । हरिः प्रियां राधामुवाच । किंभूतां प्रियाम् ? मुहुर्नवपल्लवानां
प्रसवोऽथवा नवपल्लवाश्च प्रसवाः कुसुमानि च तेषां शयनं तस्मिन्दत्त-
द्विम् । किं कृत्वा ? सरसं सरागं मनो यस्या एवंभूतां दृष्ट्वा । पुनः
किंभूताम् ? अमन्दो यस्त्रपामरत्नेन निर्भरो यः स्मरः तत्परवशं यद्राकृत-
माशयस्तदनुविद्धं यस्मिन् तेन स्त्रपितोऽधरो यस्याः सा । क सति ?
सखीसमूहे गतवति सति । 'स्तरवश' इति यत्कव्ये 'पर'प्रहणमतिशयेन
तदधीनत्वद्योतनाय । हरिणीवृत्तम् । अस्मिन्सर्गे स्वाधीनभर्तृका नायिका
वर्णनीया । तल्लक्षणम् (शृं. ति० १।७४) 'यस्या रतिगुणाकुटः पतिः
पाशं न मुञ्चति । विचित्रविभ्रमासक्तः सा स्वात्स्वाधीनभर्तृका' ॥ १ ॥
तदेव वक्ष्यमाणमाह-किसलयेति । तत्र पूर्वं ध्रुवः । क्षण-

गतवतीति । हरिः प्रियां राधामुवाच । क सति ? सखीवृन्दे सखीसमूहे
गतवति सति । कीदृशीम् ? अमन्दत्रपामरनिर्भरस्तरपरवशाकृतस्फीतस्मितस्त्र-
पिताधराम् । अमन्दः कृतोऽथ त्रपामरेण उज्जासमूहेन निर्भरोऽतिशयो यः
स्मरः कामस्तरवशस्तदायत्तो य आकृतोऽभिप्रायत्नेन स्फीतं प्रवृद्धं यत्स्मितं
तेन स्त्रपितो व्याप्तो अधरो यस्यास्याम् । पुनः कीदृशीम् ? सरसमनसं रसोऽनुरा-
गस्तत्सहितं मनो यस्यास्याम् । किं कृत्वा ? नवपल्लवप्रसवशयने नवकिसलय-
पुष्पमये शयने शयनीये निक्षिप्ताक्षीं निहितनयनां विलोक्य दृष्ट्वा । अत्र
शब्दाविलोकनेन संभोगेच्छा ध्वन्यते ॥ १ ॥ किसलयेति । गीतस्यास्य

तव पदपल्लववैरिपराभवमिदमनुभवतु सुवेशम् ॥ १ ॥

क्षणमधुना नारायणमनुगतमनुसर राधिके ! ॥ ध्रुवपदम् ॥

करकमलेन करोमि चरणमहमागमितासि विदूरम् ।

क्षणमुपकुरु शयनोपरि मामिव नूपुरमनुगतिशूरम् ॥ क्षण० ॥२॥

मिति । हे राधिके ! अधुना मामनुसर । किंभूतं माम् ? क्षणमनुगतं त्वद्दर्शनोत्सवं
प्राप्तम् । अथवा,—मामनुसर । किंभूतं माम् ? क्षणमधुना त्वत्संभोगोत्सवम-
देनानुगतं व्याप्तम् । अत्र केचन क्षणमधुना नारायणमनुगतमनुसरेति
पठन्ति । तत्र 'माम्' इति प्रकरणायतमनूद्य नारायणविशेषणत्वेनोपादेयम् ।
नारासु अप्सु अयनं यस्य इति कागतापोपशान्त्यै शीतलं मामनुसर ।
मया सह जलक्रीडां कुर्विति याव्यर्थः । इति ध्रुवः ॥ अथ पदानि
किसलयेत्यादि । हे कामिनि कामाभिकाङ्क्षिणि ! किसलयशयनतले
चरणनलिननिवेशं कुरु विन्यासं कुरु । किसलयानि हि नलिनविशेषाद्
श्लानिभाजि भवन्तीत्यत्रावयोरनुरूपं रतं भविष्यतीति व्यज्यते । किसलयानि
हि पदपल्लवस्पर्धनीत्युक्तिलेखेन विदूषोति—इदं किसलयशयनं तव
पदपल्लववैरिपराभवमनुभवतु । पदपल्लवावेव वैरिणौ ताभ्यां सकाशात्परा-
भवम् । अथवा,—इदं किसलयशयनं तव पदपल्लववैरि स्पर्धाकृत् । अतः
पराभवमनुभवतु । किंभूतं शयनम् ? सुवेशं सुनेपथ्यम् । अत्र तल्पे
पदपल्लवग्यासेन चरणविशेषः सूचितः ॥ १ ॥ अपि च,—करकमलेनेति ।

विभासरागः आदितालः । गीतार्थस्तु—हे राधे ! क्षणमधुनानुगतं नारायण-
मनुसर । हे कामिनि । किसलयशयनतले चरणकमलविनिवेशं पादपद्मार्पणं कुरु ।
इदं सुवेशमपि सम्यक्पत्ररचनादिना सुष्ठु अलंकृतमपि किसलयशयनं तव पद-
पल्लववैरिपराभवं तव पदपल्लव एव यो वैरी शत्रुस्वस्मात्पराभवं पराजयमनुभवतु ।
यद्वा,—इदं किसलयशयनं परामवमनुभवतु । कीदृशम् ? तव पदपल्लववैरि-
विरोधीत्यर्थः ॥ १ ॥ करकमलेनेति । अहं करकमलेन निजकराम्बुजेन तव
चरणं करोमि । संवाहयितुमर्थात् । यद्वा,—तवचरणमहमित्येकं पदम् । तथा च
करकमलेन तव चरणयोर्महं पूजां संवाहनादित्युक्तं करोमि । कथमित्याह—सं
विदूरमतिदूरमागमिता आनीतासि । अर्थोन्मया । तथा च दूरागमनजन्यं ते
श्रमनपनयामीति भावः । शयनोपरि शय्याया उपरि नूपुरमुपकुरु । नूपुरस्य
परिधानेन महार्थतापादनमेवोपचरः । कीदृशं नूपुरम् ? अनुगतिशूरम् । अनुगती
तयानुसरणे शूरम् । अपरोऽपि योऽनुगतिशूरो भवति स उपक्रियत इत्युचितमेवेति
भावः । कमिव ? मामिव । यथा तयानुसरणशूरं मामालिङ्गनादिनोपकरोमि तथा

वदनसुधानिधिगलितममृतमिव रचय वचनमनुकूलम् ।

विरहमिवापनयामि पयोधररोधकमुरसि दुकूलम् ॥ क्षण० ॥ ३ ॥

प्रियपरिरम्भणरभसवलितमिव पुलकितमतिदुरवापम् ।

मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय शोषय मनसिजतापम् ॥ क्षण० ४

हे राधे ! विदूरं बहुदूरं पन्थानमागमितासि । अतः करकमलेन चरणमहं पूजां करोमि । शयनोपरि मां ध्रुवं नूपुरमिव उपकुरु । यथा नूपुरमुपकरोपि धारयसि तथा मामप्युपकुरु ममाप्युपकारं कुरु । चरणधारणद्वारेण चारमनुलक्ष्य शूरं यथा तव चरणं गच्छति तथैव विक्रान्तिं करोति । मामपि अनुसरणे शूरं स्वदनुसरणमेव पराक्रमो यस्य । अथवा,—शयनोपरि वर्तमाना त्वं मामुपकुर्विति योजनीयम् ॥ २ ॥ अपि च,—घदनेति । हे राधे ! अनुकूलं रतिजनकं वचनं रचय । किमिव ? यदनं सुधानिधिरिव तस्माद्गलितममृतमिव । तव विरहेण तापिताऽहं कथं यदिप्यामीत्यादाइमाह—तत्र परस्परमुपमानोपमेयभावः । दुकूलमिव विरहमपनयामि विरहमिव दुकूलमपनयामि । किंभूतं दुकूलम् ? उरसि वर्तमानम् । पुनः किंभूतं दुकूलम् ? पयोधररोधकम् । विरहे हि पयोधरो न वर्धते । दुकूलमपि पयोधरावावृत्य तिष्ठति । अथवा,—पयोधरो मेव एव रोधको यस्य विरहस्येति । मेघालोके प्रियः समेत्य विरहं रणद्वीप्युक्तिलेशः ॥ ३ ॥ अपि च,—प्रियेति । हे राधे ! मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय । अत एव मनसिजतापं शोषय । कलशे संनिहिते चापो यात्येव । किंभूतं कुचकलशम् ? पुलकितं रोमाञ्चितम् । पुनः किंभूतम् ? अतीव दुःखेनावृण्यते स्वदनुग्रहं विना । पुनः किंभूतम् ? प्रियपरिरम्भणाय रभसेन औत्सुक्येन वलितं संभक्तमिव ॥ ४ ॥ अपि च,—

नूपुरमप्यपकुर्वित्यर्थः ॥ २ ॥ घदनेति । हे प्रिये ! अनुकूलमुचितं वचनं रचय । कीदृशम् ? वदनमेव सुधानिधिश्चन्द्रस्तस्माद्गलितं च्युतम् । अतस्त्वग्रणयधाक्यम् । अथ चाप्युरसि हृदये वर्तमानं दुकूलं पट्टवस्त्रमपनयामि । कीदृशम् ? पयोधररोधकं तिरोधायकम् । वमिव ? विरहमिव । यथा मद्विरहो मयापनीतस्तथा दुकूलमपनयामीत्यर्थः । विरहपक्षे,—पयोधररोधकं स्वनाशेषप्रतिरोधकम् ॥ ३ ॥ प्रियेति । हे राधे ! मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय अर्पय । कीदृशम् ? अतिदुरापनतिदुर्लभम् । पुनः कीदृशम् ? पुलकितं रोमाञ्चितम् । अत्र हेतुमुपेक्षयति—प्रियपरिरम्भणरभसवलितमिव प्रियस्य परिरम्भणे आलिङ्गने यो रभस उत्साहस्तेन वलितमिव युक्तमिव । अपरोऽपि यो हर्षशुको भवति तस्य रोमाञ्चो भवत्येवेति ध्वनितम् । तेनालिङ्गनेन मनसिजतापं कामजन्यं

अधरसुधारसमुपनय भामिनि ! जीवय मृतमिव दासम् ।

त्वयि विनिहितमनसं विरहानलदग्धवपुषमविलासम् ॥ क्षण० ५

शशिमुखि ! मुखरय मणिरशनागुणमनुगुणकण्ठनिनादम् ।

श्रुतियुगले पिकरुतविकले मम शमय चिरादवसादम् ॥ क्षण० ६

मामतिविफलरुपा विकलीकृतमवलोकितुमधुनेदम् ।

लज्जितमिव नयनं तव विरमति सृजसि वृथा रतिखेदम् ॥ क्षण० ७

अधरेति । हे भामिनि प्रिये ! चरणपरिचरणपरेऽपि कोपं मुञ्च । मानाप-
नोदाय संबोध्यते । हे कोपने ! अधरसुधारसमुपनय अर्पय । अधरवक्-
संयोगं कुरुष्वेत्यर्थः । मां दासं त्वदधरामृतपिपासुतया मृतमिव जीवयेत्यर्थः ।
अमृतपानं हि मृतं जीवयति । दासो हि अनुपेक्षणीयो भवति । किंभूतं
माम् ? त्वयि विनिहितमनसं आरोपितमानसम् । अत एव विरहानलेन दग्धं
वपुर्यस्य । अत एव च न विद्यन्ते विलासा यस्य ॥ ५ ॥ अपि च, - शशिमु-
खीति । हे शशिमुखि ! मणिरशनागुणं मुखरय वाचालं कुरु । किंभूतं मणि-
रशनागुणम् ? अनुगुणकण्ठनिनादम् । अनुगुणोऽनुरूपः अर्थादेव त्वदीयक-
ण्ठस्य निनादो यस्य । अत एव मम श्रुतियुगले चिरात्त्वदसहमाद्वर्तमानमव-
साद खेदं शमय । किंभूते श्रुतियुगले ? तव विरहे पिकरुतेन विकले विकली-
कृते । विरहिणो हि पिकरुतं दुःखं भवतीति ॥ ६ ॥ अपि च, - मामिति । हे

सताप शोषय नाशय ॥ ४ ॥ अधरेति । हे भामिनि ! अधरसुधारसमुपनय-
संबन्ध्यमृतरसमुपनय वितर । दासमादशमनुगतं जीवय । कीदृशं मृतमिव ?
अन्योऽपि मृतोऽमृतपानेन जीवतीति ध्वनिः । मृतत्वे हेतुमाह - त्वयीति ।
त्वयि विनिहितमनसं त्वयर्पितचित्तम् । पुनः कीदृशम् ? विरहानलेन
त्वद्विरहरूपेणाग्निना दग्धं वपुर्यस्य तम् । अत एवाविलासं विलासहरितम् ।
अन्योऽपि यो मृतो भवति स निर्वेद्यो दग्धदेहश्च भवतीति ध्वनिः ॥
॥ ५ ॥ शशिमुखीति । हे शशिमुखि चन्द्रवदने । मणिरशनागुणं मणियुक्त-
फासीदाम मुखरय सशब्दं कुरु । वनेन हंसलीलाख्यं विपरीतरतं भजस्येति
ध्वनितम् । तादृशं चोक्तं प्राक् । कीदृशं रशनागुणम् ? अनुगुणं कण्ठनिनादः
कण्ठशब्दो यस्य तादृशम् । रशनागुणानुकारिकण्ठशब्दं च सुर्वित्यर्थः । अनेन
शब्देन मम श्रुतियुगले श्रोत्रयुग्मे चिरादवसादं चिरकालीनमुपतापं शमय
नाशय । कीदृशो ? पिकरुतेन कोकिलशब्देन विकले दुःखिते ॥ ६ ॥ मामिति ।

पाठा०-१ 'शमय मम' O. २ 'मीलितलज्जितमिव नयनं तव विरम
विसृत रतिखेदम्' BM., D., E., O. ३ 'मामभि' RP. ४ 'विकलीकृत'
BM., D. ५ 'विसृज' P.

प्रबन्धः २३] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् १८९

श्रीजयदेवभणितमिदमनुपदनिगदितमधुरिपुमोदम् ।

जनयतु रसिकजनेषु मनोरमरतिरसभावविनोदम् ॥ क्षण० ॥ ८ ॥

प्रत्यूहः पुलकाङ्कुरेण निविडाश्लेषे निमेषेण च ,

क्रीडाकूतविलोकितेऽधरसुधापाने कंथाकेलिभिः ।

अनन्दाधिगमेन मन्मथकलायुद्धेऽपि यस्मिन्नभू-

दुद्भूतः स तयोर्वभूव सुरतारम्भः प्रियंभावुकः ॥ १ ॥

राधे ! इदं तव नयनमधुना अवलोकितम् । अर्यान्मां लज्जितमिव निरमति । किंभूतं नयनम् ? मामभिलक्ष्य विकलरूपा निरर्थकरोपेण विकलीकृतम् । अविकलं विकलं कृतमिति विकलीकृतम् । अत एव पृथा रतिसेदं सृजति । अथवा 'विसृज' इति पाठान्तरम् । अत नृथा निरर्थकम् । विसृज सुख ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । रसिकजनेषु मनोरमो यो रतिरसो रतिरागस्तस्य भावस्तत्ता स्पर्शं तस्य विनोदं कौतुकं जनयतु । किंभूतमिदं श्रीजयदेवभणितम् ? अनुपमो निगदितो मधुरिपोर्मोदो यत्र येन वा तत् । 'पदानां दशकं यत्र ताटे वर्ण-
पत्तौ भवेत् । ध्रुवः प्रतिपदं गेयः कविनामाङ्कितारपदात् ॥ गीतालापान्वधा-
शब्दं प्रतिताले ततः परम् । पाठाश्लेनाः स्वराश्चैव शृङ्गारो रस उत्तमः ॥
देवशास्त्राभिधो रागः प्रबन्धे संप्रदक्ष्यते । श्रीविद्याधरलीलायः श्रीपतिश्री-
तिकारकः ॥' इति मधुरिपुमोदविद्याधरलीला नाम प्रयोर्विंशः प्रबन्धः ॥ ८ ॥

इदानीं सुरतारम्भं निवर्णयिषुराह—प्रत्यूह इति । तयो राधामाधवयोः स चिरं काङ्क्षितः सुरतारम्भ उद्भूतः प्रवृद्धः सन् प्रियंभावुको यभूव । स कः ? यस्मिन्सुरतारम्भे निविडाश्लेषे दृढतरालिङ्गने पुलकाङ्कुरेण रोमाञ्चमात्रेणापि

हे राधे ! मामवलोकयितुं तव नयनं भीलति मुदां प्राप्नोति । किमिव ? लज्जित-
मिव । मां कीदृशम् ? अतिविफलरूपा अतिनिष्फलेन रोपेण विकलीकृतं विफलतां
गीतम् । अधुनेदानीं नयनमीलने विरम पिरप्ता भव । निष्फलरोपादित्यर्थात्
॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । इदं श्रीजयदेवभणितं जयदेवेन कथितं रसिकजनेषु
मनोरमरतिरसभावविनोदं रतिः संभोगः रसः शृङ्गाररसो भावाः संचारिसात्त्विका-
दयस्तेषां मनोरमं विनोदं कौतुकं जनयतु । कीदृशं भणितम् ? अनुपदं निगदितो
मधुरिपोः कृष्णस्य मोद आनन्दो यत्र तादृशम् ॥ ८ ॥ प्रत्यूह इति । तयो राधा-
माधवयोः स लोकोत्तरो ललितारम्भो ललितो मनोहर आरम्भो यस्यैतादृशः शृङ्गार-
क्रीडाविशेष उद्भूत उद्भूटः प्रियंभावुको यभूव प्रियो यभूव । स क इत्यत आह—
प्रत्यूह इत्यादि । यस्मिन्ललितारम्भे निविडाश्लेषे वर्तव्ये पुलकाङ्कुरेण रोमाञ्चोद्गमेन

पाठा०—१ 'कथानर्सेभिः' RM., P. २ 'आनन्दाधिगमेन' P., ९.

३ 'ललितारंभः' RM.

दोभ्यां संयमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजै-

राविद्धो दशनैः क्षताधरपुटः श्रोणीतटेनाहतः ।

प्रत्यूहोऽभूत् । 'अहुर'ग्रहणं तन्मात्रमपि आलिङ्गनान्तराय इति ज्ञापनार्थम् । आश्लेषारम्भेऽपि सारित्रको रोमाञ्चोऽभूदिति युज्यते । अपि च,—यस्मिन्क्रीडा-कृतविलोकितेऽपि निमेषेण प्रत्यूहोऽभूत् । विलोकितं निमेषितमात्रस्याप्यसह-मभूत् । अनु च,—अद्वाद्वान्तरसौन्दर्यदिरक्षालोलं नेत्रं नैकप्राप्यवयवे धृतिं बन्धेति व्यज्यते । अधरमुधापाने कामकथाक्रीडनमन्तरायो जातः, अधरपाने प्रियालापो न सोढः, अतिशयेनाधरं पातुमिच्छोरतिप्रियालापः कोऽपि तस्मा-दप्यधिकरचिर इति व्यज्यते । अपि च,—कामकलामु युद्ध इव युद्धे करणा-करणान्तरारम्भे आनन्दाधिगमेनापि अन्तरायो यथा कामजननाकाङ्क्षापि शिथिला भवेदिति वाच्यार्थः । कामोरपत्तौ संजायमानायामत्यमनस्कत्वाय तत्प्रतिबन्धकरणान्तरमारब्धमिति व्यङ्ग्योऽर्थः । अत एव प्रवृद्धत्वमुचितम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । यथासंख्यमलंकारः । संभोगाटयः शृङ्गारो रसः । 'जयमङ्गलतालेन पद्यं शृङ्गारनिर्भरम् । गीताः पादाः स्वरास्तेना उच्यन्ते यत्र रूपके ॥ देवशालाभिधे रागे सुरतारम्भनामतः । चन्द्रहा-सप्रबन्धोऽयं प्रबन्धः प्रीतिकुन्दरेः ॥' इति सुरतारम्भचन्द्रहासनामा चतुर्विंशः प्रबन्धः ॥ १ ॥ तदेव विवृणोति—दोभ्यामिति । यद्यस्मात्का-रणादेतावत्पि व्यतिकरे कान्तः कृष्णः कामपि वाचामगोचरे वर्तमानां तृप्तिमाप, तत्तस्मादहो कामस्य वामा लोकपथातीता गतिश्चेष्टितम् । अत्र कमितुमिष्ट इति 'कान्त'शब्द औचित्यमावहति । यतो दुःखबद्धवने प्रीतिमापेति । किंभूतः कान्तः ? दोभ्यां संयमितो बन्धनं प्रापितः । अनु च,—पयोधरभरेणापीडितः आ सामस्त्येन पीडामापितः । अनु च,—पाणिजैर्नखै-राविद्धः । अनु च,—दशनैश्च क्षतमधरपुटं यस्य । तथा श्रोणीतटेनाहत-स्ताडितः । अपि च,—कचे हस्तेन गृहीत्वानमितः । अपि च,—अधरमधुसुन्दे-नाधरमधुपानेन निमित्तेन संमोहनं प्रापितः । 'अहो' इत्याश्चर्ये । कामस्य वामा गतिः, वामत्वं रसान्तराविर्भावात् । यीररसमाधित्य कृतापराधः स

प्रत्यूहो विघ्नोऽभूत् । अथ वा,—क्रीडाकृतविलोकिते क्रीडासु यदाकृतपूर्वकमभिप्रा-यपूर्वकं विलोकितं तत्र निमेषेण नेत्रस्पन्दनेन प्रत्यूहोऽभूत् । अथ च,—अधर-मुधापानेऽधरामृतपाने कर्तव्ये कथानर्मभिः रहःकथाकौतुकैः प्रत्यूहोऽभूत् । अथ च,—मन्मथकलायुद्धे सुरते मन्मथस्य कामस्य कलायां कर्तव्यायां मन्मथयुद्धे सुरते आनन्दाधिगमेन आनन्दप्राप्त्या प्रत्यूहोऽभूत् ॥ १ ॥ दोभ्यामिति । दोभ्यां बाहुभ्यामर्याद्राघया संयमितो बद्धः । अथ च तथैव पयोधरभरेण पीडितः । अथ च,—तथा पाणिजैर्नखैराविद्धस्ताडितः । अथ

प्रबन्धः २३] रसिकप्रिया-रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् १९१

हस्तेनानमितः कचेऽधरमधुसन्देन संमोहितः

कान्तः कामपि वृत्तिमाप तदहो कामस्य वामा गतिः ॥ २ ॥

वामाङ्गे रतिकेलिसंकुलरणारम्भे तया साहस-

प्रायं कान्तजयाय किञ्चिदुपरि प्रारम्भे येत्संभ्रमात् ।

श्लेष्मण संयमनापीडनावेधक्षताहृत्यवनमनसंमोहनानि प्रापितः कामपि वृत्तिमाप । अपि तु, -स्थिरोत्साहः सन् कामयुद्धाच्च विररामेति न काम-पीडयेः । अतो वामा गतिः । अत्र विरोधः, यस्तु कमितुमिष्टः तस्मिन्कर्यं संयमनादयो योज्यन्ते ? संयमनादिमिश्रं शृङ्गारानुभावेष्वालिङ्गनादिषु घोनितेषु कामपि निरतिशयां प्रीतिमापेति विरोधपरिहारः । अथवा, - 'कामस्य वामा' इति यामेव गतिः वामाऽनिष्टेव गतिः । यदेवं व्यति-करेऽप्युद्भक्तो भवति । शार्दूलविक्रीडितम् । अत्र धारयार्थस्य प्राधान्या-द्रसस्य च संकीर्णत्वेनाङ्गत्वाद्भ्रमदलंकारता ॥ 'विजयानन्दतालेन गौदीरागो विरच्यते । पद्यं पाठाः च्चराम्नेना लीला नायकसंभवाः ॥ शृङ्गारकेशिकी रीतिः कामवृत्तिपुरःसरः । कानिनीहासनामार्गं प्रबन्धः परिकीर्तितः ॥' इति कामवृत्तिकामिनीहासनामा पञ्चविंशतितमः प्रबन्धः ॥ ६ ॥ यदुक्तं तदेव धीरसंवलितं शृङ्गारं वितृण्वन्नाह-वामाङ्ग इति । अयं श्लोकः पूर्वत्रास्यशेषत्वेन योजनीयः । तदेवमर्थः । रतिकेलिसंकुलरणारम्भे वामाङ्गे वर्तमानया राधया संभ्रमात्परसरसमराभिनिवेशात्संयमनादिभ्य उपरि कान्त-जयाय यत्किञ्चित्समरसंपलम्पटभटयोग्यसाहसप्रायं बालाजनायोग्यं प्रारम्भे येन जघनस्थली निष्पन्दा इति चलितुमशक्तिः । अपि च श्लोकः तिथिलिप्ता इति प्रहाराक्षमता । अपि च, यश्च उदकम्पितं हृदि कम्पो जातः । अपि च, - अक्षि भीलितं दर्शनेऽशक्तं जातम् । अत्रार्थे वृद्धसंमतिमाह-स्त्रीणामवलानां पौरपरसो वीररसः कुतः सिध्यति । अपि तु न कुतोऽपि । वेलौ वामाङ्गे

च, -तया दर्शनः क्षताधरपुटः धतो दधे गोऽधरपुटो यस्य तादृशः कृतः । अथ च, -तया श्रोणितटेन नेतृभवेनाहत आस्फालितः । अथ च, -तया हस्तेनानमितः कचे केशे धूलैत्यर्थात् । ततोऽधरमधुसन्देन संमोहितः । एवंविशिष्टोऽपि कान्तः कामप्यनिर्वचनीया वृत्तिमाप प्राप । तदहो इत्याश्चर्यं । कामस्य वामा विरुद्धा गतिः । यस्य बन्धनादि क्रियते स प्रीतिं न प्राप्नोति; अयं तु तादृशोऽपि प्रीतिमाप । कामस्य विरुद्धैव रीतिरिति भावः ॥ ३ ॥ माराङ्ग इत्यादि । माराङ्गे मारस्य चिह्ने । युद्धपक्षे मारस्याङ्गे चिह्ने । रतिकेलिसंकुलरणारम्भे रतिकेलि-भिधुम्बनालिङ्गनानावन्धादिस्वाभिः संकुले व्याप्ति रणारम्भे कामयुद्धारम्भे तया

निष्पन्दा जघनस्थली 'शिथिलिता दोर्वहिरुत्कम्पितं

वक्षो मीलितमक्षि पौरुपरसः स्त्रीणां कुतः सिध्यति ॥ ३ ॥

तस्याः पाटलपाणिजाद्वितमुरो निद्राकपाये दृशौ

निर्धौताधरशोणिमा विलुलितस्तस्रजो मूर्धजाः ।

काञ्चीदाम दरभ्रथाञ्चलमिति प्रातर्निखातैर्दृशो-

रेभिः कामशरैस्तदद्भुतमभूत्पत्युर्मनः कीलितम् ॥ ४ ॥

ललनाया दक्षिणाद्रस्थपुंसः भानुनाडीसंबन्धात्सुरतान्तकारी कामोद्भवो भव-
तीति वात्स्यायनमतपेदिनां मतम् । तस्मिन् ललनानामेवं चेष्टाः प्रसिद्धाः ।
अथवा, -रत्नारम्भादुपरि इति योजना । इदमेव धार्यं निरपेक्षं व्याख्येयम् ।
अत्र दोष्णोर्वहिरुत्वेन विशेषणं दौर्धित्ये औचित्यमावहति । अत्र 'विशेषोक्ति-
रखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।' (का. प्र. १०।१०७) इति विशेषोक्तिर-
लंकारः । संभोगादयः शृङ्गारो रसः । कुतः सिध्यतीत्यनेन समरसकरणं
व्यज्यते । गीत्यादि प्रसिद्धम् । 'जयश्रीसंज्ञतालेन पद्यं पाटाः स्वरास्तथा ।
स्तेनाश्च यत्र बध्यन्ते संभोगे रस उत्तमे ॥ रागे कर्पटवद्वाले स पौरुपरसा-
त्परः । प्रेम्णा विलासनामायं प्रबन्धो माधवप्रियः ॥' इति पौरुपरसप्रेमवि-
लासनामा पञ्चिंशः प्रबन्धः ॥ ३ ॥ इदानीं संभोगसंतुष्ट्याऽऽसर्गसमाप्तेः
संभोगान्ते लीलामाह—तस्या इति । एभिः पञ्चभिः कामशरैः पत्युः
श्रीकृष्णस्य मनः कीलितम् । तदेतदद्भुतमाश्चर्यकारि अभूत् । किंभूतैः
कामशरैः ? इत्यनेन प्रकारेण प्रातर्दृशोर्निखातैः । घाणास्तु दृशोर्लम्बास्तैर्विदं

राधया साहसप्राप्य साहसबहुलं कान्तजयाय तदुपरि तस्य कान्तस्योपरि किञ्चिन्नो-
फोत्तरं प्रारम्भं पुरुषायितमारब्धम् । यत्संभ्रमात्संवेगात्तस्या राधिकाया
जघनस्थली निष्पन्दा निश्चला जाता । दोर्वहिरुत्कम्पिता शिथिलिता शिथिलीभूता ।
वक्षो हृदयमुत्कम्पितम् । अक्षि मुद्रितम् । ततः स्त्रीणां पौरुपरसः पराकमा-
भिलाषः कथं सिध्यति ? अपि तु न सिध्यत्येवेत्यर्थः । 'मारो मृतौ विषेऽनङ्गे'
इति विश्वः । 'समौ संवेगसंभ्रमौ' इत्यमरः ॥ ३ ॥ तस्या इति । एतैः कामशरैः
पत्युर्दृशोर्लोचनयोः प्रातर्निखातैर्मनः कीलितं विद्वम् । इत्यद्भुतमाश्चर्यम् ।
अन्यत्र निखातैर्बाणैरन्यत्कीलितमित्याश्चर्यमित्यर्थः । कैः कामशरैः ? तस्या
राधायाः पाटलेन श्वेतरक्तेन पाणिजेन नखेनाद्वितमुरः । निद्राकपाये निद्रया

पाठा०-१ 'शिथिलता' S., P., D. २ 'पाटव' O. ३ 'निर्धूताऽधर'
RP., D., P., G., 'निर्धौतोऽधर' S. ४ 'स्वामप्राप्य मयि स्वयंवरपरां
क्षीरोदतीरोदरे शङ्के सुन्दरि ! कालकूटमपिबन्मूढो मृडानीपतिः । इत्थं
पूर्वकथाभिरन्यमनलो विक्षिप्य वामाञ्चलं राधायाः स्तनकोरकोपरि चलक्षेत्रो
हरिः पातु वः ॥' O.

प्रपन्थः २३] रसिकप्रिया-रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १९३

व्याकोशः केशपाशस्तरलितमलकैः खेदैर्मोक्षो कपोलौ ।

क्षिप्ता विन्वाधरश्रीः कुचकलशरुचा दारिता दारयष्टिः ।

काञ्चीकान्तिर्हताशा स्तनजघनपदं पाणिनाच्छाद्य सद्यः ।

पश्यन्ती सत्रपा सा तदपि विलुलिता मुग्धकान्तिर्धिनोति ॥५॥

मन इत्येतदुक्तम् । कोऽर्थः ? प्राक्तः प्रियायामेतानि दृष्ट्वा पुनर्नव
इव कामः संजात इत्यर्थः । तान्मेव च कामवाणपराकम्पाजेन
मस्तुन्युपदिशति । तस्या राधाया उरो हृदयं पाटला ये पाणिनाखैरङ्कितं
दृष्ट्वा । अनेन पाटलापुष्पं सरवाण उक्तः । अपि च, - निद्रया कपाये कलुषितं
दृष्ट्वा । अनेन कमलारयः पुष्पवाणोऽभाणि । अपि च, - निर्धौतोऽधरशो-
णिमा । तं दृष्ट्वा । अनेन चन्धुजीरपुष्पं सरदारोऽगादि । अपि च विलुलित-
झञ्झजो मूर्धजाः । तानपि दृष्ट्वा । अस्ता रक्त्येभ्यस्ते तथा । विलुलिताश्च ते
मलजजश्च । अनेन मालतीदाम मीनरेतनेपुरुहिष्टः । अपि च दरलयाग्रल-
नीपच्छ्रयप्रान्तं काञ्चीदाम मेखलादाम दृष्ट्वा । अनेन मुयणंजात्यादिपीतकुसुमैः
कुसुमाग्रसारो वर्जितः । पृतानि दृष्ट्वा पुनः सरपरवशो जात इत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्रापि याम्यस्यान्यपरराद्रसपदलंकारता । रस-
श्चाद्भुतोपकृतः दृष्ट्वा दय । 'यत्तितालेन तालेन पद्यं पाठस्वरास्तथा ।
सेनास्तदन्त आलापः शृङ्गारः प्रेमनिर्भरः ॥ रागो मदहृन्निर्वत्र स
प्रबन्धो निगद्यते । कामाद्भुताभिनयता शृङ्गाद्वलेखाभिधानतः ॥' इति
कामाद्भुताभिनयशृङ्गाद्वलेखाभिधः सप्तविंशः प्रबन्धः ॥ ५ ॥ व्याकोश
इति । सा मुग्धकान्तिर्पेत इव विलुलिता रतिपरिमर्दिता तथापि कृष्णं
धिनोति प्रीणयति । किं कुर्वती ? सत्रपा सती । सद्यन्तकालं स्तनजघनपदं
पाणिना आच्छाद्य पश्यन्ती । कथं विलुलितेत्याह—केशपाशः (कवरी)
व्याकोशः शिथिलो जातः । अपि च, - अलकैश्चूर्णकुन्तलेनरलितमितस्ततो

कपाये ते दृशौ लोचने वा । निर्धौताधरशोणिमा निर्धौतधुम्बनादिना क्षालितो
योऽधरस्य शोणिमा लौहिलम् । मूर्धजाः वेशाश्च कीदृशाः ? विलुलितस्तजो
विलुलिताः केशप्रदणपूर्वकुम्भनादिदनेन म्लानाः । अत एव सखा शिथिलाः
स्तजः पुष्पमाला येषु तादृशाः । काञ्चीदाम च मेखलासूत्रं च दरलयाग्रलं
दरमीपच्छ्रलं शिथिलममलं वस्त्रप्रान्तं च ॥ ५ ॥

पाठा०-१ 'व्यालोळ' F., G. २ 'स्वेदलोली' P., D., S., C.

३ 'दृष्टा विन्वाधरश्रीः' D., S.; 'क्षिप्ता दृष्टाधरश्रीः' P.; 'स्पष्टा दृष्टा-

धरश्रीः' C. ४ 'काञ्ची कान्तिद्वताशां स्तन' P., D., C. ५ 'पश्यन्ती

सत्रपं नां' D., S. 'पश्यन्ती द्या(धा° P.)त्तरूपं तदपि विलुलित(°तं P.)

स्रग्धरेय धिनोति' C. ६ 'विलुलितस्रग्धरेयं' O., S.

ईपन्मीलितदृष्टि मुग्धविलसत्सीत्कारधारावशा-

दन्यक्ताकुलकेलिकाकुविकसद्दन्तांशुधौताधरम् ।

शान्तैस्तब्धपयोधरं भृशपरिष्वङ्गात्कुरङ्गीदृशो

हर्षोत्कर्षविमुक्तनिःसहृदतनोर्धन्यो धयत्याननम् ॥ ६ ॥

गतम् । कपोलौ स्वेदमोक्षौ जाती । अनु च,—प्रियाधरकान्तिः क्लिष्टा जाता । अनु च हारयष्टिः कुचकलतरया हारिता कुतोऽपि नाशिता । अनेन कस्य-
काभावाद्धारयष्टिः शरीरशोभयैव निगीर्णा । अपि च,—काञ्चीकान्तिर्हृताशा-
जाता । इयमपि यस्माभावात्तद्देशशोभयैव लुप्ता । निरलंकरणापि सर्वातिशा-
यिन्या शरीरशोभयैव पर्युर्मनोहारिण्यभूदित्यर्थः । स्रग्धरावृत्तम् । ‘स्रग्धर्यानां
अयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्’ ॥ ६ ॥ इदानीमन्यापदेशेना-
स्मान्न धन्यमिति धनयति—ईपन्मीलितेति । हर्षोत्कर्षविमुक्तनिःसहृदतनोः
हर्षोत्कर्षेण नानारतजनितानन्दतिशयेन विमुक्ताश्लेषत्वेन निर्व्यापारा निःसहा
च कामावेशवशादन्यन्यापारासहा तनुर्पत्न्याः । एतावता सुरतमनु ध्रान्त-
तनोर्भृंगलोचनाया धन्य एव मुञ्चं धयति पियति नाकृतपुण्यकर्मा । कथं यथा
स्यात् ? भृशपरिष्वङ्गाद्दालिङ्गनाच्छान्तस्तब्धपयोधरं शान्तौ विपुलकौ-
स्तब्धौ कठिनौ किञ्चिदान्तौ पयोधरौ यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात् । एतावता
सुरतान्ते नितान्तं कान्तं तन्मुखं दृष्ट्वा पुनरालिङ्ग्याधरपाने स्पृहाभवदित्यर्थः ।
किंभूतमाननम् ? ईपन्मीलितदृष्टि किञ्चिन्मुखलिते दृष्टी यत्र । किंभूत-
माननम् ? मुग्धं मनोहरं यथा स्यात्तथा विलसन्त्यो याः सीत्कृतानां
धाराः श्रेणयस्तद्वशादन्यक्ता आकुलाश्च सुरतक्रीडायां याः काकवो धनि-
विकारान्मासु विकसन्तो ये दन्तांशवस्त्रेधातोऽधरो यत्र तत्तथा । कस्मात् ?
दालिङ्गनवशात् । एतेन वृक्षाधिरूढकमित्यालिङ्गनमुक्तम् । तत्तद्वक्ष्यम्—
‘चरणेन धरणमाक्रम्य द्वितीयेनोरुदेशमाक्रमन्ती वेष्टयन्ती च तत्स्पृष्टासक्तै-
कबाहुर्द्वितीयेनासमवनमयन्ती ईपत्प्रवृत्तान्तःशसितसीत्कृतकृजिता चुम्बना-
र्थमधिरोद्धुमिच्छेदिति वृक्षाधिरूढकम्’ । तच्च घटितमिति चुम्बनविशेषः ।
ईपत्प्रवृत्त्या निमीलितनयनावाच्छादयन्तीति घटितं नाम । एतच्च तदालिङ्गन-
तोषेण आत्मनि धन्यत्वमारोप्य स्वात्मगतार्थचिन्तनपरं पद्यम् । शार्दूल-

अथेति । अथानन्तरं राधा कान्तं वृष्णं मण्डनवाञ्छया निजगाद । कीदृशं
कान्तम् ? रतिभ्रान्तमपि रतिखिन्नचित्तमपि । कीदृशी राधा ? निर्गता बाधा

पाठा०-१ ‘मीलदृष्टि’ S. २ मुग्धहसितं (°वः P.) सीत्कार’ O,
‘मीलकपोलपुलक’ S. ३ ‘यासोत्कर्षपयोधरोपरि परिष्वङ्गात्’ P., O.
‘इयामोत्कर्षपयोधरो’ S. ४ ‘विमुक्ति’ O.

प्रबन्धः २४] रसिकप्रिया-रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १९५

अथ सहसा सुधीतं सुरतान्ते सा नितान्ततिश्राग्नी ।

राधा जगाद सादरमिदमानन्देन गोविन्दम् ॥ ७ ॥

रामकरीरागयतितालाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ २४ ॥

कुरु यदुनन्दन ! चन्दनशिशिरतरेण करेण पयोधरे ।

मृगमदपत्ररुमत्र मनोभवमङ्गलकलशसहोदरे ॥ १ ॥

विक्रीडितं वृत्तम् । जातिरलङ्कारः । पात्रालो रीतिः । मागधी गीतिः । भारती वृत्तिः । स्थितलपं गानम् ॥ ७ ॥ अधानन्तरं तयोः परस्परानन्द-संदोहरूपसुरतावसाने राधा गोविन्दमानन्दयुक्तात्युत्तरकृत्यानि प्रति प्रोत्सा-हयन्ती जगाद—अथ सहसेति । अथ राधा आनन्देनोत्कृष्टितं गोविन्दमिदं वक्ष्यमाणं सादरं जगाद । किंभूतं गोविन्दम् ? सहसा वेगेन सुधीतम् । प्रीतिपरे हि नाथे विश्रुतिः सिद्धिमेतीति नीतिविदः । अथ सह हासेन वतेव इति राधाविशेषणमानन्देति वचने हेतुः । किंलक्षणा राधा ? संभोगावसाने नितान्तमतिशयेन रोदं प्राप्तमजं यस्याः सा तथा । इदं पथ्या मायां छन्दः ॥ ८ ॥ अत्रान्वयसौकर्यार्थं पूर्वं ध्रुवपदं व्याक्रियते—निज-गादेति । सा राधा वक्ष्यमाणं प्रोवाच । क सति ? यदुनन्दने क्रीडां कुर्वति सति । किंभूते ? हृदयानन्दकारिणि इति ध्रुवः ॥ अथ पदानि । कुरु यद्वि-ति । हे यदुनन्दन ! अत्र खनकलशे चन्दनवल्लीतलतरेण करेण कस्तू-रिकया पत्राचल्यादि रचय । किंभूते कुचकलशे ? कामस्य जगज्जयार्थमङ्गल-कलशसदृशे । मङ्गलार्थकलशो हि पयःपूर्णो भवति सुगिलाग्रपल्लवैरुपचिप्य । एवमत्र पयोधरसौवित्री । अनेन मयूरपदकं नाम नखरक्षतं व्यज्यते । तथा चाह वात्स्यायनः—‘नान्यत्पदुतरं किंचिदागस्यास्ति विवर्धनम् । नखदन्त-

पीडा यस्याः सा । पुनः कीदृशी ? स्वाधीनभर्तृका । तल्लक्षणं शृङ्गारतिलके (१।७४)—‘यस्या रतिगुणाकृष्टः पतिः पार्थ न मुच्यते । निचित्रविचित्र-मासका स्वाधीनपतिस्त यया ॥’ इति ॥ ८ ॥ तदेव गीतेन कथयति—कुर्वि-त्यादि । गीतस्यास्य रामकरीरागे यतितालः । गीतार्थस्तु—सा राधा यदुनन्दने निजगाद उच्यन्ती । कीदृशे यदुनन्दने ? कीदृति । पुनः कीदृशे ? हृदयमानन्द-जनके । किं निजगाद इत्याह—कुर्विति । हे यदुनन्दन कृष्ण ! अत्र सृष्टाङ्ग-रागे यम पयोधरे लवने करेण मृगमदपत्रकं कस्तूरिकावलिं कुरु । कीदृशेन करेण ? चन्दनशिशिरतरेण चन्दनादपि क्षीतलेन । कीदृशे पयोधरे ? मनोभवस्य कामस्य यो मङ्गलकलशो भ्रातृल्याय स्थापितः पूर्णकुम्भस्तस्य सहोदरे सदृशे

पाठा०-१ ‘अथ कान्तरतिश्रान्तमपि मण्डनवान्छया । निजगाद माधवं मुग्धा राधा स्वाधीनभर्तृका’ R.M., B.; ‘अथ सा निर्गतवाधा राधा स्वाधीनभर्तृका । निजगाद रतिश्रान्तं कान्तं मण्डनवान्छया ॥’ R.M., P.

निजगाद सा यदुनन्दने क्रीडति हृदयानन्दने ॥ ध्रुवपदम् ॥
 अलिकुलगजनमजनकं रतिनायकसायकमोचने ।
 त्वदधरचुम्बनलम्बितकज्जल उज्ज्वलय प्रिय ! लोचने । निज० २
 नयनकुरङ्गतरङ्गविकासनिरासकरे श्रुतिमण्डले ।
 मनसिजपाशविलासधरे शुभवेश ! निवेशय कुण्डले । निज० ॥३॥
 भ्रमरचयं रचयन्तमुपरि रुचिरं सुचिरं मम संमुखे ।
 जितकमले विमले परिकर्मय नर्मजनकमलकं मुखे । निज० ॥४॥

समुत्थानां कर्मणां गतयो यथा ॥' इति ॥ १ ॥ अपि च,—अलिकुलेति ।
 हे प्रिय ! लोचने पूनर्नूतनकज्जललेखां कुरु । किंभूतमजनकम् ? भ्रमरसमू-
 हस्य तिरस्कारकम् । किंभूते लोचने ? कामवाणानां मोचने इति कटाक्षविशेषो
 पौरुषलक्षिते । पुनः किंभूते ? त्वदधरचुम्बनेन लम्बितं प्रसृतं कज्जलं यत्र ।
 अनेन रागसंधुक्षणार्थं नयनयोश्चुम्बनमुत्तमम् ॥ २ ॥ अपि च,—नयनेति ।
 शुभो वेशो नेपथ्यविशेषो यस्येति हे शुभवेश ! श्रुतिमण्डले कुण्डले निवे-
 शय । किंभूते श्रुतिमण्डले ? नयनयोस्तरङ्गा निरीक्षणविशेषा वृक्षपत्रयास्य
 एव कुरङ्गविलासास्तेषां निरासं करोतीति । पुनः किंभूते ? मनसिजस्य ध्रुवम-
 नोबन्धनार्थं पाशशोभायति । अनेन नेत्रयोः श्रुतिगामिता उक्ता ॥ ३ ॥ अपि
 च,—भ्रमरचयमिति । 'हे यदुनन्दन' इत्यनुपजनीयम् । मम मुखेऽलकं
 परिकर्मय अलकानां प्रसाधनं कुरु । किंविशिष्टे मुखे ? जितकमले पद्मसदृशे ।
 पुनः किंभूते ? विमले । पुनः किंभूते ? प्रसादयति । किंभूतमलकम् ? नर्मप-
 रिहासवचनजनकम् । अलकभ्रमरपङ्क्त्या मुखं पद्ममिष्टयुग्मेक्षितम् । इति
 ॥ १ ॥ अलिकुलेति । हे प्रिय ! लोचने नेत्रे त्वदधराभ्यां यच्चुम्बनं तेन
 लम्बितं गलितं यत्कज्जलं तदुज्ज्वलय पुनर्दीपय । नयनयोः कज्जलं पुनरर्पये-
 त्यर्थः । कीदृशे लोचने ? रतिनायकस्य कामस्य सायकान्वाणान्कटाक्षरूपान्मुञ्च-
 तीति रतिनायकसायकमोचनं तस्मिन् । कीदृशं कज्जलम् ? अलिकुलस्य भ्रमर-
 समूहस्य यद्गजनं तिरस्कारस्तस्य जनकम् । 'उज्ज्वलो दीप्तिशृङ्गारविशेषेषु विका-
 शिनिः' इति विश्वः ॥ २ ॥ नयनकुरङ्गेति । हे शुभवेश ! शुभः शोभनो
 वेशोऽलंकरणं यस्य तादृश । मम श्रुतिमण्डले कर्णमदेशे कुण्डले विनिवेशय
 अर्पय । कीदृशे श्रुतिमण्डले ? नयने एव यौ कुरङ्गौ मृगौ, अतिवेगवत्त्वात् ।
 तयोस्तरङ्गस्य यो विकासः प्रसरणं तस्य निरासकरे निरासकारिणि नयनयार्द्वैर्ध्व-
 वियोगकारिणि, अन्यथा कियदूरं तयोर्द्विदिः स्यादित्यर्थः । पुनः कीदृशे श्रुति-
 मण्डले ? मनसिजस्य कामस्य यः पाशोऽलविशेषस्तस्य विलासधरे तन्नीलाभूति
 ॥ ३ ॥ भ्रमरचयमिति । मम संमुखे मुखे रुचिरं मनोहरमलकं चूर्णकुन्तलं

प्रबन्धः २४.] रसिकप्रिया-रसमञ्जरीख्यं टीकाद्वयोपेतम् । १.९७

मृगमदरसवलितं ललितं कुरु तिलकमलिकरजनीकरे ।
विहितकलङ्ककलं कमलानन ! विश्रमितश्रमशीकरे । निज० ॥ ५ ॥
मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद ! मनसिजध्वजचामरे ।
रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डिशिखण्डकडामरे । निज० ६

उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४ ॥ अपि च-मृगमदेति । हे कमलवदन ! मम अलिक-
रजनीकरे ललाटचन्द्रमसि ललितं मनोहरं तिलकं कुरु । किंभूतं तिलकम् ?
कस्तूरिकारसेन संभक्तम् । किंभूतम् ? विहिता आरोपिता कलङ्कस्य कला
येन । एतेन अलिकमष्टमीचन्द्रेणोपमीयते, कस्तूरीविशेषकं कलङ्केनैवोपमा-
लंकारः । किंभूते मुखे ? विश्रमिताः श्रान्तिमिताः श्रमजलकणा यत्र । एतेन
पुनरुदीपनविभावाः सूचिता भवन्तीति ॥ ५ ॥ अपि च,-मम रुचिर इति ।
हे मानद मानितीमानखण्डन ! अथ च-हे पूजाप्रद ! मम चिकुरे कुसुमानि
कुरु । किंभूते चिकुरे ? रुचिरे रुचिप्रदे । पुनः किंभूते ? मनसिजः कामस्य ध्वजः
यत्र चामरवचामरस्तस्मिन् । पुनः किंभूते ? रसा संभोगेन ललिते त्रिजकले ।
पुनः किंभूते ? मनोहरे । पुनः किंभूते ? शिखण्डिनो मयूरस्य शिखण्डकं
महंभारः तस्य डामरे भयदे, जैतुरीत्यर्थः । रासकच्छन्दः ॥ ६ ॥ अपि च,-

परिकर्तव्य भूषण । कीदृशमलकम् ? नर्मजनकम् । कीदृशे मुखे ? विमले निर्मले ।
पुनः कीदृशे ? जितकमले जितं तिरस्कृतं निजशोभया कमलं येन तादृशे ।
कीदृशमलकम् ? चिकुरे चिरादुपरि मुखस्योपरि धमरचयं धमरसाह्वं रचयन्तम् ।
स्वकान्त्या धमरधर्मं जनयन्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥ मृगमदेति । हे कमलानन
पश्यमुख ! अलिकरजनीकरे अलिकं ललाटगेव रजनीकरचन्द्रस्तस्मिन् । तिलकं
कुरु । कीदृशं तिलकम् ? मृगमदरसवलितं मृगमदरसेन कस्तूरीरसेन वलितं
निर्मितम् । पुनः कीदृशं तिलकम् ? विहितकलङ्ककलम् । विहिता कलङ्कस्य
लान्ठनस्य कला शोभा येन तादृशम् । अत्र 'कमलानन' इति विशेषणेन आनन-
रूपकमलविशेषोऽलिकरूपरजनीकरे मृगमदतिलकच्छलेन कलङ्कदानमुचितमेवेति
ध्वनितम् । कीदृशे अलिके ? विश्रमितश्रमशीकरे विश्रमितो विश्रामं प्रापितो यः
श्रमस्तज्जनितः शीकरोऽम्बुकणो यत्र तादृशोऽलिके ॥ अत्र 'विश्रमित' इत्यनेन
व्यजनपातादिगिस्तनुभूतानां प्रक्षेदविन्दुनामतिशयिततया हिमकणलनाक्षिप्यते ।
तेन आलिकस्य चन्द्रलक्षणं सादृशं निर्वहतीति ध्वनितम् । 'ललाटमलिकं गोभिः'
इत्यमरः ॥ ५ ॥ ममेति । हे मानद ! सादृशप्रपञ्चनाधिकानिमानप्रद ! मम
रुचिरे मनोहरे चिकुरे केशे कुसुमानि कुरु रचय । कीदृशे चिकुरे ? ललिते
मनोहरे मनसिजस्य कामस्य ध्वजचामरे पताकाविहभूते चामरे । पुनः कीदृशे ?
रतिगलिते रती मुरतसमये गलिते मुखाप्यने । पुनः कीदृशे ? शिखण्डिनां

सरसघने जघने मम शम्बरदारणवारणकन्दरे ।

मणिरशनावसनाभरणानि शुभाशय ! वासय सुन्दरे । निज० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेववचसि रुचिरे सदनं हृदयं कुरु मण्डने ।

हरिचरणसरणामृतनिर्मितकलिकलुपज्वरखण्डने । निज० ॥ ८ ॥

रचय कुचयोश्चित्रं पत्रं कुरुष्व कपोलयो-

र्षटय जघने काञ्चीं मुग्धसजा कवरीभरम् ।

सरसघन इति । हे शुभाशय शोभनहृदय ! अथ शुभ आ सामस्त्येन शयः करो यस्य । मणिरशनादीनां करसाध्यत्वादयमर्थो युक्तः । मम जघने श्रोण्यां भणिमया रशना च यमनानि च आभरणानि च वासय निवेशय । किंविशिष्टे जघने ? सरसं च तद्वनं च स्निग्धसान्द्रे । पुनः किंविशिष्टे ? शम्बरदारणः कामः स धारण इव तस्य निवामार्फकन्दर इव कन्दरे । पुनः कीदृशे ? सुन्दरे मनोहरे । गजगतीत्यादि । अनुकण्ठो नायकः । प्रगल्भा नायिका । संभोगः शृङ्गारः ॥ ७ ॥ अपि च,—श्रीजयदेवेति । हे यदुनन्दन ! मण्डने इति मण्डननिमित्तं हृदयं मदयं कुरु, दयापरो भूत्वा मण्डनानि त्रिधेदीत्यर्थः । किलक्षणे मण्डने ? रुचिरे जयदेववचसीसकाशादुत्कर्षप्रदे । पुनः किलक्षणे ? श्रीजयदेववचसि विषयभूते । अथवा,—‘च’शब्दमध्याहृत्य मण्डने जयदेववचसि च हृदयं सदनं कुर्वन्ति व्याख्येयम् । अन्यानि पदानि उभयविदोषणत्वेन योजनीयानि । किलक्षणे वचसि ? सहृदयालंकरणे । जयदेववचसि किंविशिष्टे ? हरिचरणसरणमेवामृतं तत्र कृतो यः कलिकलुपज्वरो रोगरूपसंतापः स एव ज्वरः तस्य खण्डने । हरिचरणसरणामृतेन पापखण्डने वचसीत्यर्थः । अथवा,—हरिचरणसरणामृतेन घृतं पापस्य खण्डनं येन वचसा तस्मिन्नाहरो ॥ ८ ॥ इदानीमष्टपद्युक्तमेव श्लोकेनावतारयन्—रचयेति ।

मयूराणां शिखण्डस्य पिच्छस्येव कामरे तादृशे ॥ ६ ॥ सरसेति । हे शुभाशय शोभनहृदय ! मम सुन्दरे जघने मणिमयी या रशना सुवर्णश्लेषा वसनां वस्त्राभरणान्वलंकरणानि च वासय परिधेहि । कीदृशे जघने ? सरसघने सरसे शृङ्गारसरसहिते घने निबिडे । पुनः कीदृशे ? शम्बरं शम्बरनामानं दैत्यं दारयतीति शम्बरदारणः कामः स एव वारणो हस्ती; महाबलत्वात् । तस्य कन्दरे । अपरोऽपि हस्ती पर्वतकन्दरायां तिष्ठतीति भावः । ‘कुजरो वारणः करी’ इत्येतरः । ‘दरी तु कन्दरो वा स्त्री’ इति च । वासयेति च ‘वस आच्छादने’ ण्यन्तः ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । हे देव कृष्ण ! जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । अथ जयदेवस्य कवेर्वचसि वाक्ये सदनं दयासहितं यथा स्यादेवं हृदयं कुरु । कीदृशे मण्डने ? जयदेवस्यालंकारजनके । पुनः कीदृशे ? हरिचरणसरणमेव मदमृतं तेन निर्मितं कलिकलुपज्वरस्य कलियुगसंचितपापरूपज्वरस्य खण्डनं नाशनं येन तादृशे ॥ ८ ॥ रचयेति । हे कृष्ण ! कुचयोः पत्रं गङ्गाकापत्रं रचय ।

कलय बलयश्रेणीं पाणौ पदे मणिनूपुरा-

विति निगदितः प्रीतः पीताम्बरोऽपि तथाकरोत् ॥ ९ ॥

यद्भान्धर्वकलासु कौशलमनुध्यानं च यद्वैष्णवं

यच्छृङ्गारविवेकतत्त्वरचनाकाव्येषु लीलायितम् ।

पीताम्बरः श्रीकृष्ण इति राघवा निगदितः प्रीतः सन्वधा निगदितं तथा सयमकरोत् । 'अपि' शब्दस्तमुचितं यद्यत्तदमीष्टं तत्तदकरोदित्यपिशब्दार्थः । इतीति किम् ? 'हे यदुनन्दन' इत्यनुपमः । कुचयोः पत्रं पत्रवर्त्तौ रचय । अनु च कपोलयोर्मैकरिकादि चित्रं रचय । जघने धोण्यां काञ्चीं मेखलामारोपय । अनु च शुग्धस्वजा मनोहरमालया कवरीमरं कलय चन्धय । अनु च बलय-श्रेणीं पाणौ कलय । अनु च पदे मणिमयनूपुरौ कलय । अत्र यथासंख्यसंस्कारः । हरिणीवृत्तम् । प्रगल्भा नायिका । तद्वक्ष्यम् (नृ. ति. १।४२)— 'लब्ध्वा पतिं प्रगल्भा स्वात्ममस्तारकोविदा । आकाशतनायका वाक् विराज-द्विजनाय धा ॥ स्वामिन्महुरमालकं सनिलकं भालं विलासिन्पुरु प्राणेत ! श्रुतिं पयोधरयुगे हारं पुनर्योजय । इत्युक्त्वा सुरतावसानमुखिता मं पूर्ण-चन्दाननास्पृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनम् ॥' इतिगो नायकः । 'यो गौरवं भयं प्रेम दाक्षिण्यं पूर्वयोपिति । न मुञ्चत्यन्तरकोऽपि शेषोऽसौ दक्षिणो यथा' (नृ. ति. १।२६) ॥ ९ ॥ इदानीं विद्वत्प्रायेणा-ख्याजेन आत्मप्रशंसां तनुते—यद्भान्धर्वेति । हे मुधियः ! जयदेवपण्डित-कवेस्तत्सर्वं गीतगोविन्दतः । अत्र तसिद्ध सार्वविभक्तिकत्यासहस्यार्थ उपपत्तिः । गीतगोविन्दे परितोषयन्तु शुद्धं कुपेन्तु । भयवा, गीत-गोविन्दादेव शुद्धं जानन्तु । अत्र 'यद्यपि संख्यायान्पण्डितः कविः' इति कपोलयोश्चित्रं चित्रकाख्यं विशेषकं पुरु । अय जघने काञ्चीं श्रुतितां श्रुदघण्टिकां घटय अर्पय । कवरीमरे केशसमूहे स्त्रजं माल्यमञ्चय प्रापय । बलयश्रेणीं चङ्कणपङ्क्तिं पाणौ हस्ते कलय अर्पय । पदे चरणे नूपुरौ मञ्जीरौ कुरु । इत्यनेन प्रकारेण राघवा निगदित उक्तः सन् पीताम्बरः कृष्णोऽपि तथैवाकरोत् । यथा यथा राधोक्तवती तथैवाकरोदित्यर्थः ॥ ९ ॥ यद्भान्धर्वेति । हे मुधियः

पाठा०-१ 'पदे कुरु नूपुरा—' RM. २ 'पर्यङ्कीकृतनागनायकफणा-श्रेणीमणीनां गणे सद्भान्तप्रतिविम्बसंवलनया विभ्रदिभुप्रक्रियाम् । पादा-म्भोरहचारिवारिधिसुतामक्षणां दिग्भुः शतैः कायभ्यूहमियाचरत्तपचिनी भूतो हरिः पातु यः ॥ स्वामप्राप्य मयि स्वयंवरपरां क्षीरोदतीरोदरे शङ्के सुन्दरि ! कालकूटमपिबन्धूहो मृदानीपतिः । इत्थं पूर्वकथानिरन्त्यमनसा विक्षिप्य वक्षोजलं राधायाः मनकोरकोपरिमिलत्रेयो हरिः पातु यः ॥' S. ३ 'तत्त्व-मपि यत्काव्येषु' RM., S.

तत्सर्वं जयदेवपण्डितकवेः कृष्णैकतानात्मनः

सौतन्दाः परिशोधयन्तु सुधियः श्रीगीतगोविन्दतः ॥ १० ॥

श्रीभोजदेवप्रभवस्य रामादेवीसुतश्रीजयदेवकस्य ।

पराशरादिप्रियवर्गकण्ठे श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु ॥ ११ ॥

साध्वी माध्वीक ! चिन्ता न भवति भवतः शर्करे ! कर्कशासि
द्राक्षे ! द्रक्ष्यन्ति के त्वाममृत ! मृतमसि क्षीर ! नीरं रसस्ते ।

गुकार्यपर्यवसायित्वं, तथापि 'विकर्तृगलमसाम्' इत्यादिवत्पण्डितेष्वपि कविः
प्रान्तदर्शति विशेषणपरं बोद्धव्यम् । तदिति किम् ? यद्गान्धर्वकलासु
कौशलम् । गान्धर्वो मार्गदेशीयत् तस्य कला अङ्गविन्यासवैचक्षण्यादिकाः
तत्र कौशलम् । तत्र गान्धर्वस्य स्वरदात्मकत्वेन मार्गस्त्वात् (?) ।
अत्र संभवित्वेऽपि केवलदेश्यां गान्धर्वशब्दवृत्तिरुपचारवृत्त्या बोद्धव्येति
मुस्थितम् । अनु च यच्च वैष्णवमनुष्ठानम् । अनु च चिन्तनम् । अनु च
यच्च शृङ्गारस्य विवेकः संभोगविप्रलम्भरूपेण पृथग्भासस्य तत्र सम्यक्त्वेन
निरूपणम् । तस्य रचनाविशेषवन्ति यानि काव्यानि तेषु पल्लीलायित्वं
त्रिलसितमिति यावत् । पुतावता गाने विष्णुभक्तौ शृङ्गाररसनिरूपणे च
यदेतस्य काव्यकौशलं तत्सानन्दाः सुधियोऽस्मादेष प्रबन्धात्परिशोधयन्तु ।
किंभूतस्य कवेः ? कृष्णे एकतान एकप्रचित्त आत्मा स्वरूपं यस्य ।
स्थायिधस्येत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । वैदुर्भा रीतिः । आरभटी
वृत्तिः ॥ १०-११ ॥

इदानीं कविरात्मनः प्रबन्धस्य माधुर्यादिगुणवत्त्वं व्यापयति—साध्वीति ।
जयदेवस्य वैदग्ध्यवाचः शुभमिव शुभवत् । यावत्सारं जावत्सारस्य संभव
इति यावत्सारम् । यत्रकुत्रापि सारं विद्यते तत्र शृङ्गाररसस्य सारं तत्त्वं
जानुमिच्छति । यथा यत्रकुत्रचित्तुभं भङ्गलं विद्यते तत्र जगन्मङ्गलचरिता-
पण्डिता ! सन्तो जयदेवकवेः श्रीगीतगोविन्दतस्तत्सर्वं परिशोधयन्तु जानन्तु ।
तत्किमित्याह—यद्गान्धर्वकलासु कौशल्यं नैपुण्यम् । अथ च,—वैष्णवं विष्णु-
संबन्धि यदनुष्ठानमनुक्षणचिन्तनम्, यच्च शृङ्गारविवेकतत्त्वं शृङ्गारस्य शृङ्गार-
रसस्य यो विवेकः संभोगविप्रलम्भादिरूपेण यद्विवेचनं तस्य तत्त्वं यथार्थज्ञानम् ।
यदपि च काव्येषु कविकर्मसु कविलनिर्माणरूपेषु लीलायितम् । तत्सर्वमित्यर्थः ।
क्रीदशस्य जयदेवकवेः ? कृष्णैकतानात्मनः कृष्णैकतानस्तत्पर आत्मा मनो यस्य
तादृशस्य । 'एकतानोऽनन्यवृत्तिः' ॥ १० ॥ अधुना पितृमातृनाम निबन्धप्रार्थयते
सज्जनानिति स्वगुणान्प्रकाशयितुम्—श्रीभोजदेवेत्यादि ॥ ११ ॥

पाठा०-१ 'स्वच्छन्द' B.M. २ 'साधूनां स्वत एव संमतिरिह' स्यादेव
अत्रार्थानामालोच्य प्रथमश्रमं च विदुषामस्मिन्मवेदादरः । ये केचित्पर-
वृत्त्युपश्रुतिपरास्तानर्थे मत्कृतिं भूयो वीक्ष्य घदन्त्ववयमिह चेत्सा वासना
स्थास्यति ॥' B. ३ 'रामादेवी' B. ४ 'न भवतु भवती शर्करे' D.

प्रबन्धः २४] रसिकप्रिया-रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । २०१

माकन्द ! कन्द कान्ताधर ! धर न तुलां गच्छ यच्छन्ति भावं
 यावच्छृङ्गारसारं शुभमिव जयदेवस्य वैदग्ध्यवाचः ॥ १ ॥
 इत्थं केलिततीर्विहृत्य यमुनाकूले समं राधया
 तद्रोमायलिमौक्तिकावलियुगे वेणीभ्रमं बिभ्रति ।

उत्कर्षनायका गन्तुमिच्छन्ति तथाह-तर्हि हे माध्वीक ! तवेवं चिन्ता साध्वी
 न भवति । एतत्सदृशं भवामीति चिन्ता न कार्या । कथम् ? स्वयि तथा-
 साराभावात् । तदा 'भवतु' इति पाठान्तरम् । अथ भवतीति पाठपक्षे-हे
 शर्करे ! भवती कर्कशासीति योज्यम् । तद्रूपेण योग्यं (?) त्वयि सारं
 नास्त्येव । हे दाज्ञे ! त्वं मा भैः । त्वां के वा द्रक्ष्यन्ति ? न केऽपीत्यर्थः !
 हे अमृत ! त्वया नाज्ञाज्ञेन गर्वो न धार्यः । तदपेक्षया त्वं शृतमस्ति । हे
 क्षीररस ! रसोऽहमिति त्वं मा गर्वीः । तव रसो नीरमेव । नितरामीर्यते
 प्रैर्यत इति नीरम् । हे मारुन्द पक्षरसकल ! त्वं कन्द वैकन्द्यं प्रामुदीति
 किम् ? विकलस्य चिन्तामपि ते न करिष्यन्ति । हे कान्ताधर ! त्वं साभि-
 स्तुलां न धर । अहं स्वस्त्यो भवामीति सा संप्रतिपद्येयाः । अथ,-हे
 कान्ताधर ! वैकल्यं न गच्छेत्यर्थः । यतो जयदेवस्य वैदग्ध्यवाचो यावत्सारं
 यावद्भिः सारैः सह तुलां गन्तुमिच्छन्ति । तर्हि यावता न तुल्यन्ति
 तावन्नयन्निरेवमुक्तप्रकारेण स्वातन्त्र्यम् । किंभूता वाचः ? शुभं मङ्गलं शृङ्गार-
 सारमिव । अत्र 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च दास्याणि
 प्रथन्ते' इति न्यायमाश्रित्य प्रबन्धान्ते 'शुभ'शब्दोपादानम् । अथ तिरस्कृतो-
 पमालंकारः । स्वाधरा वृत्तम् । आरभटी वृत्तिः । वैदर्भी रीतिः । गुणकीर्तनं
 नाम नाट्यालंकारः । लक्ष्मणं सङ्गीतराजे-'बहूनां गुणिनां यत्र नामार्थ-
 जनिर्गुणैः । एकोऽपदिश्यते सत्तु कीर्तितं गुणकीर्तनम्' ॥ १२ ॥ इत्थमिति ।

एतत्काव्यविवेचनप्रणयिनां यत्संशयोन्मूलना-

रपुण्यं यच्च हरिस्मृतौ प्रतिपद्य्याख्यासु मे सञ्चितम् ।

तेन प्रीतमनास्तनोदु सततं श्रेयो मम श्रीपति-

शश्वन्मङ्गलमातनोत्तपि सतां संगायतां शृण्वताम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायदिनेश्वरमिश्रात्मजश्रीमहामहोपाध्यायशंकरमिश्र-

विरचितायां श्रीशालिनाथकारितायां गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरी-

समाख्यायां द्वादशः सर्गः समाप्तः पञ्चाङ्ग ॥

पाठा०-१ 'कान्ताधर धरणितलं गच्छ' ५. २ 'सारस्वतमिह जय' ५.

३ 'देवस्य विधग्दचांसि' ५.

तत्राह्लादिकुचप्रयागफलयोर्लिप्सावतोर्हस्तयो-

व्यापाराः पुरुषोत्तमस्य ददतु स्फीतां मुदां संपदम् ॥ १३ ॥

इति श्रीजयदेवकृतौ गीतगोविन्दे सुप्रीतपीताम्बरो

नाम द्वादशः सर्गः ॥

॥ समाप्तं चेदं काव्यम् ॥

पुरुषोत्तमस्य हस्तयोर्व्यापाराः स्फीतां मुदां संपदं ददतु । किंविशिष्टयोर्हस्तयोः ? तत्र घेण्यामाह्लादो विधत्ते ययोस्ते आह्लादिनी । कुचावेव प्रयागफले वटफले, आह्लादिनी च ते कुचप्रयागफले च आह्लादिकुचप्रयागफले, तयोर्लिप्सां वान्छां बिभ्रत इति लिप्सामृतौ, तयोर्लिप्सामृतोः । किं कृत्वा ? इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण स्वाधीनभर्तृकया राधया सह यमुनाकूले क्रीडापरंपरा विहस्येति स्वेच्छया विधानपरम् । क्व सति ? तद्गोमावलिमौक्तिकावलिद्युगे । तस्या रोमावलिमौक्तिकानामावलिर्हारस्तयोर्युग्मे । 'घेण्या' इति गङ्गायमुनयोः सङ्गमस्य भ्रमं विलासं बिभ्रति सति । रोमावलिर्मुनयोपमीयते; कृष्णत्वात् । मौक्तिकावलिश्चोज्ज्वलत्वाद्गङ्गयोपमीयते । तत्संगमे प्रयागो भवत्येव । कुचौ तत्फलाभ्यामुपमीयते । कुचप्राप्तेः प्रयागफलप्राप्तिरिति रूपकमलंकारः । शार्ङ्ग-
रुविक्रीडितं वृत्तम् । स्वाधीनभर्तृका नायिका । तल्लक्षणम्—(शृं. ति. १।७४)
'यस्या रतिगुणाकृष्टः पतिः पार्श्वं न मुञ्चति । विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्वाधीन-
पतिका यथा ॥ लिखति कुचयोः पत्रं कण्ठे नियोजयति स्रजं तिलकमलिके
कुर्वन्गण्डादुदसति कुन्तलान् । इति चटुशतैर्वारंवारं चपुः परितः स्पृशन् विरह-
विधुरो नासाः पार्श्वं विमुञ्चति वल्लभः ॥' पाञ्चाली रीतिः । भारती वृत्तिः ।
पाञ्चाली गीतिः । आदितालस्तथा पञ्च हरवक्रसमुद्भवाः । प्रतिमण्डश्चतुर्मात्रो
मण्डश्चैवाङ्गुतालकः ॥ तालो वर्णयतिश्चैव जयमङ्गलसंज्ञितः । विजयानन्द-
नामा च जयश्रीसंज्ञकः परः ॥ प्रतितालं पदानि स्युः पाठास्तदुभयं तथा ।
मध्ये मध्ये यथाशोभालसियुक्तिर्विशेषवत् । विशेषतो वर्णयतौ यदा श्रीसं-
ज्ञिकोऽपि च ॥ तेनकाः स्युः पदस्थाने प्रतितालेन चेदयते । मुक्तिपादाक्ष-
रैर्युतैरालापेन पुरस्कृतैः ॥ पदान्येवं षोडश चै ताला एकोनविंशतिः । गौडः
स्यादेशतालादिरागः सर्वपदाश्रयः ॥ धीरोदात्तगुणैर्युक्तो वर्ण्य उत्तमनायकः ।
छन्दः स्यात्स्वेच्छया बद्धं समानादिगुणा दशः ॥ १३ ॥ इति श्रीसुप्रीत-
पीताम्बरतालश्रेणिनामाऽष्टाविंशः प्रबन्धः ॥

यस्य द्वादशराजकं विवर्तते सेवां स्थितं किङ्करं

यसिन्द्वादशभानुभानुनिकरो भालेककालोद्भूतः ।

यश्च द्वादशभा.प्रभः प्रकृतिवद्वाप्यैव लोभं स्थितः

सोऽयं द्वादशसर्गां विवरणं धीरुम्भकर्णो न्यधात् ॥

पदवाक्यप्रमाणाख्यत्रिसरित्सप्तमधिया ।

कुम्भकर्णगिरां योगो न स्यादित्यर्थः कथम् ॥

स्वभावगम्भीरतया निसर्गदुर्योधभावा जयदेववाचः ।

प्याकर्तुमीष्टे यदि सा नरेणः श्रीकुम्भकर्णो न परः कदाचिन् ॥

श्रीगीतगोविन्दविचारसुक्तिसुरापगासंभवतोऽनुमेयम् ।

श्रीकुम्भकर्णोऽखिलराजिभूतद्राज्यभार्या अपिचार्यमस्ति ॥

रे मूढाः ! किमुपास्यते गुणिगणप्रावीण्यपाट्यरं

भूभृद्वन्दमनेककाकुरचनाचानुयं चाहृक्तिभिः ।

श्रीकुम्भः सकलाभिलाषफलदध्वेत्सेवितुं प्राप्नोते

सौरभ्यं यदि मौक्तिके किमपरं स्थाप्यं भवेत्तूतले ॥

सुवर्णमुक्ताफलनिर्मितेयं सरसुक्तिमाला सुमनःप्रयुक्ता ।

श्रीकुम्भभूमीपतिनोपयुक्ता धीवासुदेवार्पणमस्तु साक्षात् ॥

नाभूवन्कति नाम केऽपि सुधियस्तत्तद्रूपसासना-

भ्यासासादितस्त्वतोपजननप्रोद्गतिपाग्विभ्रमाः ।

स्वच्छन्दप्रसरद्वयः सुरसरिक्कलोलोलोक्तिभिः

स्वाधीनीकृतसर्पतः सहृदयः श्रीकुम्भ गृह प्रभुः ॥

इति श्रीसरस्वतीरससमुद्भूतकैरवोद्याननायकेनाभिनवभरताचार्येण माल-
वाम्भोधिनायमहीधरेण यवनवरतिमिरकुलसङ्कुलसरङ्गपुरजलधिजलैक-
चुल्लकेनमुनिवरेण प्रागुद्वप्रतीचीदिगाधिपराजगजहठादातदर्शितानन्यसा-
धारणपौरुषेणमेदपाटसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन रायगुरुचापगुरुस्तेल-
गुह्यत्वां च परमगुरुवद्गालगारायो (?) चासुदनेत्यादिधिरुद्रातिविरा-
जमानेन अरिराजगच्चमातङ्गप्रज्ञानेन सद्गीतमीमांसासांख्यलमतिना
प्रत्यर्थिपृथ्वीपतितिमिरततिनिराकरणप्रौढप्रतापमातंष्टेन वैरिवनितावैधव्य-
दीक्षादायगुरुणा बलोद्धतराजकदम्बकदम्बोत्पाटनदक्षिणेन बलहीनराज-
कस्थपनाचार्येण भूमण्डलाखण्डलेन चित्रकूटविभ्रमाध्युष्टनरेश्वरेण गजन-
रतुरगाधीशराजत्रितयचोडरमलेन चेदुमार्गस्थापनचतुराननेन याचककहप-
नाकल्पद्रुमेण वसुबरोडरणादिशराहेण भवानीपतिप्रसादपरिप्राप्तहृष्टकारीर-
शालिना ऋणग्रन्थपाकरणकारणसकलतीर्थधिदैवतययागतयवननिगडनिर्वा-
सनेन त्रिजगतीतापत्रयोन्मूलनमूलहेतुना महेन्द्रमुखाभिनेयगताभिनयप्रपञ्च-
रचनाकरतलकलितामन्यकफलवद्विकलपथीकृतविश्रवास्तुवस्तुना वसुमती-
मण्डलमध्यवर्तिचापोपकारतोडरमलेन नादेनेव मूर्तिमत्ता सूर्यत्रितययेदित-
राजचक्रचूडामणिना महाराजोद्दयसौभाग्यदेवीहृदयनन्दनेन महाराजरण-
श्रीमोकयोर्निद्वीलेन्द्रतनुजन्मना महाराजोद्दयसौभाग्यदेवीहृदयाधिनायेन

मह.रा.जाधिराजमहाराजश्रीकुम्भकर्णमहामहेन्द्रेण विरचितयां

•रसिकप्रियानाट्यां श्रीगीतगोविन्दटीकायां

द्वादशाः सर्गः समाप्तः ॥

शङ्खास्तवप्रबन्धः ।

—००००—

मधुमथनमूर्तिवर ! इन्दुकरकामुकं वहसि बहु चारि सुतरङ्गे ।
हरिचरणनखभिर्दुरजगदण्डनिर्गता ब्रह्मजलपात्रकृतसङ्गे ॥ १ ॥
नमो देवि गङ्गे ! नमो देवि गङ्गे ! हर निखिलमघमलकनन्दे ॥ ध्रुवम् ।
त्वमसि जनपाविनी चतुरुदधिगामिनी सप्तर्षिकुलसुकृतसारे ।
कनकगिरिलङ्घिते सकलमुनिवन्दिते हरमुकुटसितकुसुममाले ॥ न० २
सगरसुतसङ्गमे लमदमरमुन्दरीदूतिके दुष्कृतिदुरापे ।
निरयगतिबाधिके निर्वाणसाधिके भक्तजनहृतसंतापे ॥ नमो ० ॥ ३

मधुमथनेति । हे देवि हे गङ्गे ! तुभ्यं नमः । आदरे द्विरुक्तिः । हे
अलकनन्दे ! त्वं निखिलं समग्रमयं पातकं हर नाशय । मधुमथनस्य
श्रीकृष्णस्य या मूर्तयस्तासां वरा श्रेष्ठा तस्याः संवुद्धौ हे मधुमथनमूर्तिवरे !
एवं बहुवारि अतिजलं वहसि । सुष्ठु उत्तमास्तरङ्गा यस्यास्तस्याः संवुद्धौ । हे
ब्रह्मजलपात्रकृतसङ्गे ! त्वं हरिचरणनखैर्भिर्दुरं मितं यज्जगतोऽण्डं ब्रह्माण्डं
तस्मान्निर्गतासि प्रकदितासि ॥ १ ॥ त्वमसीति । हे सप्तर्षिकुलस्य सुकृतं
पुण्यं तस्य सारे सारभूते कनकगिरिर्मेरुलङ्घित उल्लङ्घितो यया तस्याः
संवुद्धौ हे कनकगिरिलङ्घिते ! हे सकलैः समस्तैर्मुनिभिर्वन्दिते । हे हरमुकु-
टस्य सितकुसुमानां श्वेतपुष्पाणां माले मालाभूते । एवं जनानां विश्वेषां
पावनी पवित्रकर्त्री असि । पुनः कीदृशी ? चरवारश्च ते उदधयश्च तान्प्रति
गच्छति सा चतुरुदधिगामिनी असि ॥ २ ॥ सगरेति । हे सागरसुतसङ्गमे
सगरसुतानां सङ्गमो यस्यास्तस्याः संवुद्धौ । सङ्गमेन पावनकर्त्रीत्यर्थः । हे
लसन्त्यः शोभमाना या अमरमुन्दर्यो देगङ्गास्तासां दूतिके प्रापिके ! हे
दुष्कृतिभिर्दुष्कर्मकारिभिर्दुःखेनासुमसाक्ये । हे निरयगतिबाधिके नरकगति-
निवारिके ! हे निर्वाणसाधिके मोक्षप्रदे ! हे भक्तजनहृतसंतापे ! भक्तजनानां

१ यद्यप्यस्य प्रबन्धस्य 'मण्डनमिह सादर धीरजयदेवकविमुत्तारयति' इत्याद्यन्तिम-
पदार्थेन गीतगोविन्दकर्तृजयदेवकविप्रणीतत्वमापातप्रसङ्गं ते, तथापि गीतगोविन्दस्या-
खिलप्रबन्धसाधारणानां पदलालिल—रचनाचातुरी—कल्पनाचमत्कार—वर्णनानै-
पुण्यादीनां—निरुक्तजयदेवकृतित्वानुमापकानामत्र लेशतोऽप्यनधिगमात्तायं प्रबन्धो
गीतगोविन्दकाव्यकर्तुः धीरजयदेवस्य कृतिरिति बलीयोऽनुमानं निश्चिन्मतेनराम् ।
अतोऽस्य प्रबन्धस्य प्रणेता निरुक्तजयदेवाङ्गिणो धीरजयदेवनामा अन्यः कोऽपि
कविः स्यादिति निश्चयः ।

तीर्थवरकारिणी पूर्वजोद्धारिणी हिमशैलपापाणभेदे ।

नागरं प्लावयसि पूरयसि सागरं संगता विन्ध्यगिरिपावे ॥ नमो ० ॥ ४

शुभसलिलनिर्घातपुलिनयति कुर्यतस्तव नामनिर्मलालापम् ।

यन्दिता वीक्षिता चिन्तितावगाहिता गजिता मम हरसि पापम् ॥ नमो ५

इह निखिलमुनिगणैरिह निखिलसुरगणैरिह निखिलवेदैश्चदारे ।

पीयसे गीयसे स्तूयसे जटुमुनिकन्यके ! संसारसारे ॥ नमो ॥ ६ ॥

गण्डूपमिह मेऽघशतमधिजयतु तव करनिकरगम्भीरतोये ।

परलोकबन्धुरसि सुन्दरसिन्धुरसि तटिनि मुरसदनसाधनोपाये ॥ न

हृतः संतापो यया तस्याः संबुद्धिः ॥ ३ ॥ तीर्थघरेति । हे हिमशैलस्य

हिमाचलस्य पापाणामां भेदो भेदनं यस्याम्बुयाः संबुद्धौ त्वं तीर्थवरस्य

श्रेष्ठवीर्यस्य कारिणी भसि । पुनः कीदृशी ? पूर्वजानामुद्धारिण्यसि । हे गङ्गे !

त्वं नगराणां समुदायो विद्यते यत्र तन्नागरं भूमण्डलं प्लावयसि पूर्णं करोषि ।

पुनः कीदृशी ? सागरं समुद्रं पूरयसि । पुनः कीदृशी ? विन्ध्यगिरिपादे

विन्ध्याचलमूले संगता मिलितासि ॥ ४ ॥ शुभेति । हे शुभसलिलेन पवि-

श्रोदकेन निर्घातं क्षालितं यत्पुलिनं तटं तदस्ति यस्यास्तस्याः संबुद्धौ । एवं

मम पापं हरसि नाशयसि । कथंभूतास्य मम ? तव नासो यो निर्मलालापः

पवित्रालापस्तं कुर्यतः । कथंभूता त्वम् ? यन्दिता नमस्कृता । वीक्षिता दृष्टा ।

चिन्तिता स्मृता । अवगाहिता प्रविष्टा । गजिता आता सती एभिः प्रकारैः

पापं हरसि ॥ ५ ॥ इहेति । हे उदारे चदान्ये ! हे संसारसारे ! संसारे

सारभूता स्वमसीत्यर्थः । हे जटुमुनिकन्यके हे जाडवि ! त्वमिह संसारे ।

अथवा, - ब्रह्माण्डे निखिलमुनिगणैः समग्रमुनिसमूहैः पीयसे । इह निखिल-

देवगणैः समग्रदेवसमूहैः गीयसे । निखिलवेदैः समस्तवेदैः स्तूयसे ॥ ६ ॥

गण्डूपमिति । हे करनिकरगम्भीरतोये कराणां लहरीणां निकरः समूहस्तेन

गम्भीरमशोभ्यं तोयं यस्यास्तस्याः संबुद्धौ हे मुरसदनसाधनोपाये । मुराणां

देवानां सदनं स्थानं तस्य साधनं प्राक्षिप्तस्योपायभूते । हे तटिनि तटवति

हे गङ्गे ! त्वं परलोकबन्धुः परलोके बन्धुरुपासि । पुनः कथंभूतासि ?

सुन्दराणां देवानां सिन्धुर्नयसि । अतस्तव गण्डूपमाधमनं मे मम अघशतं

इति रामलक्ष्मणकौशिकानुशया सुरसरित्कृतनमस्कारम् ।

भणन्तमिह सादरं धीरजयदेवकविमुत्तारयसि भवजलधिपारम् ॥ न

इति गङ्गास्तवप्रयन्धः समाप्तः ।

पाठकस्तत्रमधिजयतु नाशयतु । इदामिहोक्ते ॥ ७ ॥ इति रामेति । राम-
लक्ष्मणकौशिकानुशया । कौशिको विद्यामित्रः । रामलक्ष्मणकौशिकानाम-
नुशया आशया । सुरसरितो गङ्गायाः कृतो नमस्कारो यस्यां क्रियायां यथा
भपति तथा । सादरमादरपूर्वकं यथा भवति तथा । इति पूर्वोक्तप्रकारेण ।
इदामिहोक्ते भणन्तं कथयन्तं धीरजयदेवकविं भवजलधिपारं भवरूपो यो
जलधिः समुद्रमस्य पारमन्तमुत्तारयसि प्रापयसीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीजयदेवकृतगङ्गास्तवप्रयन्धटीका समाप्ता ॥

टीकोद्गतार्थश्लोकाः ।

भस्मोद्धूलन ! भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं
हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालंकृतिम् ।

भयाराधनतोषितेन विभुना शुष्मरसपर्यासुखा-
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि भद्रामोहे निधीयामहे ॥ (पृ. ५)

धनुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे न प्रायः कचिदपि भवन्तं प्रणतत्वाद् ।

न तन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाक्
महेश क्षन्तन्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥

गीतगोविन्दस्यपद्यानां सूचिः ।

पद्यानि	पृष्ठानि	पद्यानि	पृष्ठानि
अक्षणोर्निक्षिप	१६८	तस्याः पाटल	१९२
अक्षेप्याभरणं	१०९	तानि स्पर्श	७२
अतिशया	१८०	तामय मन्मथ	१७५
अत्रान्तरे च	११३	तिर्यक्ठ	७३
अत्रान्तरे मसृण	१५०	स्वद्वाम्येन समं	१००
अथ कमपि	१३७	स्यां चित्तग	१७४
अथ तां गन्तु	१०५	स्वामप्राप्य	१२९
अथ सदसा	१९५	दरविदलित	३२
अथागात्रा	११८	दुरालोकलोक	५९
अनिलतरल (प्र० १६)	१२९	दशौ तव	१६०
अनेकनारी	३४	दोभ्यां संय	१९०
अन्तर्मोहन	१४३	नायातः सखि	१२८
अदमिह	९१	नित्योत्सह	४०
आवासो विपि	८१	निन्दति चन्दन (प्र० ८)	७६
आश्लेषादनु	१००	निमृत्तनिकुञ्ज (प्र० ६)	५१
इतस्तस्मा	६३	पद्मापयोधर	२५
इत्थं वेळि	२०१	परिहर कृता	१५६
ईषन्मीलित	१९४	पर्यङ्गीकृत	१९९
उन्मीलन्मधु	३३	पश्यति दिशि (प्र० १२)	१०५
कंसारिरपि	६३	पाणौ मा कुरु	६९
कथितसमये (प्र० १३)	११४	पूर्वं यत्र	९३
कन्दर्पज्वर	८७	प्रत्यूहः पुल	१८९
काश्मीरगौर	१६९	प्रलयप्रयोधि (प्र० १)	१०
किं विश्राम्यसि	११०	प्रसरति शशधर	१२३
किसलयशयन (प्र० २३)	१८५	प्रातर्नील	१३५
कुरु यदुनन्दन (प्र० २४)	१९५	बन्धूकपुति	१५९
क्षणमपि	८८	बाधां विधेहि	१३४
गणयति गुण	५०	भजन्त्यास्त	१८१
गतवति सखी	१८५	भूचापे निहितः	७१
चन्दनचर्चित (प्र० ४)	३५	भूपह्वं धनु	७७
जयश्रीविन्यस्तै	१८२	मत्तुतर (प्र० २१)	१७१
तर्कि कामपि	११७	मनोभवानन्दन	१३३
तवेदं पश्यन्त्या	१४२	मामियं चलिता (प्र० ७)	१५

पद्यानि	पृष्ठानि	पद्यानि	पृष्ठानि
मुग्धे विधेहि	१५७	वेदानुद्धरते	१९
मेघैर्मंदुर	१	व्यथयति	१५८
यदि हरि	८	व्याकोशः केत	१९३
यद्गान्धर्व	१९९	शशिमुखि	१५७
यमुनानीर	७६	ध्रितकमला (प्र० २)	२०
रषय कुचयोः	१९८	धीमोजदेय	२००
रजनिजनित (प्र० १७)	१३७	संचरदधर (प्र० ५)	४५
रतिसुर (प्र० ११)	९४	स प्रीतिं तनुतां	१६१
राधामुग्ध	१०३	सभयचकितं	१०२
राधावदन (प्र० २२)	१७५	समुदितमदने (प्र० १५)	१२३
रासोहास	४२	साकूतमिश्रत	६१
रिपुरिव सखी	१३४	साधूनां सम्मति	२००
ललितलयद्र (प्र० ३)	२७	साध्वी माध्वीक	२००
वदसि यदि (प्र० १९)	१५०	सानन्दं नन्द	१८१
वसन्ते वासन्ती	२६	सान्द्रानन्द	१४८
वहति मलय (प्र० १०)	९१	सा मां द्रव्यति	१६७
वाग्देवता	६	सा रोमाञ्चति	८५
वाचः पलव	९	सा ससाध्वस	१७५
वामाङ्गे रति	१९१	सुचिरमनु	१६३
विकिरति मुहुः	९९	सौन्दर्यैकनिधे	१८३
विपुलपुलकं	१०८	स्तनविनिहित (प्र० ९)	८२
विरचितचाटु (प्र० २०)	१६३	स्निग्धे यरपुरुषा	१४८
विरहपाण्डु	१२२	स्मरसमरोचित (प्र० १४)	११९
विश्वेपामनु	३९	स्मरानुरां	८७
विहरति वने	३४	हरिरभिसरति (प्र० १८)	१४५
वृष्टिन्याकुल	८९	हस्तस्रस्त	५८
		हारावली	१७०
		हृदि विसलता	६८

रसिकप्रिया-रसमञ्जरीटीकोदाहृतग्रन्थ-ग्रन्थकृन्नामनिर्देशकं परिशिष्टम् १

अमरः (अमरसिंहः) १६, १७, ३.

औचित्यविचारचर्चा (क्षेमेन्द्रः) १, ३३.

कात्यः ४६.

कामशास्त्रम् (वात्स्यायनः) १३९.

काव्यप्रकाशः (सम्मटः) ४, ५, ५०, ६९, ७२, ९७, १००, १२५, १२७, १४९, १६१, १७३, १८३, १९२.

काव्यादर्शः (दण्डी) ५.

काव्यालंकारसूत्राणि (वामनः) ९.

काशिका (वामनः) १०६.

कुमारसंभवम् (कालिदासः) ५.

कोकः ५७.

क्षीरस्वामी (अमरटीकाप्रणेता) १२४.

गणसूत्राणि १५.

छन्दश्चूडामणिः ३९.

दशरूपकम् (धनञ्जयः) ९, ३६, ४०, ६३, ८०.

धरणिः ९५.

नाट्यशास्त्रम् (भरतः) ३०, ३५, ३६, ३९, ४०, ५२, ५३, ५४, ५६, ५७, ७९, ९९, १०१.

नैपथ्यकाव्यम् (धीहर्षः) ५.

पञ्चसायकम् ५३, ५४, ५५, ५६, १२४.

पाणिनिसूत्राणि ४, ७, ४७, ८५, ८९, ९३, १२०, १५१, १६१, १६८.

मञ्जूषा ९४.

मालतीमाधवम् (भवभूतिः) ५.

मेघदूतम् (कालिदासः) ८.

मेदिनी १६०.

योगरत्नावली ९४.

रतिरहस्यम् ५३, ५६, ५७, १२१, १२६.

रसरत्नकोशः १६.

रसरत्नप्रदीपिका ४०.

रसार्णवसुधाकरः ६६, ६८, ८३, ९८, १०७, १०९, १२९, १५६, १७६.

रसिकरत्नसम् ११, ५५, ५६.

घराहः १७८.

वसन्तराजः १६४.

वात्स्यायनः १४०.

वार्तिकसूत्राणि (वात्स्यायनः) ९६.

विश्वः १८, ६.

वृत्तरत्नाकरः (भट्टकेदारः) ६०.

शकुनशास्त्रम् १६५.

शार्ङ्गधरपद्धतिः (शार्ङ्गधरः) ५.

शाद्वतः ९७.

शृङ्गारतिलकम् (कृष्णभट्टः) २४, २६, २७, ४०, ६४, ६७, ७९, १०७, ११८, १२७, १५६, १८५, १९५, १९९, २००.

शृङ्गारदीपिका १०९.

संगीतराजः ९३, १०८, ११७, १२२, १२८, १३२, १४२, १४७, १५५, १६७, १८३, २०१.

हारावली ३७, ६.

गीतगोविन्दगत-राग-तालानां विविध-

स० प्र०	दीपिका		रसमञ्जरी		रसिकप्रिया	
	रागः	तालः	रागः	तालः	रागः	तालः
१	१ मालवगौड	रूपक	मालवगौड	रूपक	मालवगौड	रूपक
	२ गुर्जरी	मंठ	गुर्जरी	प्रतिमंठ	गुर्जरी	नि.सार
	३ वसन्त	यति	वसन्त	रूपक	वसन्त	यति
	४ रामकरी	यति	रामकरी	रूपक	रामकरी	यति
२	५ गुर्जरी	"	गुर्जरी	प्रतिमंठ	गुर्जरी	यति
	६ मालवगौड	एकताली	गौडम लव	एकताली	मालवगौड	एकताली
३	७ गुर्जरी	यति	गुर्जरी	यति	गुर्जरी	यति
४	८ कर्णाट	एकताली	वानर (डी)	एकताल	कर्णाट	एकताली
	९ देशाख	एकताली	देशाख	एकताली	देशाख	एकताली
५	१० देशीवराही	रूपक	देशीवराही	रूपक	देशी	रूपक
	११ गुर्जरी	एकताली	गुर्जरी	एकताली	गुर्जरी	एकताली
६	१२ गुणकरी	रूपक	गुणकरी	रूपक	गोण्डकरी	रूपक
	१३ मालव	यति	गौडीमालव	प्रतिमंठ	मालव	यति
	१४ वसन्त	यति	वसन्त	एकताली	वसन्त	यति
७	१५ गुर्जरी	एकताली	गुर्जरी	एकताली	गुर्जरी	एकताली
	१६ देशवराही	रूपक	देशाख	रूपक	देशवराही	रूपक
	१७ भैरवी	यति	भैरवी	यति	भैरवी	यति
८	१८ गुर्जरी	यति	गुर्जरी	यति	गुर्जरी	यति
	१९ देशवराही	अष्टताली	देशवराही	अष्टताली	देशवराही	अष्टताली
१०	२० वसन्त	रूपक	वसन्त	रूपक	वसन्त	यति
११	२१ वराही	प्रतिमंठ	वराही	प्रतिमंठ	वराही	रूपक
	२२ वराही	यति	वराही	यति	वराही	यति
१२	२३ विभास	एकताली	विभास	आदि	भास	आदि
	२४ रामकरी	यति	रामकरी	यति	रामकरी	यति

टीकानुसारि नामपरिचायकं परिशिष्टम् २

सं०	प्र०	पदद्योतनिका		यालबोधिनी		सञ्जीविनी	
		रागः	तालः	रागः	तालः	रागः	तालः
१	१	मालव	रूपक	मालवगौड	रूपक	मालवगौड	रूपक
	२	गुर्जरी	प्रतिमंठ	गुर्जरी	प्रतिमंठ	गुर्जरी	परिमंठ
	३	वसन्त	रूपक	वसन्त	रूपक	वसन्त	यति
	४	रामकरी	रूपक	रामगिरी	यति	रामकरी	रूपक
२	५	गुर्जरी	रूपक	गुर्जरी	"	गुर्जरी	प्रतिमंठ
	६	मालवगौड	एकताली	मालवगौड	एकताली	मालव	एकताल
३	७	गुर्जरी	मंठताल	गुर्जरी	यति	गुर्जरी	मंठताल
	८	कर्णाटक	एकताली	कर्णाटक	एकताली	कर्णाटक	एकताली
४	९	देशाख	एकताली	देशाख	एकताली	देशाख	एकताली
	१०	देशीवराही	रूपक	देशीवराही	रूपक	देशीवराही	रूपक
	११	गुर्जरी	एकताली	गुर्जरी	एकताली	गुर्जरी	एकताली
	१२	गुणकरी	रूपक	गुणकरी	रूपक	गुणकरी	रूपक
५	१३	गौडीमालव	प्रतिमंठ	मालव	यति	गौडीमालव	प्रतिमंठ
	१४	वसन्त	एकताली	वसन्त	यति	वसन्त	एकताली
	१५	गुर्जरी	एकताली	गुर्जरी	एकताली	गुर्जरी	एकताली
	१६	देशाख	रूपक	देशाख	रूपक	देशाख	रूपक
६	१७	भैरव	यति	भैरवी	यति	भैरवी	यति
	१८	गुर्जरी	यति	रामकरी	यति	गुर्जरी	रूपक
७	१९	देशवराही	अष्टताली	देशवराही	अष्टताली	देशवराही	अष्टताली
	२०	वसन्त	रूपक	वसन्त	यति	वसन्त	रूपक
११	२१	वराही	रूपक	वराही	एकताली	वराही	प्रतिमंठ
	२२	वराही	रूपक	वराही	यति	वराही	यति
१२	२३	विभास	आदि	विभास	आदि	विभास	आदि
	२४	रामकरी	यति	रामकरी	यति	रामकरी	यति

महाकविजयदेवकवेः समयपरिचायकं परिशिष्टम् ३

पुरा किल १३९८ शकमिते संवत्सरे शहायुद्दीन-गोरीमुलतानस्य दासीपुत्रः कुतुबुद्दीनाख्यो दिल्लीपतिरासीत् । तेन कतिपयसंवत्सरावधि दिल्लीपति-पादशाहपदं प्रशास्य, यद्वितयार-खिलजीसेनापीशादियोजूसाहाय्येन च यद्देशः पादाक्रान्ती कृत इत्यनुशुश्रुमः । तदा शिदिवंशज उदीश्वरनृपकुलजी लक्ष्मणसेनाख्यो विद्वाद्युपो नदियादानान्तिपुरे राज्यमशासीत् । यद्देशमभि-व्याप्य समुद्रतीरावधि पूर्वदिश्यस्य राज्यप्रदेशश्चासीत् । तदन्तर्घर्तिसामन्त-नृपास्तस्याज्ञाप्रतिपालनपरा आसन्निति श्रूयते । यदा यरितयार-खिलजीप्रप्यः पूर्वोक्तः सेनापीशो नदियादानान्तिपुरस्थान्मुहुर्मुहुर्धर्मपात्राक्रे, तदा लक्ष्मण-सेनः स्वदेशं परित्यज्य जगन्नाथपुरीं निर्जगाम । एवमुदीश्वराजायत्तो यद्देशो दिल्लीपतिना सह सन्धितो यभूवेति चानुश्रूयते । अस्यैव पण्डितसभा-रत्नमासीजयदेवः । स एवैतद्वीरगोविन्दकाव्यमररचत् । तत्र 'वाचः पल्लवयत्युन्मापतिधरः संदर्भशुद्धिं गिरां जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरुहद्रुतेः ।' (गी. गो. १।१।४) 'स्पर्धा कोऽपि न विश्रुतः श्रुतिधरो धोयी कविश्चापतिः ॥' इति प्रशंसनपरं श्लोकं स्वयं प्रणीय ग्रन्थादौ निविष्टवानित्यनेनायं महाकवी राजसभायां संलब्धप्रतिष्ठ आसीदिति स्फुटतरं भवति । अयं तिन्दुवित्वाभिजनः कौण्डिन्यगोत्रजश्च, अस्य पितुर्नाम भोजदेवः । तद्वंशानुकमस्त्विदम्—

शेपरत्नाकरः

|

पारिजातः

|

विद्याधरः

|

भोजदेवः

|

जयदेवः

महाकविजयदेवविषयकं गीतगोविन्दविषयकं चान्यद्वचं प्राप्य उपोद्घाते स्फुटमिति तत्तत् प्रवाचयेयम् ।

B.L.-17

BHAVANS LIBRARY

Mumbai-400 007. Ph.: 3634462/63 Ext.: 226

N.B.- This book is issued only for one week till.....

This book is should be returned within a fortnight
from the date last marked below.

Date	Date	Date
17 SEP 2009		